Главни и одговорни уредник
Др Срђан Словић, научни сарадник

Уређивачки и редакцијски одбор
Др Мирко Томасовић, Фоча
Др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Др Екатерина Волкова, Екатеринбург
Др Велибор Лазаревић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Ненад Васић

Резимеи на енглеском језику
Срђан Словић

Лектори
Јасмина Вучетић
Марија Јефтимијевић Михајловић

Издавач
Институт за српску културу
Приштина – Лепосавић
e-mail institut@drenik.net

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа
Graficolor Краљево

Сви чланци објављени у часопису *Баштина* су рецензирани

Виньета на корицама
Призренско четворојеванђеље,
јеванђелист Марко

Editor-in-chief
Ph. D. Srđan Slović, Scientific Associate

Editorial Board
Ph. D. Mirko Tomasović , Foča
Ph. D. Shak B. Hanish, San Diego
Ph. D. Ekaterina Volkova,Yekaterinburg
Ph. D. Velibor Lazarević
Ph. D. Dragana Janjić
Ph. D. Srđan Slović
Ph. D. Nenad Vasić

Summaries in English Language
Srđan Slović

Lectors
Jasmina Vučetić
Marija Jeftimijević Mihajlović

Publisher
Institute of Serbian Culture
Priština – Leposavić
e-mail institut@drenik.net

UDK 008

Computer Text Processing and Print
Graficolor Kraljevo

All articles published in the magazine *Baština* have been reviewed

Vignette on the covers
The Prizren's four Gospels
Evangelist Marko

YU ISSN 0353-9008

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

СВЕСКА 31

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2011

Штампање ове свеске финансирало је
Министарство просвете и науке
Републике Србије

САДРЖАЈ

КЊИЖЕВНОСТ

Чедомир Ребић, *О изворима и развоју српског духовног пјесништва* 15

Велибор Лазаревић, *Посмртни обичаји и тужбалице на Косову и Метохији* 33

Сена Михаиловић, *Анализа неких од варијаната епске пјесме „Марко Краљевић и Мина од костура“* 47

Јасмина Ахметагић, *Патолошки лажов Григорија Божовића* 63

Даница Андрејевић, Ана Андрејевић, *Поезија Радивоја Стојковића* 77

Јасмина Вучетић, *Косовски мит у поезији Ђуре Јакшића* 87

Марија Јефтимијевић Михајловић, *Мудрост, лепота и хармонија (О заснованости естетичког тумачења „Саре“ Петра Сарића* 101

Мирјана Бечејски, *Скривени мотиви у приповеци „Коста Грмов“ Петра Панића* 119

ИСТОРИЈА

Драгана Јањић, *Белешке о Дабарској епископији* 133

Бранко Надовеза, *Историјска мисао Милована Миловановића* ... 149

Весна Зарковић, *Покрети Арбанаса на Косову и Метохији уочи Младотурске револуције* 175

Владан Виријевић, *Ђаковица – „живи сведок пропасти српства“* 197

Слободан Ђ. Керкез, *Идеолошке основе аграрне политике у окупираној Србији и село под окупацијом 1941–1945.* 217

Јован Симијановић, *Избеглице са Косова и Метохије у Рашкој у Другом светском рату* 233

Милутин Живковић, *Дешавања у Санџаку од јулског устанка до краја 1941. године* 247

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

Мирјана Базић, *Методолошки проблеми истраживања у области историје педагогије* 275

ЕТНОЛОГИЈА

Александар Павловић, *Безбедносни ризик као фактор просторних стратегија становника северног дела Косовске Митровице* 297

Милена Адамовић, *Радне каријере по причању избеглица са Косова и Метохије* 323

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

Срђан Словић, *Дејтонски мировни споразум (Историјска позадина, припрема и резултати)* 335

СОЦИОЛОГИЈА

Ивана Аритоновић, *Истраживања свакодневице женске популације у српском друштву (Усмереност на Косово и Метохију)* 355

УМЕТНОСТ

Ивана Женарју, *Слике рата у илустрованом часопису „Српска зора“ (1876–1881)* 381

НАУЧНА КРИТИКА И ПОЛЕМИКА

Ивана Аритоновић, *Свакодневица и колонисти: Домети антрополошке анализе једног идеолошког пројекта* 407

Упутство ауторима 419

Упутство рецензентима 422

CONTENTS

LITERATURE

Čedomir Rebić, *On the Sources and the Development of the Serbian Spiritual Poetry* 15

Velibor Lazarević, *Posthumous Customs and Laments in Kosovo and Metohia* 33

Sena Mihailović, *Analysis of Some Variants of Epic Poem 'Marko Kraljević and Mina od Kostura'* 47

Jasmina Ahmetagić, *Pathologic Liar of Grigorije Božović* 63

Danica Andrejević, Ana Andrejević, *Poetry of Radivoj Stojković* 77

Jasmina Vučetić, *Kosovo Myth in the Poetry of Đura Jakšić* 87

Marija Jeftimijević-Mihajlović, *Wisdom, Beauty and Harmony (On the Foundation of Aesthetic Interpretation of Petar Sarić's Sara)* 101

Mirjana Bečejski, *Hidden Motives in the Story 'Kosta Grmov' of Petar Panić* 119

HISTORY

Dragana Janjić, *Writings on the Dabar's Diocese* 133

Branko Nadoveza, *Historic Thought of Milovan Milovanović* 149

Vesna Zarković, *Movements of the Albanians in Kosovo and Metohia in the Eve of the Young Turkish Revolution* 175

Vladan Virijević, *Đakovica – 'Live Witness of the Ruin of the Serbian One'* 197

Slobodan Đ. Kerkez, *Ideological Fundaments of the Agrarian Politics in the Occupied Serbia and Village under the Occupation 1941–1945* 217

Jovan Simijanović, *Refugees from Kosovo and Metohia in Raška in the Second World War* 233

Milutin Živković, *The Events in Sandžak from the July's Uprising to the End of 1941* 247

HISTORY OF CULTURE

Mirjana Bazić, *Methodological Problems of Research in the Field of History of Pedagogy* 275

ETHNOLOGY

Aleksandar Pavlović, *Security Risk as a Factor of Spacious Strategies of the Inhabitants of the Northern Part of Kosovska Mitrovica* 297

Milena Adamović, *Working Careers as per the Narration of Refugees from Kosovo and Metohia* 323

POLITICAL SCIENCES

Srđan Slović, *Dayton's Peace Accord – Historic Background, Preparation, and Results* 335

SOCIOLOGY

Ivana Aritonović, *Research of Everyday Life of Women in the Serbian Society Taking Especially into Consideration Kosovo and Metohia* 355

ART

Ivana Ženarju, *Images of War in the 'Srpska Zora' Illustrated Magazine (1876–1881)* 381

SCIENTIFIC REVIEW AND POLEMICS

Ivana Aritonović, *Everyday Life and Colonists: Scopes of the anthropologic analysis of the one Ideological Project* 407

Instructions to the Authors 419

Instructions to the Reviewers 422

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

КЊИЖЕВНОСТ

УДК 821.163.41.09-1”17/18”

Чедомир РЕБИЋ[*]

О ИЗВОРИМА И РАЗВОЈУ СРПСКОГ ДУХОВНОГ ПЈЕСНИШТВА

„Жедна је душа моја Бога, Бога живога,
кад ћу доћи и показати се лицу Божијему?“
(Пс 42,2)

Апстракт: Трагични догађаји у којима је српска средњовјековна држава изгубила своју самосталност нису прекинули развој старе српске књижевности; она наставља свој развој у оквиру духовне традиције у којој везивне нити исходе из источног хришћанства. У њој се теме и идеје, мотиви и поетске форме, жанрови и књижевни обрасци прилагођавају националној свијести и историјским догађајима српског народа.

У књижевности изван граница средњовјековне српске државе најснажнији подстицај био је – повезаност цркве и народа. Из те повезаности исходило је осјећање поноса на некадашњу славу српске државе; њену историју и углед владара из светородне породице Немањића. А то је уводило у духовне дубине културног насљеђа, утемељеног на византијској мисли и умјетности.

У низу сеоба, особито послије Велике сеобе, настало је масовно помјерање српског становништва са југа према сјеверу; у просторе јужне Угарске. Ту су Срби дошли са развијеним културним навикама, богатим стваралачким искуством, отвореним за нове утицаје. Универзалне вриједности византијске цивилизације, које су се пројавиле у српској књижевности, чувају свој траг и постају најважније обиљежје у новој подунавској књижевности. У подунавској књижевности се кроз грађанску поезију одржава онај континуитет наше историје књижевности; преко њених тема и идеја долазимо на књижевна исходишта. Схватањем унутрашњих вриједности ове поезије открива се смисао хришћанског живота на земљи. У томе су њене вјечно живе вриједности.

[*] Научни саветник у пензији

Кључне ријечи: подунавска књижевност, српска грађанска поезија, културно насљеђе, светост као категорија живота, духовни преображај, хришћанство и култура.

Стара српска књижевност није „угушена“ трагичним догађајима у којима је српска средњовјековна држава изгубила своју самосталност. Иако су неки утицаји православне византијске цивилизације у знатном виду ослабили, ипак се књижевна дјелатност развија у једном поретку у коме су најважнија два подстицаја: национална свијест и Православна црква. Дубина духовног насљеђа византијске цивилизације, као најзначајнија компонента старе српске књижевности у држави Немањића, није ишчезла у књижевности која се развијала изван граница средњовјековне српске државе. Осјећање поноса на некадашњу славу српске државе, на углед владара из светородне породице Немањића, на српску историју без које се не може схватити прошлост византијског свијета, – све је то у души српских писаца трајало и развијало се по мјери догађаја и збивања који су на то позивали. А изнад свега, у духовне дубине византијске цивилизације, у њену мисао и умјетност, утицај на словенски свијет, уводи историја Православне цркве која је у свим српским крајевима била повезана и са државом и са народом.

И када се приступи проучавању књижевности изван граница српске средњовјековне државе, књижевности Средњег Подунавља, ваља имати на уму да се у почетку сва писменост, поетске форме и умјетничке технике, обрада старих хришћанских тема, и друга обиљежја књижевне дјелатности, развија под утицајем духовне традиције. На светости као категорији духовног живота, на пјесничким облицима и поетским формама кроз које се излива ова тема и прелази у надахнуту пјесму која садржи неке елементе химнографије – пројављују се суштинска обиљежја српског грађанског пјесништа.

Иако је српска грађанска лирика по темама и мотивима веома разнолика, од тема у којима се спајају ауторове жеље и интереси са потребама живота, до тема у којима су исказана културна и политичка виђења о догађајима на којима се мијења ток кретања историје српског народа, ипак су у овој поезији најзначајнија она остварења у којима се показује како се на неким личностима пројављује благодат Божија; како се кроз свете тајне и врлине улази у процес обожења и кретања у сусрет Христу.

Поезија обухваћена у овом раду уводи у Тајну Покајања, која буди осјећања доброчинства; она показује нашем срцу које земаљске ствари

ваља оставити да би се утврдили у вјери; она подстиче да непрестано слушамо живу и дјелотворну Ријеч Божију; да се наш ум, кроз молитву, стално обнавља духом љубави Свете Цркве. То је поезија која подстиче на врлински живот, по угледу на живот какав су водили Свети угодници Божији које Црква достојно прославља.

У историји српског народа честе су биле принуде да се селе из једних крајева у друге, чак и у просторе других држава; да тамо траже спаса. Ту представу о непрекидној сеоби, Срби су у својој свијести задржали као „крвав ожиљак" и оне су „ушле у народно памћење као обележје зле коби српског народа".[1] Велика сеоба Срба 1690. под Арсенијем III Чарнојевићем изазвала је у духовној култури Срба велики преокрет. Иако је сеоба према сјеверу на подручје Баната, Бачке и Срема било и прије, јер је до почетка XVI вијека на подручју Угарске било око 200 000 пресељених Срба, и сва се „њихова улога све одређеније сводила на службу новом господару"[2], првенствено на извршавање војничких задатака да се сачува угарски престо, ипак се у духовном погледу стање међу Србима на овом подручју мијења тек послије Велике сеобе.

У Великој сеоби настало је масовно помјерање становништва из јужних крајева старе српске државе према сјеверу и просторима у којима је друга духовна култура и друге сфере животне дјелатности. Уласком српског народа у ове просторе, најзначајнији фактор у чувању националне свијести и културних вриједности имала је Православна црква, која је и прије, „за све време потчињености Турцима своју судбу била везала за народну, тако да ниједан догађај, који би у њој изазвао какву промену, није остао а да није нашао одјека у народу, као што се ни у народу није десио никакав догађај а да није оставио трага у Цркви".[3]

У јужну Угарску „пребегло је оно што је било релативно најкултурније и најимућније у српском народу".[4] Ту је било свештенства, и монаштва, епископа и калуђера, писаца и преписивача, трговаца и занатлија, свих сталежа којима је судбина додијелила да у новој постојбини

---

[1] Академик Радован Самарџић, *Сеобе у српској историји (до 1683)*, у дјелу: *Сеобе српског народа од XIV до XX века*, Зборник радова посвећен тристагодишњици Велике сеобе Срба, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1990, 7.

[2] Тома Поповић, *Сеобе Срба у XVI и XVII веку*, у дјелу: *Сеобе српског народа од XIV до XX века*, нав. дјело, 48.

[3] Јован Н. Томић, *Срби у Великој сеоби*, Просвета, Београд, 1990, 195.

[4] Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Просвета, Београд, 1966, 50.

пронађу смисао живота који им открива Црква, преносећи вјечно живу Христову поруку спасења. „Исти тај Усуд доделио је Србима царство небеско као узвишен и коначни смисао њиховог постојања и свега што им предстоји“[5], наводи се у историографским проучавањима о сеобама српског народа. И „као жртвама злехуде судбине није им преостало ништа друго него да се, уз пламичке свећа и кандила, понекад присете својих предака који су, јуначки или мучки, једном давно страдали“.[6]

Из наведених казивања могу се конституисати неке карактеристике веома значајне за књижевност Средњег Подунавља:

1. Срби су у јужну Угарску дошли са развијеним културним навикама и богатим стваралачким искуством чија дјела имају вјечно живе вриједности;

2. У новој постојбини српски народ се још чвршће повезао са Православном црквом и у духовној дјелатности настављен је рад на народној историјској традицији која свој извор има у хришћанском Предању;

3. И по мотивима и темама, поетским облицима и умјетничким техникама, ова књижевност је веома разнолика; стварана је у различитим условима – у манастирским школама, трговачким радњама, занатским радионицама, војним походима и ратиштима, и под различитим утицајима, првенствено руских учитеља и руске књиге.

У цјелокупној књижевности Средњег Подунавља најзначајнија је поезија. „Она стоји већином под утицајем руске школе и црквене поезије“.[7] Ову констатацију Тихомир Остојић изводи из схватања да се руска поезија развијала под утицајем пољске, на коју је снажно утицала класична и језуитска умјетност, и да се на њој „опажају трагови барока, који је тако околишним путем доспео и к православним Србима“.[8] Слично схватање има и Ђорђе Радојичић. Када говори о старој српској књижевности у Средњем Подунављу, о њеном развоју послије сеобе под Арсенијем III Чарнојевићем, наводи да је јеромонах Кипријан Рачанин био „општи духовник будимских предела“, који је имао

[5] Никола Самарџић, *Велика сеоба Срба 1690*, у дјелу: *Сеобе срйскоī народа од XIV до XX века*, Зборник радова посвећен тристагодишњици Велике сеобе Срба, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1990, 53.

[6] Исто.

[7] Тихомир Остојић, *Поезија руске школе*, у дјелу: *Од барока до класицизма*, приредио Миодраг Павић, Нолит, Београд, 1973, 45.

[8] Исто.

више својих ученика, преписивао књиге, и да су га „највише привлачили похвални списи и црквене песме посвећене српским светитељима: Симеону Немањи, Сави, Стефану Дечанском, кнезу Лазару, Максиму Бранковићу“.[9] Ту се наводи да се Кипријану приписује Буквар из 1717, и да се у њему „налазе и стихови, редовно морално-побожне садржине“ и педагошки принцип у виду упутстава за учитеље како „младенца казнити“ и „душу његову избавити од зле смрти“.[10] И када говори о деспоту Јовану Бранковићу, о црквеним пјесмама које су штампане када је у Крушедолу била митрополија, наводи да се у њима стално говори о „сербским народима“, „земљи сербској“, „славеносербском народу“, и да се у њима упућује молитва Богу да „државу отечества нашего сохранит“.[11] За *Стихослов епископа Никанора Мелетијевића* из 1717. наводи да је испуњен „хришћанским поукама“.[12]

У својим проучавањима српског грађанског пјеништва XVIII вијека, Борислав Михајловић с правом констатује да „ова књижевност, која се није ограничила само на лирику, представља по многим својим одликама ванредно занимљиву појаву, чији значај и резултати истраживања све више расту“.[13] Са оваквом констатацијом сложиће се сваки бољи познавалац овог пјеништва, али друге карактеристике које наводи овај истраживач не могу се прихватити, јер су олако дате. Његово схватање да је „ухваћен траг тога песништва, и тим трагом је прокрчена понека стаза у овој дотле нетакнутој и непознатој чести“[14], није нимало у сагласности са оним „побројаним особинама побожне лирике“.[15] Овоме знаменитом истраживачу, кад је у питању ово пјеништво, могу се поставити озбиљније примједбе на неке поставке, којих има доста. Он је добро поставио основе за „мерила која одређују шта се све има подразумевати под ‘грађанском лириком XVIII века’“[16]; он је добро описао „физиономију твораца“[17] свих врста ове поезије, осим

[9] Ђорђе Радојичић, *Стара српска књижевност у Средњем Подунављу*, у дјелу: *Од барока до класицизма*, приредио Миодраг Павић, Нолит, Београд, 1973, 47.

[10] Нав. дјело, 47-48.

[11] Исто, 48-49.

[12] Исто, 49.

[13] Борислав Михајловић, *Српско грађанско пјеништво XVIII века*, у дјелу: *Од барока до класицизма*, приредио Миодраг Павић, Нолит, Београд, 1973, 216.

[14] Исто.

[15] Исто, 227.

[16] Исто, 217.

[17] Исто, 218.

описа стваралаца побожних пјесама, гдје нема ниједне ваљане духовне компоненте по којој би се изводиле вриједности ове поезије. И када се занемаре духовне вриједности ове поезије, онда се не може схватити историја развоја цјелокупне подунавске књижевности, јер настаје прекид са књижевном традицијом и хришћанским предањем као изворoм вјечно живих тема и мотива. У почетку, сва се подунавска књижевност развијала под снажним утицајем старе српске књижевности и њених византијских узора. И када су се Срби нашли на новим просторима, опкољени другим народима и вјерама, они су се још чвршће повезали са Православном црквом, и у њеним светим храмовима напајали се изворном православном духовношћу и културом. Кроз ту културну традицију, засновану на византијским узорима и универзалним вриједностима византијске цивилизације, која се кроз светогорске српске духовне центре и рашке манастире кретала путем самосталног српског стваралаштва, протицала је хришћанска мисао и умјетност као везивна нит у култури руског и српског народа. То је најкарактеристичније обиљежје подунавске књижевности.

Ни схватање Милана Богдановића да је наша грађанска лирика – „поезија нашега грађанског сталежа, који је тек у XVIII веку, у Угарској, развијао све оне енергије које нису могле доћи до пуног израза у средњем веку“[18], не уводи у дубине настанка ове поезије; у њене праве изворе. Ова констатација може се схватити када је у питању вријеме највећег процвата ове поезије, коју су стварали „наши мајстори-песници“.[19] И његово схватање, поводом објављивања једног рада о овим пјесмама Тихомира Остојића, да је Остојић у том „занимљивом чланку о песмама у рукописним песмарицама XVIII века“ – „први пут обратио озбиљну пажњу на те песмарице и указао на чисто књижевни значај које оне могу имати“, и да ова поезија „отвара један сасвим нов видик у нашој историји књижевности XVIII и XIX века“[20], – открива нам путеве којима се ваља кретати у проучавању умјетничких вриједности овог стваралаштва.

Потпуно су тачна запажања Милана Богдановића да ова поезија има књижевни значај и да отвара нов видик у нашој историји књижевности. Он је био на путу да сагледа суштинске вриједности које носи

[18] Милан Богдановић, *Наша грађанска лирика у XVIII веку*, у дјелу: *Стари и нови II*, Просвета, Београд, 1946, 9.

[19] Исто, 10.

[20] Исто, 9.

религиозна поезија када је писао да је „израз ових песама ‘виши’, што ће рећи учевнији и свечанији, уколико су и предмети у њима уздигнутији“.[21] Када се осврће на поезију Јована Авакумовића, Богдановић доноси једно плодоносно размишљање које може стваралачки подстакнути друге истраживаче у вредновању религиозне поезије као посебног подручја српске грађанске лирике. Он каже: „У овом роду је испевана и најфинија песма целокупне ове грађанске лирике, која се везује за име једног познатог грађанског песника, Јована Авакумовића, кога спомињу и цене и неки наши учевни и школски песници. У његовој *Пашхалији новој* има не само духа, већ и неке грације, која је сасвим необична за то време и те људе. Песма почиње једним стихом, који се, занимљиво је, понавља много доцније, и готово дословно, код Војислава Илића и код Јована Дучића“.[22]

И још је једно схватање Милана Богдановића веома значајно за сазнавање књижевних и умјетничких вриједности српског грађанског пјесништва; за разумијевање како су се умјетничке вриједности нашег књижевног насљеђа преображавале и водиле промјенама које су карактеристичне за одређену епоху српског пјесништва. Он сматра да је грађанска поезија „за одржавање континуитета у нашој историји књижевности од прворазредног значаја“, па то овако објашњава: „У историји књижевности се морају хватати и међусобно везивати живи тренуци, и по њима онда мерити развој саме литературе. При првој реконструкцији наше историје књижевности новога времена, мислим да ће се ова грађанска поезија морати поставити у први план, испред оне школске и учевне поезије која је до сада једино узимана у обзир. Лукијан Мушицки је занимљива фигура у нашој књижевности, али више музејска, а за разумевање оне живе поезије која тек од Бранка Радичевића добија своју сигурну линију, она не значи много. После објаве свих грађанских лирских песама, Бранко Радичевић не изгледа више да је пао с неба, да се неким провиђењима јавио у нашој књижевности. Он је, то се данас види, прави грађански песник који је грађанску лирику подигао на праву уметничку висину, управо, тачније говорећи, први велики песнички таленат који је из тих старих грађанских извора повукао своје сокове... Није он песник без традиције, него напротив, песник који је створио своју поезију на најздравијој традицији које има у нашој раној књижевној прошлости“.[23]

[21] Исто, 13.

[22] Исто, 21.

[23] Исто, 23-24.

Нека питања српског грађанског пјесништва у XVIII вијеку потпуније је обухватио Младен Лесковац. Његова констатација да је „код нас и у образованијој књижевној публици појам о нашем грађанском песништву XVIII века још увек сасвим мутан и неодређен“[24], јер тај појам у науци није решаван, него је још „у току испитивања“[25], потпуно је тачна када се сагледа у контексту књижевне историје и времена у коме је ова студија написана (1946). На том пољу рада Лесковац похвално говори о Тихомиру Остојићу који је био добро обавијештен о проблемима нашег грађанског пјесништва, а уз то „свестрано радозналa природа“, у којој су се „тема и аутор подударали“. За наредних тридесет година, казује нам Лесковац, за овим истраживачем пошао је читав низ других писаца, у чијим се радовима „накупио приличан број опрезних судова, важних мишљења и добре грађе у вези са неколиким пресудним питањима грађанског песништва“.[26]

Лесковац истиче да је ова поезија настала на подручју Карловачке митрополије, али је „свакако нечег веома сличног било и у широком венцу изван ње, само можда са другим средиштем“.[27] Грађанске пјесме нису штампане ни у књигама ни у часописима, него су сачуване у старим рукописним пјесмарицама, које су биле намијењене за „профани свет“, а писане су „на оној жућкастој, рапавој а униформној и јевтиној пословној хартији XVIII века, а њихови преписиваоци, власници, па често и творци били су вероватно најчешће буквално неискусни бербери, фелчери, дућанџије и њихове калфе, занатлије свих врста, војници, ђаци...“[28]

Све су ове констатације Младена Лесковца веома тачне. Али, код Лесковца има један већи недостатак: он не сагледава права исходишта ове поезије; он не сагледава духовну поезију која је од највеће вриједности од свих поетских циклуса подунавске књижевности. Да је ову поезију поставио у средиште свога истраживања, он би преко њених тема и мотива дошао на праве изворе. Зато и његова разматрања – „Шта су дакле унутрашње особине и вредности те поезије?“[29] – заобилазе основну вриједност и значај духовне поезије. Његово схватање да

[24] Младен Лесковац, *Чланци и есеји*, Матица српска, Нови Сад, 1949, 5.
[25] Исто, 6.
[26] Исто, 9.
[27] Исто, 10.
[28] Исто, 10-11.
[29] Исто, 11.

се „побожна поезија издваја из свих осталих врста грађанског песништва првенствено својом конзервативношћу и традиционализмом по идејама, а школским формализмом и угледањем на познате обрасце по својој техничкој структури и песничким поступцима“[30], – не може се прихватити. Везивне нити ове поезије са културном традицијом као да Лесковцу служе да затамни све вриједности српског духовног пјесништва кроз које се спознаје карактер византијске цивилизације из које су исходиле суштинске вриједности културног насљеђа Срба. Да Лесковац није схватио како се кроз духовну поезију развијају вјечно живе хришћанске теме и идеје којима се душа преображава, ум просвјетљује, срце чисти, и сав се човјеков живот креће према вјечном и непролазном, показује овај цитат: „Слути се да су те побожне песме биле веома осетљива тема и вредовно оруђе у рукама неспретних грађанских поета, јер су својим здравим нагоном одмах осетили да оно ново, што им је било суђено да унесу у наше домаће певање, не могу без сваковрсних опасности исказати у оваквим духовним песмама. Слободна, безмало сокачка и неретко разуздана поезија грађанства овде је одједном дисциплинована и стишана, и мирис тамјана је над њом; неки малтене пуритански запт, патријархална стега, а изнад свега опрезна религиозна догматика владају сад њоме. И, што тако, природно иде једно с другим, ни формално (па ни језички) ове песме не дочаравају ново доба поезије и друштва: у њима је стил и схема званичне, школске поезије, њима влада култ узора. Тај симптом је класичан и знамо шта значи... Духовне песме нашег грађанства остатак су, дакле, нашим прецима тако омиљене хришћанске поезије и доказ су присне везаности њихове за цркву, хришћанство и религиозну мистику, али нису одраз онога стања и многостраних промена – економских, друштвених, моралних и уметничких – у којима се нашао наш свет у завршним деценијама XVIII века“.[31]

Овакве процјене о умјетничким вриједностима наше духовне поезије, дате у времену када је постојала једна „антропоцентрична епоха, то јест, епоха у којој човек узима главно место на сцени“[32], – воде паду културе, јер се у њима не сагледавају оне вјечно живе вриједности,

[30] Исто, 19.

[31] Исто, 20.

[32] Константин Каварнос, *Византијска мисао и уметност*, прештампано из „Теолошких погледа“ бр. 1-2/78, „Православље“ – новинско-издавачка установа Српске патријаршије, 42.

као везивне нити хришћанске умјетности. У естетским испитивањима византијске умјетности наводи се да се „средњовековна хришћанска уметност још не схвата правилно и зато је недовољно цењена“[33], а као главни разлог за то јесте што се у вредновању не полази од њених сопствених мјерила, па „ако наша мерила нису прикладна, онда ће и наше оцене бити наопаке“.[34]

О овим појавама, да је хришћанска умјетност погрешно тумачена (у неким епохама), потпунија објашњења даје отац Георгије Флоровски. Он каже: „У ствари, сумње у културу настају и израњају не само у дане великих историјских несрећа и криза. Те сумње се често јављају у периодима мира и напретка, када се човек може наћи у опасности да буде заробљен и заведен људским достигнућима, славом и тријумфом цивилизације“.[35]

И наведена тумачења Младена Лесковца о старој српској духовној поезији, могло би се рећи да су дата у данима великих историјских криза и несрећа, када су аутори били заробљени и заведени „достигнућима“ која су водила слому хришћанске културе.

Наша култура је – светосавска култура, заснована на хришћанским вриједностима и хришћанском смислу живота. Зато се њене вриједности и њена достигнућа морају вредновати и оцјењивати „мерилом Христа“.[36] И „сви проблеми и циљеви морају се сагледати у једној новој и широј перспективи, која је доступна кроз хришћанско Откровење и обасјана његовом свјетлошћу“.[37]

Социолошка свијест која је овладала умовима наших историчара и теоретичара књижевности послије Другог свјетског рата, није им дозвољавала да схвате смисао духовног стваралаштва. Иако је књига *Антологија старије српске поезије* Младена Лесковца настала много касније (1964) него што је књига *Чланци и студије*, у којој је рад *Српско грађанско песништво XVIII века* (настао 1946), ипак се и у овој *Антологији старије српске поезије* запажа екстремни социологизам, који није дозвољавао да се схвати да су „циљеви човјековог живота духовни, а не социјални“.[38]

---

[33] Исто, 42.

[34] Исто.

[35] Георгије Флоровски, *Хришћанство и култура*, превод са енглеског, Логос: Ортодос, Београд, 1995, 9.

[36] Исто, 25.

[37] Исто.

[38] Николај Берђајев, *Царство духа и царство ћесара*, превод са руског, Светови/Добра вест, Нови Сад, 1992, 43.

Казивања да се „наша поезија тога времена зачела, развијала и живела у културној сфери Хабзбуршкога царства“ и да је „материјална култура друштва у којем је та поезија никла била изразито немачка, заправо аустријска“, да је „таква претежно била култура духовна“[39], – не може се никако прихватити. Он није схватио колико је наша духовна поезија свједочење вјером о историјској прошлости српског народа; о догађајима преко којих се преносила јеванђељска порука у свој древности, истинитости и свеобухватности. Духовна поезија српскога народа није се зачела у сфери Хабзбуршког царства, него се она развијала из културног насљеђа, из духовне традиције која се у помјереним културним центрима испуњава хришћанском филозофијом живота, вриједностима и мјерилима.

Најпотпунију збирку пјесама српске грађанске поезије чини: *Срйска ӣрађанска йоезија XVIII и с йочейка XIX сшолећа I*, приредио Боривоје Маринковић, Просвета, Београд, 1966, и *Срйска ӣрађанска йоезија XVIII и с йочейка XIX сшолећа II*, приредио Боривоје Маринковић, Просвета, Београд, 1966. Иако у два тома, ово је јединствена збирка, и, повезани, њени томови чине цјелину: у књизи I је „Предговор“, а у књизи II „Коментари и белешке“. У првој књизи су „Песници“, представљени са једном, двије или три пјесме, пјесници чија су имена и дјела позната, па онда долази „Поезија“ („Први део“ и „Други део“), који обухвата 318 пјесама. Друга књига је наставак на ову прву, у њој је „Трећи“, „Четврти“ и „Пети део“, и обухвата укупно, са претходна два дијела, 500 пјесама.

Ја не улазим у вредновање начела, у оцјену критерија по којим је ова збирка састављена, јер је то много шире него што желим истражити: моја је намјера да покажем како је духовна поезија заступљена и вреднована.

У „Предговору“ састављач ове збирке полази од схватања Тихомира Остојића да је у Војводини у XVIII вијеку настало српско грађанско пјеснишшво, „записано на простој хартији сваштарских рукописних песмарица“ и да је то „доба младости у развоју нашег културног раста“.[40] У тумачењу постанка ове поезије, аутор ове збирке полази од тумачења Тихомира Остојића да је „доба песмарица преисторијско

[39] *Анйолоӣија сшарије срйске йоезије*, саставио Младен Лесковац, Матица српска: Српска књижевна задруга, Нови Сад : Београд, 1964, 13.

[40] *Срйска ӣрађанска йоезија XVIII и с йочейка XIX сшолећа*, I, приредио Боривоје Маринковић, Просвета, Београд, 1966, 9.

доба наше књижевности“[41], и не откривају се исходишта у духовној традицији и књижевном насљеђу, на коме се развијала филозофија живота и културе српског народа у помјереним културним центрима, послије вишевјековних сеоба. Ова збирка је потпунији опис великог броја рукописних збирки и пјесмарица; ту је дат низ варијанти пјесама, и као таква представља богат текстовни материјал, на коме истраживачи различитих циљева и намјера могу заснивати своја теоријска виђења.

У овој збирци има доста духовних пјесама, већим дијелом преузетих од Тихомира Остојића, а и од других скупљача. Особито је значајно што се наводи схватање Тихомира Остојића о црквеној поезији и духовном циклусу, наводећи да су „неке песме последњи одјек ‘црквене поезије’ у нашој литератури прве половине XIX столећа“.[42] Запажања Тихомира Остојића о пјеснику Стевану Зурковићу да је то „човек с доста црквене културе, онакве каква се често налази у наших људи у Срему око манастира“ и да је „у њему религија оно видљиво: зграда драгоцености у њој, обред“[43], – подстиче на дубље сагледавање унутрашњих вриједности духовне поезије и њене улоге у развоју културе и просвјете српског народа.

И неке напомене Боривоја Маринковића, дате у овој збирци, подстичу на потпуније истраживање духовне поезије као циклуса у коме су садржане највеће вриједности цјелокупног грађанског пјесништва. Казивање да је Миодраг Павловић у своју *Антологију српског песништва (од XIII до XX века)*, Београд, 1964, из необјављених преписа старих рукописа, публиковао једну пјесму под насловом *Монашка песма* непознатог аутора с краја осамнаестог вијека, и да је „ова песма апсолутна творевина онога времена, дакле плод грађанске поезије“[44], – наводи на схватање да су многе духовне пјесме још затрпане, у тами, непознате и необјављене, и да се у њима налазе непролазне умјетничке и духовне вриједности, а то подстиче на свестранија истраживања.

Од теоријских приступа српској грађанској поезији најзначајнији су радови Томислава Бекића, Саве Дамјанова, Зоје Карановић, Марије Клеут, Јелке Ређеп, Мирјане Д. Стефановић, објављени у књизи *Српско грађанско песништво*, Матица српска, Нови Сад, 1988.

[41] Исто.

[42] Исто, 38.

[43] Исто, 57.

[44] *Српска грађанска поезија XVIII и с почетка XIX столећа,* II, приредио Боривоје Маринковић, Просвета, Београд, 1966, 544.

То су студије и огледи шест аутора, који су српско грађанско пјеништво проучавали са различитих аспеката. Приређивач овога зборника истиче ово: „У радовима који се објављују у овој књизи песништво сачувано у рукописним песмарицама изучавано је с три аспекта: књижевноисторијског (изучавање друштвеног контекста и начина традирања грађанског песништва, утврђивање ауторства појединих песама и песмарица, разматрање развоја књижевних врста), књижевнотеоријског (изучавање версификације) и компаративног".[45] Радови су подијељени у четири тематске скупине: I „Ка поетици грађанског песништва", II „Индивидуални допринос грађанском песништву", III „Народне песме у рукописним песмарицама" и IV „Грађа за проучавање грађанског песништва".

Када се потпуније проуче радови у овом зборнику, открива се да је ово чисто спољашњи приступ, јер се више бави спољашњим узроцима, средином у којој су неке пјесме настале, историјом и прошлошћу, политичким и друштвеним условима.

У огледима и студијама овог зборника велика пажња поклоњена је пјесмама и рукописима које имају више варијанти, да се открије њихов извор, или прихвати она варијанта која је најближа извору. Ту је велики труд уложен у анализу језика, лексичког и синтаксичког нивоа стиха, и семантике која, без доброг обавјештења, води помјереном смислу. А то је, још у овоме времену, док није српско грађанско пјеништво научно обрађено, и најпотребније. Ове студије чине добра полазишта за даља и дубља истраживања.

Али, и поред остварених великих резултата у овом зборнику, то морамо истакнути, – постоји истински недостатак: духовна поезија није сагледана у оној свјетлости коју њене вриједности намећу. Сматрам да је на ауторе овог зборника утицао дух времена једне „антропоцентричне" епохе, у којој се све сагледавало са аспекта човјека, а не са јеванђељске висине. Поуке великих умова увијек се могу искористити за проналажење правога пута. Бајронова поука својим земљацима – „за укус садашњег времена не може бити горег знамења, него што је обесцењивање Попеа"[46], опомиње сваког истраживача да

[45] Томислав Бекић, Сава Дамјанов, Зора Карановић, Марија Клеут, Јелка Ређеп, Мирјана Д. Стефановић, *Српско грађанско пјеништво, Огледи и студије*, Матица српска, Нови Сад, 1988, 438.

[46] Цитат преузет из дјела: Светислав Вуловић, *Критике и огледи*, Ново поколење, Београд, 1953, 312.

скине онај вео којим се затамњује вриједност духовне поезије, историјска традиција и културно насљеђе.

Поука светог апостола Павла – „и не саображавајте се овоме вијеку, него се преображавајте обнављањем ума свога“ (Римљ. 12,2) – води путевима сазнања оних вриједности којима се превладава овај пролазни земаљски свијет и води у вјечни, небески. Ако стваралаштво у јеванђељском смислу „напушта ‘овај свет’ и прелази у други свет“, и ако стваралаштво „није прилагођавање овоме свету, нужности овога света“, него је „излазак преко граница овога света и побеђивање његове нужности“[47], онда, да би се разумјела духовна поезија о којој говоримо, мора да у истраживачу „просијава друга, виша природа“[48], да, као што то чини сваки истински стваралац, „скине окове и ланце“ овога свијета и живота.[49]

Духовна поезија је по својој суштини црквена; у њој је исказана борба гријеха и врлине, тјелесног и духовног; у њој је описано кретање ума: кроз савршену врлину према вјечном Добру, вјечној Истини и вјечној Љепоти. Њен унутарњи дух је дух Источне цркве, у којој се кроз духовну традицију преносе све вриједности у свој древности и истинитости. Ту су поетски обликоване највише вриједности, јер „све етичке вредности наше савремене цивилизације имају извориште у хришћанству, првенствено у Еванђељу Христовом“.[50] И ко може бити поуздан тумач ове поезије? Само онај који живи црквеним животом, који својом хришћанском вјером улази у њен стваралачки процес. Ту се све своди на јеванђељски принцип тајне сазнања – „ко твори – познаће“ (Јн. 7,17). „Не твориш ли“, каже отац Јустин Поповић, „увек остајеш у гробу мртвих теорија и бајки и претпоставки“.[51]

Проучавањем књижевности изван граница српске средњовјековне државе улазимо у дубине духовне традиције; византијске мисли и умјетности. Кроз књижевност Средњег Подунавља, њене теме и

---

[47] Николај Берђајев, *Смисао стваралаштва*, књига прва, превод с руског, Логос: Ант, Београд, 1996, 135.

[48] Исто, 136.

[49] Исто, 135-136.

[50] Георгије Флоровски, *Хришћанство и култура*, превод са енглеског, Логос: Ортодос, Београд, 1995, 46.

[51] Отац Јустин Поповић, *Тумачење Светог Еванђеља по Јовану*, Манастир Ћелије код Ваљева, Београд, 1989, 83.

идеје, поетске форме и умјетничке технике, пројављују се суштинска обиљежја српског духовног пјесништва. Светост као категорија духовног живота поетски се описује књижевним поступцима и елементима наслијеђеним из старе српске књижевности; ту се елементима химнографије стварају духовне основе личности. Духовни подвиг, мученишшво и страдање откривају суштину крстоносног живота који води спасењу.

У књижевном стваралашшву Средњег Подунавља најзначајнија је поезија: црквене пјесме посвећене српским светитељима. Кроз стихове морално-побожне садржине и јеванђељска начела како да се душа избави од зла и гријеха ствара се однос према личности. У вријеме највећег процвата српске духовне поезије може се запазити како су се пјесници користили старим узорима кроз које су се пројављивале универзалне вриједности византијске цивилизације. Казујући да подвиг води личност да живи по јеванђељским светим тајнама и врлинама, ствара се једна иконографија личности. Ту се ствара духовни портрет, јер се свака тјелесна активност сагледава у склопу преображаја душе: колико се тим поступцима утиче на кретање живота путем којим воде богопросвећени Свети оци.

Досадашња истраживања ове поезије нису показала интерес за откривање ових вриједности. Као главни разлог да се ова духовна поезија криво тумачи, или да се не сагледавају истинске вриједности, био је идеолошки ниво аутора. Зато се тачка гледишта у вредновању ове поезије мора помјерити да би се схватило да ова поезија своју највећу вриједност носи са извора хришћанства. Само истраживачи који су опремљени јеванђељским начелима и методама могу открити како се у овој поезији преноси јеванђељска Истина у свој древности и свеобухватности.

Литература

Бекић, Дамјанов, Карановић, Клеут, Рељеп, Стефановић, 1988: Т. Бекић, С. Дамјанов, З. Карановић, М. Клеут, Ј. Рељеп, М. Стефановић, *Српско грађанско пјесништво, Огледи и студије*, Матица српска, Нови Сад.

Берђајев 1992: Н. Берђајев, *Царство духа и царство ђесара*, превод са руског, Светови/Добра вест, Нови Сад.

Берђајев 1996: Н. Берђајев, *Смисао стваралашшва*, књига прва, превод с руског, Логос: Ант, Београд.

Лесковац 1949: М. Лесковац, *Чланци и есеји*, Матица српска, Нови Сад.

Поповић 1989: Ј. Поповић, *Тумачење Светоī Еванђеља йо Јовану*, Манастир Ћелије код Ваљева, Београд, 1989

Томић 1990: Ј. Н. Томић, *Срби у Великој сеоби*, Просвета, Београд.

Флоровски 1995: Г. Флоровски, *Хришћансйво и кулйура*, превод са енглеског, Логос: Ортодос, Београд.

Čedomir REBIĆ

ON THE SOURCES AND THE DEVELOPMENT OF THE SERBIAN SPIRITUAL POETRY

Summary

By studying of literature beyond the borders of Serbian medieval state, as the author says, we are entering the depth of the spiritual tradition; Byzantine's thought and art. Through the literature of the Middle of Podunavlje, its themes and ideas, poetic forms and artistic technique, essential features of the Serbian spiritual poetry are appearing. Holiness as a category of spiritual life is poetically described by literal procedures and elements inherited from the Old Serbian literature – by elements of hymnography spiritual fundaments of the personality are created. Spiritual deed, martyrdom, and suffering reveal the essence of the cross-like life leading to the salvation.

Poetry is to be the most important in the literal creativity of the Middle of Podunavlje – religious poems dedicated to the Serbian saints. Through the verses of moral-pious content, and Gospel's principles how to get rid soul from the evil and sin, relationship toward personality is being created. In the time of the greatest blooming of the Serbian spiritual poetry it can be noticed how poets were using old exemplars through which universal values of Byzantine's civilization were appearing. By telling that deed leads personality to live pursuant to the Gospel's holy secrets and virtues, one iconography of the personality is created. Here a spiritual portrait is created since each corporal activity is seen in the complex of the soul transformation: how much these procedures influence the movement of life by road which is led by God-educated Saint Fathers.

So far researches of this poetry have not shown interest for these values reveal. The main reason for wrong interpretation of this spiritual poetry or not taking into account real spiritual values, was ideological level of the author. Thus point of view regarding valorisation of this poetry must be shifted in order to realize that such poetry carries its highest value from the sources of Christianity. Only researches fitted with Gospel's principles and methods are able to reveal how Gospel's Truth is transferred in its antiquity and comprehension.

Key words: Podunavska literature, Serbian civic poetry, cultural inheritance, holiness as a life category, spiritual transformation, Christianity and culture.

Рад је предат 13. априла 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 393.7(497.115)

Велибор ЛАЗАРЕВИЋ[*]
Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

ПОСМРТНИ ОБИЧАЈИ И ТУЖБАЛИЦЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ[**]

Апстракт: Рад је посвећен посмртним обичајима и тужбалицама на Космету. Истраживањем на терену, уочена је разлика у посмртним обредима и тужбалицама Срба староседелаца и Срба досељених колонизацијама из Црне Горе те је део овог рада посвећен утврђивању разлика и сличности. Такође је ова тематика посматрана у синхроној и дијахроној равни.

Кључне речи: Смрт, обичаји, тужбалице, староседеоци, досељеници, компарација

Посмртни обичаји

Код Срба Црногорца у Белом Пољу код Пећи, досељених у деветнаестом веку из села Машнице код Мурина поред кућаница и својте за покојником кука и тужбалица. Главна тужбалица била је Зорка Булатовић супруга Ђека Булатовића родом из Црне Горе, увек у црнини. Знала је да тужењем „камен расплаче". Њу нису позивали већ она сама дође да тужи коме хоће. Она тужи у кући док *дворе* покојника (покојницу) пре попа на сахрани, на седмицу и четрдесетодневницу само код покојникове куће јер не мора да иде на гробље. Она *ређа* као што то раде и тужбалице у Црној Гори.

Кад ко прође покојнику прекрсти се и целива га у чело и руку на одру с речима: *Бог да ти душу прости. Остацима живот и здравље!*

---

[*] Научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

[**] Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Прекрсти се, пољуби свећу и упали за покој душе. Потом се обраћа укућанима покрај одра *на здраву главу* тј. исказује саучешће речима:*Учествујем у жалости. Остатак нек је здраво.*

Након сахране ближа родбина се врати код куће покојника где се обави ручак. У дну стола се за покојника остави празно место. При крају ручка за покој душе пију се две чаше ракије, а трећа, највећа се пије за здравље. Том приликом се обично богорада:

Бог да душу прости (име)
и нек му је лака црна земља.
Остатку нек је здравље и напредак
од данас само радост да ви долази у кућу...[1]

Целу седмицу ујутру укућани и ближа родбина иду на гробље и кука се. На седмицу ујутру долази шира родбина око 12 сати, на четрдесет дана, пола године и годину.

Увече, уочи већих празника и славе за годину дана неки укућани одлазе на гробље. На Ускрс се носи шарено јаје и оставља на гроб а на Бадњи дан увече и на други дан Божића пале се свеће и кади се.[2]

Муж за женом не носи црнину, а жена за мужем носи.

Код Срба староседелаца у селу Бање у Ибарском Колашину, до четрдесет дана после смрти покојника иде се на гробље сваке суботе, сем једне која се *размињује,* а након четрдесет дана до пола године, једне суботе се иде, а друге не и тако наизменично.

Тужиље су седеле око раке за време сахране и кукале. Као и у околини Пећи и овде се кукало *на аљине* (одећу) и слику у раму која се стављала на сто где је покојник лежао на одру. Сада се то више не ради.

Пре Другог светског рата три жене су за вечером после треће чаше ракије у глас тужиле за умрлим у врх софре код његове куће

Није обичај да супруга кука на гробу нити другде свом умрлом мужу, а за свима осталима може. Нарочито су потресне тужбалице мајке за децом, сестре за братом, кћери за родитељима..., за онима који умру млади или изненадно.

Посмртни обичаји Срба насељених из Црне Горе и Срба староседелаца на Косову и Метохији разликују се. Тако код Срба староседеоца

[1] Казивао Стеван Зоговић (1928) из села Добро Поље 2011. Избеглица од 1999. у Читлуку код Крушевца.

[2] Исто.

из села Кијева код Клине у Метохији мушкарци не кукају. Жене кукају на сахрани, свако јутро за четрдесет дана, уочи славе и већих празника, у дане задушница и на парастосима за годину дана (полугодишњицу и годишњицу) када се иде на гробље.

Саучешће се изражава укућанима приликом поздрављa са *Бог да душу прости нашем (Марку), ви да сте здраво*, а они одговарају са *Бог да му душу опрости.*

Рођаке кукају у кући кад се оглашава смрт, на сахрани на гробљу, а ван не да се не узнемиравају комшије Шиптари. После сахране мушкарци крену кући, а жене остану још да кукају.

Код куће покојника по сахрани је ручак. Мора да буду три софре. Прву чине дални рођаци и пријатељи, другу комшије и рођаци, а трећу послуга и укућани. Прибор за јело се дели од дна софре до чела да би кућа напредовала. Кад седну за прву софру, један старији комшија у челу софре узме две упаљене свеће и држи у знаку Х па из леве руке да на десну страну, а из десне на леву. Свако пољуби свећу и кусне панаију с речима *Бог да прости.* Свећа са десне стране се врати на сваког трећег човека до чела софре, а с лева се врати одмах у врх софре. Онај с чела састави и упреде те две свеће у неку чашу да изгоре. Трећу малу стави у панаију да изгори. Тад се помоле Богу и онај с чела каже:*Светла му памет покојном* (*Марку)* или *Вечна му памет,* а остали кажу *Амин.*

Наздравља се са *Здрав си* и *Бог да му душу прости.*

Пију се три чаше ракије, једна мала и две велике за покој душе. Онај у челу пије и наздравља *За здравље и весеље за напредак куће. Да не долазимо више за жалост но на весеље, радост и напредак.*

За вечеру на четрдесети дан на софру се поставе три флаше ракије; једна иде десно, друга лево, а трећа потом иде у накрст, за пола године ставе се пет флаша ракије, две за десни ред, а две за леви и пета за у накрст, а за годину седам флаша. Три иду од уста до уста с десне стране стола, а три с леве и пију се наздрављајући редом са *Ко је донео ово за жалост на радост да му се врати. Бог душу (Марку)да опрости: Здрав си,* а седмом се наздравља укрштајући наздравице.[3]

У време ропства на гробље се ишло петком да Турци не би јурили жене јер је „петак турски светак". Шездесетих година двадесетог века прешло се на суботе.

---

[3] Казивао Миодраг Симић (1934) из села Кијево код Клине у Метохији од братства Вучковића. Пре другог светског рата живео је у задрузи од педесетак душа. Избегао 1999. у околину Крушевца, село Читлук где смо водили овај разговор 2011.

Зна се да су блиске рођаке у Кијеву кукале за покојником (покојницом) до краја двадесетог века, до избеглиштва. Како се страдање Срба крајем XX и почетком XXI века увећавало, увећавала се и кукњава по гробљима села и градова Космета.

У Мушникову код Призрена о смрти се обавештава преко неког од родбине и распитивањем коме звона звоне *на жалост*.

Кад се дође покојниковој кући изражава се саучешће укућанима: *Ви здраво или Остатак да је здраво!,* а они одговарају: *За добро да се враћа!*

Након сахране на гробље се ишло на јутрење, на прву суботу (свако вече за четрдесет дана једна жена пали свећу и понесе вечеру за покојника колико може један човек да вечера), а потом сваке суботе увече и уочи већег празника за годину дана. Уочи славе упали се свећа на гробу покојника па се однесе вечера у цркву где свако има своју столицу и сто да седне.[4]

О тужбалицама

Тужбалица је древна жалобна песма за покојницима (покојницама)[5] забележена у свим српским крајевима па и на Косову и Метохији. „Тужбалице су женске пјесме срца и осјећаја, пјесме бола и туге. Њих стварају жене, ређе и врло ријетко мушкарци, ријетко и ђевојке, до најновијих ратова. Тужбалице су веза и прелаз између лирске и епске поезије и од великог значаја за испитивања постанка народне пјесме; оне су веза између пјесме срца и пјесме догађаја, које су најчешће јуначки подвизи, те у толико и најближе јуначкој песми, коју стварају жене. Догађаје јунаштва, опјевају људи у пјесме јуначке, а жене обрћу исте у тужбалице. Историјска тужбалица, која набраја догађаје и ратне подвиге, све се више ближи народној песми.“[6]

Тужење се учило и преносило од старих тужилица, али су девојке и млађе жене училе како се кука и ослушкивањем и памћењем речи и

[4] Казивао 2011. Обрад Славковић (1938) из Мушникова код Призрена, а 1981. досељен у Мудраковац код Крушевца.

[5] Пошто се посмртни обичаји односе подједнако како на мушки и женски род нисмо били у стању да непрестано паралело наводимо напоредо покојник / покојница те то треба подразумевати.

[6] Новица Шаулић, *Тужбалице*, Београд 1929. XI

садржаја на самим гробљима. Пошто су тужбалице подложне сталној импровизацији то је свака од тужиља по нешто додала или изменила тако да су различите и никада нису забележене две исте као што ни људски живот и смрт нису у свему истоветни. Тужбалице кукају током дана те њихове обавезе почињу од самог јутра.[7]

У Ранилугу код Косовске Каменице кукало се (тужило) на *ствари* (одећу) која стоји на столици за недељу дана, у кући над одром покојника, приликом превоза покојника до гробља, на гробљу, на прву суботу, на четрдесет дана, пола годишњицу и годишњицу, сваке суботе до четрдесет дана и уочи сваког празника за годину дана. Како некада тако и сада.[8]

Тужбалице на Космету је нарочито бележио Татомир Вукановић „у Приштини, Лабу, Србици и Пећи, и све су оне записане од насељеника из Црне Горе. Његова збирка садржи осамдесет и три записа. Тужбалице му је казивало двадесет лица, петнаест жена и пет мушкараца. Има их мушких и женских, мада мушких мање.“[9]

У двадесетом веку малобројне тужбалице забежили су су студенти Приштинског универзитета: Снежана Жугић (Сочаница код Лепосавића), Драгана Губеринић и Јулијана Радеш (Чаглавица код Приштине) и Златица Виријевић (Доњи Крњаси код Лешка, Ибарска долина).[10]

Тужбалице код досељених Срба из Црне Горе

У селу Бело Поље покрај Пећи насељеном претежно црногорским Србима после 1912. године за покојником кукају жене из ближње својте. Кукају још са улице док прилазе дворишту или са капије. Кроз кукњаву казују своју тугу, бригу...

---

[7] Милета Букумирић, *Живот Срба у Гораждевцу,* Етнографски институт САНУ, посебна издања књ. 61, Београд, 2007., 189,190

[8] Казивали 2011. Олга (1958) и Бранко Васић (1956) из Ранилуга који живе у Мудраковцу код Крушевца од 1988. године.

[9] Владимир Бован, *Српске народне песме са Косова и Метохије,* Приштина,1977.,191

[10] *Лирске и епске песме Косова и Метохије,* Студентски записи српских народних умотворина са Косова и Метохије. Приредио и предговор написао проф. др Владимир Бован, Београд, 2001.,549,551

Куку мене тата
што ме остави изненада?
Како ћемо сам без тебе
кад си нам био све и сва?
Ти си нам се много намучио
и много си постипао.
Тамо ће те мајка дочекати
дочекати и посаветовати...

Данас се то више не ради. Сада по неки учени сродник напише нешто да се прочита о покојнику или свештеник каже по неку реченицу.[11]

У селу Васиљевцу у Косаници позната тужбалица је била Велика Вера Вукановић рођена Петровић (1912), домаћица, завршила основну школу а пореклом из племена Куча. Она је као нарикача тужила за својим девером Јагошем Вукановићем, пензионером који је напрасно умро и сахрањен на Новом гробљу у Београду 31. децембра 1973. године.[12] Та тужбалица носи све одлике црногорских тужбалица које је забележио Новица Шаулић.[13]

Тужбалица се састоји из неколико композиционих слојева. Први део чини обраћање покојнику и упит што их је оставио:

А што с тобом не говорим,
Мој Ђевере!
Мудра главо и паметна,
Мој делијо!
Што саломи браћи крила,
Ђевер брато!
Што ојади фамилију,
Дични брате!(...)

Затим наводи одабране биографске моменте о ратовању и јунаштву:

Зар немаде гдје погинут,
Куку мени!
У два рата учествова,
Ратоборче!

[11] Казивао 2011. Стеван Зоговић (1928) из села Бело Поље који је 1999 избегао у Читлук код Крушевца.

[12] Татомир Вукановић, *Српске народне лирске песме*, Врање, 1975., 163

[13] Новица Шаулић, наведено дело.

Кад требаше мио доме,
Дом ђевере!
Да поштену старост твоју,
Ти одмориш!
Тад најпре ти пошибе,
Мој соколе!
Од судбине изненада,
Бог је клео!
О радниче без умора,
Мој ђевере!
А јуначе без узмака,
Јунак ђешо!

Сматрајући покојника, по старом српском веровању, медијумом (посредником) између овог и оног света и да ће преко њега успоставити додир са почившим рођацима тужиља му се обраћа и саветује га:

Па ћу ти се замолити,
Мили доме!
Ако буде од саставка,
Мртвачкога!
Ти потражи браћу твоју
И стричеве!
И обадва родитеља
Род ти тужан!
И жалосне сестре твоје,
Мој заове!
Сеју зору и Милену!
Мене леле!
И гласиту ујчевину
Меденице!

Приговара му што је напустио своју децу која су га волела:

Ком! остави ђецу моју
Мој ђевере!
Која су те особила,
Од свеи рода!
Она су ти име дала
Из милости!

И Ђидом те баш назвала,
Знаш ли доме!
А коїа ће сада звати
Мој ђевере!
И коїа ће призивати
Ти мој доме!

Потом тужиља дочарава своју тугу за покојником и опет поставља низ питања:

Ја бих јадна још зборила,
Но не моїу од жалости,
Превелике!
За јуначком главом твојом,
Соко ђешо!
Јер ме живо срце боли,
Из истине!
Глас поїибе, нам нестаде
С твоје стране!
Ко ће друштво разїоворит
Мудра главо!
Кад те није у дружини
Дружевњаче!
Дружевњаче и јуначе
Јунак ђешо!
Но те више жалит нећу,
Не заисто!
Нако ово за довијек,
Добри бане!

У овој тужбалици има формула сродства: *Браће Јоко, Мој ђевере...*, формула јунаштва и дружељубља: *Соко ђешо, Јунак ђешо, Мој делијо, Ратоборче, Дружевњаче....* формула мудрости и доброте: *Мудра главо, Добри бане...*формула заклињања: *Поштења ти...* формула клетви: *Боїих клео...*

Татомир Вукановић је 1930. од своје мајке Анђе Вукановић, рођене Меденица у Приштини забележио варијанту тужбалице црногорске књегиње Милене Петровић за кћерком Зорком Карађорђевић, супругом Петра Првог Карађорђевића. „Тужбалицу је чула од свог

брата од стрица Милана Меденице, који је погинуо на Церу, 1914. године као ратник српске војске. Она је ову тужбалицу, каткад при раду, нарочито кад је ткала, и сама певушећи нарицала.“[14]

Што се плаво небо смути,
Небесниче!
А по небу облак црни,
Срце црно!
Из облака пљусак пљушти,
Горке сузе!(...)

Тужбалица се окончава питањима о жалости и остављеној породици:

Је л' ти жао друга твога,
Друга твога, зета моја,
Бане зете!
Сад ће зора на прозоре,
Кара Ђоко!
Ђеца ће се пробудити,
па ће стати мајку звати,
Мајко њина!
А ти им се одзвати нећеш,
Ками њима![15]

Стеван Ћетковић из Приштине је 1925. „нарицао за својим братанцем Милошем Ћетковићем, апсолвентом Филозофског факултета у Скопљу“.[16]

О од брата братанићу,
Мој Милошу!
А од срца комшићу,
Мили сине!...[17]

---

[14] Татомир Вукановић, *Енциклопедија народног живота, обичаја и веровања Срба на Косову и Метохији*, Војноиздавачки завод и Верзал прес, Београд,2001.,486

[15] Татомир Вукановић, *Народне тужбалице,* Врање, 1972.,187-188

[16] Исто, 277

[17] Исто, 277

Тужбалице код Срба староседелаца

У Ибарском Колашину у тужењу се повремено чује и *куку* и *јао* на почецима рефрена. Импровизација је тренутна, а образац научен од старијих жена тужиља.

При кукању, жене у Ибарском Колашину рефрају низ питања: *што* (зашто), *како ћемо*... Описују карактер и радиност покојника – сва његова добра (*ти си био*...).

Колико је која тужиља креативна, осећајна и надахнута жалошћу толику животну причу – тужбалицу – прича. Тако се десило да 1944. сестра за братом Вуксом Бојовићем од села Кашља на Рогозни, где је погинуо као четник, тужила два сата идући за његовим телом до куће у Бањама где је сахрањен.

Кћерка за мајком у Бањама у Ибарском Колашину тужи:

Куку мајко,
што ме не зажали,
што ме остави?
Ко ће кућу да ти кући?
ти си увек била добра домаћица,
ти си увек била работница...[18]

У тужбалицама Срба староседелаца на Космету формуле сродства садржане су у иницијалним стиховима где се по сродству, поштовању и блискости именовао покојник или покојница: *Куку мене сестро моја; Куку браће мој бећаре; Куку девере поштовање моје; Синко дете моје; О свекрво домаћице моја...*[19]

Потом најчешће следи прекор што покојница остави децу своју, мајку... неког блиског: *Што остави сесто децу/знаш ли селе како ј деци/ кад у кући мајке нема?*[20]

или *Сине, зар ти није било жао/ да оставиш мајке твоје/ твоја мајка изгорена/ јадна мајка сиротица, ај,ај,ај*[21]

Почесто се осећања приказују црним бојама: *Црна сестро јутрос чула/ црна сестро црни гласи;Црна снаје не ти се за ово спремала/ црна болест, тешка болест; кућу ни зацрнила/ кућа наша зацрњена и невесела...*[22]

---

[18] Казивала Цвета Бојовић (1932) из села Бање у Ибарском Колашину 2010.
[19] *Лирске и епске песме Косова и Метохије...*,150-152
[20] Исто,150
[21] Исто,151-152
[22] Исто, 151

Неке су све у обраћању тепавом именовању:

Ој свекрво домаћице моја,
Ој свекрво, мајко моја,
Ој свекрво милости моја,
Ој свекрво питање моје...[23]

Веома су ретке кратке ефектне тужбалице. Једна таква забележена је у селу Доњи Крњани код Лешка:

Куку мене, о Богдане
о Богдане жива рано,
бело грло, за зло дрво![24]

Осим *куку* које се јавља обично на почетку тужења, а потом повремено, понекад у тужбалице на Космету продре и древни народни вапај: *aj, aj, aj*[25]

„Код Срба на Косову и Метохији мушкарци у жалости ретко кукају, али их има и да реде и наричу – туже, што обично чине ожалошћени брат за умрлим братом (Мушутиште, Сува река).

Код Срба црногорског порекла на Косову и Метохији честа је појава да у жалости мушкарци наричу, како за најблажим рођацима, тако и за добрим пријатељима и друговима. Нарицало се по селима, али и у варошким насељима.“[26]

Да се закључити да су тужбалице на Косову и Метохији, као и другде, импровизована народна усмена творевина усмерена у два правца; да је чују сродници покојника, да се он представи, а с друге стране да је чује и сам покојник коме се обраћају. Тужбалицом „се разговара са покојником као да је жив, верујући у загробни живот, упућују поруке умрлим сродницима“.[27]

Аутохтоне косметске тужбалице староседелачких Срба и досељених црногорских разликују се. Староседелачке су наративније, оскудније у садржају и мотивима, краће су и поетски сиромашније.

---

[23] Исто, 152

[24] Исто

[25] Исто.

[26] Татомир Вукановић, *Енциклопедија*...277

[27] Радмила Пешић, Нада Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност*, Вук Караџић, Београд,1984.,252 1990.,114

Код Срба Црногораца има припева, стихови су сажетији, а тужбалице обимне. Али у оба случаја изражавају у суштини жал, немоћ, тугу, запитаност. „Све су тужбалице засићене осећањем туге и бола и узвишеног тона.“[28] На њиховом садржају, на људским врлинама, а нарочито чојству и јунаштву, васпитавале су се младе генерације, слушајући.

Литература

Букумирић, 2007: М. Букумирић, *Живот Срба у Гораждевцу,* Етнографски институт САНУ,посебна издања књ. 61, Београд.

Бован, 1990: В. Бован, *Народна књижевност*, Универзитет у Приштини, Филолошки факултет.

Вукановић, 2001: Т. Вукановић, *Енциклопедија народног живота, обичаја и веровања Срба на Косову и Метохији*, Војноиздавачки завод и Верзал прес, Београд.

Пешић, Ђорђевић, 1984: Р. Пешић, Н. Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност*, Вук Караџић,Београд.

Извори

Вукановић, 1972: Т. Вукановић, *Народне тужбалице,* Врање.

Вукановић,1975: Т. Вукановић, *Српске народне лирске песме,* Врање.

Бован, 1977: В. Бован, *Српске народне песме са Косова и Метохије*, Приштина.

Бован, 2001.; *Лирске и епске песме Косова и Метохије*, Студентски записи српских народних умотворина са Косова и Метохије. Приредио и предговор написао проф. др Владимир Бован, Београд.

Шаулић, 1929: Новица Шаулић, *Тужбалице*, Београд.

[28] Др Владимир Бован, *Народна књижевност*, Универзитет у Приштини, Филолошки факултет, 1990.,114

Velibor LAZAREVIĆ

POSTHUMOUS CUSTOMS AND LAMENTS IN KOSOVO AND METOHIA

Summary

The author says that the lament is an old sorrowful poem recorded in all Serbian parts and in Kosovo and Metohia as well. By lament a sorrow for male or female late one is expressed; it is being applied, reproached that it abandoned this world, its virtue is shown... With men their heroism, proudness and honour, friendliness, wisdom and beauty are being counted.

Furthermore, laments in Kosovo and Metohia are noted down by Tatomir Vukanović. He noted down laments in Pristine, Lab, Srbica and Peć, and all of them had been noted down by the immigrants from Montenegro. His collection contains 83 records. Laments were being told by 20 tellers – 15 women and 5 men. There are male and female ones, but male ones are to be less. Few of them were published.

In the 20th century few laments were noted down by students from Pristine's University: Snežana Žugić (Sočanica near Leposavić), Dragana Guberinić and Yuliana Radeš (Čaglavica near Pristine), and Zlatica Virijević (Donji Krnjasi near Lešak), Ibarska valley).

Autochthonous Kosovo's laments of the native Serbs and immigrant Montenegrins make distinction. The native ones are poorer regarding content and motives, and they are shorter and poorer from poetic point of view as well. But in both cases they essentially express sorrow, grief, weakness, and questioning.

Key words: death, customs, laments, natives, immigrants, comparison.

Рад је предат 20. децембра 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-1:398

Сена МИХАИЛОВИЋ[*]
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

АНАЛИЗА НЕКИХ ОД ВАРИЈАНАТА ЕПСКЕ ПЕСМЕ *МАРКО КРАЉЕВИЋ И МИНА ОД КОСТУРА*[**]

Апстракт: Рад се бави истраживањем пет (од многобројних) варијаната епске песме *Марко Краљевић и Мина од Костура*. Најпознатију варијанту записао је и објавио Вук Караџић у II књизи *Српских народних пјесама* под бројем 62, док су остале варијанте: три из зборника Валтазара Богишића *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа* – бугарштица под бројем 7 и краћа и дужа десетерачка песма (87, 86), из *Пјеванија црногорских и херцеговачких* Симе Милутиновића Сарајлије песма под бројем 37, као и варијанта у *Зборнику Матице хрватске* (II, стр. 419). Варијанте ће се најпре проучавати по времену и месту настанка, потом по заједничкој композиционој схеми и могућим историјским језгром. Пратиће се развој радње, основне опозиције и делокрузи, али и интегрисаност интернационалне теме-сижеа (муж на свадби своје жене) у сваку од варијаната. Рад има за циљ да покаже не само књижевноисторијско и књижевнотеоријско, већ и својеврсно културолошко значење проучаваних варијаната.

Кључне речи: Марко Краљевић, Мина од Костура, варијанта, композициона схема, историјско језгро, интернационална тема.

Проучавање варијантности, као једне од најбитнијих одлика усмене књижевности, увек је актуелно. Различите варијанте представљају својеврстан континуитет тема и мотива, али сведоче и о променама

---

[*] Истраживач приправник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић.

[**] Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), које је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

услед друштвеноисторијског контекста одређеног периода, умећа казивача или преласка у другу географску област. Тиме и њихово истраживање отвара велики број питања.

Овај рад ће обухватити проучавање варијаната песме *Марко Краљевић и Мина од Костура*. Најпознатију је свакако записао и објавио Вук Караџић, у II књизи *Српских народних пјесама* под бројем 62, три се налазе у зборнику Валтазара Богишића *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа* – бугарштица под бројем 7 и краћа и дужа десетерачка песма (87, 86), а једна у *Пјеванијама црногорским и херцеговачким* Симе Милутиновића Сарајлије под бројем 37, док је једна варијанта објављена у *Зборнику Матице хрватске* (II, стр. 419). Познате су још две верзије – једну је испевала слепа Јеца, а другу су објавили М. Пери и А. Лорд (казивач је Петар Видић, а песму је 21. августа 1933. године записао Никола Вујновић на Пилети).

Варијанте из Богишићеве збирке, записане у околини Дубровника, сачуване су у библиотеци дубровачког самостана Мала Браћа, а Милутиновићева варијанта *Марко и Мина* записана је од слепог певача Гаша Ришњанина у Котору.

Могуће историјско језгро варијаната

Из историјских извора се зна да је Марко Краљевић, после смрти свога оца, краља Вукашина, тј. после 1371. године, владао једним делом државе. Престоница те државе био је Прилеп, а границе: Вардар на истоку, Шар-планина, Охридско језеро и град Костур на југу.

Може се констатовати да корени варијаната досежу у XIV век и да се налазе у Македонији, као и да је најстарија варијанта, записана у Богишићевом зборнику, по речима А. Серенсена, поуздано локализована именом Миње од Костура.

Почетком XVII века Орбини у својој студији износи највише детаља о Марковом приватном животу и пише о његовој жени Јелени, коју је муж, због неморалног понашања, отерао. Јелена предаје Костур Балши Балшићу за време Марковог одсуства и удаје се за њега. Марко се, како Орбини наводи, после неуспеха у освајању града са својом и турском војском повлачи, јер Балши помаже његов брат Ђурађ. Јелена са Балшом одлази у Зету. Како ни њему не остаје верна, он је најпре

затвара у тамницу, а потом и протерује.[1] Никола Банашевић пак оповргава Орбиново тврђење да је Балши помогао Ђурађ, јер је он умро две године пре догађаја под Костуром, 1378. године.

Иван Мусаки у својој хроници, читав век пре Орбинија, пише да је Марку Костур одузео Иван II Мусаки, уз помоћ својих зетова, Балше Балшића и Андрије Грипе.[2] Међутим, он не помиње ни протеривање Маркове жене, ни њену улогу у Балшином освајању Костура.

У запису А. Попова из 1872. године само се помињу Маркове несугласице са женом, настале вероватно његовом кривицом; нема речи ни о нападу на Костур, ни о Јеленином неверству.

Не може се, међутим, утврдити никаква повезаност епских песама са Марковим приватним животом. Разлози „песничког експлоатисања“ Марковог лика и детаља из живота јесу многобројни и разноврсни: жеља певача да још снажније прикажу Маркову славу, да га приближе народу. Он је најидеалнији међу јунацима народног епоса, а истовремено најобичнији и најближи стварном животу.

Варијанте по времену и месту настанка

Велики допринос изучавању варијаната дао је Асмус Серенсен у својој књизи *Прилог историји развоја српског јуначког песништва*, који је на основу многобројних варијаната о Марку Краљевићу и Мини од Костура показао развој српског јуначког песништва.

Говорећи о бугарштици, Серенсен је уочио да је могућа праварија нта постојала у унутрашњости Србије и да у проширеној верзији припада XVI веку, па у тој форми доспева у Угарску. Тако се брише македонска локализација, а сâм Миња постаје Мађар (*мађарски воевода*). Иако садржи елементе који указују на XIV век, ова варијанта припада времену „у којем државне споне нису потискивале националне супротности у други план“[3].

Скоро у исто време, песма је у „двострукој форми“ постојала и у унутрашњим српским крајевима – старија варијанта (Богишић, 87)

---

[1] Никола Банашевић, *Циклус Марка Краљевића и одјеци француско-италијанске витешке књижевности*, Скопље, 1935, 117.

[2] Љубомир Зуковић, *Народни еп о Марку Краљевићу*, Београд, 1985, 112.

[3] Асмус Серенсен, *Прилог историји развоја српског јуначког песништва*, Београд – Нови Сад, 1999, 65.

не помиње арапски рат, Мињине претње и Марково саветовање са мајком; млађа садржи све те нове моменте, а противник је именован као Михна.

Мотив јаничара, који се, осим у бугарштици, појављује у свим варијантама, припада изворној форми. „С одвајањем од првобитне локализације и из мотива прерушавања, угарска верзија је извукла и одређене консеквенце, па је одбацила јаничаре.“[4]

Милутиновићева и Вукова варијанта настале су од бугарштице, која се из Угарске вратила у Србију и „стопила“ са Богишићевим десетерачким песмама.

На основу сачуваних записа о Марку Краљевићу и Мини од Костура (који постоје од 1700-те, па све до 1933. године), може се створити представа о историји развоја ове песме. Тако би заједничка композициона схема могла да буде следећа:

1. Мотив писма (осим код Богишића, 87)
2. Разговор са мајком (такође изостаје у истој песми)
3. Минино харање
4. Марко тражи помоћ јаничара
5. Прерушавање
6. Препознавање
7. Мотив лукавства
   – негативно откривање идентитета
8. Убиство противника
   – харање двора

Развој радње кроз варијанте

У свим варијантама (осим, како је већ напоменуто, у песми под бројем 87 у Богишићевом зборнику), радња почиње добијањем писама, са изменама у распореду стизања или особа која их шаљу.

Марку, за вечером, стижу писма са одређеним захтевима: угарски краљ тражи од Марка да му буде кум на свадби, војвода Јанко жели да му крсти сина, а султан га позива у војску. У неким верзијама се помиње и опомена Коштуранин Михне, односно Миње Цидовине (Богишић, 86; Милутиновић, 37), да ће му, уколико оде да служи цара, похарати дворе.

[4] Исто, 66.

Марко се, не знајући шта да ради, саветује са мајком. (Мајка је, иначе, у свим варијантама слепи мотив и пасивна је до краја.) У бугарштици Јевросима саветује Марка да оде на сва три места. У Вуковој и Богишићевој песми бр. 86 она саветује сина да оде код цара, „на цареву војску“. Овим поступком се, по речима Снежане Самарџије, наглашава „природа вазалног статуса јунака“.[5]

„Иди, синко, на цареву војску:
И Бог ће нам, синко, опростити,
а Турци нам не ће разумјети.“
(Вук, II, 62)

Најзанимљивије обрађен мотив разговора је у Милутиновићевој варијанти. На Марково питање: „ће би Краљић прије него Марко?“, мајка га шаље цару, на шта он, уврећен, одговара:

„Мучи, мајко, луда женска главо!
Старија је божја нег' царева.“

Очигледна је намера епског певача да се, за разлику од претходно описаних варијаната, овде умањи вазалност Марка Краљевића и тиме допринесе његовој свеколикој слави као највећег националног хероја нашег народа.

Заплет у радњи почиње оног тренутка кад се јунак удаљи из свог окружења. У бугарштици, Марку после три године ратовања стиже глас о харању Миње Костуранина. У дужој Богишићевој варијанти, Марко по повратку са бојишта сусреће два барјака: бели, који га обавештава о његовој победи над Арапима и црни, који носи вести о Михнином харању. Код Милутиновића Марку стиже „танка књига“ после недељу дана. Без обзира, дакле, на време и место настанка, све верзије користе сталне мотиве – симболе и устаљене бројеве, карактеристичне за нашу епску поезију: црни и бели барјак, бројеве 3 и 7.

На мотив обавештавања јунака о противниковом харању посебну пажњу треба обратити у Вуковој варијанти, која је овде најразвијенија.

Марко „на трећем конаку“ сања чудан сан. Све се дешава у мистичној, тајновитој атмосфери обавијеној маглом. Мина хара дворе, одводи љубу и „стару мајку с коњма прегази“. Сан, као антиципација

[5] Снежана Самарџија, *Аншолоїија еїских народних їесама*, Београд, 2001, 720.

будућих догађаја, уноси немир. На формулативан начин, слуга Голубан (иначе типско име за помоћника у народној поезији) одговара и добија улогу тумача – „Сан је лажа, а Бог је истина“. Овим речима привремено се одлаже помињање Миње од Костура и уводи се нова епизода, која ће постати предмет многих расправа. То је развијена сцена о Марковом ратовању са Арапима.

Одговарајући на питање откуд толико Арапа у нашим јуначким песмама и зашто Марко Краљевић, највише од свих јунака, дели мегдане са њима, Јован Деретић је рекао да је Марко *контаминациони лик* који се јавља као наследник ранијих јунака са византијско-арапских ратишта.[6]

Сличног мишљења је и Серенсен, који читаву епизоду освајања Кара-Окана, Маркове невероватне снаге, клевете Турака да већ мртве главе одсеца и износи пред цара, затим Марковог гнева и повлачења у „гору зелену“ да са побратимом Алил-агом прослави крсно име, као и видање осамдесет рана вином, сматра амплификацијом, тј. проширењем. Као аргумент, истиче Милутиновићеву песму бр. 73, која је углавном идентична са епизодом код Вука.[7]

Томо Маретић се не слаже са овом констатацијом и тврди да је Вукова варијанта састављена из две песме. Прву половину чини Марково ратовање са Арапима, а другу лукаво убиство Мине од Костура. Као и Серенсен, и он наводи поменуту Милутиновићеву песму, у којој се први мотив јавља као основни и једини, а да други мотив (убиство противника) постоји у самосталној песми, такође код Милутиновића (под бројем 37).

Узевши у обзир оба супротстављена мишљења, може се, међутим, закључити да је непознати певач са намером укључио ову епизоду, да би епски амбијент постао богатији и, самим тим, уверљивији слушаоцима.

Наредни стабилни мотив у развоју радње је Марково одбијање понуђене султанове помоћи да му сагради дворе лепше од претходних, да га „учини агом харачлијским“, да му нађе нову љубу. И у Богишићевим десетерачким песмама, као и у Вуковој варијанти, јавља се мотив сиротињских суза због којих Марко одбија ново именовање. Сиротиња овде представља колективан лик, савест; она усмерава морално понашање јунака.

---

[6] Јован Деретић, *Заїонетка Марка Краљевића*, Београд, 1995, 179.

[7] Асмус Серенсен, нав. дело, 89.

Марко, дакле, одбија све врсте помоћи, али тражи само тридесет или триста јаничара (Богишић, 87, Милутиновић, 37; Вук, II, 62, Богишић, 86) или једноставно сâм одлази Мињи Костуранину (у бугарштици).

Да би неопажено и несметано стигао у противникове дворе, јунак се прерушава у калуђера (што је и најчешћи облик епских прерушавања). У свим проучаваним варијантама, по речима Ивана Златковића, „функција прерушавања представља један од основних елемената сижејне структуре, али оно у чему се примери разликују је поступак и начин измене визуелног идентитета“.[8]

У Вуковој варијанти, Марко ће оденути *рухо калуђерско*, а на главу ставити *капу камилавку*, у Богишићевој песми бр. 87 Марко прерушава себе и јаничаре у *оце светоīорце*. У бугарштици се, такође, само констатује да се преобукао *īрецрнијем калуђером*, не поклања се пажња детаљима. Дужа десетерачка песма из дубровачког краја је, како тврди Иван Златковић, још неодређенија у погледу Маркове визуелне промене – синтагмом *чудна долама* не дефинише се тип новог идентитета. Специфичност ове одеће огледа се у њеним квантитативним обележјима (*шри аршина око коња īада*). Међутим, основа промене садржана је у „номиналној измени идентитета“, јер Марко добија ново име – *сшарац Мердерин*. Заједничка одлика свих варијаната је та што Мина (Мињa, Михна) не препознаје Марка све док се он не открије сам. „Тиме, функција прерушавања, као вид „трансформације“, никада не доводи у питање сврсисходност поступка, карактеришући и крајњи исход увек позитивним по Марка.“[9] Мотив прерушавања јунака у калуђера припада, иначе, интернационалном комплексу, о чему ће касније бити речи.

Светозар Кољевић је, анализирајући функцију прерушавања, уочио да је Богишићева варијанта бр. 86 ближа Вуковој од бугарштице. Овде је прерушавање не само одлика лукавства, већ и „извор непосредног смеха“[10]. Гротескна је сама појава горостасног јунака у калуђерској одори, од чијег се играња „чардак из темеља тресе“.

Треба поменути и Марков одлазак на Свету гору, где се, пре ослобађања љубе из Мининих руку, исповедио и причестио, „јер је многу крвцу учинио“. Света гора, као део баштине, општепознато духовно

[8] Иван Златковић, „Функционалност одеће и накита као елемената епске карактеризације Марка Краљевића“, *Расковник, часоīис за књижевносш и културу*, год. XXIII, Београд, бр. 87-90, 1997, 242.

[9] Исто.

[10] Светозар Кољевић, *Наш јуначки еī*, Београд, 1974, 70.

место, задржала се не само у Вуковој варијанти, већ и у бугарштици и дужој десетерачкој песми из дубровачког краја. (Милутиновићева варијанта помиње само одлазак у цркву, без конкретизације простора, док је 87. песма у Богишићевој збирци сиромашнија за овај мотив).

Откуд православна вера у католичком окружењу?

Најбољи одговор на ово питање може се дати управо проучавањем варијантности у народној књижевности, а поменути пример је само потврда да епски певач одређује окружење, односно епски амбијент. (Верско осећање, јаче од националног које се не јавља пре XIX века, одржало се у свести народа током дугог низа векова).

Након прерушавања, Марко одлази у Костур (или у Мађарску, како стоји у бугарштици). У свим варијантама присутан је мотив препознавања јунака и његовог негативног откривања идентита, као својеврстан пример лукавства и довитљивости. Једино у Вуковој варијанти Мина препознаје Марка по коњу, док у другим песмама ову улогу има љуба, која свог господара (осим по коњу), препознаје и по *б'јелом кожуху* (у бугарштици) и сабљи (Милутиновић, 37). Као што је очигледно, све ове одлике Марка Краљевића, његова мудрост и лукавство, као и авантуристички дух, служе позитивној карактеризацији његовог лика.

Запитан откуд калуђеру Маркови јуначки атрибути, јунак се не открива, већ каже да је Марко умро у манастиру и да му је завештао кожух и коња (у бугарштици). Остале варијанте су проширене и објашњене Марковим учешћем у арапском рату (Вук, II, 62; Богишић, 86) и његовом погибијом на ратишту, или пак његовом смрћу „у Багдату" (Милутиновић, 37):

„Ево има и нећеља данах
да је Краљић Марко преминуо
под Багдатом градом бијелијем,
мојом сам га руком укопао;
не имаше паре ни динара,
дао ми је коња за подушје,
Шарца коња и сабљицу бритку."
(Милутиновић, 37)

На ову вест, љуба почиње да лије сузе (осим у Вуковој варијанти), Мина је удара, а Марко извлачи скривени мач (или се користи мачем који му је Мина даровао) и убија противника. Код Вука, у дужој десетерачкој и Милутиновићевој варијанти, карактеристичан је удео хумора, представљен

у оквиру Марковог калуђерског играња. Користећи се хиперболом, епски певач од лаганог монашког корака чини да се чардак тресе из темеља:

„Скочи Марко на ноге лагане,
Обрну се и два и три пута,
Сав се чардак из темеља тресе;“
(Вук, II, 62)

Мотив којим се завршава развој радње у варијантама је мотив мегдана, редукован у свим песмама, „јер су природа јунака, разлог и исход сукоба приоритетни у сижеу“.[11]

„Ману сабљом и десницом руком,
Тер му русу одсијече главу.“
(Богишић, 87)

Двобој је најразвијенији у Богишићевој песми бр. 86, због удела фантастике (вила указује на Михнину рањивост, јер је Михна *каменит до паса*). Након убиства противника, Марко са јаничарима хара његове дворе, опседа Костур и носи кључеве од града цару (Богишић, 86, 87, Милутиновић, 37). Наведени стихови су из песме бр. 86:

„Кад је Марко вилу разумио,
Он се хити Михни брзијех нога,
Подсјече му ноге до кољена.
Рањен паде Михна на земљицу,
А пак му је одсијекао главу,
Пак посијече тридес Коштурана,
Огњем Михни опалио дворе;
Тако узе тврда Костур града.“

Милутиновићева варијанта једина има епилог; у њој Марко даје свом побратиму љубу; цар му, да би му се одужио, нуди Босну „на везирство“, али јунак то одбија и само тражи да пије вина. Завршни стихови ове песме помињу количину вина коју је Марко попио, па епски певач завршава карактеристичним хумором:

„Стаја Марко за годину данах –
У Цариград вина нестануло.“

[11] Снежана Самарџија, нав. дело, 722.

Интернационална тема/сиже – муж на свадби своје жене

Феномен варијантности не мора се пратити само на плану наше усмене књижевности, већ и у додиру са књижевностима осталих народа. Моменти где се поједини мотиви „дозивају", бележе се као интернационални. Једна од таквих тема је код нас позната под синтагмом *муж на свадби своје жене*.

Као паралела овог мотива, могу се навести примери из немачке, јужнофранцуске, новогрчке, италијанске и шпанске књижевности.

Најсличнија варијанта мотива наших песама, по Халанском, налази се у поеми *Wolfdietrich*[12]. Ова старонемачка песма садржи извесне карактеристике које подсећају на песме о Марку Краљевићу и Мини. Због објашњења паралеле, навешћемо укратко сиже. Дразиан подмеће замку, златорогог јелена, за којим јунак Волфдитрих креће у потеру. У шуми он оставља своју жену Зигемину, коју, при повратку, не налази у шатору. Прерушава се у ходочасника и креће у потрагу. Близу Дразиановог двора заспе од умора; Зигемина га угледа и прима га у двор. За трпезом га жена пита о Волфдитриху, где јунак одговара да је чуо нешто о његовој женидби. Жена се расплаче, а Дразиан се љути на ходочасника. На крају јунак убија противника, пали дворе и са женом одлази кући.

Основне сличности између песама о Марку и Мини и немачке песме налазе се у теми отмице љубе, преоблачењу јунака у калуђера, убијању противника, харању двора и одвођењу своје жене.

Халански указује и на новогрчке песме о отимању жене Дигениса Акрита; помиње и једну епизоду из француског романа о Хугу Капету, али ипак у први план ставља поему о Волфдитриху, као најсличнију варијанту мотива наших песама.

Што се паралела из италијанских, шпанских и француских песама тиче, у њима се помиње како муж убрзо након свадбе одлази у рат; његову жену отима Арапин. После седам година, муж се враћа и сазнаје да му је жена одведена; креће у потрагу прерушен у ходочасника. Стиже испред Арапинових двора и моли за милостињу; жена препознаје мужа, њих двоје харају дворе и беже на коњима.

Интернационална тема о доласку мужа на свадбу своје жене јавља се и у појединим песмама наше народне књижевности. Најпознатији

[12] Никола Банашевић, нав. дело, 110.

пример је свакако песма *Ропство Јанковић Стојана* (Вук, III, 25), у којој се Стојан, после деветогодишњег ропства, враћа кући непрерушен, али га не препознају ни мајка, ни љуба, која се тог дана удаје за другог.

Основне опозиције и делокрузи у варијантама

Песма *Краљевић Марко и Мина од Костура*, укључујући све варијанте, у ширем смислу припада ширем циклусу песама са темом о отмици и невери љубе, па се у том погледу може компарирати са *Бановић Страхињом, Бан Милутином и Дуком Херцеговцем*, са *Тодором Поморавцем* итд. У ужем смислу, све варијанте припадају једном издвојеном тематском кругу песама о Марку Краљевићу, у којима доминирају особине попут авантуризма, ведрине, комике, хумора, „епске боемије“.[13] Тон песама је авантуристички, у чијим је основама необавезан херојски свет.

Заплети се заснивају на опозицијама своје : туђе, овде : тамо, хришћанско : турско, а треба поменути и делокруге јунака, противника, помоћника, невољног дариваоца...

Марко Краљевић је лик који негује култ породице и брака. Он је, дакле, христијанизован и етички јунак. На двору има *племениту Јелицу госпођу*, а кад му цар Бајазит нуди *бољу*, он одговара:

> „А што ћеш ме женит’ другом љубом,
> кад је моја љуба у животу?“

Он не пристаје на недоличности и шеретлуке, своје *крсно име* слави са пријатељима и кумовима чак и кад је међу Турцима; исповеда се на *Светој Гори славној* свестан, ипак, својих недела, *јер је многу крвцу учинио*.

Однос Марка и Мине није однос двају великих јунака. Овде није примаран Мина – овде је Марко сâм на мегдану; мајсторство његове победе везано је за лукавство. Битнији је тај моменат када *ситно калуђерски* прилази моћноме Мини, но мегдан сабљама и у чину херојства.

Делокруг помоћника слабо је развијен. Марку помоћници (јаничари) нису потребни. Они се појављују немотивисано и ту су само ради лакшег уласка у противникове дворе.

---

[13] Јован Деретић, нав. дело, 161.

Милутиновић у својој варијанти *Марко и Мина* Марковом побратиму Белил-аги додељује функцију помоћника који би, заједно са јаничарима, затворио и чувао капије града.

„Побратиме, ага Белил-ага!
Стани, побре, Костуру на врата,
е ће Марко у Костуру поћи
па ће Марко кавгу заметнути,
кад ти чујеш, драги побратиме,
скочи с дружбом од земље на ноге,
ником' не дај живу излазити,
ти отуда, ја ћу одовуда
док с' обадва побре састанемо."

Најразвијенији делокруг помоћника је свакако у Богишићевој десетерачкој песми 86, где Марку да победи фантастичног противника помаже вила, како би снаге биле равноправне.

Делокруг невољног дариваоца може се издвојити у две варијанте. У Богишићевој 86, ову функцију имају *дјеца солдашини*, уз чију се помоћ Марко обавештава о Мињином присуству у дворима.

Друга варијанта је Милутиновићева, 37, у којој Марко на путу до Костура сазнаје од *ришћана* да може настанити своје пратиоце код Мине, који гради јендеке око града, *јер се боји од Краљића Марка*.

Марко Краљевић, као најсложенија личност наше народне поезије, често се упоређује са Хомеровим јунацима – Ахилејем и Одисејем. Његов гнев због увређеног достојанства и поноса сличан је гневу Ахилеја који се због Агамемнонове увреде повлачи са својим Мирмидонцима и одлучује да више не ратује против Тројанаца. Аполон то примећује и довикује Тројанцима:

„Ударите ви, коњокроте Тројци, и аргивској војсци
немојте бежат у борби, јер кожа њихова није
камен ни гвожђе да подноси мед што пробија тело.
Није у борби Ахилеј, лепокосе Тетиде синак,
него код лађе гнев срдобни вари у себи..."
(*Илијада*, IV 509-513)

Попут увређеног Ахилеја који се повлачи у свој шатор, тако и Марко одлази у гору да слави крсно име, што арапска стража препознаје и, као Аполон Тројанцима, одмах поручује војсци:

„Сад навали, љута Арапијо,
нема оног страшнога јунака
на шарену коњу великоме.“
(Вук, II, 62)

Велике губитке доживљава и ахејска војска без Ахилејевог учешћа, и султанова без Марка. Као што Агамемнон шаље посланике Ахилеју да помогне Ахејцима, тако и султан шаље два писма Марку и моли га да му помогне. Ахилеј се придружује ахејској војсци тек после Патроклове погибије, а Марко се одазива на трећи султанов позив, где пише да је изгубио сто хиљада војске и да су му Арапи оборили шатор. Кад је стража приметила да се Марко поново бори, она, као Пулидамант Тројанце, позива Арапе да се повуку:

„Сад уступи, љута Арапијо.
Ето оног страшнога јунака
на шарену коњу великоме!“

Што се сагласности Марка и Одисеја тиче, карактеристичан је мотив мужа на свадби своје жене, као и прерушавање јунака. Одисеј се, после дугогодишњег одсуства враћа кући, где затиче многобројне просце. Нико га не препознаје, јер је прерушен у сиромаха.

Осим ова два мотива, у Милутиновићевој варијанти бр. 37 постоји још један, који је по много чему сличан *Одисеји* – то је мотив тзв. *крвопролића*. Марко, попут Одисеја, који убија све просце, не само да убија Мину, већ и *што је мушко али женско било / све је Марко под сабљу метнуо*.

Одговарајући на питање да ли су мотиви о повратку мужа кући у тренутку кад се жена преудаје у наше народно песништво прешли из *Одисеје* или су самоникли, Милош Ђурић је истакао утицај народних певача на обраду ове теме. „Једна од највећих слава нашег народног песништва јесте у томе што се у њему огледа *Одисеја*, која представља један од највеличајнијих песничких споменика хеленског генија, увек нов и свеж...“[14].

[14] Милош Н. Ђурић, *На изворима уметничке лепоте*, Београд, 1957, 224.

То је, уједно, једно од обележја и значаја проучаваних варијаната о Марку Краљевићу и Мини од Костура које, не само због свог књижевноисторијског и књижевнотеоријског значаја, имају својеврсно културолошко значење. Оне сведоче о многовековној традицији и очувању наше народне књижевности, која је непресушни извор инспирације кроз све епохе развоја српске – и не само српске! књижевности и уметности.

Литература:

Банашевић 1935: Н. Банашевић, *Циклус Марка Краљевића и одјеци француско-талијанске витешке књижевности*, Скопско научно друштво, Скопље;

Бован 1974: В. Бован, *Антологија српске народне епике Косова и Метохије*, Јединство, Приштина;

Бошковић-Stulli 1988: М. Бошковић-Stulli, „Баладни облици бугарштица и епске пјесме“, *Форум. Часопис разреда за савремену књижевност*, ЈАЗУ, Загреб, бр. 5-6;

Браун 2004: М. Браун, *Српскохрватска јуначка пјесма*, Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина, Матица српска, Нови Сад;

Брђанин 2003: Б. Брђанин, *Марко Краљевић и српска драма*, Завод за уџбенике и наставна средства, Српско Сарајево;

Деретић 1995: *Заїонетка Марка Краљевића*, СКЗ, Београд;

Ђурић 1957: М. Н. Ђурић, *На изворима уметничке лепоте*, СКЗ, Београд;

Златковић 1997: И. Златковић, „Функционалност одеће и накита као елемената епске карактеризације Марка Краљевића“, *Расковник, часопис за књижевност и културу*, Београд, бр. 87-90;

Зуковић 1985: Љ. Зуковић, *Народни еп о Марку Краљевићу*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд;

Кољевић 1974: С. Кољевић, *Наш јуначки еп*, Нолит, Београд;

Маретић 1966: Т. Маретић, *Наша народна епика*, Нолит, Београд;

Самарџија 2001: С. Самарџија, *Антологија епских народних пјесама*, Народна књига, Београд;

Серенсен 1999: А. Серенсен, *Прилог историји развоја српског јуначког песништва*, Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина, Матица српска, Београд – Нови Сад.

Sena MIHAILOVIĆ

ANALYSIS OF SOME VARIANTS OF EPIC POEM *'MARKO KRALJEVIĆ AND MINA OD KOSTURA'*

Summary

The collective principle of creating oral tradition and its transmission along different epochs and different geographic areas have influence on qualitative differentiation, but also on a different content that reflects the new circumstances. Considering the time and place of their origin, their possibly common historical core and their common composition scheme, the analysed versions of the poem "Marko Kraljevic and Mina od Kostura" show the evolution of Serbian heroic poetry in general. Interpolating the international topic of a husband coming to his wife's wedding, the stylistic devices of this tradition (usual figures and numbers, formulativeness), as well as by considering a wider context of this poem's position in the poetic cycle about Marko Kraljevic, I will answer the questions relating to its durability and long lasting transmission. The scripts saved from years 1700 to 1933 can as well be considered different stages in the evolution of our folk literature and the different versions as illustrations of all the different circumstances under which the Serbian people lived in that long period of time.

Key words: Marko Kraljevic, Mina od Kostura, international topic, common historical core, common composition scheme

Рад је предат 2. новембра 2011, а након позитивног мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-32 Божовић Г.

Јасмина АХМЕТАГИЋ[*]
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ПАТОЛОШКИ ЛАЖОВ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА[**]

Апстракт: Пажња је посвећена анализи централног карактера приповетке „Рако Козаревац“ Григорија Божовића.

Кључне речи: „Рако Козаревац“, паранoја, нарцизам, грандиозност, социјална улога, емпатија, пројекција, зло, симулакрум.

У романтичарско-реалистичком проседеу Григорија Божовића јунаци су углавном одређени деловањем у свом простору и времену, испуњеном националним сукобима и борбом за егзистенцију, те се јављају као хероји и зликовци, моралне вертикале и кукавице. Мало је ликова у његовом опусу који својом психологијом излазе из тог оквира, односно чија се психологија не може разумети с обзиром на категорије времена и простора. Један од таквих, ретких ликова Божовићеве прозе јесте Рако Козаревац, патолошки лажов, чије се деловање, наравно, проверава у простору и времену, али није њиме условљено, већ цртом карактера, односно патологијом која у јунаку постоји. „Рако Козаревац“ је Божовићева психолошка приповетка, иако је и она, попут већине у његовом опусу, приповедана из угла свезнајућег приповедача и грађена на згуснутом току збивања, а не

---

* Виши научни сарадник, ванредни професор, Институт за српску културу – Приуштина / Лепосавић

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

на јунаковом преживљавању. Међутим, замајац свих збивања јесте психологија главног јунака, а приповедни ток обликује оквир у коме Божовићевог Рака Козаревца можемо потпуније сагледати.

Аутор поступно открива свог јунака, од уводне сцене у којој је његово понашање двозначно, преко каснијих збивања која узрокује и која пружају јаснији увид у његову мотивацију, а омогућавају и накнадни поглед на његово понашање с почетка, па све до завршетка приповетке, заокружује се лик Рака Козаревца, и разоткрива његова патологија и зло. Градативним развијањем приче, Рако Козаревац од почетног наговештаја, садржаног у његовом портрету – када се описује наизменична тама и сјај његовог лица, „као да је у овом сељаку нека изванредна ђаволска природа, у којој се добро и зло обличје непрестанце крвнички носе“[1] – до завршнице приче у којој се сељани које је преварио окрећу против њега, а он „још једном искези зубе, ђаволски закикота, па као авет проби људску лесу и шмугну низ сурдулину“[2], добија потпуно осветљење, а зло које чини разоткрива се као последица његовог патолошког лагања, односно нарцистичке личности и параноидне свести овог јунака.

Портрет Рака Козаревца, коме је посвећена велика пажња – читав један дуги пасус посвећен је његовом изгледу – синтетичка је слика онога што се са јунаком збива на психолошком плану. Јер то и није портрет на основу којег добијамо јасну слику јунаковог физичког изгледа, већ детаљан опис спољашњих манифестација јунакове унутарње сложености. Игра светлости и таме на Раковом лицу, њихово наизменично смењивање, открива, у јунговском смислу, живу и динамичну игру битних архетипова – Персоне и Сенке[3] – продор и преовлађивање Сенке, која је озбиљно захватила јунаков его и Персону, те потом њену осеку. Ове брзе смене указују на нестабилан, неуравнотежен карактер, а даљи ток приче омогућава процењивање темеља ове нестабилности: она се не заснива на актуелној, стресној животној ситуацији, већ је део суштинског устројства Раковог карактера.

---

[1] Григорије Божовић, „Рако Козаревац“, *Неизмишљени ликови*, Приштина, Јединство, 1990, 10.

[2] Исто, 26.

[3] У Јунговој аналитичкој психологији, Персона је, у најкраћем, оно како нас други виде као личност, једна врста маске коју носимо у социјалним односима, стога што је компромис између наше стварне личности и захтева средине. Сенка је пак онај затамњени део личности, који од других, али и од себе, прикривамо, али га никада не можемо потпуно одстранити.

Испоставља се да „безбројне чудноватости“ овог јунака, призване у првој реченици Божовићеве приче[4], нимало нису бенигне, а градативни ток приче води нас далеко од почетне могућности да Раково понашање разумемо као старачку уобразиљу, као пуки фантазам и имагинирање осиромашеног створења – могућности коју у први план избацује и сам Божовићев јунак, а за коју се испоставља да је само једна у низу манипулација, којом минимизира значење својих поступака.

Григорије Божовић најпре описује Ракову „немилосрдно запуштену“ кућу („почађала, сура и бедна кривача“, на више места сљуштеног покрова од сламе, искривљеног, трулог плота око ње, уместо врата „јасикова вратница“, а место димњака рупа), прелазећи на опис јунака, који се уклапа у такав амбијент („запуштен и кањав, дрехав и чађав“, „неизбријан и прљав, помало закрмељио“), али указује и на јунакову замишљеност „по чем би помислио да његов ум расправља крупне ствари које су изнад његове куће и личних незгода – рекао би да брине велику, дубоку до бола, горку и мучну народну бригу“[5]. Већ ово је прва назнака Ракове грандиозности, која је у нескладу са околностима живота. Много је сиротиње у Божовићевој прози, која ради и преживљава, и бори се за националну ствар, за голу егзистенцију на једном тако трусном подручју, пуном националних кавги и сукоба. Управо познавање Божовићеве тематике и поетике омогућава у овој причи ефекат изневереног очекивања. На основу увода, те помена да јунак можда мисли крупне мисли и промишља колективне, надличне проблеме, очекујемо још једног јунака који у најтежим условима достојанствено живи свој живот. Но, убрзо увиђамо да је наговештај Ракове замишљености над крупним бригама ауторов иронијски отклон: јунак је потпуно самоусредсређен, а грандиозне мисли су подлога његовог патолошког лагања и садистичког односа према ближњима. У беди која је описана на самом почетку приче, Рако од жене Весне захтева да му донесе кафу, ракију и мед, а када је она принуђена да га обавести о ономе што и сам мора знати (да тога у кући већ дуго нема), постаје објекат на који се обрушава његов бес. У породичном кругу, најпре са супругом, потом у присуству сина и кћери, видимо како се Рако мења и вешто прилагођава околностима: у односну на жену, он је силеција и садиста (вређа је и прети јој физички, оптужујући је да му раскућава кућу

[4] „Још је живо у Колашину сећање на његове безбројне чудноватости и загонетни нестанак из околине.“ (*Неизмишљени ликови*, 9)

[5] Исто, 10.

и да је све од њега посакривала), а када долазе син и ћерка, он у страху од сина, који узима цепаницу, баца угарак који је подигао на жену и понаша се као да ништа није било, настојећи одмах потом да објасни своје понашање, манипулишући утисцима, изазивајући сажаљење и минимизирајући свој чин. Рако је, дакле, кукавица, који се експлицитно силеџијски понаша само према најслабијем, али спретно и брзо прилагођава своје понашање околностима: „Ћути, Живана дијете … Добро би што дођосте на вријеме … Ево нешто ме у грлу гуши и дави. Довлице ми је душа дошла. Тражим каву – нема; тражим ракију – нема; тражим најзад меда – па опет нема. Ничега у мојој кући нема … А ја сам у њој свакога добра запамтио … Баба, ходи овамо, а слушајте и ви, ђецо. Знам ја да у овој колиби ништа нема. Али ја сам син Обрена Козаревца, некада првога домаћина у нахији. (…) Не могу да увртим у главу немање. Смилујте се на мене. Кад нешто затражим, не реците 'нема', но 'сада ћемо донијети', па мирна Малесија … (…) Е, Рако, Рако, боље би било да је мајка мјесто тебе камен крај огњишта повила. О, јадна кућа моја! Баба, опрости молим ти се! Е, тешко мени! … "[6]

Рако одмах након тога „зарида као мало дете". Оно што изгледа као тренутак истинског кајања након једноставног, људског заноса, хтења за имањем онога чега нема, како прича одмиче, разумевамо као срачунатост у понашању једног глумца који пуно полаже на утиске које оставља на друге, и вичан је у манипулисању утисцима које изазива. Тек ћеркино доследно понашање у овој уводној породичној сцени (када Весна стаје између сина и мужа, она опомиње мајку да га не треба бранити, да више не могу да га подносе) и „која га најбоље познаваше и због тога најмање жаљаше", упозорава да је Рако и у овој ситуацији исповедања тек манипулатор. Видевши да му је ћерка непопустљива, он у својој „исповести" иде и даље: „Што ме ти не оставиш на миру, дијете? … Зар ја не видим себе? Но не могу друкчије. Љута ме невоља оваква начинила. (…) Лажем од како памтим себе. Лажем. Али лажем себе. Видим да ништа моје не ваља, па бих хтио да буде боље. Да ме ђеца благосиљају а село завиди. Зажелим то па се занесем, зборим онако, а вама се чини да лажем. (…) Почео сам вјеровати у своју лаж и занос. Учинићу најзад нешто крупно и страшно. Задивиће се једном ако не цио Колашин, а оно барем наше Козарево. Виђеће ко је Рако Козаревац. Виђећеш и ти, дијете! … "[7] Рако признаје оно што јесте

[6] Исто, 12.

[7] Исто, 13.

– да је лажов откако зна за себе – како би у ширем контексту управо то признање порекао и дао му другачије значење. Његови се искази у такозваној исповести међусобно искључују – лаже откако зна за себе, а љута га је невоља таквим начинила – а признајући да лаже у исти мах лаже да лаже само себе, да је то пуки занос и фантазија, да је, дакле, бенигног карактера, готово чежња за идеалом и без великих последица по ближње, као што доспева до исказа да се занесе, а њима се *чини да лаже*. Он прихвата своју кривицу („Видим да ништа моје не ваља, па бих хтио да буде боље“) али такав исказ окружује низом других који нису ништа друго до одбрана самог себе навођењем олакшавајућих околности, а само признање је срачунато на то да изазове ефекат у другима. Његово извињење жени сасвим је површно, вербално, и не види се никаква намера да Рако промени образац свога понашања. Ђеркин став да га треба одвести у манастир Девич – где су на лечење одлазили душевно болесни – открива да са њим породица већ има дугу историју лагања и да то што више не могу да га сносе подразумева читав низ последица са којима се породица суочавала. Коначно, Рако тврди да он види себе, да види да је лош а желео би да је важан и значајан, што у контексту наведеног објашњења показује да он себе не види јасно, нити разабира своје мотиве, али ђеркин став служи као додатна мотивација да се од таквог мишљења одбрани и пред собом и пред укућанима. Другим речима, Рако Козаревац, наводно, види себе, али жели да докаже оно што се не може доказати – да је душевно здрав („Колашинци су много здравије умно од њега водили у манастирску лудницу“[8]), а у саму намеру да то докаже („Учинићу најзад нешто крупно и страшно. Задивиће се једном ако не цио Колашин, а оно барем наше Козарево“) уписана је његова болесна грандоманија. Божовићев јунак даљим активирањем своје болести жели да докаже своје здравље, а критеријум за јасно препознавање поремећене психе јесте однос према реалности и према другима јер „други често конституишу најважније димензије реалности“[9]: жеља да задиви друге јесте наткомпензација једног слабог, нерадног и расипног карактера, који је проћердао све што му је отац оставио и који је брзо нагнао браћу да га од себе одвоје. Начин на који жели да задиви друге и осећај да је то збиља и учинио, када

[8] Исто, 14.

[9] John Farrell, *Paranoia and modernity: Cervantes to Rousseau*, Cornell University Press Ithaka and London, New York, 2006.

се свети целом селу, битно се разликује од начина на који други виде цео случај. Рако Козаревац као да не дели једнако језичко искуство са својом средином, што потврђује разлике у доживљају реалности.

Божовићев јунак је неко на коме лежи кривица што је раскућио своју кућу (јер је био лаковеран и нерадник), али он никако не жели да преузме одговорност. Стога породичну сцену с почетка приче, када се обрушава на жену што му не доноси кафу и ракију, накнадно, када се уклопи у целину збивања и када престане да буде магловита и двозначна, поуздано разумевамо на другачији начин: као пројектовање властите кривице на жену. Изговарајући низ лажи и тиме обрћући слику (у исказима Рака Козаревца чује се да му је жена непослушна, да је попила све што је он недавно донео), Рако устоличава своју реалност: „У Раковој кући ваља све да има, баба… Обрен оставио, ја радио, па треба све осим тичијег млијека одмах да ми нађеш. Не дам да ми се погази очево име… (…) Све ћу ти кости у брашно самљети, затворићу те у овој колиби са оно обадвоје ђеце, запалити и послије узети свијет на очи, да се прича појас по појасу.“[10] Ово је лагање с намером да се оптуже други за оно чему је узрок он сам (други су му нанели штету: жена и деца су криви што живи као просјак и што се сви од његове куће уклањају, а не он лично), да се таквом пројекцијом Рако очисти од кривице и постане невин. Оваквим лагањем, дакле, Рако преправља властиту слику о себи. У том контексту уводну породичну сцену разумевамо као *компулзивну навику тражења других којима ћемо приписати одговорност за властите грешке, нарочито ако грешке потичу од илузорног осећања себе*[11].

И кад је пропао, Рако се „разметао и хвалио пред људима како још има, трошећи на част беспосленима по колашинским крчмама и последњи трогрошац што би га његова жена на преслици зарадила“[12], показујући тиме колико држи до мишљења других и колико је у његовом самоосећању пресудан утисак који оставља на друге. Свестан да је осиромашио, он се размеће, хвали и троши како би такав утисак поткрепио, што доказује да за његову слику о себи није пресудна истина живљења, већ могућност гратификације његове нарцистичке грандиозне представе о себи. Раково патолошко лагање указује да он користи језик у манипулативне сврхе и за регулацију самовредновања, што је

[10] Григорије Божовић, нав. дело, 12.

[11] John Farrell, *Paranoia and modernity,* 16.

[12] Григорије Божовић, нав. дело, 14.

битна одлика нарцистичке личности[13]. Самовредновање је поремећено – оно треба да подржи грандиозни, али крхки селф. Уосталом, како Рако слику о себи гради из реакција других на лажи које подастире, реч је о томе да његова истинска личност и није у комуникацији са другима, већ само тај, лажни селф, стваран годинама лагања и самообмањивања[14]. Потреба за публиком, говорење о себи у трећем лицу, открива његову потребу да конзумира нарцистичку подршку других. Уосталом, нарцистичке личности већ самим тим што актуализују лажни селф у комуникацији са другима јесу патолошки лажови, а Раково конфабулирање омогућава му да буде протагониста, главни лик приче коју измишља.

Лаж не мора нужно бити зла (ако не говоримо са аспекта метафизичког значења греха), али оно што Рака Козаревца неминовно чини злим, јесте мотивација лагања из које и извиру последице по средину. Ракове лажи нису безазлена фантазирања, јер су наткомпензација за грандиозност његових очекивања и хтења. Он лаже да превари друге и својим успехом сматра што су му поверовали, а управо с обзиром на намеру, Аурелије Августин дефинише саму лаж: лаж је казивање нечега „с намјером да се превари“[15]. Према овом теологу и светом оцу, „има разлике између онога који лаже и лажова. Јер онај који лаже јест нетко тко и нерадо лаже, док лажов заиста воли да лаже те душом борави у наслади што лаже.“[16] Рако Козаревац је, дакле, лажов, онај који „налази радост у самом сплеткарењу“[17].

Пословни подухват у који се упушта Рако Козаревац не само да је сав саткан од лажи, него исту ситуацију у три различите прилике Божовићев јунак дијаметрално супротно интерпретира. Узевши ћеркин дукат, „добивен по обичају за Живану, кад је ова пре неколико дана била заручена“, Рако показује да му ништа није свето и да битније ствари од доказивања властите личности и не може бити, одлази у хан у Вучи, где га не познају, и тамо лаже о свом имању и невољи која га је задесила, а која је наводно и разлог његовог путовања: метиљ му је

[13] Ову одлику први је описао Шелдон Бах (Sheldon Bach: *Narcissistic states and the therapeutic process*, New York: J. Aronson, 1985)

[14] О лажном и истинитом селфу види: Sam Vaknin, *Malignant Self-Love*, Prague-Skopje, A Narcissus Publicatins Imprint, 2007.

[15] Аурелије Аугустин, *О лажи*, Загреб, ВБЗ, 2010, 27.

[16] Исто, 69.

[17] Исто.

захватио овце па је кренуо да купи добро стадо. У хану Раково разметање и хвалисавост додатно су подстакнути присуством Шајин-бега Пештерца, богатог човека беговског порекла који је „према Србима увек благ и издашан, само да му се ниско клањају и слушају, покорно и трпељиво, његово безгранично хвалисање“[18]. Частећи све присутне, Рако, свестан несклада између свога изгледа и наруџбине ханџији, објашњава: „Ничему не ваља да се чудиш. Путник ти се може учинити да је просјак, а оно се сам честити валипаша прерушио да види шта се у вилајету ради.“[19] Рако Козаревац, којег је обузела „неодољива неман да лаже“ преузима лажни идентитет, осмишљен за ту прилику, издајући се за свога брата Миљка, богатог домаћина, те се хвали својим поседом и имањем. Као на позорници, Рако у хану одједном мења расположење, и причајући о невољи која га је снашла са овцама, „искрено и слатко заплака“[20].Тада му бег уступа овце, не само повољно, већ и са одложеним плаћањем, рекавши да ће по новац доћи у зиму. Но, ово хвалисање и надлагивање, наликујући мотиву из шаљивих народних прича, далеко је од њихове невиности: у основи Раковог понашања стоји намера са којом се оно предузима, а то је превара.

Приповедач истиче да је Рако, у часу у коме доспева до врхунца своје исконструисане приче, искрено заплакао, чиме сугерише јунакову омамљеност илузијом коју ствара – његов идентитет се сваки пут испочетка изграђује и траје док трају утисци других. Ово јасно упозорава на нарцистичку црту његовог карактера, на празнину и пустош у којој борави док се не појаве други да потврде његову вредност, односно да као слушаоци, својим присуством омогуће да се чује лаж коју он казује. Живећи од таквих тренутака, Рако не мисли о будућности, како ће на зиму вратити новац Шајин-бегу – он мисао на то одлаже, сматрајући да ће се снаћи када дође час, потврђујући своју неодговорност. При повратку кући, казује три верзије приче о пореклу оваца које је дотерао (крађа у Сјеничкој Нахији, налазак новаца, наполица) – прилагођавајући их ћеркином упорном неверовању. И касније, пред сељанима, он понавља различите верзије приче, а брату саопштава да су му „овце дар *отуд преко плота*: чула Србија да је један Обренов син осиромашио па му ово послала!... “[21] Уживајући у слици о себи коју је у

[18] Григорије Божовић, нав. дело, 15.

[19] Исто.

[20] Исто, 17.

[21] Исто, 18.

Козареву изазвао набављеним овцама, но свестан да све почива на лажи, Рако настоји да у таквој прилици извуче што већу корист: кољући овце и продајући браве, он обезбеђује себи лагодан живот, утемељен на превари. Рако није само лажов који непотребно и безразложно измишља своје приче и овим чином прецизно осветљење пада на уводну породичну сцену, у којој своје лагање представља готово као чежњу душе за бољим и другачијим животом и самим собом – Рако не лаже само себе, већ лажући друге извлачи непосредну имовинску корист, а патолошки карактер тога лагања састоји се пре свега у додатној мотивацији, која му притиче из грандиозног селфа.

Наредна ситуација, којом је наумио да реши проблем плаћања Шајин-бегу, када за св. Јована све Козаревце покреће из домова, уводећи их у панику и страх за сопствени живот, допуњава дотад уобличен карактер Рака Козаревца – мотив освете целом Козареву за положај у коме се сам налази, добија у овој епизоди изузетно значајно место и упозорава на параноидну свест овог Божовићевог јунака, односно на праву природу његовог емотивног и менталног поремећаја због које га је требало сместити у Девич. Долазећи у село са вестима да је убио Турчина, те да су се за освету сви дигли и кренули ка Козареву, Рако Козаревац производи симулакрум – виртуални догађај из којег произилазе последице као да је стваран. Он који је увек лагао, у овој ситуацији постаје вођа, усмеравајући народ ка Србији – психологијом масе и страхом за егзистенцију, јер су Козаревци психолошки уведени у граничну ситуацију, мотивисана је чињеница да су му сви поверовали. И у тој ситуацији ћерка Живана је глас разума, који упозорава окупљене госте да му не верују, али Рако Козаревац узнемирава и госте у братовљевој кући, признавањем једне лажи (како је уистину до оваца дошао и како се лажно представио) остварујући простор да му се поверује у нову: да је убио Шајин-бега и да цело село чека освета. Старце и нејач, људе обучене на брзину и недовољно, Рако упућује ка Олуновици: „Косом ка Олуновици пут узак, ноћ без месечине иако ведра, чељад се спотиче, пада, клиза и котрља док се опет не дигне и не појури напред, не тражећи ни пута ни пртине. Иду многи сасвим боси и не осећају то, а мајке заостају, зазивљу децу, траже, бусају се у прса и, избезумљене опет крећу напред, узалудно тражећи пород по ноћи.“[22]

Оваква ситуација је подлога за нову улогу у коју Рако Козаревац улази – улогу националног борца и заштитника нејачи: „Е, нећу за

[22] Исто, 21.

живота дати да Турчин навали на ово робље. А, знаш ли, брате, како су ми се очи напуниле крви? … На стотину бих са овом капсолачом јурнуо! … “[23] У тим тренуцима, у улози вође, Рако се осећа важним и поносним („Барем ће се причати за наше кољено … Причаће се, Господа ми Бога, за Рака Козаревца (…).“[24]) и потпуно је лишен емпатије према народу, стран његовом преживљавању, „чудновато насмејан“, поносан на себе и задовољан. Одсуство емпатије и садизам открива да је Рако киван на друге, да је испуњен бесом који усмерава на њих. „Јесте помало грехота за ову ситну децу да се овако стрaвљују и муче, али нека види Козарево, Колашин и цео свет шта све он може припремити. Нека остане прича о Раку Козаревцу … “[25] Божовићев јунак континуирано, и у својим дијалозима и у монолозима, говори о себи у трећем лицу, доживљава себе као лик на филмском платну. Своју унутрашњу потребу да значи нешто у очима света, Божовићев јунак претпоставља свему другом, не узимајући у обзир ни смисао самог тог значења, јер Раку Козаревцу није до тога да буде херој, врлинско биће упамћено у колективу. У многим је херојским чиновима и постигнућима присутна потреба за нарцистичком гратификацијом. Девијантност Раковог карактера управо се и састоји у томе што њега не привлачи подвиг, већ настојање да влада, да одреди природу збивања, да заузме поље моћи – једино на томе може почивати његово осећање поноса због штете коју је нанео својим ближњима. Управо та жеља за доминацијом и фантазија о моћи манифестација је његовог нарцистичког и параноичног карактера. Рако жели овладавање другима како би их поразио, што указује на грешку у перцепцији реалности, типичну за параноидну свест: други су непријатељи, а Ракова жеља да буде у центру пажње иде руку под руку за осећањем гоњености. Иако о томе у причи експлицитно није речена ни реч, погрешна премиса Божовићевог јунака састоји се у томе да су најпре браћа против њега, јер су га одстрањивањем, деобом, упропастила, а потом се то искуство генерализује на цело Козарево, у коме су сви били неки род. Будући да јунак превиђа да је он својим расипништвом и лењошћу упропастио сам себе, те су се браћа на тај начин од њега заштитила, он је примарно вођен жељом за осветом и препознавањем зла у другима. Преокупација туђим грешкама и усмереност на њих, управо се јавља стога што је тај грех близак ономе

[23] Исто, 22.

[24] Исто.

[25] Исто.

који Рако идентификује у себи. Опсесивно настојање да докаже Козареву ко је он подразумева да се село бави омаловажавањем Рака, што наравно потврђује његову вредност. Психолошка добит је у томе што омаловажавајуће гласове који су део његовог бића Божовићев јунак пројектује на средину, са којом може да се бори. Наравно, да се Козарево бави Раком, да су у односу на њега непријатељски расположени, то је псеудореалност утемељена на закључцима јунака, а његови су „закључци део интерпретативног система сумње"[26]. Средина, по мишљењу Рака Козаревца, има лични однос према њему, а персонализација је један од конструката параноидне менталне структуре: Рако у друге пројектује непријатељство које постоји у њему самом те, као и свака параноидна свест, и свест овога јунака у другима види узрок властитог беса. У том је смислу Ракова охолост и равнодушност према патњи коју другима наноси, у његовом осећању, легитиман одговор на непријатељство и одбрана властите грандиозне мисије.

Када га брат упозорава да је могло без свега овога проћи, да је требало да Турчина доведе у село, те би платили, Рако открива своје праве мотиве: „Па да ми се сјутра смијете … (…) И ви сјутра да ваздан пијете и веселите се, а ја да се под срамотом каменим у мојој колиби, а? … (…) Тако, и Рако је Обренов син, а не само ти: било ме не одвајати, па ти ја не бих никад донио биједу у Козарево … "[27] Свој чин Рако Козаревац разумева као праведну освету за штету која му је нанета, као реакцију, а не као првотну агресију коју у односу на браћу и цело Козарево чини он сам. Из његове реактивности видимо све што није изречено, а значајан је део личности Божовићевог јунака: други су непријатељски расположени према њему, те својом агресијом Рако само одговара на туђу; садистичким понашањем он оправдава властита лоша осећања. У том се смислу, нарочито због грандиозне представе о себи и може говорити о присуству делузије гоњења[28], јер је властитом величином мотивисано присуство идеје прогоњености и непријатељства окружења. Окривљујући друге, Рако се ослобађа властите кривице и стида. Пун себе, он

[26] Matin Kantor, *Understanding paranoia: a guide for professionals, families, and sufferers*, London, Praeger, 2004.

[27] Григорије Божовић, 24.

[28] Делузија, болесно веровање у нешто што није истинито, што се може доста лако утврдити. Делузије нису подложне утицају здравог разума, чак ни очигледности. (…) Делузије величине и гоњења (прогоњења) срећу се у схизофренији и параноји. (Драган Крстић, *Психолошки речник*, Београд, Савремена администрација, 1991).

обзнањује народу како га је преварио: „И ево учиних што сам пожелио. Распрших цијело село, те сте сад сви сиротиња као и ја. А ви никада не бисте могли повјеровати да ја могу овако нешто учинити. (…) Да једном знаднете ко је Рако и да није он само ваша маскара козаревска!“[29]

У часу када признаје да никога није убио, када изазива бес у народу, Рако „устаде и поче да се осврће, страшно севајући очима и уверавајући себе да је правилно поступио: кад он, такав крштеник у Бога, не прославља светога Јована, вала нека га не славе ни други Козаревци“[30]. Божовићев јунак је, из властите перспективе, доживео тренутак славе, тренутак у коме сви учествују у његовом сценарију, у коме друге људе поима као марионете чије конце повлачи он и изговара ове речи самохвалисаво, очекујући да буде прихваћен и од својих жртава. Управо у томе, у остваривању доминације над другима, он види властиту посебност. У Раковој освети прозире се осећање да су други криви за његов лични неуспех – своју кривицу најпре пројектује на укућане, потом на брата и цело Козарево, осећајући се као „такав крштеник у Бога“, као частан и честит човек, ослобођен зла и кривице.

Литература

Augustin 2010: A. Augustin, *O laži,* Zagreb: VBZ.

Bach 1985: Sh. Bach: *Narcissistic states and the therapeutic process,* New York: J. Aronson.

Божовић 1990: Г. Божовић, *Неизмишљени ликови,* Приштина: Јединство.

Vaknin 2007: S. Vaknin: *Malignant Self-Love,* Prague-Skopje: A Narcissus Publicatins Imprint.

Kantor 2004: M. Kantor: *Understanding paranoia: a guide for professionals, families, and sufferers,* London: Praeger.

Крстић 1991: Dragan Krstić, *Psihološki rečnik,* Beograd: Savremena administracija.

Farrell 2006: J. Farrell: *Paranoia and modernity: Cervantes to Rousseau,* New York: Cornell University Press Ithaka and London.

[29] Григорије Божовић, нав. дело, 25.

[30] Исто, 26.

Jasmina AHMETAGIĆ

PATHOLOGIC LIAR OF GRIGORIJE BOŽOVIĆ

Summary

Rako Kozarevac is, as per the author's thinking, unusual hero in the work of Grigorije Božović, not only due to the fact he gets out from the frames of national problems of the majority of Božović's stories, but due to the fact he is one the most complex heroes of his from psychological point of view. As the holder of pathologic traits, he is to be merely unique in this prose. The attention was paid to the Raka's pathologic lying, great self one, and elements of paranoiac mental structure.

Key words: „Rako Kozarevac", paranoia, narcissi, greatness, social role, empathy, projection, evil, simulacrum.

Рад је предат 19. октобра 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-1 Стојковић Р.

Даница АНДРЕЈЕВИЋ[*]
Филозофски факултет у Приштини, Косовска Митровица

Ана АНДРЕЈЕВИЋ[**]
Филозофски факултет у Приштини, Косовска Митровица

ПОЕЗИЈА РАДИВОЈА СТОЈКОВИЋА[***]

Апстракт: Рад се бави истраживањем тема и мотива недовољно афирмисаног али аутентичног песника Радивоја Стојковића који косовској савременој поезији прикључује свој дијалошки структурни и иновацијски вид певања. Седам песничких збирки су основ за аналитички приступ круговима песама о смрти, драми живота, егзистенцијалној маргини и апсурду постојања. Циљ рада је да покаже естетичке и аксиолошке елементе и изражајне вредности ове поезије у оквиру матичне српске књижевности. Наводи из лирског ауторског дискурса Радивоја Стојковића треба да докажу лирску снагу, озбиљност и оригиналност песника у лирској презентацији тема и идеја самог аутора.

Кључне речи: дијалог, смрт, драма, поезија, разлика.

Ауденова реченица да се *ништа не дешава због поезије* демантују песници у чијој се егзистенцији све дешава због поезије. Ричард Рорти верује да песници казују важније ствари од филозофа. Далеко од филозофема, сав у потртетисању живе материје, Радивоје Стојковић исписује своју поезију важнију од збиље, важнију од егзистенције. Ко досада није пратио његову поезију у претходним збиркама, а њих је седам, он ће

[*] Редовни професор, Филозофски факултет Косовска Митровица

[**] Асистент, Филозофски факултет Косовска Митровица

[***] Рад је резултат истраживања у оквиру пројекта *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција* (бр. III 47023), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

лирику овог песника доживети као поезију изненађења и открића. Његове песме ће засигурно премашити хоризонт очекивања читаоца који се први пут среће с овом лириком, померије границе свиклог књижевног укуса наше литерарне публике и доказати колико се савремена српска поезија на почетку 21. века, посебно на Косову и Метохији, развија квалитативно, оригинално и метаморфозирајуће. Ова књижевно-историјска чињеница је утолико значајнија уколико знамо да српски роман, као најоптималнији и најчитанији жанр, има такође високе аксиолошке резултате. Такође, треба имати у виду да се у матичној српској књижевности, у актуелној лирско-уметничкој ситуацији, формирао круг знаменитих песника, афирмисаних и потврђених са својим поетикама, од којих ће многи ући у будућу историју српске литературе, коме припадају Матија Бећковић, Љубомир Симовић, Милосав Тешић, Алек Вукадиновић, Новица Тадић, Драган Јовановић Данилов, Рајко Петров Ного, Живорад Недељковић, Слободан Зубановић, Ђорђо Сладоје, Слободан Ракитић, Цера Михаиловић, Даринка Јеврић, Радослав Златановић и други. Стојковић полако али сигурно прави своје место у овом естетичком поретку српске поезије. Чини то скромно и скрајнуто, с лирских маргина, али у озбиљном лирском послању и с лирским аргументима који га чине делом аутентичне поетске породице српске литературе.

Радивоје Стојковић започео је свој ход у српској лирици 1990. године, у последњој деценији 20. века и не баш у својим младим годинама, што значи да је стрпљиво артикулисао своје лирске представе о свету које треба да добију поетску форму. Прва збирка песама *Лавеж* у којој је наговестио свој атавистички крик пред модерним добом исписана је у знаку тражења сопственог звука, "лавежа". Године 1993. Стојковић је објавио лирску књигу *Очевидац* која већ у наслову симболише сведочење песника о симултаним збивањима и његову дијалошку позицију у односу на стварност. Следећа Стојковићева збирка песама је "Вода" објављена 2000. године, такође посвећена токовима стварности у којој је основни елемент вода, магна матер постања и елементарни оквир живота. Већ следеће године, што сведочи о лирском убрзању Радивоја Стојковића, песник објављује збирку *Позориште*, занимљиву и запажену лирску представу о театру, глумцима, сцени, која га коначно одређује као песника дијалога, комуникације са светом и мултимедијалне оријентације. Обновљено издање песама о позоришту и животу *На даскама које живот значе* појавило се 2008. године. Збирка *Аутопортрете* засада затвара лирски круг Радивоја Стојковића.

Седам збирки песама за десет година. Деценија једне лирске свести у магичном броју седам. Седам је нумера свемира и макрокосмоса, свеукупности и довршености. Седам је светих тајни, седам духовних дарова, седам смртних грехова. Седми дан у стварању света је дан уметности описа насталог света, дан поезије. Радивоје Стојковић ствара Дана Седмог, али не у одмарању с Богом, већ као скрајнути лирски демијург који посматра створени свет, покушавајући да му сачува аутентичност након милиона година и да сада, у песниковом времену, да слике постхуманистичке ере и цивилизацијских и културолошких проблема у свету. Осна тачка Стојковићеве поезије је однос, боље речи сукоб с тим светом, а тај конфликт ствара трење и опори отпор ове поезије у односу на стварност.

Тема реалног живота пише песму, сматра Стојковић. Не бира песник жижу песме, већ она бира њега. На који се звук стварности одазове дух песника, ту настаје лирска слика. У ери дехуманизације и отуђења песника и света који је достигао тачку белог усијања, Стојковић је наставио да се донкихотовски конфронтира с ветрењачама стварности. У потрази за изгубљеним јаством, несталим смислом и одсутним Богом, Радивоје Стојковић се налази и изнад и испод културолошке равни егзситенције и српске поезије уопште. Таква Деридина разлика од осталих, другачијост која иначе легитимише нове вредности, не значи да у коренима његовог језика не постоје трагови традиције српског песништва. Међутим, нема видљивих трагова угледања на савремене српске песнике. Не личећи ни на кога, Стојковић ствара сопствени песнички феномен издвојености и посебности у савременој лирици.

У овој поезији је похрањена слика која је превише драстична да би била спозната и смештена у рацио. У лирској слици као да живи један хронотоп после свега, после краја, после времена, изнад простора. Тај виши или нижи живот од стварности, сав мобилан и метаморфозичан у овој поезији, тај независтан живот песме, везан је ипак за хронотоп данас и овде. По својој посебној имагинацији обичнога, ова поезија носи иновантне семантичке поруке и кодове изненађујуће лирске рефлексије. У свим збиркама песама Радивоја Стојковића, реч је о проблемском односу постављеном у лирском дијалогизму – како превазићи отуђеност и апсурд. Стојковић покушава да направи лирски пресек периферије живота, одакле се он оглашава и центра стварности с којим нема коегзистенцију. Песник с доње тачке људске егзистенције, с рубне тачка

постојања, с маргиналне позиције, с естетиком дна која је схваћена као дубина вертикале, сагледава искошену стварност. Та рубна тачка гледишта, та жабља перспектива, омогућава му дисперзивни тематски, типолошки и феноменолошки избор мотива. Те граничне лирске секвенце у поезији Радивоја Стојковића нуде полед искоса, одакле се најбоље виде апсурд и мука егзистенције. Зато његове лирске целине излазе из концепта и урбане и руралне и националне лирике и искорачују у нове, разделничке, неиспитане моделе српске лирике, децентрализујући лирски поглед од општих тема и демократизујући позицију песника као периферијског субјекта.

Лирска дискусија Радивоја Стојковића с добом део је поетског дијалогизма песника који хоће да буде присутан у свету, а не изгнан из њега. Иако свет нам није дом, или управо баш због тога, песников глас је изненађујуће чудан, аутономан, другачији говор о туђости човека у том свету. С руба урбаног, Стојковић обрће иначе наопаку стварност, али на своју, песничку страну. Он се бави тим истумбаним животом, али не разлозима тог хаоса, већ последицама и у свој својој различитости од других песника, показује грађанску храброст, понекад и провокацију, да би скренуо пажњу на деградацију човека. Стојковић открива и црно испод ноката једне егзистенције, откида из меса самог живота и исписује своју тамну бележницу смисла, своју сенку, своју артикулацију нашег црнила у антихристовом свету. По тој смелој другачијости, по томе великом не задатом свету, Стојковић се, само тематски, може повезати с првом српском авангардом, надреалистима и Растком Петровићем, за кога је свет био велики пијани физички живот, екстаза и ритам простољудне крви. Даље у прошлост, можемо се сетити и америчких Ништаваца који су 1850. године писали о негацијском односу према цивилизацији (ни бог, ни влада, ни брак, ни новац, ни црква, ни рат).

Једно од основних питања које поставља ова поезија је опет у домену дијалошког лиризма – да ли је нешто погрешно у нашој егзистенцији или ми из ње само узимамо погрешно и да ли сви живимо у истој историји и друштву јер они очигледно нису исти према свима нама? Та синергија наше индивидуалне судбине и нашег кривог животног механизма у овој поезији резултира многобројним лирским имплозијама. Постоји нешто истински пуно значења у овим стиховима, као што постоји и нешто ближе обичном говорном језику – Велике-мале ствари овога света су тачке бола ове свирепе цивилизације која се, као

рак, креће уназад, како каже Умберто Еко. У таквој позицији, Стојковић поставља свет као знак питања и све његове елементе доводи у питање. Проблематизација стварности иначе је велики задатак поезије. Песници не воде рачуна о стварности, уколико стварност за песника уопште постоји, говорио је Станислав Винавер. Мешајући документарно и имагинативно, факат и фикцију, Стојковић посматра разградњу света и раслојавање његове структуре, као и деконструкцију свих мерила и система вредности. У том процесу, у недостатку универзалне истине, песник гради сопствену лирску истину. Она се надовезује на нихилистичку реченицу Хорхе Луиса Борхеса – Никоме ништа завештавам – која указује на чудовишни амбис баналне стварности.

Песма „Реа", рецимо, програмски илуструје тај осећај невољног пада у свет, суноврата у земаљски живот. Међутим, песник носи свој „необични инструмент" који, као лирски перпетуум мобиле испитује тело човека и ампутира старо време из његовог корпуса. Иронично критички набој поезије Радивоја Стојковића присутан је и у песми "Опомена" у којој он заговара радикалну промену свих корена, облика и закона живота, како би све било примереније човеку:

„Историја да се не би поновила
под бр.1 потребно
променити облик
и положај звезда
у ваздуху и свако
засађено дрво
на овој планети
преместити на друго место."

Обртање закона физике и материје у духовном поретку песме значи могућност правог постојања. То обртање стварности као услов постојања Стојковић потврђује и у песми „Крај прозора". Ту је инверзија елемената света ишла заменом топоса мачке и човека и категорија споља и унутра. Ни људски ни животињски свет нису на свом месту, поручује Стојковић. Да нормалан свет не постоји показује и песма „Дефиниција поезије" која лирским скалпелом, без анестезије, формулише лудило и ништавило као основне теме лирике. У песми „Приказ" пак негира Борхесову мисао о бесмртности. Стојковић би да слави смртност и минијатуре света које имају већу естетичку важност за песника од општих, великих тема.

У песми „Извештај“, болест историје почиње с болешћу костију, чиме песник симболише време и алхемију живота из које се конституише уметност. Свест о смрти која опседа ову и многе друге песме Радивоја Стојковића, у песми „О буђењу свести“ реинкарнира се у сну о смрти који као да је први у историји човекове свести. На јединствен начин сањајући смрт, човек и жена се такмиче ко ће боље уградити свој лик у мртваца. Флорни и фаунски симболи, крв, јаје и елементи света чести су маркери ове поезије. Субјективизација времена и простора такође је врло специфична. Хронос се лирски јавља као необавезни породични оквир или љубавничко време које је инкарнација вечне енергије. Програмска песма „Чудан свет“ дефинише демаркациону линију непомирљивости између песника и света.

Упитни, дијалошки облик поезије Радивоја Стојковића дефинише и песма „Коб“ у којој песник казује да је мозак бића пребивалиште коби фатум који вршља по сопственим законима измождавајући песника. Овде можемо тражити и наћи везу са синтагмом „умокрварење“ Бранка Миљковића. Тако огледало не признаје песникову истоветност и идентитет у песми „Лудница“. Из њега као да га гледа Медуза која окамењује живот. Поетика отуђења и пораза присутна је и у песми „Гавран“ који као поовски двојник доноси имагинацију таме. Портрет смрти на платну поезије наставља се у истоименој песми као сјајна фигурација смрти на плану симболичког и метафизичког:

„Не црном – делује конзервативно.
Већ црвеном – јако црвеном.
Сад кад је све завршено могу опрати руке
И позвати погребну услугу
Да овако савршену главу
Однесе на акуцију слика.“

Своју лирску везу с театром Стојковић доказује осећајем за лирску драму и драматичну слику. Живот глуми позориште, а позориште глуми живот. Интензивирање драмског присутно је у песмама „Нацрт за савремену људску драму“, „Непромишљеност изнуђена одсуством жене“, „Звери мог крвотока“, „Љубавнице свих понора“, „Похвала смрти“ које самим насловима доказују необичност Стојковићевог лирског израза. „Ко су ови људи у мојој соби после мене“, пита се песник откривајући оностране раван свог песништва. У песми "Псалм", Стојковић се, у свом латентном лирском дијалогу, обраћа Свирачу и Творцу:

„Господе
Не заборави
Земља је округла
А ниво воде расте
Из дана у дан".

У овој поезији је евидентна основна, примордијална, готово примитивна, насушна потреба за песничком трансформацијом свих материјалних дата. Тако би, поновимо ту везу, можда певао Растко Петровић на почетку 21. века. Свака поезија иманетно чува своје право на промене и суд о свету. Стојковић чува своје право на свој апсурд и несрећу. Ум овог песника је дом болести, како сведочи. Међутим, у том уму постоји јако развијена потреба за љубављу као леком од болести. У циклусу песама друштвено-ангажованог типа којима припадају „Дневник", „Благајна", „Извештај из фабрике меса", „Дијалог". Стих из песме „Вавилон" – „Путем којим ја идем не пролазе ни коњи ни богови" може се сматрати експлицитно поетским и манифестним за Радивоја Стојковића, као и за дефиницију поезије уопште. У песми „Занимање песник", Стојковић каже: „А ја пишем да бих писао, да бих напокон свој језик учинио разумљивим животињама, рибама, инсектима." Тај жељени спој живота и уметности на трагу је реченице Љубомира Симовића да песници сањају језик Адама, Бога и животиња.

Заокупљен сопственим ништавилом које долази из општег, Стојковић ће записати: „За чуда у нашем веку више нема места." То укидање мита и десакрализација света видни су и у песми „Прича о камену" у којој вели: „У одсуству Христа који камен претвара у хлеб, једемо сами себе до костију." Ова сјајна песма је готово поема у свој својој епској дужини и лирском науму, као какав поетски трактат о камену, његовој непропадљивости, о тајни, сликама предака, о гробовима и људским знацима у култури и цивилизацији.

Песме „Посмртна", „Осмех" и неке друге припадају кругу слављења Танатоса. Морбидне, бизарне и готово некрофилске, ове песме су део хадске представе света у поезији Радивоја Стојковића. Смрт је за песника само инцидент, неважан случај, грешка живота. Ни Библија, ни филозофија, ни закони физике нису важни за песника, нису важни за поезију. Стојковић, сходно томе, пише лирске амандмане на десет божјих заповести у песми „Млечни пут". Поетска проблематизација смрти видна је и у песми „Да ли то умирем или богови нестају".

Песници су увек били спој између мртвих и нерођених. Тако мртви рађају бебе мртваце у песми „Буђење“. У песми „Свраб душе“ Стојковић каже: „Толико се смрти на Земљи накупило ока не могу да склопим“. У песми „Посета“ у којој се опет дијалошки обраћа анонимном саговорнику, креативном читаоцу, он говори о „данској трулости света“ који као да је преживео бродолом. Свет је настао под сумњивим околностима, сматра песник и ствара своју реалност по сопственим лирским законитостима. „Људи спаљују једни друге као књиге на ломачи која не догорева“, вели Стојковић у песми „Позив“. Обртање смислова као основ за лирски дијалог са светом песник показује и у лирској целини „Наопак свет“. У песми „Гости“, он ће рећи:

„Овај свет
је велика рупа земаљска
саздан од речи
ватре и пепела
Овај свет
је машина за млевење меса“.

Сублимна, монолитна дијалошка свест коју нуди поезија Радивоја Стојковића може се дефинисати као претежно трагично осећање живота, како га је схватао Мигуел де Унамуно. Јачи је додир пакла него додир неба. Песник не признаје своју анатомију, а сам Бог не може да објасни свој поредак, поручује песма „Стварање света“. Изгубљен између физике и метафизике, песник ипак све тешке егзистенцијалне и есенцијалне проблеме носи некако инатно, лако, храбро и оригинално. Појам правог песника обично се мери степеном замаха талента и интуиције, другачијошћу, иновацијом и елементом изненађења који изазива, каквоћом сопствених упита о постојању, лирском дијалогизацијом проблема и самосвојном организацијом лирског дискурса. По свему томе, посебно по Деридином схватању разлике, Стојковић јесте прави песник. Можда га још нису сасвим упознали прави читаоци и прави критичари. Писац ових редова је сигуран да ће то време доћи, као за све песнике који иду авангардним путем. Треба озбиљно рачунати на озбиљног песника Радивоја Стојковића. Он носи откриће старог, објаву новог и своју разлику, своје изненађење аутентичног песника и прикључује се значајним вредносним токовима косовско-метохијске и матичне српске савремене поезије.

Литература

Павлетић 2000: В. Павлетић, *Кључ за модерну поезију*, Загреб.
Попов 1980: В. Попов, *Песничко искуство,* Београд.
Фридрих 1991: Х. Фридрих, *Модерна лирика,* Београд.
Ћулавкова 2002: К Ћулафкова , *Метафизика поезије,* Београд.

Danica ANDREJEVIĆ
Ana ANDREJEVIĆ

POETRY OF RADIVOJ STOJKOVIĆ

Summary

The authors say that in the seven lyric books of Radivoj Stojković, he imposed himself as the poet of authentic originality in the frame of the contemporary Kosovo poetry. The basic thematic-ideal circle of this author was described by his lyric insist on the poetics of difference, thus unique conflict of the being and the world. Since the conflict with the world represents his natural state, Stojković transfers that active energy into the lyric dialogues. Dramatic themes and motives of this poet – death, blood, stone, show that his symbolization moves between physics and metaphysics, but it denies both of them by establishing of new own lyric laws. On the examples and quotations of poems from poetic collections it can be concluded that contemporary Serbian lyric scene in the character of Radivoj Stojković has got a serious poet of the surprising diversity in the relation to the generation plenty of the writers already known. In the valuable-aesthetic sense, he shifts axiological boundaries, especially when it is about the poetry of Kosovo and Metohia at the beginning of the 21st century.

Key words: dialogue, death, drama, poetry, difference.

Рад је предат 18. септембра 2011, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника *Баштине* одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-1 Јакшић Ђ.

Јасмина ВУЧЕТИЋ[*]
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

КОСОВСКИ МИТ У ПОЕЗИЈИ ЂУРЕ ЈАКШИЋА[**]

Апстракт: У уводном делу рада аутор се осврће на значај и функцију мита у животу и мишљењу савременог човека, као и на положај и значај косовског мита у светлу културног и националног идентитета Срба. У наставку рада из песничког корпуса Ђуре Јакшића издвојене су и аналитички обрађене оне песме у којима је на имплицитан, односно експлицитан начин елаборирам косовски мит, односно, у којима се јављају мотиви везани за Бој на Косову. Посебна пажња у раду се поклања анализи незаобилазног песничког симбола Ђуре Јакшића, орла, као и мотива ноћи, имена, или традиционалних обредних поступака сечења косе за покојником у контексту Јакшићеве поезије.

Кључне речи: Ђура Јакшић, мит, косовски мит, симбол орла, мотив ноћи, мотив имена, мотив сечења косе за покојником.

„Митологија је била за европског уметника и песника, као алгебра, ноћни и метрички систем и црквенословенски језик, покушај универзалног изражавања.“

Маргарит Јурсенар

Промишљања о миту, и о косовском миту

Од времена када је чувени догађај који се 28. јуна 1389. године одиграо на пољу Косову почео да добија обележја мита па до наших дана, ретки су били периоди током којих је у српском народу јењавало

---

[*] Истраживач-приправник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

[**] Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

интересовање за њега. Његова тематска и мотивска заступљеност у делима уметника, политичка (зло)употреба у кризним временима, колоквијална употреба у часовима наглашеног родољубља и буђења националне свести, начинила га је, са једне стране, препознатљивим симболом српског националног бића, док му је са друге донела колико штете, толико и користи. Као мало који други мит, косовски мит самим својим помињањем добија у свести људи позитивну, односно негативну конотацију, или, другачије говорећи, има позитиван или негативан предзнак. Разлог томе је његова трајност, непрекидна актуелизација и проблематизација поменутог мита, као и живо присуство у свести народа који вековима испашта и, сведоци смо, прогресивно нестаје. С једне стране, сматра се, то се дешава због погледа на свет оличеног у идеји-водиљи косовског мита, по којој царство небеско треба претпоставити царству земаљском, док је с друге стране уврежено веровање да је управо мартиријски усуд српског народа био плодно тло за настанак овога мита и оваквога погледа на свет.

Ипак, данас није угрожен само косовски мит. Опасност по њега крије се у обележености поменутог мита, у крајњој антипатији и одрицању од њега, наспрам којих стоји банализација косовског мита и екстремистичко фаворизовање његово. Наше доба није наклоњено митовима; наш ум је одавно престао да поима стварност на митски начин. Карен Армстронг, историчарка религије, подсећа нас на чињеницу да је научни приступ историјским дешавањима зачет у осамнаестом веку. Дотадањи људи претпостављали су историјској веродостојности и чињеничним артефактима значење мита, поруку његову која је вечна и универзална, па би фабула и учесници у миту били део шире алегоријске слике, матрице, која би била примењива у свим временима и културама. Митологија је, уопште узев, „[...] врста уметности која указује на оно што је изван историје, што је у људском искуству безвремено, а тиме нам помаже да искорачимо из хаотичног тока случајних догађаја и да назремо сâмо срце стварности“[1]. Управо својство безвремености и непрекидног трајања (јер, мит је слика догађаја који се једном десио, али наставља да се дешава увек и свуда), дају му снагу делотворности. Ситуација је, као што видимо, потпуно обрнута у односу на наше, рационалистичко и прагматично доба: делотворност мита на митски ум некадашњег човека чинила га је у исто време истинитим, а не чињенична заснованост његова. „Мит је, дакле, истинит јер је делотворан,

[1] Карен Армстронг, *Кратка историја мита*, „Геопоетика“, Београд, 2005, 15.

а не зато што нам даје чињеничне податке. Међутим, уколико нам не пружи нови увид у дубље значење живота, он је неупотребљив."[2]

Занимљива теза поменуте ауторке тиче се неодвојивости мита од обреда. Она тврди да „многи митови немају смисла изван литургијске драме која омогућава њихов настанак и несхватљиви су у световном контексту"[3]. Како бисмо ове тезе могли да применимо на Косовску битку? Уколико сâм чин Косовске битке схватимо као обредни чин, односно литургијску церемонију, видећемо да овај славни догађај има сва обележја обреда/литургије, да се у неку руку придржава канона, да је устројен. У самом срцу збивања налазила би се људска жртва, као у древна времена, када су младићи и девојке даровани боговима, како би ови поштедели народ и град. У нашем случају, жртва има име и презиме – у питању је Милош Обилић, који се обећањем да ће убити Мурата и његовим извршењем жртвује зарад спасења властитог народа. Посматрано кроз хришћанску призму, он је, у много мањим размерама, наравно, еквивалент Сину, који је жртвован зарад спасења људскога рода. Милош Обилић је симбол жртвовања читавога етоса. Подношење жртве на коју свесно и добровољно пристаје обавезује нас на непрекидно промишљање о смислу жртвовања. „Жртвовање је", наводи Гордана Ђерић, „ирационалан чин да се реше стварни проблеми, то јест, да се они спрече. Поред тога, оно је израз дубоких потреба заједнице за очувањем интегритета"[4]. И остали елементи битке имају одлике обреда: 1. сукоб две војске одвија се у тачно одређеним етапама; 2. учесници битке, као и учесници обреда/литургије, имају своју тачно задату улогу: кнез Лазар и Мурат би били нека врста свештеника, вршилаца обредног чина, док би остали ратници представљали учеснике у обреду.

Вратимо се, међутим, делотворности мита. Размишљајмо на митски начин: шта је, дакле, то, што је изван, односно изнад историјског догађаја који се 28. јуна 1389. године десио на Косову пољу? Шта је то што нам помаже *да искочимо из хаотичног тока случајних догађаја и назремо сâмо срце стварности*? Није ли сам бој, рат, догађај који се, нажалост, збивао, збива се и збиваће се у свим временима? Оно што би у њему било безвремено јесте љубав према отаџбини, према родном тлу, потреба за укорењеношћу и припадношћу, дужно поштовање наслеђа

[2] Исто, 17.

[3] Исто, 12.

[4] Гордана Ђерић, *Смисао жртве у традиционалној култури Срба*, Нови Сад, 1997, 107. Видети и: Бојан Јовановић, *Српска књига мртвих*, Нови Сад, 2002.

и предака. Ако је веровати Карен Армстронг, ако је веровати Фројду и Јунгу, у древним митовима крију се богатство и снага који су еквивалентни богатству и снази људскога ума. Пошавши од њих, уметници су столећима отварали капије несвесног. Можда нам ти митови, а међу њима и косовски мит, као деци бајке, својим скривеним порукама могу олакшати живот са другима, и са собом самима.

Ђура Јакшић и косовски мит

Природа Ђуре Јакшића у садејству са „случајем комедијантом" званим живот, начинила је од њега тип особе коју зовемо homo duplex. Био је песник и сликар у исти мах; живео у време у коме су се циклично смењивали замаси родољубља и наде у национални препород са периодима разочарања, а сањао о славном и светлом херојском добу српских Немањића; поседовао милост дара, али не и услове да га у пуној мери развије и искористи, потуцајући се од немила до недрага, притиснут бригом како да исхрани бројну породицу.

Из те располућености његове, из те огромне, титанске снаге која није налазила себи трајнога одушка, услед непрекидног дражења живота, настала је пукотина у самом бићу песника, погодна за насељавање косовског мита. Ништа чудно за оно време и за „једног песника од расе, песника целим својим бићем"[5], који је имао „онога 'светог пламена' који су романтичари на првом месту тражили од песника"[6]. Нећемо погрешити ако кажемо да су песници и уметници уопште, уз пророке, преживели припадници оног древног људског племена које је красило митско поимање света, које је мислило у симболима и сликама.

Револуционарна 1848, борба за Српску Војводину, панславистичка стремљења тога времена, патња сабраће у Кнежевини Србији и тамо, преко Дрине, у комбинацији са наглашеном емпатијом песниковом и чврстим, нераскидивим спонама истинског родољубља изнедрили су косовски мит и косовске мотиве као неку врсту општег места његовог стваралачког опуса. У њему постоји једна песма из чије се реторике наслова *Косово* експлицитно дају сагледати основне

[5] Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848-1871)*, Издавачка књижарница „Напредак", Београд, 1925, 385.

[6] Исто.

парадигматске осе Јакшићевог певања и мишљења. У њој он ламентира над пустом земљом својих прадедова.

Г'де преста закон, нестаде греха,
Не чујеш плача, не чујеш смеха,
У пусту земљу, у стене голе
Срце ме зове...

Тамо где нема закона, не може бити ни греха. И земаљски, и они вечни, Божји закони чини се да су пали у великом боју. Косово је похарано, постало је *пуста земља* без плача и смеха, а тамо где „кости леже многих 'иљада" и где је крв „текла целог народа" не може бити рода и живота. Земља памти.

Многих јунака ту кости леже,
Из њих се после ор'о излеже,
И с овог света горе одлета,
Да јаде наше небу докаже.

Орао је најчешћи, најприснији, најдражи симбол песников, не случајно. Он је краљ птица, симбол уранске снаге. Никада не лети у јату, сам је, као што је и Јакшић био. У наведеним стиховима он се јавља у улози медијатора, посредника између овог и оног света. Слика орла који се излегао из костију сећа нас на једну другу птицу, птицу феникс, која се рађа из сопственог пепела. Има нечега фениксовског у Јакшићу, који гори, кроз песме изгори и после се изнова роди, да би наставио да пева. Има нечега фениксовског у косовском миту, који се непрестано обнавља. Још једна реч из поменутих стихова упућује нас на везу орла са птицом феникс: у питању је прилог *после.* Он упућује на то да се пре трансформације костију у орла нешто морало збити. Пепео, можда? Као у случају птице феникс.

Мисао на преображај и узлет у висине има аналогију са васкрсењем Сина, што се такође може довести у везу са орлом, насталом од костију косовских јунака. Косовски јунаци су мученици, који су се жртвовали за спас заједнице, као што је Син жртвован за спас људског рода. Ратници кнеза Лазара су се определили за царство небеско, на коме уз Оца, седи и Син. Потврду за то налазимо и у *Рјечнику симбола*: „Орао је симбол контемплације, а с тим је у вези и атрибуција орла светом Ивану и његову Еванђељу. Нека средњовјековна умјетничка дјела поистовјећују га са

самим Христом, па орао означује његово Успеће, а каткад и Краљевство. Ово је друго тумачење настало помицањем римског симбола Царства, а бит ће и симбол средњовјековнога Светог Царства. **И напокон, у псалмима је он, као и феникс, симбол духовног обнављања**."[7]

Једно друго, мало шире и слободније тумачење, такође утемељено на подацима из *Рјечника књижевних термина*, довело би орла у везу са заштитничком фигуром оца. К. Г. Јунг види у орлу „очински симбол", док „у *Психоанализи Victora Hugoa* Charles Baudoin наводи да је орао *колективни првобитни симбол оца, мужевности и моћи*"[8]. Уистину, има нечега очинског у фигурама светих косовских ратника... Они јесу очеви потоњих Срба.

Као што пуста, смртима насејана земља не даје земаљскога плода, ни човек, који је сведок тих смрти, нема жељу да подари људски плод:

Виша су дела мојих очева,
Неї' да уз їусле унуче їева –

у резигнираном тону се исповеда Јакшић. Као и Црњански, који ће доћи након њега, који ће такође имати искуство ратовања и народног страдања и, разочаран, потражити утеху у природи[9], тако ће и Јакшић, отклоном од света, уточишта наћи у природи и њеним елементима:

А кад ми старост косе їочуїа
Дркћућа ноїа већ їробу їоће,
Нека ми човек їроба мимоће –
Глас човека нек вихар заступа.

Песма *Господину Каритону Ј...*, настала 1856. године, посвећена је „Каритону (Харитону) Јовановићу, касније управнику добара барона Сине, једног од најбогатијих људи аустријске монархије. Јовановић је био Јакшићев мецена и поштовалац његове уметности"[10].

---

[7] J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Рјечник симбола,* Накладни завод Матице хрватске, Загреб, 1983, 459.

[8] Исто. О симболици орла видети на стр. 459-462.

[9] „Ах, нико нема части ни страсти / Ни пламена доста да мене воли: / Но само јабланови вити / И борови пусти поносити. / Но само јабланови вити / И борови пусти поносити". / („Серената", *Лирика Итаке*).

[10] Ђура Јакшић, *Песме, Сабрана дела Ђуре Јакшића.* Приредио, предговор и напомене написао Душан Иванић. „Слово љубве", Београд, 1978, 429.

Поменуту песму Јакшић почиње интертекстуалним повезивањем, односно аналогијом на библијско учење о трулежности тела човековог и на његов повратак елементу земље, као што је у Библији речено: „Прах си, и у прах ћеш се и вратити“. Ипак, каже, постоји нешто у нама што остаје, што је нетрулежно, што повезује наранштаје.

Ти си човек од прашине
У прах ћеш отићи –
Ал' ће име твоје часно
На потомство пређи.–

Ту је наш песник у дослуху са Змајевим *Светлим гробовима*, али, за разлику од Змаја, он не развија даље ову тезу, већ, опет се ослањајући на библијско учење, заступа дуалистички, биполарни поглед на свет, односно, на загробни живот, у којем су сучељени рај и пакао. Издајници су, разумљиво, у паклу, што Јакшић, судећи по стиховима песме, сматра најтежим од свих смртних грехова. Централна личност Јакшићеве визије пакла је Вук Бранковић, у чији ће вилајет ићи починиоци овоземаљских злости:

Од унука до унука
Страшан суд ће стићи –
Боґ је велик, злоћу казни –
Многи' ће Вуку ићи...

Храброст, родољубље, пожртвовање, врлине су због којих се ступа у рај, у чијим даровима ужива Милош Обилић. К њему иду сви који су добрим делима себи обезбедили боравак у рају, а својим потомцима у аманет оставили име за хвалу и дику:

Добро име знаш куд иде?
– Где су Обилићи...
Ту ће дружбу име твоје
С поносом да дичи...

Није случајно то што је Ђура Јакшић изабрао овај начин да се своме мецени и поштоваоцу своје уметности одужи, односно захвали на овај начин: јер, „nomen est omen!“ учи нас стара латинска пословица. Стари народи, читамо код Чајкановића, сматрали су име саставним

делом човека, дупликатом његовим[11]. Није чудно стога што је име, као симбол егзистенције и трајања, постало једно од основних предмета клетве, као што видимо у примеру: име ти се затрло!

У песми *Ноћ у Горњаку* потврђује се запажање Исидоре Секулић да „од 1857. до 1866. године, отприлике, долази до унутрашњег сталожавања и оплемењивања песниковог". Песма је настала 1857, а у њој екстатична и готово увек до врхунца доведена емоција песникова трансцендира у мистичко искуство. Није случајно одабрана ноћ као доба дана у чији је временски оквир смештена радња песме, нити манастир Горњак за место на коме ће се објавити дух светитеља, некадашњег кнеза Лазара Хребељановића. Манастир Горњак је задужбина кнежева, а ноћ време када обриси света који нас окружује постају нејасни и губе се у тами. Науштрб чула вида, чија перцепција постаје ограничена и условљена је присуством вештачког осветљења, друга чула постају изоштренија, као, на пример, чуло слуха. Захваљујући сликарској природи песниковој ми често *видимо* призор исписан стиховима. У овој песми наш чулни доживљај подигнут је за један степеник више: синкретичном споју сликарства и поезије придружили су се звуковни ефекти, тачније, наша пажња је усмерена на *одсуство* звуковних ефеката, којих готово да нема. Све је немо – „онемише стене", „умукнуше звери", „не миче се листак"; једино што ову немост нарушава је Млава, која потмуло уздише... Наглашавање немости у нама ствара осећај станке и напрегнуте пажње, а одсуство светлости и звукова нужно нас упућује на самоћу, када спољашње виђење уступа место унутрашњем. На делу је делатна тишина, еквивалентна затишју пред буру, што потврђује и Јакшић, упозорењем да „страховите тајне нема поноћ носи". Ноћ је време када спољашњи свет умире за нас, а ми бивамо урођени у свој унутрашњи космос, спрам кога је овај спољашњи ништаван. Објекти који су нам током дана одвлачили пажњу, више не постоје. „У самоћи сазрева оно што је оригинално, лепота смела и неочекивана, песма. Но у самоћи сазрева и оно што је наопако, несразмерно, апсурдно и недопуштено"[12]. Наједном, тренутак неизвесности пред оним несазнајним и превратничким бива укинут звуком звона на кули и „молитвицом тијом", а ми остајемо заслепљени светитељским сјајем

[11] Војислав Чајкановић, *Студије из српске религије и фолклора 1910-1924*, Војислав Чајкановић, СКЗ – БИГЗ – „Просвета" – „Партенон" М. А. М., Београд, 1994, 175.

[12] Томас Ман, *Смрт у Венецији*, „Народна књига" – „Алфа", Београд, 1996, 36.

кнеза Лазара који „доходи Горњаку“[13]. Делатна тишина ноћи имала је, овога пута, позитиван исход. У сучељавању светла и таме оличених у појави светитеља који бљештавошћу ореола на месту „где је круна сјала“ разгони таму, препознајемо рембрантовски контраст. Још једном се оспољила дуалистичка природа овог уметника, још једном се испод пера песника указао сликарски потез кичицом. „Одавно је запажено да између Јакшићевих песама и његових сликарских платана постоје не само мотивске него и дубље стилске сродности, да је Јакшић песник у сликарству, али и да његова поезија има у себи доста сликарских елемената. Пикторалност, оштри, рембрантовски контрасти светла и таме (Рембрант је био његов најдражи сликар), колористика која се постиже густином епитета и метафора – то су неке особине којима се Јакшићева поезија приближава његовим сликама, што овог песника чини самосвојном појавом у нашем песништву његовог доба.“[14]

Ако нам у многим својим стиховима Јакшић пева у сликама, у песми *Из делаонице* он иде корак даље, и опева нам четири своја сликарска платна. Песник је делатан, затичемо га у процесу израде слика. Иако песма не улази у круг успелијих Јакшићевих дела, интересантна је по мотивима који се у њој јављају. Два од четири поменута платна привлаче нам пажњу: на једном је упризорена Косовка девојка која поји вином рањенике на Косову пољу и тражи међу њима Милоша Обилића, узалудно. На другом, песнички успелијем, Јакшић слика мајку која над мртвим телом сина јединца, Милана (Топлице), учесника у Бој на Косову, на древан начин исказује своју бол, чупањем косе и цепањем одеће. Војислав Чајкановић, први српски историчар религије, у више наврата је писао о култу косе, не само у патријархалној традицији Срба, већ и у осталих паганских народа. Сматра се, каже он, да је коса нераздвојно повезана са душом, те да стога може да представља супституцију људске жртве. „Обичај да Црногорка, када јој умре брат или девер, сече косу и оставља на његов гроб [...], врло је старински

[13] „У тој песми се историјско узбуђење Ђурино испело до религиозне визије. Стихови имају ритам и звук литургијски...“, пише Исидора Секулић („Ђура Јакшић – судбина и карактер (предговор у књизи: Ђура Јакшић, *Песме – Јелисавета – Проза, Српска књижевност у сто књига,* Матица српска – Српска књижевна задруга, Нови Сад – Београд, 1961, 15), док Милан Кашанин запажа да „слике имају код Јакшића силину халуцинације“ (М. Кашанин, „Мученик (Ђура Јакшић)“, *Судбине и људи. Огледи о српским писцима*, Просвета, Београд, 1968, 40).

[14] Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд, 1983.

[...], и по свој прилици је замена људске жртве (...)“[15] Страхота коју у нашој свести изазива помисао на чин жртвовања живих и снага коју обредно сечење косе добија у контексту откупа живота донекле је угрожена податком на који наилазимо у једној другој Чајкановићевој студији: он тврди да „жалост матере и сестре (разуме се: патријархалне мајке и сестре) није приватан *осећај*, већ *дужност*. Жена је дужна не да жали свога мртваца дискретно, у себи, већ да ту жалост *покаже:* нарицање, сечење косе, бусање у груди, нису само случајне експлозије жалости, него неумитан закон, познат и чуван *у целом примитивном човечанству,* и чине један нераздвојно важан елеменат у култу мртвих“[16]. У којој је мери, питамо се ми, мајчино чупање косе и кидање одеће део обредног начина испољавања бола, а колико његов властити емотивни израз? Колико је Јакшићу, као чеду равнице, рођеном у породици свештеника, у Српској Црњи, у Банату, био близак овај обредни ритуал? Судећи по завршним стиховима песме, рекли бисмо да је Јакшић био ближи модерним друштвима, која су усвојила неке древне обрасце понашања, оплемењујући их новом емоцијом и новим значењем:

– Ах, свршићу и то лице –
Ал' ти, тужна мајко јада,
Нећеш нигде и никада
збрисат сузе жалоснице.

Ако Србија, Босна и Херцеговина Јакшићевог доба нису биле у стању да утоле неутољиву жеђ песникову за слободом, Црна Гора јесте, јер: „легендарна Црна Гора никада није плаћала порез Турцима,

[15] Војислав Чајкановић, *Стара српска религија и митологија,* СКЗ – БИГЗ – „Просвета“ – „Партенон“ М. А. М., Београд, 1994, 74. Понегде у свету још увек није изумрла традиција приношења људских жртава након смрти ближњих. У неким крајевима Индије још увек је жива традиција спаљивања жена на ломачи заједно са покојним мужем. Ове жене тим чином постају *сати.*

[16] Видети напомену бр. 11, стр. 104. Сетимо се младе Ђурђевице, која је на вест о смрти мужа, девера и брата нашла начина да у оквиру строгих патријархалних канона своме болу да лични печат: у патријархалном свету, чином удаје, муж постаје женин господар, девер је на другом месту по важности, а брат на последњем. У редоследу набрајања својих ближњих, ми опажамо њихову хијерархију у социјалном животу жене. Она је „За Ђурђем... косу одрезала, / За ђевером лице нагрдила, / А за братом очи извадила“. На овај начин, Ђурђевица је испунила очекивања заједнице, али је у исто време, величином и значајем принесене жртве показала ко јој је у срцу на првом месту.

а Србија га још увек плаћа; Црна Гора не престаје ратовати или бар четовати са вековним крвником, а Србија ћути и трпи, већ педесет година, и на њеним градовима још се вије застава са мрским полумесецом! У Црној Гори, владар пева како је дошао час да се гони азијска 'куга' с 'огњишта милог', у Србији правитељствени песник Матија Бан пева оде Султану 'просветитељу Истока'"[17].Управо то је био разлог што је у то време сматрана легитимним наследником Немањићког царства. Њени географски, али и песнички врхови, испирисали су готово све романтичаре да певају у славу Црне Горе. Јакшићева песма *Осили се* такође је израз бескрајне љубави песникове према овој кршевитој земљи, која је попут оног ораха о коме пева Његош, „воћке чудноватe", који Турчин није сломио, већ је на њему зубе поломио. Непроходност црногорских гора била је фатална за османлијског завојевача, коме „о стени слаба нога клеца", чиме се потврђује истинитост стихова Ивана Мажуранића из *Смрти Смаил-аге Ченгића:*

Оро гњездо врх Тимора вије,
Јер слободе у равници није.

И овде песник користи своје омиљене мотиве како би исказао лични став према припадницима сукобљених војски: крволочни тигар, „љута звери" симболише Турке, док су Црногорци представљени као „орловићи". Иако је и орао крволочна птица, његова могућност да се вине у висине чини га супериорнијим у односу на тигра. Тигар је моћна животиња из породице мачака и најтежа мачка у природи, изразити индивидуалац, супериоран и независан. Међутим, баш његова тежина и прикованост за земљу чине га инфериорним у односу на орла. Орао је лак. Управо та лакоћа, способност лета и вертикалног кретања кроз неомеђен простор еквивалентни су тешко достижном осећају слободе. И у песничком, и у људском смислу, појмови лета, лакоће, висине и појам слободе, који их обједињује, вешто скривени иза симбола орла, били су неопходни како би се лакше поднео терет живота.

Посебан циклус песама чине Јакшићеве пригодне песме, писане у славу српских владара, или каквим другим згодним поводом. Косовске мотиве налазимо у следећим песмама поменутог циклуса: *Првозвани Андрија 1858 (Скупштинарима Светоандрејске скупштине)*; *12. децембар 1858. у Београду*; *Повратак кнеза српског Милоша Обреновића I*

[17] Јован Скерлић, нав. дело, 182.

на владу у Србији; *Кнезу српском Милану М. Обреновићу IV кад се 17. фебруара 1878. год. са бојног поља вратио*; <*О прослави 10. августа 1878. године*>; <*О прослави 10. августа 1878. године*><*Разбијена*>. Ангажованост Јакшића као песника коју нам потврђује стиховима „Пуштô сам муње, громове / Пуштао песме јед – / Не би' л' у ваше домове / Увео бојни ред" у једном другом светлу се показује у поменутим песмама. У њима, за разлику од његових „убојних", родољубивих песама, изостаје, за њега типична бајроновска атмосфера. Песме су испеване екстатичним тоном, а Косово се у њима спомиње у светлу обнове старога српскога царства, како би се показало да Србија има достојне наследнике у лози Обреновића.

Прве жртве су епска песма Јакшићева испевана у част Првог српског устанка, у којој налазимо један косовски мотив – у питању је сен Милоша Обилића која се јавља ноћу и благосиља хајдука за „славни грех" *Што учини по дубрави / Са крвавом десном руком.* Читајући наведене стихове, намеће нам се размишљање о греху и његовој природи. Прва Божија, хришћанска заповест гласи : „Не убиј!" Срби су у доба Првог српског устанка и у Јакшићево доба, као и у доба Милоша Обилића већ увелико исповедали православну веру, али косовски јунак ипак благосиља хајдука крвавих руку. Шта нам то говори? Чини се да је оправданост и прихватљивост одређеног чина у нашем, овоземаљском, опсеном свету променљива и условљена околностима, а да ли је тако и у оном другом свету, који нас све једнога дана чека, остаје нам да видимо...

„Ја немам идеје, већ опсесије. Идеје може имати свако. Оне нису никога уништиле", читамо у *Приручнику о страсти* Емила Сиорана[18]. Како би се ово запажање могло применити на мит, и на косовски мит Јакшићевог и нашег доба? Чини се да су идејна подлога мита и опседнутост митом две поле једне стварности. Узете у разумној мери и на исправан начин, скривене идеје мита имају, попут лека, исцељујуће дејство. Уколико прерасту у опсесију, као и сваки лек, почињу да трују. Еротично, животоносно нахођење њихово тада неосетно и намах прераста у танатично, слепо вођено идејом смрти. Вештина живљења, чини се, крије се у способности са којом се делом рађа, а која се делом развија и учи, да се балансира на ивици сучељених крајности ероса и танатоса, идеја и опсесија, добра и зла... Ђура Јакшић је био опсесивно

[18] Емил Сиоран, *Приручник о страсти*, изабрао и са румунског превео Петру Крду, Центар за културу, Едиција Браничево, Пожаревац, 2009.

биће. Његов сан о слободној Србији добио је снагу и сразмеру опсесије која га је у два наврата нагонила да се осим пером, против угњетача бори са оружјем у руци: први пут, у Револуцији 1848, а други, када је болестан отишао на дринско бојиште, након чега је врло брзо преминуо у 48. години живота. Сложићемо се са Исидором Секулић: највећи трагизам песников огледа се у томе што није *научио* живети.

Литература

Армстронг 2005: Карен Армстронг, *Кратка историја мита*, „Геопоетика", Београд.

Деретић 1983: Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, „Нолит", Београд.

Ђерић 1997: Гордана Ђерић, *Смисао жртве у традиционалној култури Срба*, Нови Сад.

Јакшић 1978: Ђура Јакшић, *Песме. Сабрана дела Ђуре Јакшића*. Приредио, предговор и напомене написао Душан Иванић, „Слово љубве", Београд.

Јовановић 2002: Бојан Јовановић, *Српска књига мртвих*, Нови Сад.

Кашанин 1968: Милан Кашанин, *Мученик (Ђура Јакшић)*. Из књиге: Милан Кашанин, *Судбине и људи. Огледи о српским писцима*, Просвета, Београд.

Секулић 1961: Исидора Секулић, *Ђура Јакшић – судбина и карактер*. Предговор у књизи: Ђура Јакшић, *Песме – Јелисавета – Проза, Српска књижевност у сто књига*, Матица српска – Српска књижевна задруга, Нови Сад – Београд.

Скерлић 1925: Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848-1871). Изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба*. Издавачка књижарница „Напредак", Београд.

Chevalier, Gheerbrant 1983: J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.

Чајкановић 1994: Војислав Чајкановић, *Стара српска религија и митологија*, СКЗ – БИГЗ – „Просвета" – „Партенон" М. А. М., Београд.

Чајкановић 1994: Војислав Чајкановић, *Студије из српске религије и фолклора 1910-1924*, Војислав Чајкановић, СКЗ – БИГЗ – „Просвета" – „Партенон" М. А. М., Београд.

Jasmina VUČETIĆ

KOSOVO MYTH IN THE POETRY OF ĐURA JAKŠIĆ

Summary

The author of this paper starts from the general overview on the importance and function of myth and its position in our time, and including the position and importance of Kosovo myth in the light of the cultural and national identity of Serbs as well. The subject of further analysis is the poetry of Đura Jakšić in which the presence of Kosovo myth and motives are noticed and emphasized. A special attention is paid to the analysis of the unavoidable poetic symbol of Đura Jakšić, eagle, and the motive of the night, names or traditional ritual procedures of the hair cut after the deceased one in the context of Jakšić's poetry.

Key words: Đura Jakšić, myth, Kosovo myth, Kosovo motives, poetry, romantism.

Рад је предат 14. октобра 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-31 Сарић П.

Марија ЈЕФТИМИЈЕВИЋ-МИХАЈЛОВИЋ[*]
Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

МУДРОСТ, ЛЕПОТА И ХАРМОНИЈА[**]

(О заснованости естетичког тумачења *Саре* Петра Сарића)

Апстракт: Полазећи од чињенице да *естетика* спаја књижевност и филозофију, аутор у раду, преко естетичких категорија *мудрост, лепота и хармонија*, открива како је роман *Сара* остварен у духу филозофског промишљања света и смисла човековог места у космичком поретку ствари, при чему се *гностицистичка поетика* издваја као доминантна.

Кључне речи: Петар Сарић, *Сара*, естетика, естетичке категорије, мудрост, лепота, хармонија, Књига, епифанија, гностицизам.

„Естетика је подложна променама. То сви знамо и видимо. Према томе, борити се за 'победу' и надмоћ једне одређене естетике исто је отприлике борити се за победу и устаљење једног од четири годишња доба“

Иво Андрић

У приступу разматрању естетике једног књижевног дела или естетике једног писца треба поћи од самог односа књижевности и филозофије. Филозофија као врховна духовна дисциплина поставља питања смисла свега постојећег. Књижевност као уметност се такође бави

---

[*] Истраживач сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

[**] Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

питањима смисла човековог постојања. Нарочиту пажњу филозофија је усмерила на књижевно дело почетком XX века, када је феноменологија као филозофска оријентација понудила своје *премисе* у филозофском приступу књижевности. „Те премисе: *мисаона активност*, као *свест* о свету и усмереност те свести на *суштине*, имале су велики значај за целокупну духовност тога и каснијих времена, па и за науку о књижевности, посебно за њену методологију", пише Милослав Шутић у тексту „Филозофско-естетичка основа тумачења књижевности".[1]

Ако пођемо од става да постоје две врсте мишљења: мишљење *у појмовима* и мишљење *у сликама*, односно појмовно и сликовно мишљење, онда се филозофија заснива на појмовном мишљењу, а књижевно дело на сликовном мишљењу. Односно, „ако је филозофска појмовност апстрактна, сликовност књижевног дела је конкретна. Конкретност је *чулност*, и, полазећи од те чулности, књижевно дело све више измиче филозофској појмовности усмереној према општости и према апстракцији"[2]. Пошто је филозофији својствена појмовна спознаја, *естетици* је својствена спознаја уметности (књижевности) као нечега у основи чулног, дакле, *чулна спознаја*. Отуда се *естетика* јавља као дисциплина која спаја филозофију и књижевност, превазилазећи њихове разлике, а истовремено нуди појмове који филозофију повезују са књижевним делом.[3]

Пол Валери је естетику схватао као науку о лепом, с једне стране, а са друге, као науку о осећањима. Према томе, *лепо* и *осећања* као предмет естетичког истраживања повезују уметничка, тачније књижевна дела са светом. Из тога произилази да су *естетско* и *лепо* општи појмови или естетичке категорије путем којих се филозофија преко естетике на прави начин приближава теорији књижевности. Хегел је изједначавао ове две категорије, називајући *естетско* метакатегоријом.

Естетички приступ подразумева дело једног писца у целини, јер се таквим приступом артикулишу и експлицитна и имплицитна естетика тога писца. Овакав приступ подразумева пре свега „методолошку 'употребу' појединих естетичких категорија, што је у складу са принципима 'нове онтологије', као методолошког исходишта науке о књижевности"[4]. Естетичка осветљавања једног књижевног дела најуспешнија су код оних писаца који су у самим својим делима, експлицитно или имплицитно,

[1] Милослав Шутић, *Трагање за методом*, Службени гласник, Београд, 2010, 176.
[2] Исто, 177.
[3] Исто, 178.
[4] Исто, 218.

указали на своје естетичко опредељење. На тај начин отвара се могућност сагледавања естетике једног писца у свом тоталитету. Међутим, уколико је пишчевих експлицитних указивања на сопствену естетику мало или их уопште нема, она се могу сагледати у самом књижевном делу, чији елементи, као облици књижевне уметности, често значајно богате основне естетичке појмове.[5]

*

Тумачење естетике једног књижевног стваралаца у богатству садржаја и значења најзахвалније, и најчешће најуспелије, јесте код оних чија је визија света била *интегрална*, који су настојали да свет сагледају и дефинишу као интегралну појаву. Ова особина својствена је великанима духа и ума какав је био Андрић, који је сматрао да интегралистички приступ гарантује и откривање и оперисање суштинама. Жанровски посматрано, роман пружа највеће могућности интегралном схватању света, нарочито због чињенице да је то „синтетички облик уметничког стварања“[6].

Књижевник Петар Сарић је својим романескним остварењима више тежио интегралистичком сагледавању света, него што је те покушаје довео до краја.[7] Међутим, његова остварења нуде могућност тумачења естетике преко одређених естетичких категорија, чиме се проблематизују питања својствена не само великим књижевним делима, већ и питања својствена самој филозофији. Од свих његових романа, нарочито је *Сара* остварена у духу филозофског промишљања света и смисла човековог места у космичком поретку ствари. То трагање има *гносеолошки карактер*. *Гноса* (грчки: γνώσις гносис – знање, сазнање, спознаја, увид) се најчешће употребљава да означи духовно знање просветљеног човека, које се описује као непосредно искуствено сазнање о натприродном или божанском.[8]

---

[5] Милослав Шутић, *Ветар и меланхолија*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1998, 156.

[6] Радомир Ивановић, *Тешкоће тумачења књижевног дела*, Јединство, Приштина, 1979, 40.

[7] Објавио је следеће романе: *Велики ахавски трг* (1972), *Сутра стиже Господар 1-2* (1979, 1981), *Дечак из Ластве* (1986), *Петруша и Милуша* (1990), *Сара* (2008). Сарић је први српски писац са Косова и Метохије чије је дело, после Григорија Божовића, објављено у чувеном колу Српске књижевне задруге.

[8] Гностици су, поред вере, наглашавали и важност сазнавања о духовним стварима. Они сматрају да су људи божанске душе заробљене у материјалном свету. Материја је створена од стране несавршеног или злог бића, Демијурга, који се

Сâм роман не нуди значајно много ауторових експлицитних указивања на сопствену естетику, али њих има знатно више у Сарићевим одговорима и једном интервјуу у радио емисији *Уметност живота*[9], који могу бити кључ за тумачење његове естетике и *гносеолошке поетике*.

Креативни нуклеус Сарићевог стваралаштва везан је за *почетак* (стварање света, Библију, место рођења, детињство, историју), јер „порijекло је циљ", тврди Теодор В. Адорно[10]. На то је и сâм Сарић указао:

> „Без почетка, без његовог заметка, не отвара се ни мисао. Ни Земља, ни Небо, ни Светлост, ни Тама. Почетку претходи почетак кога, некад дуже, некад краће, нисмо свесни. Тај почетак, касније, прелази у најобичније догађаје које се хиљадама година понавља. Тако је, на пример, с нашим настанком, рођењем. Тек с њим разлике, једна за другом, излазе на видело. И ми, што се разлике множе, све више личимо на себе. Детињство, ако би трајало колико и живот, могли бисмо, условно, поделити на два дела, или [...] на два почетка: први у ком наша чула примају и депонују све што се око нас и с нама дешава, сав свет у који смо тако изненадно, и болно, пали; и онај други који препознаје и уређује наш разум, онај у ком, дешифрујући део онога што смо у првом почетку упили у себе, влада разум. Тако, ни писање није ништа друго до одгонетање тог првог почетка који називамо детињством."[11]

На *почетак* као исходиште света и свега у њему указује и неколико података о самом роману: роман има јасно дефинисан хронотоп – место пишчевог рођења и детињства – црногорско село Бањани[12]; на

често поистовећује са Богом Старог завета, насупрот Богу Новог завета. Гностици зло поистовећују с материјалним, а добро с духовним светом. Они сматрају да се човек мора окренути себи и посветити мудрости (софији), да би спознао свет и ослободио се његових окова. (http://sr.wikipedia.org/wiki/Гностицизам).

[9] Радио-емисија *Уметност живота*, 12. 04. 2009. (www.umetnostzivota.net/24-petar-saric.htm)

[10] Teodor V. Adorno, *Estetička teorija*, Nolit, Beograd, 1979.

[11] *Уметност живота*, 12. 04. 2009.

[12] О Сарићевој исконској везаности за детињство потврђују и бројни топоними које је он уградио у своје дело: Шумљата долина, Црвена стијена, Виситор, Мируше, Корита, Зановетна градина, Сомина, Враница, Сува Ријека, Грабова главица, Пандурица, Равно брдо, Просина, Опутна Рудина, Велимље, Црни Кук,

очигледну библијску конотацију указују и имена главних ликова романа – Јаков и Сара; епицентар најважнијих догађаја у роману дешава се у Шумљатој долини, коју Сара назива *Рајским вртом* (јер она то и јесте). Осим библијске, роман има јасно изражене историјске окоснице. Косовска битка и косовски мит одређују карактер и судбину свих јунака романа. Јер, „рођењем смо отуд гдје смо се родили, а душом, увијек и без изузетка, са Косова!“ (64)[13] и нико не може рећи колико се пута и колико ће се још пута поновити Косово. Овај историјски и етнопсихолошки фон значајна је димензија Саријевог романа, јер одређује не само личне судбине појединаца, већ и колективне судбине народа. Он је веома близак исказу Јована Н. Стриковића који каже да „кад ветар одува 'цивилизацијску прашину' са нас остајемо у свом елементарном, *насцентном* облику сучељени са Косовом и Милошем“[14]. Историјско осећање и колективно памћење одређени су самим нашим рођењем (непроменљива константа – принцип *апсолутизације*), али су носиоци и колективне психологије народа: „Мали народи (какви су балкански), издељени и међу се омражени, имају бурну историју којом се надахњују; којом машу и прете; лече ратне ране; хране душу; њихова мржња према суседу, и кад су с њим у највећој слози, тиња; без претварања својих пораза у победе – не би преживели...“(64).

Једна од кључних естетичких категорија која у великој мери артикулише читаву Саријеву естетику јесте *мудрост*. Мудрост је везана за Књигу као извор савршеног знања. Она је архетип о коме говоре мудраци динарских патријархалних заједница. Књига и Сара су у односу узрок – последица (принцип *каузалности*). „Који разумједне Књигу, упознао је Сару; који упозна Сару, разумио је Књигу!“ (79). Читалац је у дилеми: да ли Сара говори мудро зато што говори „из Књиге“, или су мудрости у књизи потврда Сариних речи. О томе Сарић пише:

Црквице, Врањановићи, Вилуси, Подбожур, Подљут, Равна плоча, Кленак, Стражиште, Седло, Дебела Коса, Мачков камен, Петров цер, Питоми градац, Изгорјели дуб, Сједник, Ђисовина, Марина лазина, Грбаво осоје, Јасеново, Широка продо, Дубока рупа, Кокот, Пилатовац, Делеуша, Почековићи, Церовица, Броћанац, Дубочак, Заслап, Грахово, Спила, Горњи Тупан, Пареж, Велестово, Грдне рупе, Пријелаз, Ораховац, Клобук, Ваган до, Обренова долина, Скорча гора, Средња орница, Алипашино брдо.

[13] Сви цитати из романа *Сара* наведени су према следећем издању: Српска књижевна задруга, Београд, 2009.

[14] Јован Н. Стриковић, „Тескоба у нашим просторима“, зборник *Савремена српска проза*, 2-3, новембар 1989, Трстеник, 50.

„Сарина Књига увећава тајну о Сари. Она је њена Библија. Захваљујући и њој, Сарина физичка и духовна лепота подједнако изазивају и дивљење и страх. Сарина Књига, као и сама Сара, заједно нам помажу да завиримо у себе и да се у том бездану, или космосу, сасвим не изгубимо – стално питајући се, у чуду, да ли то на шта смо наишли припада нама, да ли смо то ми?“[15]

Књига стоји између Саре и неписмених Вукотића, па и читавих Бањана. Она садржи истину о Бањанима, јер „свему мења лик и облик“ (79), али као и све велико и непознато, изазива страх: „Више страхујем од њене Књиге, но од ње“ (29). Захваљујући Књизи као глобалном симболу знања и мудрости, у роману је лако уочити да постоје два јасно издиференцирана слоја: *симболичко-метафорички слој* и *манифестантни* или *транспарентни* слој. Однос видљивих и иманентних значења, текстуалних и контекстуалних је у непосредној вези и „чува *паритет значења*, било да се ради о визији живота јунака романа, било о експлицитно исказаној визији живота самог романсијера“[16]. Односно, романсијер је усвојио „модус двоструке артикулације света“[17] који потиче од Аверинцева, а односи се на својеврсну поларизацију изражену на свим плановима: *историјском* (овај век – будући век), *космолошком* (земаљско – небеско) и *онтолошком* (материја – дух). Та поларизација је у средњем веку била изражена и на плану знања и писмености: за разлику од „нижег“ знања, „земаљског“ и „по човеку“, тежило се знању „узвишеном“, „духовном“, „унутрашњем“, до којег се долазило теолошком ученошћу и аскетском праксом. Такво знање се постиже помоћу Речи (логоса), Бога као интелектуалног и апсолутног духовног принципа. Такву бинарну опозицију *земаљско – небеско*, *разумно – осећајно*, препознајемо у речима Сарине Књиге: „Разумном и прорачунатом све је унапријед речено и означено; он је [...] као ријека која се никад није излила из свога корита, и која не зна за ток ван својих обала; није му дато да види што прије њега нико није видио; да се чуди; да се радује. Ономе другоме, који је развалио обале и отиснуо се далеко од њих, у неизвјесност, прође живот у трагању и лутању; у побуни; у слободи и љубави!“ (188).

---

[15] *Уметност живота*, 12. 04. 2009.

[16] Радомир Ивановић, нав. дело, 48.

[17] С. С. Аверинцев, цитирано према: Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд, 1980, 37.

У том контексту може се сагледати јасно изражена граница између Саре и њених савременика, који немају разумевање, а ни знање, да би прихватили „вишу истину“ (Бога), већ заведени идеологијом спаљују Књигу: „Петокрака звезда на месту часног крста“ (342) – стварајући свет без Бога. Спаљивање Књиге није, међутим, значило и потпуно одбацивање Бога: „Све их је више који говоре из ње“, „сви ћемо једног дана говорити из Сарине Књиге“ (165), на шта упућују и речи самог романсијера у поменутом интервјуу:

> „И поред свих човекових странпутица и изопачености, доћи ће Сарино време. Без вере у његов долазак сви закони, и они морални, престали би да важе, јер бисмо сами себи пресудили. Једног дана, кад 'на гробљу изникне цвијеће', сви ће се позивати на њене речи (у које су уграђени и њена смрт и спаљивање њене Књиге) и то на оне речи које су њени савременици највише осуђивали. А из спаљене Књиге говориће се наизуст. Грешку, коју немамо коме приписати до Творцу, једног дана исправиће исти, или неки други, Творац. Свеједно, који.“

На Књизи се, дакле, базира читава естетика *мудрости* у роману. Између Књиге и Саре налази се романсијер приповедач, због чега роман добија (ауто)референцијални аспект. И најпажљивији читалац се често нађе пред питањем: чије речи чита? Јесу ли оне Сарине, речи из Књиге, или само приповедачева мудра запажања, јер ће и он (писац), као и сви, „говорити из Сарине Књиге“. То се нарочито односи на кратке гномске исказе и епиграматичне форме мудрих изрека: „Има прича које се саме памте“ (45), „...без *неправде* није могуће познати *правду*“ (45), „Реч је створена за лаж“ (51), „Истини смета гласна ријеч“ (59), „Несрећници живе од туђе несреће“ (61), „...крајњег мишљења се треба чувати. *Крајност* је место злочина“ (61), „Причи требају крупна збивања“ (62), „Најсигурнији је *Божји заклон*; то је *заклон од страха*“ (62), „Добротвор је Божји иксан“ (63), „Љубав према свом роду велика је колико и мржња према туђину“ (65), „Кад је година медна, не значи да је и друго родило“ (66), „...речи треба сачекати. Дужина чекања мери њихов значај и тежину“ (77), „Најбоље се слуша оно чему претходе ишчекивање и страх“ (78), „Понешто човјек и од себе крије. И земља има уши“ (81), „Понекад се *помоћ*, које не би било ни у другим речима, скрива у ћутању“ (93), „Очи које воле, тако виде“ (95), „Оно у чему нема ничега до истине, није за причу“ (99),

„Дим мање уједа у близини огњишта“ (100), „Смрт, као и све, постоји док се креће. После, ни ње нема“ (106), „Ноћ је свачија. Ако није разбојник или лупеж, човек се плаши мрака“ (108), „...глад нема очи; она, као и рат, не пита“ (108), „Ако су прозори очи куће, огњиште је њена душа“ (116), „С гладним, обогаљеним и болесним у кућу улази Божанска милос, и навака“ (117), „Камена сједала старија су од трепетљика“ (128), „Између видовњака и лудака нема границе“ (132), „Новајлија, придошлица – највећи је усамљеник“ (148), „Истинитој причи не треба много ријечи“ (152), „Мртва се глава по сокаку ваља, па се и горему јаду нада“ (159), „Усамљеник се брани од себе. Који успије, одбранио се од ђавола“ (162), „Бог види како је у нашим срцима“ (171), „...свако раскршће – *гробница неке звијезде*“ (177), „Скривене мисли, да би се појавиле, на свашта су спремне“ (178), „У сукобу са собом, човјек најбрже копни“ (188), „Чувај се оног што не видиш, и оног о чему се ћути“ (195), „*колико си за једне, толико си против других*“ (196), „Храброст, као да је залутала, наиђе кад је живот у највећој опасности“ (202), „Страх је најгласнији, кад сламарице престану да шушкају“ (208), „У рату је свако губитник“ (211), „Рат не опрашта ни побједнику, ни побјеђеном“ (215), „Од узалудног рада нема горег посла“ (217), „Повређена рана грђе боли“ (218), „...зна се шта бива с главом која штрчи“ (218), „...од добитника лакше постаје губитник, но од губитника добитник“ (219), „Рат је старији од човјека“ (239), „Наиђе тренутак у који стане све што волимо“ (271), „Кад немаш времена да мислиш на *време*, оно не постоји“ (283), „Време страха, и време среће, имају неке сличности“ (284), „Надмено самопоуздање горе је од посрнућа“ (290), „Нема уточишта тамо откуд се једном побегне“ (319), „Злочинци, пошто освоје власт, пожеле да буду *добротвори*“ (321), „Ниједан разговор није поуздан: одведе те где није за тебе, где си најмање желео“ (330).

Да је *Сара* постала књига о Књизи, захваљујући писчевој стваралачкој имагинацији и креативном умећу, сведоче цитати који се односе на дубља и шира филозофска промишљања о смислу постојања човека, о релативности времена и узалудности људских ратова:

> „Равнодушност времена, којом оно све враћа на почетак па испада као да се ништа није покретало ни догађало, као да ни вријеме није протицало, безгранична је и сведржећа. Умијесто да, пред свакојаким нашим невољама, пред општим пошастима или пред варљивим осјећањем задовољства и среће, застане на трен и, макар

привидно, саосјећа с нама, оно подједнако успорено и бездушно, далеко од узбуђења, наставља својим током понављајући иста, само привидно различита, догађања, и онемогућава нас да сазнамо кад је шта било. Боже, колико смо немоћни и ситни пред оним што смо сами створили, што нема ни почетка ни свршетка, а што смо покушали да омеђимо, премеримо и пребројимо, што се граничи с универзумом и што – не постоји?!“ (78)

„Колико ратова може стати у један људски вијек? По ратовима се овдје одавно мјери вријеме: ово је било прије овог, оно послије оног рата. Нашу државу, зависно од тога да ли смо се нашли с побједником или с губитником, увећавају и распарчавају; и не мјењају јој само границе, но и име! Има ли веће трагедије за један народ?!“ (196)

Категорија мудрости, чији су носиоци Књига и Сара, везана је за Сарину *лепоту* – телесну и духовну. Она је жена пред чијом су лепотом поклекли и млади и стари, и пред којом су и најстрожа морална начела заборављена (силовање од стране кума Луке). Међутим, више од њене лепоте истиче се њена *различитост*. Она је *тајна* коју су покушавали да докуче, несвесно је подражавајући: „Иза њиховог напада, срамежљиво се помаљало: да јој, више но изгледа, и више но су смели, повлађују; да је у много чему, почела да их заокупља, и заводи; да им је, више но слуте, стало до ње; да, на крају, не би могли без ње! Та разлика између ње и њих, та њена отуђеност, подједнако су их опчињавале и дражиле, гониле их да је јавно нападају и кришом опонашају; да је изокола подржавају, прижељкују и – воле!“ (69). Она је чиста имагинација, сан, светлост (њено лице „изнутра светли“ – *божански принцип*). Она је истовремено жеља и стрепња, тајна и страх: „Сан о њој, и немоћ пред њом, са истог су извора“ (70), „Сви су знали шта су једни од других крили. О Сари нико ништа не зна“ (38). Бањанима мање смета то што је *различита*, а више то што *није налик њима*, мислећи при том да је таквом чини њена тајанствена Књига:

„Спремни да јавно покажу да је више такву неће трпети, наоштрени, нађу се пред њеним непорочним погледом који ништа ни од кога не тражи а којем тако много (нико не зна, шта) недостаје; пред њеним дугим, светачким, лицем – спрам којег плитка чела овдашњих жена изгледају плића а широке јагодице – шире – збуне се и изгубе, и забораве на обрачун за који се беху наредили. Њихова нарогушеност

нагло спласне и повуче се као прозорско светло пошто сунце зађе за облак; и они, беспомоћни, схвате да су сви у њу, као у *чудовиште нестварне лепоте* (подвукла М. Ј. М.), заљубљени." (69-70)

У естетском смислу, Сара у себи обједињује Мудрост, Лепоту и Доброту. Две последње категорије (Лепота и Доброта) обједињене су старогрчким термином *калокагатија*, којим се означава веза етичког и естетичког начела.[18] Сродан естетички суд изразио је и Андрић: „Увијек сам држао да је Љепота само Доброта која дјелује, да је прва тијесно повезана с другом и да обје имају заједнички извор у добро усклађеној природи." У *Историји лепоте* Умберто Еко пише да је у многим раздобљима историје човечанства успостављена јака веза између Лепог и Доброг. Јер, уз „лепо" је скоро увек ишло „дражесно", „љупко" или „узвишено", „величанствено", „дивно", што значи – оно што нам се допада, што је добро.[19]

У естетици постоји и користи се синтагма *лепа душа*, а односи се углавном на душу као стециште лепоте и доброте. У нашем народном језику такође се користе сродни изрази: „он има душу", „он је душеван човек". За разматрање *лепе душе* нарочито је важна студија Милослава Шутића *Одбрана лепе душе*, у којој је, представљајући историју и значење ове синтагме, аутор указао на њене најбитније естетичке карактеристике, доводећи је директно у везу са емоцијама: „Душа је, дакле, онај део духа у коме се искључиво испољавају емоције"[20]. Сама лепота душе, како је још Хомер показао, на првом месту потиче од емоција, као основних елемената душе, пише Шутић, и додаје: „Лепа душа је најособенији идентитет не само у душевној већ и у целини духовне сфере. То није строги, безбојни, рационални или логички идентитет, то је идентитет који је емоционално обојен, који трепери, али такво треперење уопште не угрожава његову чврстину. То је *лирски идентитет* (подвукла М. Ј. М.), који подразумева подударност емоције и предмета, у коме, дакле, нема 'празних' емоција, па, према томе, нема ни отужне сентименталности".[21] О лепој души расправљало се у историји

[18] Видети: Марија Јефтимијевић-Михајловић, „Патријархална калокагатија једне Андрићеве јунакиње", *Serbian Studies Research*, Научно удружење за развој српских студија, Нови Сад, Год. 2, бр. 1, 2011, 153-164.

[19] Umberto Eko, *Istorija lepote*, Plato, Beograd, 2004, 8.

[20] Miloslav Šutić, *Odbrana lepe duše*, Bonart, Nova Pazova, 2001, 67.

[21] Исто, 156.

естетике од Платона до Хегела, али је посебно занимљиво Шилерово схватање. Лепој души он прилази полазећи од нагона: „Лепом душом називамо оно када је морално осећање свих човекових осећања најзад осигурано до тога степена да без страха сме афекту препустити вођење воље, а да се никада не излаже опасности да се нађе у опреци са њеним одлукама." Шилер, дакле, у дефиницији лепе душе најпре инсистира на *моралном осећању*, као репрезенту свих човекових осећања. Морално осећање у оквиру лепе душе у тој мери господари нагонима и афектима, да те афекте, као најјаче емоције, слободно може пустити да воде вољу. Због тога, код једне лепе душе, тврди Шилер, „поједини поступци нису стварно морални, него је сав карактер моралан"[22].

Сарићева јунакиња је репрезентативан литерарни пример *лепе душе*, при чему су дух и душа два обједињујућа елемента која чине њену најважнију особину – *узвишеност*.[23] Узвишено је према Псеудо-Лонгину, који је овој категорији посветио читаву расправу, израз великих и племенитих страсти. Сарина лепота је „суви бљесак душе" (Хераклит). Сарино морално осећање налази се на истом фону као и Шилерово; иако трајно обележена и повређена силовањем, њен карактер је наводи на самопреиспитивање, при чему се руководи речима своје Књиге: „...конце у рукама држи жена; без њеног повода, који не мора бити и намјера, мушкарац остаје далеко од насилника, такорећи равнодушан, ошамућен и – неспособан" (237-238). Мучи је питање да ли је она од Јакова направила убицу: „...слаба је утеха што је и свети Ђорђе убио!" (275).

---

[22] Исто.

[23] У *Критици моћи суђења* (1790) Имануел Кант је изнео разлике између *Лепог* и *Узвишеног*. Он сматра да су карактеристике *лепог*: безинтересно допадање, сврховитост без сврхе, универзалност без појма, уређеност без закона. Дакле, Кант сматра да се у лепој ствари ужива, а да се она не жели поседовати. Када кажемо да је цвеће лепо, то није естетски суд, већ када тврдимо да је баш тај и тај цвет леп, а „потреба која нас нагони да кажемо да је тај цвет леп не зависи од расуђивања на основу принципа, већ од нашег осећања". У таквом доживљају пресудна је „слободна игра имагинације и интелекта".

Доживљај *узвишеног* је другачији. За Канта постоје две врсте узвишеног: *математички* узвишено (призор звезданог неба, кад оно што видимо увелико надилази нашу моћ опажања и склони смо да замислимо више од оног што је видљиво) и *динамички* узвишено (призор олује, приликом које наш дух потреса не доживљај бескрајног пространства, већ бескрајне силине – када је понижена сва наша чулна природа) (Умберто Еко, *Историја лепоте*, 294).

Сара поседује типичан *динарски менталитет*, кога по речима Јована Цвијића, карактерише чиста и дубока емоција. Њена алтруистички усмерена природа је прва карактеристика њене *лепе душе*: „Несрећници су, без изузетка, волели Сару: осим што је била издашне руке, упуштала се с њима у разговор интересујући се одакле су, колико их је у фамилији, има ли болесних, је ли им пресушила вода, имају ли шта од живог... “ (104). О људима у својој близини не мисли зло чак ни онда кад је изложена њиховом злу. Она је налик Гојковици из народне песме, коју *наивну* и *невину* уграђују у темеље Скадра (још један мотив везује Сарићев роман и песму „Зидање Скадра“, а то је мржња браће према најбољем од њих).

У поменутој студији о *лепој души* Шутић као њене главне карактеристике наводи: *емоционалну скривеност, патријархалност, религиозност, стидљивост, праштање, пасивност, интровертност.*[24] Он даље пише да се лепа душа у свом тоталитету појављује у човеку из народа. Јер, у личности једног интелектуалца, стваралаца, елементи лепе душе су увек комбиновани са другим елементима, елементима духовности, знања или интелекта, елементима стваралачког доживљаја. У том смислу, употребљава се синтагма *народна душа*, која потиче од Хердера, а подразумева под тиме и лепу душу.[25]

За Сарићеву јунакињу се, међутим, не може рећи да је типична *народна душа*. Њу карактеришу изразита *патријархалност* (привржености темељној душевности највише се испољава у оквиру породице, као једној од суштинских идеала патријархалног живота). Свој однос према ближњима и људима у окружењу она заснива управо на усађеним моралним принципима патријархалне заједнице, који су при том знатно обогаћени њеним узвишеним духом и урођеном мудрошћу и бриткошћу. Са децом и Јаковом има врло близак однос, али не само као мајка са децом или жена са супругом; они су једини који њен свет могу разумети или бар наслутити његова многострука значења.

И мада је, за разлику од многих патријархалних жена српске књижевности, не одликује изразита *стидљивост*, она поседује једну особину карактеристичну за естетички схваћену *лепу душу*. То је *пасивност*, неучествовање у акцији. Та бојазан од акције присутна је у њој, јер она инстинктивно слути да ће акција изазвати неспоразуме, а лепа

[24] Шутић је као најбитније издвојио управо ове карактеристике и навео индикативне примере из домаће и светске литературе (Гетеова Јелена и Хасанагиница).

[25] Исто, 120-121.

душа неће неспоразуме чак ни онда када непријатељска страна искушава њену храброст. Јер, храброст лепе душе се састоји у повлачењу, које је, у ствари, *унутрашња концентрација емоција*.[26] Сарина пасивност је највише дошла до изражаја приликом *деобе* браће Вукотића, око које се, као око мотивационог језгра романа, плете историја ове породице. Будући да се није изјашњавала о самој деоби, њој је приписана кривица за поделу међу браћом: „Нема деобе без кривца! Сара је за ту оптужбу била као створена, јер се ни у шта њихово није мешала, и све је мирно, такорећи равнодушно, посматрала и подносила" (16). Њено неучествовање у деоби имало је више одјека и утицаја него њен могући учинак. То се очитује у Јаковљевим речима: „Твоја мана јесте у томе што не чиниш како се очекује, и тражи од тебе. Никога не зачекујеш, али никоме и не аминујеш" (41). Али, „баш у тој њеној *незаинтересованости* јесте њен успјех који неће одоцнити и ако дође послије њене, и наше смрти" (80), чиме се потврђује величина њеног визионарског и племенитог духа. Њена највећа акција јесте њена невина мисао, јер по речима феноменолога Ивана Фохта, „мисао, то значи цијела се акција зачиње и завршава у теби"[27].

Патријархална калокагатија која обједињује етичко и естетичко начело се највећим делом формира у блиској вези са хришћанском религијом.[28] Религиозно осећање које је веома развијено код Сарићеве јунакиње је у непосредној вези са њеном патријархалношћу, тачније, са њеном *лепом душом*. Она не губи веру ни наду чак и онда када живот у који је бачена постаје бесмислен: „Овај живот у који сам гурнута као цвет без нектара, као живи створ без душе" (215). Њен највећи пораз и губитак јесте реченица коју је прочитала у комунистичкој брошури свог сина Андрије: *„Бог је највећа људска заблуда, и лаж"* (275). Овиме је доведена у питање њена етика и хришћанска естетика. Њена вера

[26] Исто, 155.

[27] Dr Ivan Focht, *Uvod u estetiku*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1972, 14.

[28] За разлику од античке митологије у којој су богови обележени свим људским недостацима, хришћанска религија предлаже идеал човека сазданог према слици или лику Бога. Дакле, антички живот је *спољашњи живот*, у коме централно место заузима идеално схваћено људско тело. Хришћански живот је, насупрот античком, унутарњи живот, живот душе. Код Грка нема *скривености*, као једне од особина лепе душе, већ су присутни рационалност, општост, супстанцијалност. У хришћанству се, међутим, скривеност подразумева, која је иманентна и патријархалној калокагатији (М. Шутић, *Одбрана лепе душе*, 124-125).

и религиозност имају виши и комплекснији естетички значај него што би то био случај са Шутићевом патријархално лепом душом. За Сару Бог пребива и у биљкама и у животињама, у стварима и у предметима, „...и травка и камен имају своју душу“ (11) и „да је најнесигурнији *у човјеку*, коме наликује“ (288). У естетичком смислу посматрано, ови Сарићеви ставови врло су блиски Његошевом поимању „свете симпатије“ за најситнија створења и најудаљеније планете, која, у ствари, и држи васиону и равнотежу у њој. У есеју „Његош као трагични јунак косовске мисли“, Андрић је записао: „Карактеристика је свих великих духова да бар једним делом свога духа и бар у једном делу свога живота неминовно просањају сан о васиони као хармонији и судбини света као великој драми на чијој нас крајњој тачки поздравља потпуно блаженство“.

Полазећи од оваквих поетичких претпоставки, роман *Сара* се заснива на трећој важној естетичкој категорији – *хармонији*. У Сариним „изгредима“ Јаков је постепено „откривао неки виши смисао, ред и склад“ (101); била је склона да објашњава „да у том хаосу влада божански поредак, као у васељени“ (80), што се може довести у везу са принципом хармоније и склада који влада у космосу. Таква савршена хармонија може се постићи једино побеђивањем зла око себе и у себи, поистовећивањем „с бубама и травама“, уместо својих, држати се закона Природе. Оваква промишљања сродна су хришћанском учењу Јустина Поповића по коме је:

> „...сваки човек [...] чудотворац, јер се у свакоме непрекидно врши прерађивање природног у натприродно. На пример, мисао о милостињи, док је у твојој души, она је нешто невидљиво, нематеријално, натприродно: остваруш ли је, ти си већ постао чудотворац: претворио си невидљиво у видљиво, натприродно у природно. [...] Што важи за људску мисао и осећање, важи и за све што је људско: свима својим поступцима, делима, целокупним својим животом човек је чудотворац, јер претвара невидљиво у видљиво, оваплоћује натприродно у природно. Човек живи тиме што непрекидно пројицира, транссубјективира свој невидљиви дух у свој видљиви свет природе, и на тај начин стално оваплоћује натприродно у природно.“[29]

[29] Јустин Поповић, *Светосавље као филозофија живота*, Манастир Ћелије, Ваљево, 1993, 36.

Враћање хармонији могуће је кроз *детињство* и кроз *љубав*, јер се и једно и друго јављају као „доба невиности", ослобођени зла. Враћајући своје јунаке детињству, некада поступком ретроспекције, некад интроспекције, Сарић им омогућава да постигну не само индивидуалну, већ и општу хармонију. Ова својеврсна *игра* враћања детињству имплицира Сарићеву виталистичку поетику. У тој чудесној игри ослобађања од зла могуће је успоставити везу са сваким стаблом, сваком травком, мравом или лептиром, као када се зађе „у рајски врт". И тек онда почиње живот каквим се живи у детињству, испуњен „дечјом радозналошћу и зачуђеношћу", препуштањима „бестелесним силама" (235). Тај сан који треба будан одсањати (за шта су само ретки одабрани), круцијална је тачка Сарићеве естетике, за који Сара каже:

> „Прави сан је кад будна сниваш. То је *друга* стварност без које, прочитала сам, не би било ни оне *прве*; ни живота! Захвални смо Богу што је омогућио да, све што је створио, има тог невидљивог двојника који је, кад се укаже, у стању да ућутка грмљавину и ослијепи муњу; да извида неизљечиву бољку. *Бог је наша највећа фантазија, без које би, као без умјетности, живот био пуст и незамислив*" (подвукла М. Ј. М.). (224-225)

Стари грчки филозофи су сматрали да кад љубав све освоји, свет доспева у стање потпуног мира, „светске кугле", блаженог блаженства. Питагорејци су хармонију међу небеским телима повезивали са душом, која је, по њиховом мишљењу, хармонија заснована на бројчаној пропорцији. Међутим, то није само визуелна, односно бројчана, већ и звучна хармонија: кретање звезда и планета производи музику, моћну мелодију, која је за људско ухо тишина. Али, према начелу „слично спознаје слично", „душа се радосно одзива на складна треперења која утичу на сродне елементе тамо међу кружећим елементима и покрећу их"[30].

Способна да успостави ред и склад са звездама, биљкама и животињама, путем „свете симпатије", Сара остварује једну вишу реалност путем сна (јер, „живот не познаје такву нежност"), замишљеним сусретима са мртвим Јаковом у Шумљатој долини, која је „што и у Књизи: *Долина наде и љубави*" (239). Антиципирајући *љубав* као вишу реалност, Сарић се придружује Дису, Лази Костићу и Његошу, код којих

[30] Милослав Шутић, *Ветар и меланхолија*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1998, 170.

се сензуално и спиритуално слива у једно: у стање духовног блаженства и милине. „Оно што се у малим душама сударa и не подноси, то се у великој души простире – као што одраз месеца у кофи заузима цео простор, а на површини океана се појављује као сребрна стаза која води у недоглед.“[31] Врхунско људско и љубавно искуство, „испуњење свете жеље“, по Његошу, Сара претвара у мистичко, јер се отима од времена и условности, оно је безусловно, апсолутно, ванвременско: „Кад је с њим, рекла је *да вријеме не пролази*“ (234). У Сарином и Јаковљевом сусрету препознајемо оне аспекте карактеристичне за љубавно и мистичко искуство, које је Јован Пајин набројао у Његошевој *Ноћи скупља вијека*:

– деаутоматизацију опажања (непосредна чулност),
– хиперестезију (необично изоштравање свих чула)
– осећање безвремености (вечност тренутка),
– неизрецивост,
– непоновљивост и
– осећање савршене пуноће и довршености.[32]

Ово љубавно искуство прераста у *епифанију*, тренутак откровења: „Као да смо се били вазнијели на небеса“ (225). Захваљујући Сари, „лепота се претворила у сан о лепоти“ (292). Објашњавајући симболику *бестелесне руке што пролази између светлости и сенке*, Сарић је у интервјуу рекао: „Мислим да нећемо погрешити ако између еротског и светог ставимо знак једнакости. Проћи кроз та врата и наћи се тамо где пре тебе нико није боравио, више је од чаролије. Одатле, ваљда, полази свако приповедање, и свака уметност“. У овом *тренутку чаролије*, Сарић је открио и свој естетички, али и стваралачки енергизам. Он говори у прилог чињеници да је Сарићева естетика врло комплексна, да се може сагледати на више нивоа и преко више категорија, при чему се *иностицистичка поетика* издваја као доминантна. Сара је специфичан књижевни лик, који упркос бројним покушајима довођења у везу са ликовима сродних поетичких карактеристика, остаје лик „не на свом месту“ (Шкловски). Она је еманација божанства, *agnus Dei*, захваљујући коме се Петар Сарић издвојио из круга савремених српских романсијера.

[31] Душан Пајин, „Ноћ вреднија од живота: Лепота и апсолут у Његошевој песми *Ноћ скупља вијека*“, *Овдје*, Подгорица, април – јуни 1998, 55-65.

[32] Исто.

Литература

Adorno 1979: Теодор В. Адорно, *Естетичка теорија*, Београд: Нолит.

Андрејевић 2011: Даница Андрејевић, „Романи Петра Сарића", *Видови српског модернизма (есеји о српској књижевности XX века)*, Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина, 265-273.

Андрић 1976: Иво Андрић, *Сабрана дјела Иве Андрића*, Сарајево.

Лукач 1973: Georg Lukač, *Duša i oblici*, prevela Vera Stojić, Beograd.

Еко 2004: *Историја лепоте*, приредио Умберто Еко, Београд: Плато.

Ивановић 1979: Радомир Ивановић, *Тешкоће тумачења књижевног дела*, Приштина: Јединство.

Јефтимијевић-Михајловић 2011: Марија Јефтимијевић-Михајловић, „Патријархална калокагатија једне Андрићеве јунакиње", *Serbian Studies Research*, Нови Сад: Научно удружење за развој српских студија, 153-164.

Пајин 1998: Душан Пајин, „Ноћ вреднија од живота: Лепота и апсолут у Његошевој песми *Ноћ скупља вијека*", *Овдје*, Подгорица, април – јуни, 55-65.

Поповић 1993: архимандрит др Јустин Поповић, *Светосавље као филозофија живота*, Ваљево: Манастир Ћелије.

Сарић 2009: Петар Сарић, *Сара*, Београд: Српска књижевна задруга.

Стриковић 1989: Јован Н. Стриковић, „Тескоба у нашим просторима", *Савремена српска проза*, 2-3, Трстеник, 47-53.

Тен 1955: Иполит Тен, *Филозофија уметности*, превео М. Стефановић, Београд.

Фохт 1972: dr Ivan Focht, *Uvod u estetiku*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.

Шутић 1998: Милослав Шутић, *Ветар и меланхолија*, Београд: Институт за књижевност и уметност.

Шутић 2001: Miloslav Šutić, *Odbrana lepe duše*, Nova Pazova: Bonart.

Шутић 2010: Милослав Шутић, *Трагање за методом*, Београд: Службени гласник.

http://sr.wikipedia.org/wiki/

www.umetnostzivota.net/24-petar-saric.htm

Marija JEFTIMIJEVIĆ-MIHAJLOVIĆ

WISDOM, BEAUTY AND HARMONY
(On the Foundation of Aesthetic Interpretation of Petar Sarić's Sara)

Summary

During the interpretation of the aesthetics of one writer we should start from the ones of the relationships between literature and philosophy. Philosophy as a supreme spiritual discipline raises the questions of the sense of all existent. Literature as art also tackles issues of the sense of human existence. Aesthetics appears as a discipline which connects philosophy and literature by overcoming of their differences, and at the same time, offers concepts connecting philosophy with literal work.

The achievements of Petar Sarić offer the possibility of interpretation of aesthetics via some aesthetic categories, by which issues appropriate not only to great literal works, but the ones appropriated to the philosophy itself as well are subject to problem rising. Out of all novels of his, Sara is especially realized in the spirit of philosophic comprehension of the world, and sense of human place in cosmos order of things. That searching has got gnoseological character.

Key aesthetic categories which mostly articulate the whole Aesthetics of Sarić are the following: wisdom, beauty and harmony. By researching their semantic and philosophic perspective, we are to conclude that Sarić's aesthetics is very complex, it can be observed at multi levels, and via many categories, where gnoseologic poetics is to be singled out as dominant one.

Key words: Petar Sarić, Sara, aesthetics, aesthetic categories, wisdom, beauty, harmony, epiphany, gnosticism.

Рад је предат 27. октобра 2011, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-32 Панић П.

Мирјана БЕЧЕЈСКИ[*]
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

СКРИВЕНИ МОТИВИ У ПРИПОВЕЦИ „КОСТА ГРМОВ“ ПЕТРА ПАНИЋА[**]

„Ако је чиīаво време вечно īрисуīно
чиīавом времену нема искуīљења.”
Т. С. Елиот, „Четири квартета“

Аīсīракī: У приповеци „Коста Грмов“ заборављеног приповедача Петра Панића аутор открива скривене мотиве и вечне теме књижевности, из којих се могу препознати и митске приче о Орфеју, неки мотиви из мита о Наркису и Прометеју, те њихов далеки ехо у делима народне књижевности. Као најзначајније, скривене мотиве ове приповетке аутор издваја *īордосī*, највећи смртни грех у хришћанској теологији, те његово искупљење понижењем.

За разлику од досадашње критике, овде је наглашен фактографски поступак приповедача посматран у контексту „поетике сажимања“ и истакнут као показатељ модернизације приповетке.

Кључне речи: Коста Грмов, орфички мит, *славуј*, гордост, грех, казна, фактографски поступак.

Кратка, мало позната приповетка „Коста Грмов“ исто тако „заборављеног приповедача Петра Панића“ отета је од заборава захваљујући труду и посвећености неких научних радника, познавалаца старосрбијанске књижевности, који су препознали њену уметничку

---

[*] Истраживач сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

[**] Рад је написан у оквиру пројекта *Маīеријална и духовна кулīура Косова и Меīохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

вредност.[1] Она не само да представља заветно дело П. Панића, већ достојно затвара *Антологију старосрбијанских приповедача 1871-1941*, најављујући иновације у овешталом реалистичком клишеу и код приповедача са овог географског простора. „Коста Грмов" издваја се од осталих приповедака у *Антологији* делимично својом структуром и тематиком, а упадљиво по митским мотивима и тзв. „вечним темама" књижевности које интегрише и покреће.

Некада директним алузијама и симболиком, а некада посредством народне књижевности, приповедач призива митске, хришћанске и народне приче – паганski мит о Орфеју, хришћанску причу о таштини и *гордости*, највећем смртном греху, док као далеки ехо за овом приповетком одзвањају и митови о Наркису и Прометеју. Мотиви натприродне лепоте или дара, који, као такви, не могу припасти човеку, већ свету из кога су потекли, присутни су у различитим жанровима наше народне књижевности: у приповеци „Дјевојка бржа од коња", у балади „Женидба Милића барјактара", у лирској песми „Сунце се дјевојком жени", у епској песми „Марко Краљевић и вила", итд.

Друштвени, „сценски" оквир приче је преломно доба: са одласком Турака простор Јужне Србије постаје отворенији за тековине европске цивилизације, од технолошких изума до другачијих обичаја, моде и начина живота, уз неминовни суноврат читавог једног друштвеног слоја – старих занатлија. По томе, нарочито у неким детаљним описима изумрлих заната, оруђа, делова одеће (за које је савременом читаоцу неопходан речник архаизама, турцизама и дијалектизама)[2], ова приповетка тематски је веома сродна приповеци „Калеш Димко, срмаћеш" Анђелка Крстића. Она је Панићу могла послужити и као узор, али „Коста Грмов" надраста класичну реалистичку приповетку:

---

[1] Даница Андрејевић, „Непознати приповедач Петар Панић", у зборнику *Књижевност Старе и Јужне Србије до Другог светског рата*, књига друга, Београд, 1998. У истом зборнику, на стр. 193-195 објављена је приповетка „Коста Грмов", а одатле прештампана у *Антологију старосрбијанских приповедача 1871-1941*, коју је саставио Владимир Цветановић (Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999.), уврстивши у свој антологијски избор само ово дело П. Панића, стр. 321-324. Цитирани делови приповетке узети су из ове антологије.

[2] Објашњења мање познатих речи из ове приповетке могу се наћи у *Речнику Косовско-метохиског дијалекта 1-2* Глигорија Глише Елезовића (Репринт издање из 1935, Институт за српску културу – Културна манифестација „Глигорије Глиша Елезовић" – Народна и универзитетска библиотека Приштина, Приштина, 1998.).

митски ехо и мотив трагичне кривице ставља у други план социјалну проблематику, док је тип и карактер класичне реалистичке приповетке вешто замењен *фактографским бележењем*. То и чини ову причу занимљивом данашњем истраживачу, те се не можемо сложити с Владимиром Цветановићем када у кратком осврту фактографски поступак истиче као њен недостатак.[3]

По уметничкој форми и снази „Коста Грмов“ превазилази и тзв. „цртицу из живота“. То је скица за биографију, романескна грађа за коју су моменти одабрани тако да у себи садрже мноштво момената и ситуација из живота јунака – *читав живот* (како стоји у поднаслову Кишове приче „Енциклопедија мртвих“), на основу кога се може реконструисати један не тако давно нестали свет. Кобни моменат, из кога израста *гордост* као смртни грех, издвојен је детаљним описом у централној сцени. Изостаје очекивана психологизација личности и унутрашњи монолог, а редукована је и позиција „свезнајућег приповедача“.[4] Дакле, модерност ове приповетке, без обзира на стилску недорађеност неких пасуса, налази се у оној кишовској (изворно борхесовској) „поетици сажимања“, у *угли посматрања* и готово фактографском бележењу приповедача, што читаоца наводи на стално нова дочитавања са маргина.

Гордост

На основу сижеа приповетка се може поделити у две целине. Прва, за нас значајнија, односи се на неколико кључних момената из периода славе Косте Грмова, док друга говори о његовом социјалном и моралном паду у доба појаве грамофона.

Без чувеног градског ћеманеџије (виолинисте) Косте није се могла замислити ни свадба ни весеље у пиштинском крају. „Свуда је он разбијао дерт и мерак и доносио зевк и сефак“, истиче приповедач. Костина музика не само да је будила најскривенија осећања,

[3] „Предговор“ *Антологији старосрбијанских приповедача*, ..., 26.

[4] Готово све приповетке из поменуте *Антологије* припадају класичном реалистичком типу приповедања, којима су узори српски реалисти М. Глишић и Л. Лазаревић, а често и неки од три најпознатија старосрбијанска приповедача – Зарија Поповић, Григорије Божовић и Анђелко Крстић. Само изузетно, и то пре у тематици него у поступку и структури, може се препознати угледање на модерније приповедаче, попут Боре Станковића.

него је заустављала мисли о злу и освети, на тренутак је мирила зараћене стране и историјски потврђене непријатеље на начин на који нису успевали ни време, ни простор који су делили, ни договори и споразуми, нити било који производ свести и интелекта:

> „Костина музика као да би на тренутак ујединила Турке и Србе. И једни и други предавали су се целим својим бићем, уживању и заборављали на дин и крст, на инат и мржњу и на све оно што их је у свакодневном животу делило и раздвајало. Док би се једни веселили, други би стојали унаоколо са рукама скрштеним на грудима или заденутим за појасима и скоро побожно пратили весеље. Весеље једних поштовано је од других као и молитва. И није било случајева да се једна страна меша у весеље друге или да га ма чиме ремети. Такав је био обичај и неписани закон. А Коста је умео да нађе и одабере такве песме и мелодије уз које је тај неписани закон добијао своју пуну потврду."

Било је нечег натприродног и магичног у тој његовој музици, као што је Орфејева свирка припитомљавала дивље звери и замењивала таму светлом. На ликовним представама, хеленистичким и римским мозаицима Орфеј је приказиван окружен дивљим зверима, а индикативно је да управо тај моменат преузима хришћанска иконографија, само што Орфеј персонификује Христа:

> „Снага Орфејеве песме и свирке била је чудотворна; док је певао, јата птица кружила су изнад његове главе, рибе су искакале из мора, реке су заустављале своје токове, стење је подрхтавало, дрвеће му је прилазило да га заштити од сунца, а све животиње сакупљале су се крај његових ногу. Мелодија Орфејеве лире превела је дивље храстове из Пијерије у Тракију, господарила је ветровима и топила је снег на високим планинама.
>
> [...]
>
> Његова песма и свирка победиле су силе смрти и таму света мртвих. Кад се Подземљем разлегла Орфејева свирка, еумениде су заплакале, Кербер је постао кротак, Харон је зауставио свој чамац, Иксионов точак је престао да се обрће, Сизиф је сео на камен, Тантал је заборавио на глад и жеђ, а Данаиде су престале да обављају свој залудни посао." [5]

[5] Д. Срејовић и А. Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, СКЗ, Београд, 1992, 310-311.

Свирао је и певао Коста Грмов једнако турским и српским газдама и моћницима, али његова музика тада није била тако чудесна као када би се повлачио у природу да свира самоме себи, „за своју душу", без наруџбине и публике, да својим „теферичем" и мераком надрасте све мераклије, освајајући неку општу слободу. Занесен лепотом сопственога гласа (као што је митски Наркис био занесен лепотом сопственога лика), у чудесном и тајном натпевању са славујем[6] све до оног екстатичног момента када би припитомљени или поражени славуј силазио с гране и стао пред Косту да ода признање снази божанскога дара, Коста би узрастао у својој гордости, несвестан величине свога греха:

> „По каткад би се Кости Грмову прохтело да се и сам уздигне у левентовању, зевку, сефаку и теферичу до својих господара: ага и бегова, чорбаџија и еснафлија, да се уздигне и да их превазиђе. Тада би се искрадао из града у рану зору или у сумрак дана и одлазио у поље, у баште и винограде на теферич. Тамо би се курдисао на зелену траву близу неког жбуна или испод неке расцветале вишње, прекрстио ноге испод себе, побо пред собом у траву шише расхлађене ракије као витез копље, добро згласио ћемане и онда ударио у свирање, певање и пијење ракије. Свирао би тако Коста и певао, испијао натенане ракију и зевклисао сам за свој рачун, извијао мекаме и фасле, а око њега се зеленила трава, мирисало цвеће, цврктале птице и зарила зора или се згушњавао мрак и на небу трепериле звезде као сребрне челенке на тепелуцима младих снаша. И што је више свитао дан или се јаче хватала ноћ, све заноснија постајала је његова песма и музика. А затим је полагано прелазила у славујево цвркутање и билисање. Коста је цвркутао гудалом и биљисао жицом на ћеманету а са гране се јављао славуј. Сад се цвркутање и биљисање настављало час соло, час у дуету. Славујев глас и звуци Костиног ћеманета стопили би се у једно и изједначили. И није се знало кад Коста свира, а кад славуј пева. [...] И Коста је постизао ону величину и моћ за којом је толико жудео. Али он је настављао и даље да свира, сад сасвим пијанисимо, једва чујно, као далеко славујево биљисање, као растење траве и цветање цвећа, док би му из очију текле сузе и капале у крило. А када би славуј одлетео даље, Коста

Касније предање каже да је Орфеја казнио сам Зевс убивши га муњом зато што је божанске тајне открио људима. Дакле, учинио је прометејски грех.

[6] У хришћанској симболици *славуј* симболизује чежњу за рајем и небом. Ханс Бидерман, *Речник симбола*, Плато, Београд, 2004, 354-355.

би устајао и пијан, не од ракије, већ од унутрашњег миља, среће и задовољства, одлазио полагано и скрушено, као после дуге и дубоке молитве, и околишним путем стизао кући."

Чудесна Костина песма и свирка обитавала је на земљи само привремено. Разапета између два света, људског и натприродног, пролазног и вечног, морала је покидати једну везу да би се њен дух ослободио. Али, коју? Коме се свету приклонила чудесна Орфејева свирка?! Као што није могла поништити своје божанско порекло и магијску моћ, није се могла ослободити ни везаности за човека, јер најчувенији митски песник, свирач и певач, боловао је од људских страсти – *сумње* и *чежње.*

Казна

И по паганској и по хришћанској митологији уметнички таленат је божански дар, а не врлина стечена трудом и личном заслугом, те онај који га поседује представља само медијум виших сила. Коста је „постизао величину и моћ за којом је толико жудео", истиче приповедач. Дакле, посегао је за славом која му не припада, да би потом, у том нарцисоидном самодивљењу и охолости, у тој новоосвојеној слободи и прометејском пркосу са којим је „настављао и даље да свира", у гордости и таштини, изазвао божји гнев. Иако иза екстатичног осећаја Костиног следи моменат готово верске скрушености, казна је неминовна: гордост се мора искупити и на овом свету, понижењем.

Старозаветна прича о правоверном Јову, који је веровао да су његови дани на земљи таштина (7,16), учи нас о несавршенству смртника; нема безгрешних, сви су дарови божји и све су заслуге божје: „И рече: го сам изашао из утробе матере своје, го ћу се и вратити онамо. Господ даде, Господ узе; да је благословено име Господње" (1,21).

Сцена натпевања са славујем призива још неколико паралела са делима наше народне књижевности. Све оне указују на трагични грех јунака: у епској песми „Марко Краљевић и вила" Милош је натпевао вилу Равијојлу и тако изазвао њен гнев:

„Марко спава, Милош попијева;
Зачула га вила Равијојла,
Па Милошу поче да отпева,
Милош пева, вила му отпева,

Лепше грло у Милоша царско,
Јесте лепше него ли у виле;
Расрди се вила Равијојла,
Пак одскочи у Мироч планину,
Запе лука и две беле стреле,
Једна уд'ри у грло Милоша,
Друга уд'ри у срце јуначко.“[7]

На сличан начин кажњавана је и људска тежња да се поседује лепота, да се законима земаљским легитимише њено присвајање, на пример, у приповеци „Дјевојка бржа од коња“ и у балади „Женидба Милића барјактара“ (мотив тзв. „уклете лепоте“); у лирској песми „Сунце се дјевојком жени“ сунце је овековечило девојачку лепоту претворивши је у звезду Даницу и, што је најважније, узело је оно што је сматрало да му припада. Досадашње анализе мало су пажње посветиле семантичком слоју који наговештава трагику: иако песник не казује да ли је разметна девојка желела да постане звезда Даница, или ју је, мимо њене воље, сунце украло, тежиште је на *казни* за охолост и гордост.

Казна за Костину гордост стигла је најпре у виду грамофона, „ђаволске направе“ у коју се „сам нечастиви настанио“ и који је заменио живу музику. Виђена је кроз призму (просечног) Костиног савременика као апокалиптична најава и долазак сила зла: „А грамофони су продирали и освајали град све више и више. Из чаршије продреше у амам, увукоше се у селамлуке и ареме, попеше се на балконе и изађоше у баште и на тефериче.“ За музичаре Костиног профила грамофон је значио исто што и појава фотографског апарата за неуке сликаре портретисте; па ипак су и музика и сликарство пребродили кризу и нашли свој даљи пут. Костина трагика није само у томе што је живео у преломном периоду за занатлије, када Турци напуштају јужне крајеве у које продиру весници технолошке цивилизације, већ што, као и сваки посвећеник, није умео или није желео да се прилагоди новом добу (за разлику од Димка срмаћеша, јунака поменуте приповетке А. Крстића).

Приповедач бележи догађаје тоном готово хладне објективности, заузимајући повремено угао посматрања Костиног савременика, или

[7] *Српске народне пјесме*, књига друга, Скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић (према бечком издању из 1845.), Издање и штампа Државне штампарије, Београд, 1932, 197.

додајући само понеки атрибут који га помера са позиције неутралног посматрача на страну јунака-страдалника: истиче да су „за Косту коначно настали *црни дани*“, да су се догађали *„ружни ӣризори*“ у којима су *„обесне* чаршилије“ исмевале музику којој су се до јуче дивиле.

Може се повући паралела и између симболике смрти у орфичком миту и „Кости Грмову“. Према најпознатијој верзији предања, Орфејева смрт потресла је целу природу, а око његовог гроба под Олимпом гнезде се *славуји* који певају лепше од осталих.[8] У обе приче казна долази од неке више силе, док су људи само извршитељи. Смрт оба јунака повезана је с водом: Орфеја су растргле Трачанке, бациле његову главу и лиру у Хебар или у море, где је певала тугованку све док делове његовог разбацаног тела нису сакупиле и сахраниле музе – баш као што су „обесне чаршилије“ бациле Косту и његово ћемане „у набујалу Велушу“. Иако физичка смрт наступа нешто касније, река односи његов инструмент, његову *душу*. Коста Грмов без ћеманета није више исти. Окрутност казне огледа се у томе што му је одузета *нада*, а с њом и могућност да понови свој грех. Ако *смрт̄* посматрамо у оквиру митске и религијске симболизације, где је она метафизички симбол, неодвојив од свог бинарног пола *живота*, а не потпуна негација постојања, дакле, *смрт̄* као ослобађање од негативне и трансцендирање виталне, животне енергије – по начелу *mors janua vitae* (смрт доноси живот) – постаје јасно због чега митским јунацима није додељена тако једноставна казна; и у хришћанству овоземаљска смрт доноси спасење и нови живот.[9]

Постоји више индикатора да је у „Кости Грмову“ приповедач дозволио свом јунаку овоземаљско искупљење. Двема контрастним сликама он повлачи паралелу између ослобађања негативне енергије путем теферича и очишћења које пружа молитва – Коста би пијан, „од унутрашњег миља, среће и задовољства одлазио полагано и *скрушено,*

---

[8] Д. Срејовић и А. Цермановић-Кузмановић, *Речник ӣрчке и римске митолоӣије*, СКЗ, Београд, 1992, 311.

[9] Пол Дил довео је у везу митски симболизам са дубинском психологијом истакавши да је „митска симболизација психолошки рачун исказан сликовитим језиком“, који симболичке слике митова може да поново преведе на језик појмова и да “свака метафизика, митски сликовита или појмовна чисто је симболичког карактера.”

Види: Пол Дил, *Симболика у ӣрчкој митолоӣији*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 1991, 20-24. Види и: Пол Дил, *Симболика у Библији*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 1991.

као после дуге и дубоке молитве", док на крају приповетке „Коста стар, немоћан и без ћеманета није више пристајао ни за где па је једнога дана отишао и сео пред цркву. [...] После службе божије одлазио је кући исто онако *скрушено као некада када се враћао са својих теферича после натпевања са славујем*."[10]

У светлу хришћанске теологије, гордост је највећи смртни грех, јер због своје неизлечиве, односно поновљиве природе, подрива саме темеље хришћанства. С друге стране, као што горде кажњава, бог је тај „који подиже понижене, и жалосне узвишује к спасењу" (Јов 5,11). Попут праведног Јова, јунак своју судбину прихвата мирно, без побуне и богохуљења и без сумње у божанску промисао, што је једини пут ка искупљењу. Нарочито последња реченица приповетке оставља простора таквом тумачењу: „А онда је умро, у пролећно праскозорје у сопчету Тасе Ђоре, док је напољу свитала зора а одозго из лозја допирала славујева песма."

Међутим, судбине митских јунака циклично се понављају, указујући да од ове законитости нема одступања, *нема искупљења*, јер, како тврди велики апологета митотворства К. Керењи, митске ситуације нису увек рационално доступне, али су увек присутне: мит „ништа не објашњава већ само потврђује нешто што је било и што ће бити."[11]

Цитирана дела и литература

Андрејевић 1998: Д. Андрејевић, „Непознати приповедач Петар Панић", у зборнику: *Књижевност Старе и Јужне Србије до Другог светског рата*, књига друга, Београд, .

Бидерман 2004: Х. Бидерман, *Речник симбола*, превели с немачког: Михаило Живановић, Хана Ћопић, Мерал Тарар-Тутуш, Плато, Београд, 354-355.

Башлар, 1998: Г. Башлар, *Вода и снови. Оглед о имагинацији материје*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад.

Дил 1991: П. Дил, *Симболика у грчкој митологији*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад.

Дил 1991: П. Дил, *Симболика у грчкој митологији*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад.

Ђокић 2003: Р. Ђокић, *Знак и симбол. Основе симбологије*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

[10] Курзив М. Б.

[11] К. Керењи, *О пореклу и основи митологије*, превод М. Комненић, у зборнику *Мит, традиција, савременост*, стр. 313. (Д. Срејовић и А. Цермановић-Кузмановић, „Увод", *Речник грчке и римске митологије*, СКЗ, Београд, 1992, XXX).

Елезовић 1998: Г. Елезовић, *Речник Косовско-метохиског дијалекта 1-2*, Репринт издање из 1935, Институт за српску културу – Културна манифестација „Глигорије Глиша Елезовић“ – Народна и универзитетска библиотека Приштина, Приштина.

Купер 2004: Ц. К. Купер, *Илустрована енциклопедија традиционалних симбола*, Нолит, Београд.

Срејовић – Цермановић-Кузмановић 1992: Д. Срејовић и А. Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, СКЗ, Београд, VII-LIX, 278-279, 310 – 312.

Цветановић 1999: В. Цветановић, „Предговор“, *Антологија старосрбијанских приповедача 1871-1941*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 7-29.

„Марко Краљевић и вила“, *Српске народне пјесме*, књига друга, Скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић (према бечком издању из 1845), Издање и штампа Државне штампарије, Београд, 1932, 197.

Mirjana BEČEJSKI

HIDDEN MOTIVES IN THE STORY “KOSTA GRMOV” OF PETAR PANIĆ

Summary

The story “Kosta Grmov” of Petar Panić, to which literary critics paid little attention until now, differs from other stories in the *Anthology of Old Serbian story – tellers 1871-1941*, either by procedure modernization or by shifting of theme centre from local social problems to “eternal themes” of literature, from realism to mythology. The familiarity with orphic myth is especially evident in topic and symbolic, while some hidden motives, which are familiar to our popular literature, were taken over indirectly from Christian theology such as: supernatural origin of artistic gift, pride as the largest deadly sin, and punishment which can bring redemption.

The classic realistic story-telling course is giving up its place to factographic procedure – reduction of the type and character, absence of pshychologization of personality, contraction of plot to cold and poor recording, by which the importance of non-said from one part, and some more detailed shown scenes, from another part.

Key words: Kosta Grmov, orphic myth, nightingale, pride, sin, punishment, factographic procedure.

Рад је предат 31. октобра 2011, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 271.222(497.11)-72"10/11" ; 94(497.11)"10/11"

Драгана ЈАЊИЋ[*]
Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

БЕЛЕШКЕ О ДАБАРСКОЈ ЕПИСКОПИЈИ[**]

Апстракт: Дабарска епископија улазила је у састав првих Савиних епископија. Седиште епископије, манастир св. Николе у Дабру, у долини Лима вероватно је преднемањићка задужбина. То значи да је монашка традиција постојала у српским земљама још у XI и XII веку, и да је на тој традицији база на којој се развија српска црквена самосталност.

Кључне речи: епископија, Синодик, архитектура, Дабар, манастир, традиција, интерференција.

Помен Дабарске епископије у Повељи о оснивању српских епископија, коју су издали св. Сава и и Стефан Првовенчани, а која нам је сачувана у позном препису из половине XV века, представљао би уствари попис првих новооснованих српских епископија унутар граница српске државе[1].

Наиме, град to Dobriski,k (d|a|pqjh, прид. d|a|p) што би данас била област Дабар, помиње Константин Порфирогенит као један од шест градова у Захумљу, док га два века млађи Поп Дукљанин у свом списку жупа помиње као Debreca (Дабар)[2]. Извесне тешкоће око

---

[*] Научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

[**] Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[1] Pavel Josif Šafarik, *Okázky občanského písmenictví*, v Praze, 1870 (2), 54.

[2] Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, Византијски извори за историју народа Југославије, II, Београд, 1959, 61. *Љетопис попа Дукљанина*, Београд, 1988, 123 (Onogoste, Comerniza, Piva, Gerico, Netusini, Guisemo, Com, Debreca, Neretva и Rama). *Константин* Јиречек, „Трговачки путеви и рудници Србије

самог облика имена и неслагањима историчара око убификације Дабра, разрешила се је у корист идентификација Debreca као синонима за три различите области: хумски Дабар – између Гацког, Стоца и Невесиња, полимски Дабар – на средњем и доњем Лиму и неретљански Дабар – код Неретве западно од Коњица[3]. С друге стране ако би се узела у обзир Дукљанинова подела Србије на Босну и на Рашку, област Полимља не би имала никакве везе са Дукљаниновим Подгорјем – припадала би Рашкој, а самим тим и област Дабра[4]. Долина Лима, Пиве, Ибра и Таре (манастир Стара Павлица на Ибру, свети Никола у Дабру и свети Ђорђе у Дабру, Ариље о Ибарски Градац) покрива област најраније распрострањености Срба. Забележени топоними у југозападној Србији на левој овали Лима, Сутиван (Sanctus) и Мојстир (monisterium) (близу манастира св. Богородице Градачке), који представљају словенску изведницу из вулгарнолатинског, говори сами по себи да је у Србији било манастира и монаштва и пре светога Саве[5].

У историјској науци јурисдикцијска област Дабарске епископије често је пистовећивана са Дабарском (Дебарском) епископијом, која је била у саставу Охридске архиепископије још од XI века, а која је

и Босне у средњем вијеку", *Зборник Константина Јиречека*, I, Београд, 1959, 235-237. Петар Шобајић, „Дабарско поље у Херцеговини", Српски етнографски зборник, књ. 34, LXVII, Београд, 1954, 6-8.

[3] Михаило Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд, 1978, 229-231. Стојан Новаковић, „Српске области X-XII века", Гласник СУД, XLVIII, 1879, 75-76. Иларион Руварац, „О епископији дабарској и дабро-босанској", Годишњица НЧ, Ia, 1877, 247-253. Синиша Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд, 1996, 16, 21, 28.

[4] „Србију, пак, која се зове и Загорје, подјелио је на двије покрајине, од којих се једна од велике ријеке Дрине простире према западу до планине Pina; њу назива и Босном, а друга обухвата простор од речене ријеке Дрине према истоку до "Lupia-е и Скадарског језера; њу назива Рашком", *Љетопис попа Дукљанина*, 114. Михаило Динић, *Српске земље у средњем веку*, 231. Стојан Новаковић, „Српске области X-XII века", 75-76. Петар Мркоњић, „Средње Полимље и Потарје", Српски етнографски зборник, I, Београд, 1902, 256, 258. Јованка Калић, „Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године", *Сава Немањић – Свети Сава*, Београд, 1979, 48-52.

[5] Александар Лома, „Сутелица – топономастички трагови латинског хришћанства у унутрашњости преднемањићке Србије", Историјски гласник, 1-2, 1987, 8-10. Василије Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Сремски Карловци, 1920, 44-45. Тибор Живковић, *Црквена организација у српским земљама*, Београд, 2004, 136-137.

после Милутинових заузимања јужних области 1284. г. (Дебра, Кичева и Пореча), ушла је састав Српске цркве[6]. У Светостефанској повељи може се констатовати помен два „дабарска епископа, који носе исто име – Јован". На први поглед сматрало се да је реч о писарској грешци, међутим увидом у попис српских епископија од св. Саве до Никодимове повеље за манастир св. Стефана у Бањској, у списку епископија Дабарска епископија налазила се је увек испред моравичке, а између будимљанске и моравичке, док је друга Дабарска епископија била тек на десетом месту. У хрисовуљи за Хрусијски пирг (1301-1303/4) редослед је донекле измењен, иако ће у овим двема повељама редослед набрајања првих осам епископија бити исти као и у хрисовуљи св. Саве[7]. Констатација да се у Светостефанској повељи налази помен два дабарска "D|ap|" епископа истог имена, разјашњена је у корист српског Дабра, у којој се водило рачуна о разлици у рангу две истоимене епископије, где је предност дата епископији „српског Дабра" у односу на тек прикључену Дабарску (Дебарску) епископију 1317. године у Српску цркву[8].

У средњем веку жупа Дабар (iupania Debrecia) обухватала је област горњег Лима између Пријепоља и Прибоја. То је планинско подручје између Србије и Босне, чију природну целину раздваја данашња државна граница. Са свих страна омеђана је планинским масивима Вучевице, Јаворја, обронака Звијезде, Таре и Златибора. Неколико жупних области са насељима и трговима као што су Прибој (Бања код Прибоја), Мажићи-Свети Георгије у Дабру), Поблаће и Добрун, представљали су у прошлости управно-административна седишта Дабра[9]. У ономастици топоним Дабар раширен је на јужнословенском простору. Основа речи води порекло од индоевропског корена dheub – дубок, шупаљ, преко прасловенског dibri које значи – долина, провалија,

---

[6] Данили Други, *Животи краљева и архиепископа српских, Службе*, Београд, 1988, 116, 132-133. Qmác`pnbz H., Nuphdqj`r` `puheohqjnoh€, -, Qn t h€, 1924, 192. Љуба Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик, IV, Београд, 1890, 10. Franz Miklosich, *Monumenta serbica*, Viennae, 1858, 60.

[7] Pavel Josif Šafarik, *Okázky občanského písmenictví*, v Praze, 1870 (2), 54.

[8] Термин „епископија српског Дабра", каснијег је датума (1329г.), а који у тексту служи да нагласи територијално-црквену област поменутих катедри. Љуба Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 10. Љуба Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, Београд, 1902, бр. 55, 25-26.

[9] Петар Мркоњић, „Средње Полимље и Потарје", 258. Драгиша Милосављевић, *Средњовековни град и манастир Добрун*, Београд-Прибој, 2006, 17.

ждрело[10]. Оваквих архаизама, старих српских и словенских речи које су се сачувале окамењене у топонимији, налазимо и у топониму dzap| – удолина за Дабар, Дебрц, Идбар, али ако би се при тумачењу овог топонима ограничили на његова сазвучја у савременом језику, Дабар би се повезао са истозвучним именом животиња[11].

Историчари који су се бавили питањем броја првих српских епископија, као и старих епископских катедри које је наследила тек формирана Српска архиепископија, мишљења су да је Дабарска епископија, улазила у ред новооснованих првих епископских седишта. На основу кратког приказа изложићемо њихова запажања. Тако је Голубински је уврштава у прве Савине епископије, констатујући да се она налазила „у самој Србији, а не у Захумљу или Дукљи, а на граници са Босном". Јасно разграничавајући област Дабарске епископије од оних у Захумљу и Дукљи, Голубински индиректно указује на одређену историјску зависност Захумља и Дукље у односу на поменуту српску епископију, међутим о овоме не даје никакво посебно објашњење[12]. Руварац детаљно и уверљиво у двема својим студијама образлаже убикацију Дебарске епископије, позивајући се на изворе који то и документују (Студенички типик, Пљевљански синодик, Повеља св. Саве као и панегирика из манастира Хопова и Раковице, као и јевенађеља из манастира Бешенова, демантујући теорију о погрешној интерпелацији и лоцирању Дабра, те на крају закључује: „да је основана од св. Саве дабарска епископија с црквом св. Николе била у Полимљу, а на име у манастиру Бањи"[13]. К. Јиречек заступа мишљење да је Дабарска епископија била од почетка у саставу Српске цркве, у манастиру св. Николе у Дабру на доњем Лиму, истичући да су ова епископска седишта уствари најважнија политичка места тадашње Српске државе. Остаје чињеница да је св. Сава спроводио организацију нове архиепископије истурањем пет епископија на гранични појас тадашње српске државе чији су разлози

[10] Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, I, JAZU, Zagreb, 1971, 370-371. Драгиша Милосављевић, *Средњовековни ῖрад и манасῖир Добрун*, 20.

[11] Александар Лома, „Топономастика као изазов", Књижевност и језик, бр. 1-2, Београд, 2001, 15.

[12] Ebcemhi Cnksahmqjh, Jp`rjϑi nwepjz hqrnpϑh op`bnqk`bm{u vepjbei, Lnqjb` 1871, 465.

[13] Иларион Руварац, „Нешто о Босни дабарској и дабро-босанској епископији и о српским манастирима", Годишњица НЧ, Нови Сад, 1877, Ia, 247-253. Id., „Прилози за српску повест", Летопис МС, Нови Сад, 1887, 71-72.

били вишенаменски[14]. М. Пурковић и Ђ. Слијепчевић, Р. Грујић, Д. Кашић и С. Ћирковић истог су мишљења као и предходни аутори, третирајући ову епископију као нову у односу на старе епископије које је св. Сава затекао[15].

Међутим, за разлику од овог опште прихваћеног мишљења о питању првих епископија издвајају се пар црквених историчара В. Марковића, М. Јанковић и Д. Богдановића, који на индиректан начин указују на могућност пресветосавског порекла Дабарске епископије. Када говори о преднемањићком периоду и манастирима које је рашка држава имала до Стефана Немање, Марковић у преднемањићке манастире убраја и манастир св. Николе и св. Ђорђа у Дабру. Већина ових манастира како он каже, која је била у долини Лима (Стара Павлица на Ибру, Богородица Градачка као и св. Никола и св. Ђорђе у Дабру), припадали би старијем културном наслеђу, с обзиром на историјско-географска карактеристика ове области (утицај Приморја). Марковић ово поткрепљује позивајући се на Студенички типик (писан 1207-1215. г.) у којем се наређује да шест игумана из најугледнијих манастира у Србији присуствују бирању Студеничког игумана, где се овом приликом помињу и игумани св. Николе и св. Ђорђа у Дабру. За избор седишта Дабарске епископије, чији се положај налазио „на самој западној граници благоверија, према јеретичкој Босни", а на војничком путу, који је из Босне водио у Србију, био би, према Марковићу, такође један од разлога да се је у манастиру св. Николе налазило епископско седиште[16]. Да корене Дабарске епископије тј. њених манастира св. Николе и св. Ђорђа у Дабру треба тражити пре светога Саве, указује и Д. Богдановић, који сматра да је монашка традиција постојала у српским земљама још у XI и XII веку, па чак и раније и закључује да

---

[14] Константин Јиречек, „Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку", I, 246. Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве,* 1, Београд, 1991, 92.

[15] Миодраг Ал. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, Скопље, 1938, 14, 26-28. Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве,* 1, 91. Радослав Грујић, *Православна Српска цркве*, Београд, 1920, 19. Id., „Епархијска властелинства у средњевековној Србији", Богословље, 1932, VII, св.2, 98. Душан Кашић, „Свети Сава", *Споменица о 750-годишњици аутокефалности*, Београд, 1969, 26. Сима Ћирковић, „Православна српска црква у средњевековној српској држави", *Споменица о 750-годишњици аутокефалности*, Београд, 1969, 39.

[16] Василије Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, 40-45.

је „у тој традицији била она база на којој се после развија српска аутокефалија”[17]. М. Јанковић у својој исцрпној студији о епископским седиштима и митрополијама, третира Дабарску епископију у Савине нове епископије, с том разликом што наглашава да су се седишта нових епископија налазила при манастирима, економски обезбеђеним, који су вероватно уживали највећи углед на територији новоформираних епископија. У овом случају и катедра Дабарског епископа, према констатацији М. Јанковић, била је врло угледна што, према њеним речима, може да се види из Студеничког типика. С друге стране, набрајајући епископе на трону Дабарске епископије, на основу њиховог помена у Пљевљанском синодику, оставља отворено питање хронолошког одређења првих епископа номинованих у Пљевљанском синодику, с обзиром да први датирани епископ који се у Синодика помиње као жив (1286-1292) је Исаија II[18].

Манастир св. Николе у Дабру, назван Бања, према речима арапског географа Идризија (1153) Бања (Bania) се налази на обали реке која се зове Lina, као утврђени град, док каснији путописац Бенедикт Курипешић (прва половина XVI века) лоцира манастир код Прибоја. Наиме, Бања је била трг и караванска станица на Великом босанском друму, који је водио право на манастир св. Николе, који се налазио поред куле на бањском граду[19].

---

[17] Димитрије Богдановић, ”Преображај Српске цркве”, *Историја Српског народа*, Београд, 1981, I, 326.

[18] Марија Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд, 1985, 32, 155-156. Разлог оснивања епископских катедри при манастирима може се тражити у малом броју градова тадашње Српске државе, што се не може односити на устаљену хришћанску праксу 17 правило IV Халк. Никодим Милаш, *Правила православне цркве тумачењима*, 1, Београд-Шибеник, 2004, 369.

[19] Стојан Новаковић, „Српске области X-XII века”, Гласник СУД, XLVIII, 1879, 75. Гавро Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд, 1974, 125-126. Мирјана Шакота, „Прилози познавању манастира Бање код Прибоја”, III, Саопштења, X, Београд, 1974, 23. У исцрпној студији Тибор Живковића, *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, 169. Петар Косовић, Милан Миладиновић, „Трговачки центри и путеви по српским земљама у средњем веку и у турско доба”, Годишњица Николе Чупића, XXI, 1901,57-60. У дубровачким документима спомињу се неколико српских манастира као станице трговачких каравана, који се налазе на Лиму. Тако се спомиње и S. Nicolaus de Limo или седиште епископа на доњем Лиму – „contrata S. Nicolai de Bagna partium Bossine” Diversa 1395; „Bagna ad ecclesiam S. Nicolai prope Lim”, Diversa 1401. Константин Јиречек, „Хришћански елементиу топографској номенклатури балканских земаља”, *Зборник Константина Јиречека*, I, 487.

Није познато када је основан манастир св. Николе у Дабру, назван Бања. М. Шакота сматра да нема наговештаја да је св. Никола Дабарски задужбина Стефана Немање (1161-1196), нити некога од његове породице, већ да је овај манастир постојао још пре његове владавине, односно да је подигнут вероватно пре 1168. године. Цитирајући ауторе који су убрајали манастир св. Николе Дабарског у најстарије манастире у држави Немањића, она закључује да је манастир Бања за свој високи ранг могла да захвали или релативној великој старини у време подизања Студенице (1183) или пореклу ктитора блиског Немањином роду. Чињеница да се је седиште једне од првих епископија налазило у св. Николи Дабарском, указивало би не само на његов нарочито погодан географски положај који је манастир имао на граници према Босни, већ и на његовог значај и углед који је у то време уживао[20]. Приликом одређивања епископских седишта архиепископ Сава и краљ Стефан Првовенчани радили су истовремено и на њиховој економског сигурности. За већину епископских цркава недостају подаци о њиховом властелинствима. На основу повеља издатих појединим великим манастирским властелинствима налазимо податке о појединим епископијама да су имале своје властеотске поседе који се наводе као села или земље дароване епархијских властелинстава или замењене другим црквеним властелинствима. Тако за Дабарско епархијско властелинство знамо да је краљ Милутин Грачаничком повељом одузео земљишне поседе који су припадали Липљанској епископији у Хвосну, у Сухогрлској земљи, приложивши их цркви св. Николе, епископији дабарској („H A`me ì q ì uncp|ká jnh aáu ì r`jnfe(de) üohq`m b| à(r|)whmá lh uphqnbüká h bgeu| h d`u| q(be)rnl| Mhjnká â(ohqj ì)ohh d|ap|qjnh")[21].

На основу археолошко-архитектонских истраживања нема конкретних доказа у погледу прве црквене грађевине тј. њене идентификације са првобитном црквеном грађевином, с обзиром да су код

---

[20] Марија Шакота, *Ризница манастира Бање код Прибоја*, Београд, 2007, 10. Id., „Прилози познавању манастира Бање код Прибоја", I-II, Саопштења, IX, 1970, 20. Александар Соловјев, „Сведочанства православних извора о богомилству на Балкану", Годишњак Историјског друштва БиХ, 5, Сарајево, 1953, 75. Светозар Радојичић, „Фреске Константинов победе у цркви светог Николе дабарског", Гласник СНД, XIX, 1938, Скопље, 79.

[21] Миодраг Павловић, „Грачаничка повеља", Гласник СНД, III, Скопље, 1928, 130. Радослав Грујић, „Епархијска властелинства у средњевековној Србији", 141. Радомир Ивановић, „Земљишни поседи грачаничког властелинства", ИЧ, XI (1960), Београд, 1961, 262.

садашње цркве посвећене св. Николи идентификоване три црквене грађевине, које су различито датиране. Ђ. Бошковић[22] констатује да је садашња црква св. Николе надограђена на првобитну грађевину, о чему би сведочио начин зидања помоћу огромних тесаних блокова од сиге тј. да мала црква Успења са јужне стране св. Николе представља првобитну грађевину бањског манастира. Недавно откопани темељи цркве св. Илије, који се налазе на метар удаљености са северне стране св. Николе, могли би да оличавају старог светог Николу, или пак да се стари св. Никола налази на неком другом месту манастирског комплекса[23]. Са сигурношћу се може установити да је приликом археолошких истраживања 1972. године, олтара, ђаконикона, протезиса и наоса садашња црква св. Николе, саграђена на старом вишеслојно гробљу, што сведочи о постојању и трајању насеља Бања, што је карактеристика старих цркава (Рас, Добрун,) које су такође подигнуте преко гробља[24]. Узимајући у обзир сва досадашња истраживања на манастирском комплексу у Бањској, М. Шакота сматра да нема довољно аргумената који би потврдили првобитну цркву св. Николе Дабарског из времена Немање и св. Саве и где се они налазе[25].

Индицију за преднемањићско порекло манастира св. Николе у Дабру налазимо у Студеничком типику писаном између (1205 и 1217. године), мада се година његове редакција може померити негде крајем XII и почетком XIII века, у којем се наводи да у бирању студеничког архимандрита учествује шест старешина српских манастира међу којима се помиње и игумани манастира св. Николе и св. Ђорђа у Дабру: „h dp ì c`cn qber`cn Mhjnk zap{ h qbe`cn Cenpcþ` ì Daph”[26].

---

[22] Ђурђе Бошковић, *Архитектура средњеī века*, Београд, 1957, 283. Према Ђ. Бошковићу садашња црква св. Николе једним делом потиче из XII, а другим већим дело, из треће деценије XIV века.

[23] Мирјана Шакота, „Прилози познавању манастира Бање код Прибоја”, III, 15. Id., *Ризница манастира Бање код Прибоја*, 11.

[24] Id., *Ризница манастира Бање код Прибоја*, 11. Василије Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној* Србији,42. Јованка Калић, „Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године”, 29-30. Марко Поповић, *Стари Рас*, Београд, 1987, 47-52. Тибор Живковић, *Црквена орīанизација у срйским земљама*, 143. Драгиша Милосављевић, *Средњовековни īрад и манастир Добрун*, 102-103.

[25] Мирјана Шакота, *Ризница манастира Бање код Прибоја*, 12.

[26] Владимир Ћоровић, *Списи св. Саве*, Београд-Ср. Карловци, 1928, 77. Миодраг М. Петровић, *Студенички типи и самостална Срйска црква*, Београд, 1986, 14-36.

Други помен манастира св. Николе у Дабру као епископског седишта које је основао св. Сава, налазимо у Хрисовуљи о местима српских епископија у Крушедолском рукопису Синтагме Матије Властара из 1453. године која наводи права епископска седишта светога Савина овим редом: „lágr` eoqjnonl| qpa|qj{l|: .`. gerq{h. .b. p`xj{h. c. ubnqr|mqj{h. .d. uk|l|qj{h. .e. rnokhwj{h. .ó. a ì dhlqj{h .g. d|a|p|qj{h .h. lnp`bhwqj{h"[27]. Следећи помен Дабарске епископске катедре у српским средњовековним изворима налазимо у Пљевљанском Синодику православља, у којем се између осталих налази и помен дабарских епископа и то: помен на *многаја љета* дабарском епископу Исаији II (1281-1291), и *вјечнаја памјат* дабарским епископима: Jp|qronp ì , Hà`mhj{~, Le¹ndh~, hjnká, Hà`m ì , Qohphdnm, Hq`ýh, Hà`m ì , Hà`m ì , Eohqjnonl| d|ap|qj{l: báwm`ÿ o`ler|[28].

Потреба да се међу првим епископским седиштима успостави и Дабарска епископија која се је налазила на самој граници према Босни, многи изводе из чињенице да је св. Сава на сабору у Жичи 1220. године, говорећи о православљу као истинитој вери и анатемишући јеретике те обнародовавши текст српског Синодика, дао основни разлог за оснивања епископског седишта у Дабру[29]. Наиме, позивајући се на чињеницу да је каснија редакција Синодика, настала на подручју Дабарске епископије у манастиру св. Николе у Дабру, негде између

---

[27] Pavel Josif Šafarik, *Okázky občanského písmenictví*, 54.

[28] Bk`dhlhp@. Lnxhm, „Qepaqj`€ ped`jvh€ Qhmndhj` b medek~ op`bnqk`bh€", Bhg`mrhiqjhi Bpelemmhj, Lnqjb` XVII, 1960, 302-304. Љуба Стојановић, „Требник" манастира св. Тројице код Пљевља", Споменик СКА, LVI, 48, Сремски Карловци, 1922, 22-30. Владимир Мошин, „Ћирилски рукописи манастира св. Тројице код Пљевља,", Историјски записи, 14, 1958, бр.73, 253. Димитрије Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI-XVII века)*, Београд, 1982, бр. 274, Рукопис Пљевљанског синодика, датиран је између последње четвртине XIV и почетка XV века. Сматра се да је писан је у области дабарске епископије на основу личности које се помињу као живе архиепископа Јакова (1286-1292) и дабарског епископа Исаије II (1281-1291), коме се узвикују многолествија, а у области краља Драгутина (cnqondhm ì m`yel ì) коме је ова област припала после Дежева. Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 62.

[29] Id., „Qepaqj`€ ped`jvh€ Qhmndhj` b medek~ op`bnqk`bh€", Bhg`mrhiqjhi Bpelemmhj, Lnqjb` XVI, 1959, 350. „Због тога нећу да ћутим за вас, и ако ко од вас незнањем заблуди *од истините вере* не приличи ми да гледајући своје будем као најамник, а не прави пастир". Теодосије, *Житија*, Београд, 1988, 209. Мирјана Шакота, *Ризница манастира Бање код Прибоја*, 11.

1284-1290, послужио је као пандан за теорију о потреби настанка Дабарске епископије, искључиво као одбрамбене границе против продирућих јеретика (бабуна, који се анатемишу у Пљевљанском синодику), без да се је водило рачуна о временском интервалу настанка српске редакције Пљевљанског Синодика и црквено-политичких прилика пре више од пола века[30]. Потреба да се надоместе и тендециозно прикажу напред изложене чињенице су врло смеле. Нема сумње да је идеја водиља светом Сави била историјска реалност његовог времена. Није згорег напоменути да је свети Сава у *Законоправилу* унео три важна списа о латинима као јеретицима, а за тумачење 45. Апостолског правила унео је текст: „Епископ, или презвитер, или ђакон, ако се само помоли са јеретицима, било у кући или у цркви – да се одлучи; а ако им дозволи да служи у цркви као презвитери, или да као свештена лица нешто друго од свештених радњи чине – такав да се изврgне"[31]. Политичка независност Српске државе покренула је и питање формирања самосталне цркве, где се је водило рачуна и о територијалном распореду првих српских епархија са тадашњим обласним системом српске државе тј. да све области српске средњовековне државе, буду покривене мрежом епископија[32].

У Пљевљанском синодику записано је девет српских дабарских епископа, о којима нема поузданих историјских података. Наиме, од конституисања првих српских епископија, па све до краја осамдесетих година XIII века, нема помена дабарских епископа у изворима. Помен епископа Николе на једном ћирилском запису Грчког четворојеванђељу бр. 131. из Чикага, из друге половине XIII века, са великом вероватноћом, а на основу извршених палеографских и историјских анализа, претпоставља да би поменуте личности (епископ Никола и протопоп Чехра) и локалитет у запису упућивали на дабарског епископа Николу I, који се у Пљевљанском синодику налази на четвртом месту[33]. Конкретне историјске податке о епископима дабарске

[30] Михаило Динић, „Уз расправу „област краља Драгутина после Дежева", ИЧ, 1951-1952, 249-250. Bk`dh l hp @. L n x hm, „Qepaqj`€ ped`j vh€ Qhmndhj` b medek~ op`bnqk`bh€", 302, 319.

[31] Миодраг Петровић, *Законоправило Светога Саве на српскословенском и српском језику*, 1, Манастир Жича, 2004, 136-137.

[32] Марија Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*

[33] Гордана Бабић, „Српски записи у грчком четворојеванђељу бр. 131 из Чикага (САД)", ЗЛУ, 8, Београд, 1972, 361-371. Коментаришући овај ћирилски запис Г. Бабић, дала је могућност да личности поменуте у запису могу се односити и на

катедре имамо тек са Исаијом II (1282-1291) који се у Пљевљанском требнику помиње као жив. На основу подробних спискова дабарских епископа, верује се да редакцију овог значајног историјског списа треба тражити управо у седишту дабарске епископије, манастиру Бањи[34]. Наследио га је Јован IV (1301-1303/4), истоимени епископ који се у Светостефанској повељи помиње на седмом месту[35].

Међутим, оно што скреће пажњу приликом помена *упокојених* дабарских епископа у Пљевљанском синодику, јесте помен првог дабарског епископа *Христофора*. У Синодику се још на два места, али у различитој писаној форми наилази на помен имена Крстопор[36]. Да се не ради о преписивачкој грешци указује и помен имена Христопор и Христофор – Cristoforoj (из кога произилазе предходна два облика), у старословенском се ово име јавља као Uphqrn t npz-Up|qrn t npz. Интерференција гласа *х* : *к* текла је у старословенском са Up|qrn- у Jp|qrn- (што се управо догодило са именом Kp|qrnop|), или Кристифор-Кристофор. У Босни су, уместо Up|qr| (Христ) то име писали Jp|qr|, а из контекста се подразумевало када се односило на Христа, а када на крст. У изворима такође наилазимо на сличан пример гласивне интерференције, где се грчка реч за хришћанина – cristianoj, у старословенском писала као jp|qrh€mz/jp|rh€mrm|. На терену средњовековне Босне и Хума, срећемо овај назив за фамозне свештенике „крстјане", који нису ништа друго него православни верници који су том одредницом истицани. Свети Сава, још као светогорски монах моли се за све „крстјане", док на фресци на којој је приказан епископ Данило савременик светога Саве (1219-1233) стоји „побожни хришћанин (крстјанин) Данило епископ[37]. Могло би се

дабарског епископа Николу I и цркву св. Николе у Бањи код Прибоја. Датирање записа у другу половину XIII века, поткрепљен је и поменом протопопа, где се о функција протопопа не зна довољно. Најстарији помен протопоа је тек из 1299. године.

[34] Bk`dhlhp @. Lnxhm, „Qepaqj`€ ped`jvh€ Qhmndhj` b medek~op`bnqk`bh€", 303. Михаило Динић, „Уз расправу „област краља Драгутина после Дежева", 249-250. Миодраг Ал. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, 27-28.

[35] Љуба Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 10.

[36] Bk`dhlhp @. Lnxhm, „Qepaqj`€ ped`jvh€ Qhmndhj` b medek~op`bnqk`bh€", 304-305.

[37] Миодраг М. Петровић, *Кудугери – богомили у визнатијским и српским изворима и „Црква босанска"*, Београд, 1998, 55-59. Id., *Христос и Христ*, Београд, 2004,

напред наведеног закључити да је реч о архаизираној старословенској традицији на западном делу српских територија, у хумској варијанти и под већим непосредним утицајем народног језика[38].

Што се тиче, интерференције *ф* : *ѹ* која је позната на ширем подручју српског народног говора, своју потврду налази у Мирослављевом јеванђељу (XII) и Грашковићевом апостолу (XII). У њима наилазимо на многе речи које су преузете нарочито из грчког језика и њиховог прилагођавања свом језичком систему и изговору. Лична имена пружају највише материјала за овај рад тј. директно су везана за примање хришћанства и црквеног богослужења. У Мирослављевом јеванђељу интерференција гласа *ф* са гласом *ѹ* јавља се у неколико писаних варијанти, с обзиром да прасловенски језик као и словенски језици, у свом гласовном систему није имао глас *ф*. Тако у тексту Мирослављевог јеванђеља наилазимо на облик са иницијалним *ѹ* као нпр: ѹhkho| што одговара грчком tou Fili,ppou или пак farisaioj – ѹ`phqáh. С друге стране пошто је изгубљен осећај за правилност, наилазимо и на случајеве обрнуте супституције: са *ф* уместо *ѹ* у трећем слогу, а са *ѹ* у првом: ѹhkh t |. Из напред изложеног аутор сматра да се не може тврдити која је варијанта изговарана у време настанка Мирослављевог јеванђеља (које је са територије Хума), али се може закључити да би форма са *ѹ* била народна црта[39].

Литература

Бабић 1972: Г. Бабић, „Српски записи у грчком четворојеванђељу бр. 131 из Чикага (САД)", ЗЛУ, 8, Београд.

Богдановић 1982: Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI-XVII века)*, Београд.

Богдановић 1981: Д. Богдановић, „Почеци српске књижевности", *Историја Српског народа*, I..

33-34. Петар Шеровић, „Црква „Риза Богородице" у Бијелој, у Боки Которској", Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине, 1929, 278. Милица Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд, 1977, 115, 205. Стојан Новаковић, „Српски споменици XV до XVIII века", Гласник СУД, Београд, 1875, 111. Ђуро Даничић, *Рјечник из књижевних старина*, I, Београд, 1863, 500. Id., *Riječnik hvatskog ili srpskog jezika*, V, Zagreb, 1869, 30.

[38] Радојица Јовићевић, *Лична имена у старословенском језику*, Београд, 1985, 5-9.

[39] Никола Родић, „Интерференција *ф* : *ѹ* и *ѹ* : *ф*", Јужнословенски филолог, XXX, св. 1-2, Београд, 1973, 559-563.

Богдановић 1981. Д. Богдановић, "Преображај Српске цркве", *Историја Српског народа*, I, Београд.

Бошковић 1957: Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд.

Голубински 1871: Е. Голубински, Jp`rjði nwepjz hqnpðh op`bnqk`bm{u vepjbei, Lnqjb` 1871.

Грковић 1977: М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд.

Грујић 1920: Р. Грујић, *Православна Српска цркве*, Београд.

Грујић 1932: „Епархијска властелинства у средњевековној Србији", Богословље, VII, св.2, Београд.

Даничић 1863: Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина*, I, Београд.

Daničić 1869: Đ. Daničić, *Riječnik hvatskog ili srpskog jezika*, V, Zagreb.

Динић 1978: М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд.

Динић 1952: М. Динић, „Уз расправу „област краља Драгутина после Дежева".

Други 1988: Д. Други, *Животи краљева и архиепископа српских, Службе*, Београд.

Ивановић 1961: Р. Ивановић, „Земљишни поседи грачаничког властелинства", ИЧ, XI (1960), Београд.

Јиречек 1959: К. Јиричек, „Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку", *Зборник Константина Јиречека*, I, Београд.

Јиречек 1959: К. Јиречек, „Хришћански елементи у топографској номенклатури балканских земаља", *Зборник Константина Јиречека*, I, Београд.

Јовићевић 1985: Р. Јовићевић, *Лична имена у старословенском језику*, Београд. Јанковић 1985: М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд.

Калић 1979: Ј. Калић, „Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године", *Сава Немањић – Свети Сава*, Београд.

Кашић 1969: Д. Кашић, „Свети Сава", *Споменица о 750-годишњици аутокефалности*, Београд.

Косовић, Миладиновић 1901: П. Косовић, М. Миладиновић, „Трговачки центри и путеви по српским земљама у средњем веку и у турско доба", Годишњица Николе Чупића, XXI.

Ковачевић 1890: Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик, IV, Београд.

Лома 1987: А. Лома, „Сутелица – топономастички трагови латинског хришћанства у унутрашњости преднемањићке Србије", Историјски гласник, 1-2.

Лома 2001: А. Лома, „Топономастика као изазов", Књижевност и језик, бр. 1-2, Београд.

Марковић 1920: В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци.

Мошин 1958: В. Мошин, „Ћирилски рукописи манастира св. Тројице код Пљевља,", Историјски записи, 14.

Милосављевић 2006: Д. Милосављевић, *Средњовековни град и манастир Добрун*, Београд-Прибој.

Милаш 2004: Н. Милаш, *Правила православне црквес тумачењима*, 1, Београд-Шибеник.

Miklosich 1858: F. Miklosich, *Monumenta serbica*, Viennae.
Мишић 1996: С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд.
Lnxhm 1959: В. А. Мошин, Qepaqj`€ ped`jvh€ Qhmndhj` b medek~ op`bnqk`bh€, Bhg`mrhiqjhi Bpelemmh, Lnqb` XVI.
Lnxhm 1960, Б. А. Мошин, Qepaqj`€ ped`jvh€ Qhmndhj` b medek~ op`bnqk`bh€, Bhg`mrhiqjhi Bpelemmj, Lnjb XVII.
Мркоњић 1902: П. Мркоњић, „Средње Полимље и Потарје", Српски етнографски зборни к, I, Београд.
Новаковић 1875: С. Новаковић, „Српски споменици XV до XVIII века", Гласник СУД, Београд.
Новаковић 1880: С. Новаковић, „Српске области X-XII века", Гласник СУД, XLVIII.
Павловић 1928: М. Павловић, „Грачаничка повеља", Гласник СНД, III, Скопље.
Пурковић 1938: М. Ал. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, Скопље.
Петровић 1986: М. М. Петровић, *Студенички типик и самостална Српска црква*, Београд.
Петровић 1986: М. М. Петровић, „Црквенодржавна идеологија светога Саве у студеничком типику", *Осам векова* Студенице, Београд.
Петровић 1998: М. М. Петровић, *Кудугери – богомили у византијским и српским изворима и „Црква босанска"*, Београд.
Петровић 2004: М. М. Петровић, *Христос и Христ*, Београд.
Петровић 2004: М. Петровић, *Законоправило Светога Саве на српскословенском и српском језику*, 1, Манастир Жича.
Поповић 1987: М. Поповић, *Стари Рас*, Београд.
Порфирогенит 1959: К. Порфирогенит, *Спис о народима*, Византијски извори за историју народа Југославије, II, Београд.
Радојичић 1938: С. Радојичић, „Фреске Константинов победе у цркви светог Николе Дабарског", Гласник СНД, XIX, Скопље.
Родић 1973: Н. Родић, „Интерференција ф : п и п : ф", Јужнословенски филолог, XXX, св. 1-2, Београд.
Руварац 1877: И. Руварац, „Нешто о Босни дабарској и дабро-босанској епископији и о српским манастирима", Годишњица НЧ, Ia.
Руварац 1887: И. Руварац, „Прилози за српску повест", Летопис МС, Нови Сад.
Qmác`pnbz 1924: H. Qmác`pnbz, Nuphdqj`r` `puheohqjnoh€, -, Qn t h€.
Skok 1971: P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, I, JAZU, Zagreb.
Слијепчевић 1991: Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, 1, Београд.
Соловјев 1953: А. Соловјев, „Сведочанства православнић извора о богомилству на Балкану", Годишњак Историјског друштва БиХ, 5, Сарајево.
Споменица о 750-годишњици аутокефалности, Београд, 1969.
Споменик СКА, LVI, 48, Сремски Карловци.
Стојановић 1902: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, Београд.
Стојановић 1902: Љ. Стојановић, „Требник" манастира св. Тројице код Пљевља",
Шакота 1970: М. Шакота, „Прилози познавању манастира Бање код Прибоја", I-II, Саопштења, IX.

Шакота 1974: М. Шакота, „Прилози познавању манастира Бање код Прибоја", III, Саопштења, X, Београд.
Šafarik 1870: P. J. Šafarik, *Okázky občanského písmenictví*, v Praze.
Шеровић 1929: П. Шеровић, „Црква „Риза Богородице" у Бијелој, у Боки Которској", Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине.
Шобајић 1954: П. Шобајић, „Дабарско поље у Херцеговини", Српски етнографски зборник, књ. 34, LXVII, Београд.
Ћирковић 1924: С. Ћирковић, „Православна српска црква у средњовековној српској држави"
Ћоровић 1928: В. Ћоровић, *Сйиси св. Саве*, Београд-Ср. Карловци.

Dragana JANJIĆ

WRITINGS ON THE DABAR'S DIOCESE

Summary

The Dabar's diocese department mostly links its existence as an important monastery seat to the period of the Sava's church's organization, and later on diocese. If it is about the monastery which was respected by the first Nemanjić's, its commemoration in Studenički tipic gives the evidence. In the choice of Studenički archimandrite the priors of the following monasteries took part in: Saint George in Ras, Saint Virgin Gradačka, Saint Nicola in Toplica, Saint Nicola in Kazanovići (Končul), Saint Nicola in Debar, and Saint George in Dabar. Later on it will have resulted in the choice of the Serbian priors. Thus, a precondition was created the mentioned monastery seats turned into Diocese departments of the first dioceses of the autocephaly Serbian church.

Key words: diocese, Synodic, architecture, Dabar, tradition, interference.

Рад је предат 11. децембра 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 34:929 Миловановић М. ; 327(497.11)"18/19"

Бранко НАДОВЕЗА[*]
Институт за новију историју Србије, Београд

ИСТОРИЈСКА МИСАО МИЛОВАНА МИЛОВАНОВИЋА

Апстракт: Милован Миловановић се бавио проблемом источног питања, тј. политике балканских држава и великих европских сила према проблему источног питања у другој половини 19. века. Посебно се бавио српско-бугарским односима, њиховим историјским и савременим проблемима. Један је од првих аутора који се почео озбиљно бавити српско-хрватским односима.

Кључне речи: Милован Миловановић, историјска мисао, источно питање, Србиоја, Бугарска

Милован Миловановић представља личност из новије српске историје која није толико у првом плану по популарности, али је по утицају имала огромну, често и пресудну улогу у судбоносним историјским догађајима српског народа с краја XIX и почетка XX века.

„Један велики државник и велики ум, др Милован Ђ. Миловановић, преминуо је такорећи напрасно, пред сам Балкански рат који је он дипломатски био припремао. Од тога доба историјски догађаји су се одиграли, и наш народни идеал данас је у потпуности остварен. Миловановић није међутим доживео да види крунисану плодом ону политику коју је и сам водио и чији је он био изразити протагонист[1]

М. Миловановић се школовао у Београду, а докторирао у Паризу. Постао је професор правног факултета у Београду. Члан Народне

[*] Научни саветник, Институт за новију историју Србије, Београд

[1] Лазар Марковић, *Милован Миловановић и српско-хрватски односи*, Нови Живот, Београд 1920, бр. 3, 257.

радикалне странке био је од почетка школовања, па до смрти. „Најјачи интелектуалац међу партијским друговима својим“.[2] Био је начелник Министарства иностраних дела, министар финансија и иностраних дела, председник владе. До 1903. био је политички прогањан од стране Обреновићевог режима. „Поред службених послова, Миловановић је радио на свим пројектима закона који су спремани у Министарству правде. При изради Устава од 1888. године Миловановић је од стране радикала био најјачи радник у Уставотворном одбору. При крају Устава од 1901. године Миловановић је успео да унесе у Устав неке врло важне одредбе“[3]

При стварању Балканског савеза вешто се односио према Бугарима, који су као услов за улазак у Савез тражили целу Македонију, препуштајући Србима Косово и Рашку. Током анексије Босне од стране Аустроугарске 1908. утицао је да се Србија суздржи и не уђе у рат са надмоћнијим противником.

М. Миловановић се у партијској и државној хијерархији пробијао доста брзо, али ипак врло постепено, од нижих ка вишим функцијама. Радикали га у почетку „нису сматрали као сасвим свога“, тврди Слободан Јовановић. М. Миловановић је лично добро познавао краља Милана и био је посредник између њега и радикала Николе Пашића. Посебно се експонирао у изради свих финеса Устава Србије из 1888. „С чисто стручног гледишта Миловановић је као експерт био изврстан. Основну мисао која би му била дана умео је да разради у појединостима боље него и сам онај чија је та мисао била“.[4] У изборном систему М. Миловановић је предложио сразмерно представништво, уместо избора и посланика по срезу, с гласањем по листама и израчунавањем изборног резултата уз помоћ количника. Велика неписменост ублажена је гласањем куглицама.

Једна од првих значајнијих студија М. Миловановића је рад „Источно питање“. У тој обимној студији Миловановић описује јавну и тајну дипломатију великих европских сила, углавном на штету малих балканских народа, посебно словенских и православних. Кључни су троугао западне силе (Енглеска, Француска, Аустроугарска и Италија), Русија и Турска. На крају свих могућих комбинација свело се на то да је током читавог XIX века Турска и даље остала на Балкану, као

[2] Л. Лазаревић, *Мали йоменик*, Београд, 220.

[3] Исто, 221.

[4] Слободан Јовановић, *Милован Миловановић,* СКГ, бр. 5, Београд 1937, 109.

противтежа руским интересима на Балкану, упркос томе што је Турска била потпуно архаична творевина, а све на штету балканских народа, посебно Срба и Бугара.

На Балканском полуострву, и у погледу догађаја који су се развијали у Грчкој, и у погледу питања руско-турских, која су се односила на Србију, на подунавске кнежевине и на пловидбу по Црном мору и кроз мореузе, Русија и Аустрија, од доласка Николина на престо Русије, стајале су једна према другој као отворене противнице. Свака од њих тражила је себи савезника ради постигнућа својих планова. Кнез Метерних, заборављајући такође на своје велике принципе о друштвеном поретку, енглеском и француском либералном конституционализму, чинио је очајничке покушаје да отвори очи француским и енглеским државницима на оне големе опасности, што прете европској равнотежи од руских умишљаја на Балканскоме полуострву, и да склопе општу европску коалицију противу Русије ради заштите целокупности и независности Отоманске империје.[5]

Миловановић анализира све најзначајније догађаје тог времена. Тако, на пример, Акерманска конвенција из 1826. године односи се посебно на Подунавске кнежевине Влашку и Молдавију, а посебно на Србију. „Акерманска је конвенција створила нову основу пресудну руском утицају на Балканскоме полуострву. Нове полунезависне државе, Србија, Влашка и Молдавија створене су њоме и добиле су свој правни опстанак у уговорним погодбама између Русије и Турске".[6] Турска се Акерманском конвенцијом обавезала на реформе, на пример, укинула је јаничаре, али је по сваку цену хтела наведене земље задржати у свом саставу.

М. Миловановић је после ове студије идентификован као русофил, али његово русофилство није било као код осталих радикала. Оно није било само ствар срца; он је саветовао да се из „чистог рачуна" држимо Руса, као и Француза. Постајући све значајнији функционер радикала, он је постао и русофил, но он је русофилство „мотивисао с много више дипломатске обазривости него што су то чинили његови другови у радикалној странци, које је њихов национализам, без много размишљања, а и двоумљења, вукао ка Русији".[7]

---

[5] Милован Миловановић, *Источно питање*, Дело, друга књига, Београд 1894, 270.

[6] Исто, 279.

[7] Слободан Јовановић, Милован Миловановић, СКГ, бр.5, Београд 1937, 173.

Посебно истиче негативну улогу аустријског канцелара Метерниха, великог противника православних земаља и Русије. На неки начин, он је стално радио на свеукупном савезништву против Русије, водећи при том тајну дипломатију.

„И аустријски канцелар се без оклевања, најживљом енергијом и највећом окретношћу, дао на посао да Енглеској пре свега отвори очи, како су непосредне и како големе опасности настале за европску равнотежу у опште и за енглеске интересе на Истоку понаособ. План је његов био да, пошто сасвим одвоји Енглеску од Русије, настане заједнички са њом, те да приволи и Француску на општу европску акцију противу Русије, у корист државне независности и територијалне целокупности Отоманске империје. И Енглеска, у којој је још био на управи торијевски кабинет под председништвом Велингтоновим, показала је без устезања највећу готовост да прихвати предлоге Метернихове. Али одсудно држање Француске на страни Русије, опречило је и у овој прилици остварење планова аустријских“.[8]

Али тада је Русија имала цара Николу, великог противника Турске и заштитника поробљених народа у Турској, ратовима против Турске, углавном успешном и способном дипломатијом. Тако су Једренским мировним уговором обезбеђене нове повластице за балканске народе.

„Једренски је уговор мира, дакле, формална правна основа аутономним правима и државном постању Србије, Влашке и Молдавије. Али што је још важније, он је у исто време и фактичка стварна основа постању и грчке исто тако као и српске и румунске народне државе. Једренски је уговор принудио Порту да даде свој пристанак да се и на северној и на јужној страни њезине државне области у Европи образују аутономне хришћанске државе еманциповане испод њезиног господарства. Његове одредбе наметнуле су Порти обавезу, и то непосредно према Русији, да призна аутономна права Србије, Подунавских кнежевина и Грчке.”[9]

Француска и Наполеон су били битни фактори у Европи, не толико за Балкан. Али ни Наполеон, ни француска буржоазија као последица буржоаске револуције, нису се окренули против азијатске деспотије оличене у Турској, већ против Русије. Европска дипломатија је манипулисала Наполеоном, по потреби.

---

[8] Милован Миловановић, *Источно питање,* Дело, друга књига, Београд 1894, 449.

[9] Исто, 454–455.

„Европа се брзо одлучила оставити револуцију да у Француској врши слободно свој посао, али држати за то Француску добро на оку и не допустити јој да одржава и да распаљује револуционе покрете, које су јулски париски дани изазвали изван граница Француске, у Белгији, Швајцарској, Италији и Пољској. Апсолутистичка Европа са њезиним силним монарсима, који су у тако скорој прошлости наметали народима мачем и огњем начела божанског права владалачког, као неоспорну догму, ограничили су се сад на одбранбени положај. То је била формална капитулација Свете Алијанције пред ускрслим духом Револуције!“[10]

Миловановић истиче како је Грчка најбоље прошла од свих балканских земаља, добивши најраније независност и избавивши се од турске тираније, пре свега зато што је имала подршку и Запада и Русије. Запад је увек настојао да поништи све тековине руских успеха, и војних и политичких, на Балкану, у корист Турске и у своју корист.

„Русији је остајало сад да уђе у државину оних користи и тековина, које су јој њиме досуђене биле. Али Европа је томе стала на пут. Она је интервенисала, за свој рачун, и уложила своје вето извршењу одредаба овога уговора. Русија није имала више Француску уза се. На против Француска је сад стајала противу ње у првом реду, истичући се као њезина главна противница и на Истоку, као и на свим другим тачкама и у свим другим питањима европским“.[11]

Средином XIX века посебно је била негативна улога Енглеске на Балкану. Она је учесник свих закулисних догађаја, где су се укрштали сви могући интереси, тако да се дешавало да је чак и Русија у неким приликама стала на страну Турске. Русију су ипак највише интересовали мореузи, Босфор и Дарданели. Тада је било безброј конвенција и билатералних уговора, а у балканске процесе увучени су догађаји на Медитерану и Леванту, као и у Египту и Азији.

„Енглеска је једина од свију заинтересованих великих сила ишла на сусрет тим догађајима, знајући добро шта хоће и каквим ће се средствима послужити да постигне оно што хоће. Она је била решена да стане на пут претенсијама пашиним и француским плановима који су се крили иза тих претенсија, као и да узме одлучно овога пута у своје руке иницијативу за обраду Турске. Једним махом она је тражила да постигне за се два крупна успеха; да саломи оружје, које је Француска саковала за се у Египту, и да истисне Русију дефинитивно

[10] Исто, 460.

[11] Исто, с466.

из Цариграда, заузев њезино место као прва заштитница отоманске царевине. Та оба своја циља она је знала да може постићи само кад осигура себи било потпору Француске за акцију противу Русије, било потпору Русије за акцију противу Француске."[12]

Балканска питања и проблеми су решавани тешко и постепено, једно по једно питање, почевши од грчке независности, па надаље. Миловановић истиче да је Аустрија, једна од „главних и вечитих" противника Русије током 1848–1849. године, била пред сломом због Мађарске револуције и унутрашњих противуречности. Тада јој је у помоћ притекла Русија: „Аустрија је била спасена 1849. године руском руком, па ипак зато после непуних пет година та иста Аустрија ставила је се, за време великог источног рата, на страну руских непријатеља".

Миловановић своју расправу о источном питању завршава поруком да Срби морају стално јачати своју државу, привредно и културно, са ослонцем на сопствене снаге и Русију, јер њихова судбина ипак не зависи од њих, већ од односа великих европских сила.

„Нама, Србима, ваља данас више но икад бити на опрезу, ваља нам бити и приправнима и паметнима. Наше национално питање није самостално; оно је само један саставан део, и то нераздвојан саставан део, великога Источнога Питања. У прошлости нам треба тражити поуке за садашњост и за будућност. Историја, ослобођена свију патриотских самообмана и величања, казује нам јасно, да су само успеси руске политике и рускога оружја били у стању створити Србију и одржати је у животу, посред оних страховитих олујина које су се од времена на време завитлавале у Европи. Независна српска краљевина исто као и све друге народне државе, које су се одцепљивале од Турске створиле на Европскоме Истоку, исто као и Румунија, и Грчка, и Бугарска, творевина су руске политике, непосредни резултат руских радова и руских успеха! Да се није водио вековни дуел између Русије и Турске и да победничке руске војске нису допрле до под саме зидине Цариграда, ни херојска борба српскога народа под Кара-Ђорђем, ни мудрост Милошева, не би биле кадре склонити султана да се одрече својега господарства над нашом лепом Отаџбином."[13]

Слободан Јовановић се у свом осврту на Миловановићево схватање источног питања концентрисао на његову пресудност у будућности српске државе, јер без његовог решења неће ни бити српске државе.

[12] Исто, трећа књига, 83.

[13] Исто, 429.

„У расправи о источном питању, он полази од поставке: да све докле се не реши источно питање, Србија неће добити своје коначно географско обличје. Једина велика сила која је вољна да ратује ради решења источног питања у интересу балканских народа, то је Русија. Али Русија није у стању решити источно питање сама: на Берлинском конгресу јасно се показало да су ривалне силе јаче од ње. Међу великим силама има у ствари само једна на чију би потпору Русија под извесним условима смела рачунати. Та је сила Француска. Историја нас учи да је на Истоку Русија са својим плановима имала успеха само онда када је уз њу стајала Француска. Према томе француско-руски споразум био је први услов за решење источног питања у интересу Балканских народа. Миловановић је своју расправу објавио 1894, кад је француско-руски споразум био већ начињен. Његова расправа посредним путем упућивала је нашу владу да нашу националну политику стави под окриље тог споразума. Краљ Милан, који се био вратио у Србију и наговорио свога сина да обори радикалну владу, нагињао је Аустрији. Миловановић је желео доказати да после француско-руског споразума Миланово аустрофилство, зачето у доба Берлинског конгреса, кад се Русија налазила осамљена, – нема више разлога".[14]

Миловановић је, за разлику од неких других политичара, схватио да се на Балкану ништа не решава без великих сила.

У чланцима који се односе на Србе и Хрвате, односно Србе и Бугаре, Миловановић истиче све противуречности које постоје у односима међу тим балканским народима. То је, пре свега, борба око простора (територија), а затим различит историјски развој тих народа, уз све остале културне разлике. Ту је и верски фактор, и, пре свега, негативан утицај великих сила.

„У расправама *Срби и Хрвати* и *Срби и Буīари*, Миловановић је проповедао слогу Срба, Хрвата и Бугара. Њему се чинило да су њихове међусобне несагласности страховито увеличане под утицајем шовинистичке штампе. Вешта дипломатија могла би путем узајамних уступака довести Србе, Хрвате и Бугаре до потпуног и трајног измирења. Као у унутрашњој, тако и у спољашњој политици Миловановић није био фанатик. Он није носио у глави једну географску слику Србије, од које као од живог народног тела није се смело ништа сећи. Наше будуће границе биле су за њега непозната количина, која је тек имала да се добије путем дипломатског погађања и цењкања. Он је био уверен да

[14] Слободан Јованови, Милован Миловановић, СКГ, бр.5, Београд 1937, 172.

и код Хрвата и код Бугара има људи који су као год и он отрежњени од националног фанатизма, и с којима би се дало разговарати. Миловановић је био више свега дипломат. Њему се чинило да нема тога спора између народа који вешти преговарачи не би знали расправити. Баш због тога што није имао много начела, он је много веровао у политичку вештину".[15]

У расправи *Срби и Хрвати* из 1895, Миловановић наглашава утицај Аустрије и верски фактор који Хрвате удаљава од српско-хрватског јединства. Идеја уједињења Срба и Хрвата у једну државу на крају XIX века је актуелна, али почињу се јављати и проблеми. Основни проблем је у томе што се Хрвати не осећају да припадају простору и цивилизацији којој припадају и Срби. Стога Хрвати желе више компромис са Аустроугарском, него српско-хрватски споразум и уједињење са Србијом.

„Чудновата и јединствена појава доиста! Два диаметрално супротна процеса врше се данас у српско-хрватском народу паралелно један поред другога, независно један од другога. С једне стране процес зближавања, процес уништавања свију локалних, племенских разлика, убрзан Илирским покретом од почетка четвртог деценијума овог века, води и брзо и сигурно потпуном асимиловању Срба и Хрвата у погледу језика, обичаја и културе. Али с друге стране, у пркос свима тим брзим, неодољивим успесима на пољу зближавања, здружавања народног, ево већ тридесет година како се развија и други супротни процес, процес отуђавања, разроћавања, са одређеним смером да што одсечније подвоји српско од хрватског. Сударпретенсија и амбиција, које су се из тог другог процеса развиле, које су у Српству и у Хрватству нашле својих фанатичних поборника, подрива сваког дана све то јаче мисао о јединству народном, истиче оделити, тесногруде, искључиво српске или искључиво хрватске интересе на супрот општим, заједничким народним интересима Срба и Хрвата. Под утицајем његовим Срби и Хрвати, синови једног истог народа, стоје већ данас једни према другима, на својем општем народном домену, у Босни, у Далмацији, у Тројединој Краљевини, у пркос све то јачем продирању туђинске најезде и ширењу свестраног туђинског утицаја, као први, најнепосреднији и најнепомирљивији противници".[16]

[15] Исто, 173.

[16] Милован Миловановић, *Срби и Хрвати*, Београд 1895, 5.

У раду Миловановић укратко анализира одвојену историју Срба и Хрвата, од средњег века, па до најновијих догађаја. Туђинска власт кроз историју битно је одвојила Србе и Хрвате једне од других. Нарочито су догађаји и Револуција 1848. утицали да се интереси Срба и Хрвата не подударају. Миловановић истиче пример развоја језика.

„У таквим политичким и културним приликама процес раздвајања, који је све то јаче у сваком правцу истицао посебичну индивидуалност Срба и Хрвата, вршио је своју улогу и у погледу језика. У центру српског, где се и политички и културни живот кретао самосталније и бујније, језик се развија и брже и свестраније. И под таквим погодбама несумњива је ствар да би се српски и хрватски језик најзад развили у два разна самостална словенска језика, који би стајали данас један према другоме готово онако као што стоје и српски и бугарски језик".

Уместо приближавања, Срби и Хрвати су се све више удаљавали једни од других. И субјективни и објективни фактори ишли су у прилог тим процесима.

„Миловановић утврђује најпре тај парадокс да Срби и Хрвати и ако су један народ, воде огорчену, неумитну борбу 'око тога да у заједничком једноставном организму народном размакну што је могуће даље границе ономе што ће се звати специфично, искључиво, у ужем смислу, српским или хрватским'. Хрвати као слабији и малобројнији налећу отмичарски, а Срби сузбијајући хрватске ревандикације, заборављају се у ватри борбе толико да сузбијају Хрватство у најуже границе и избацују га из крила српске народне заједнице. Питање о моме и твоме истакло се испред свих других питања. Не води се рачуна о ономе што је наше, заједничко, нити се гледа одакле долази опасност и једнима и другима. Судар претенсија и амбиција подрива идеју јединства. Заблуделост иде тако далеко, да се у Босни Хрватство ставило у службу аустро-угарској окупацији, да би помоћу ње и вере католичке, натурило народу хрватско име". У Далмацији и Срби и Хрвати пружају, према месним приликама, савезничку руку Италијанима, доприносећи тако својом рођеном снагом да се туђински утицај, и са њим заједно и туђинске претензије, на српско-хрватско приморје одражавају, да се на тај начин доводи у питање једна од бивших погодаба за самостални државни живот српско-хрватске народности. У тројединој краљевини најзад један део Срба подржава мађарске државне интересе и мађарске шовинистичке прохтеве у борби против народних српско-хрватских интереса.

Миловановић напомиње да сви дотадањи покушаји да се српскохрватски спор изравна нису успели зато што су се пред очима имали искључиво српско-хрватски односи у Тројединици. „Ти односи нису, међутим, самостални. Они су само један нераздвојан и то потчињен саставан део општега српско-хрватскога питања. Ти општи српско-хрватски односи имају се најпре уредити и поставити на правилну основу".[17]

Миловановић истиче и личности које су заговарале интегративне факторе односа Срба и Хрвата, пре свега кроз идеју југословенства. Илирски покрет и Људевит Гај су заговорници прво српскохрватског споразума у оквиру Хабсбуршке монархије, што затим води ка даљим облицима повезивања Срба и Хрвата. Нарочито су догађаји око Револуције из 1848. указивали на потребу српско-хрватског зближавања.

„И од хрватске исто тако као и од српске стране настојало се искрено и ревносно да та историјска реч хрватскога бана не остане празно слово. Сабор троједнички донео је у брзо за тим у току истога својега сазива односно савеза Војводине Српске са Троједном Краљевином, неколике одлуке, задахнуте све једном истом мишљу: да Срби и Хрвати образују једну нераздвојну народну заједницу, чији су интереси у свему исти и чија је будућност у свему солидарна".

После пропасти тековина Револуције из 1848. и консолидовања Аустрије, Хрвати се поново окрећу ка Монархији, а не споразуму са Србима.

„Гоњени инстинктом самоодржања, да би сачували себе од поплаве туђинске, пре шездесет година Хрвати су ступили у народну заједницу са Србима, народом себи најближим и најсроднијим, који се са њима у току историјских прилика измешао и изукрштао до у сами центар њиховога населења. Српски књижевни језик, српске народне традиције и умотворине, српску најзад веру у будућност, све су то Хрвати прихватили оберучке, те да би само своје, под вековним притиском туђинским изнемогло народно биће оспособили за живот. Хрватство као оделита засебна народна јединица није се могло одржати, није могло наћи само у себи, у својој прошлости, у својим очуваним етнографским особинама, у својим надама и амбицијама, ни толико снаге да покрене борбу, да организује народни отпор противу туђинске поплаве. И Хрватство је тада, императивно гоњено инстинктом самоодржања, који је обично најбољи саветник, абдицирало на своју чисто хрватску

[17] Лазар Марковић, *Милован Миловановић и српско-хрватски односи,* Нови Живот, Београд 1920, бр. 3, 258.

народну самосталност, па прибегло у окриље друге југословенске народности, која му је и по језику и по другим етнографским особинама била најближа, и која је уједно заузимала у сваком погледу прво место међу Јужним Словенима. Хрвати су тада, да се послужимо правим изразом, прешли у Српство".[18]

Културно јединство Срба и Хрвата није било спорно, али различита историја, различити национални и политички циљеви су стварали у другој половини XIX века дубоке раздоре међу њима.

„Миловановић подвлачи чињеницу да се јединство књижевнога језика за Србе и Хрвате извело релативно лако, захваљујући Људевиту Гају и његовим друговима. Тиме је учињен огроман корак на путу стапања Срба и Хрвата, а уједно је обележен правац главнога, политичкога рада. Година1848. показала је националну солидарност српско-хрватских интереса. Манифестације те солидарности и јединства из 1848. године толико су снажне, да остављају дубоке трагове у историји народнога јединства. Бан Јелачић, приликом свога именовања за бана 11. марта 1848. упућује прокламацију 'народу хрватском и српском у тројединој краљевини Далмације, Хрватске и Славоније' у којој вели да су Хрвати и Срби синови једне мајке, и да међу њима треба да буде мира, слоге, љубави и братства. Сабор хрватски састао се на позив банов 24. маја 1848. године, у присуству српске депутације под водством патријарха Рајачића. Том приликом Људевит Гај, у седници сабора говорио је о слози између Срба и Хрвата, и како је и он делио Хрвате и Србе у два народа, прекинуо га је Јелачић: 'Ми смо један народ, оставимо Србље и Хрвате.' У представци надвојводи Јовану сабор говори о Србима у Мађарској и овако се изражава: '...јер са Србима смо ми један народ те тако чврсто стопљени да нас ништа више на свету раздружити не може...'"[19]

Клерикални католички покрет у Монархији је у другој половини XIX века, као пандан југословенској идеји, чија је кичма Српско-хрватски споразум, створио код Хрвата идеју о њиховом потпуно различитом историјском развоју од Срба, који су били прво под утицајем Византије, а касније под вишевековним турским ропством, које је пре свега морално уназадило Српство. Због тога католицизам мора бити интегративни фактор Монархије, без обзира на све остале разлике,

[18] Милован Миловановић, *Срби и Хрвати,* Београд 1895, 29.

[19] Лазар Марковић, *Милован Миловановић и српско-хрватски односи,* Нови Живот, Београд 1920, бр. 3, 258–259.

пре свега етничке и културне. Тада код Хрвата почиње јак сепаратистички покрет у односу на Србе. Миловановић је упозоравао на те евидентне процесе.

„Али аустријска политика према Јужним Словенима на Балкану и католичка црква не остављају српско-хрватске односе самим Србима и Хрватима. Хрвати би се после 1848. окупили били око српскога царства, да нису ови други фактори настојали свим силама да одрже Хрвате као посебну народну заједницу и да их употребе као средство преко кога ће раширити свој утицај међу Јужним Словенима. 'Хрватској амбицији створени су ради тога широки хоризонти. Пред очи Хрвата изнета је тада варљива слика велике државне целине на Словенском Југу, чији би центар био Загреб и која би на се морала примити хрватско обележје.' Таквим искушењима тешко је било одолети. Аристократија, свештенство, па и сам пук прихватили су ова дошаптавања, скренули су са пута општих српско-хрватских интереса и тако су неосетно ставили себе у политичку службу туђинску. После Берлинског конгреса Хрвати отворено одбацују југословенске идеје. И мало по мало они долазе до нових концепција. Они у време данашње, вели Миловановић, не мисле да иступају из српске заједнице и да постану одвојена хрватска народност, већ раде на томе да се српско-хрватска народност подели на два дела: један који би носио као целина хрватско име и хрватско обележје, и други који би могао остати српски, са српским обележјем. Миловановић назива тај посао злочиначким и самоубилачким. Он не би замерао Хрватима на њиховим претензијама, кад би ове биле засноване на изједначењу хрватског са српским, и кад би оне значиле манифестацију јединства народног изведеног у крајњим конзеквенцијама. Али Хрвати присвајају српске крајеве и хоће да их учине хрватским. Ту се сад Миловановић окреће противу Срба и оштро их осуђује што без устезања примају мисао о издвајању Хрватске из српско-хрватске заједнице. И Срби и Хрвати, вели он, тако мало разумеју да се хрватство не да више оделити од српства, и да се интереси хрватски и будућност хрватска не могу више одвојити од српских интереса и српске будућности."[20]

Хрвати се служе споразумом са Србима само по потреби. Увек је то конкретно дефинисан интерес.

„Према стању у којему се данас налазе Срби и Хрвати питање је још спорно, да ли ће стварање српско-хрватске народне заједнице

[20] Исто, 259–260.

извршено иницијативом хрватском, изазвано животним потребама хрватским, донети корисног резултата. Питање у толико теже, у колико судбоносније за нас Србе, што смо ми и пре те заједнице и без ње имали све потребне погодбе за самосталан народни живот. Нема сумње да би те погодбе приштајем Хрвата уз српску народност постале потпуније, да би гаранције за будућност и српску и хрватску тим самим знатно нарасле, да само туђинским утицајем није изазван хрватски сепаратизам, који прети да разори српско-хрватску народну заједницу и да је подчини туђинским утицајима и туђинској власти. Овако пак ко зна. Јер и ако је сигурно да ће једном, раније или доцније, доћи дан, кад ће Хрвати увидети своју заблуду, разумети сву тежину својега греха и према браћи својој Србима и према себи самима, није немогућно да тај обрт наступи доцне, тек пошто се буду већ посвршавали догађаји, чије се последице не дају више ни збрисати ни поправити".[21]

Хрватски сепаратизам јача само онда када има потпору неког моћног фактора, Римокатоличке цркве или моћ Хабсбуршке Монархије. Захваљујући тој потпори, они претендују на српске просторе, образлажући да на то имају историјско право, правну подлогу, али и због будућности, због припадништва католичкој цивилизацији.

„Треба добро разумети данашњи хрватски сепаратизам и данашње хрватске амбиције, па да се увиди, колико је у исто време и шимерична и грешна политика, која се води у Загребу, или боље којом су се дали завести у Загребу. Хрвати нису напустили нити су могли напустити мисао о народној заједници са Србима. Томе већ није било више времена. Данашњи хрватски сепаратизам не значи никако поновно издвајање Хрвата из српско-хрватске народне заједнице, повраћање ка оделитој, самосталној хрватској народности. Хрвати остају и даље, остају неповратни, за вечита времена у крилу народности српске, са којом су се данас већ неразлучно спојили, са којом ће заједно или напредовати или пропасти. Али у тој својој српско-хрватској народности они су одредили, издвојили један нарочити део, којему они желе да наметну хрватско име и да га подчине утицају и власти Загреба. Тај део заједничке српско-хрватске народне територије, који Хрвати за се ревендикују, простире се управо до оних истих граница, до којих се протеже сфера аустро-угарске власти и до којих следствено католичка пропаганда држи да може успешно вршити свој прозелитизам. Далмација са Босном и Херцеговином

[21] Милован Миловановић, *Срби и Хрвати*, Београд 1895, 32.

поред Троједнице и српских земаља које улазе у састав круне Св. Стевана, ушле су у оквир оних нових хрватских амбиција".[22]

На крају рада Миловановић упозорава Србство на опрез према хрватском сепаратизму.

„Ми пак Срби, са наше стране, допринели смо такође не мало, да се српско-хрватски односи доведу до овога данашњега очајнога стања. Наша индиферентност и пасивност у почетку, наша охолост и наше самопоуздање доцније, кад су већ Хрвати заведени ударили злосрећним сепаратистичким путем, као да су поручени били да олакшају успех туђинској интриги, да убрзају процес отуђивања међу Србима и Хрватима. Ма да ништа од српске стране није било учињено да се сепаратизам и завада јаве, ништа озбиљно такође није било покушано, да се Хрвати изведу из својих заблуда и да се поврате на прави пут велике народне српско-хрватске политике".[23]

Дело М. Миловановића *Срби и Хрвати* штампано је и латиницом у другом издању. Загребачки лист *Обзор* донео је неколико приказа дела *Срби и Хрвати* (бројеви 175, 176 и 177 из 1895). Било је доста критичких осврта на рад М. Миловановића, због тога им је он одговорио новим чланком у часопису *Дело*, у ствари замишљеним као предговор другом издању. М. Миловановић пише:

„Два добитка, дакле, две велике тековине, на пољу расправљања српско-хрватских спорова, стишавања српско-хрватских размирица, сређивања српско-хрватских односа. И на хрватској као и на српској страни мислене патриоте осећају подједнако потребу да нађу излаза из данашњег несносног стања путем озбиљне дискусије, која је себи поставила задатак да истражује како ће се што брже и што свестраније задовољити општи народни интерес, постићи опште добро народа. И од српске и од хрватске стране означена су једна иста спорна питања као главно тежиште, око којега се скупљају све српско-хрватске супротне тежње и из којега потичу све размирице и сви спорови између Срба и Хрвата.

Ми смо дакле с *Обзор-ом*, што ће рећи са најпросвећенијим делом јавнога мњења хрватског, сложни у овим двема стварима:

1) да су Срби и Хрвати један народ, и да су њихове међусобне размирице општа народна несрећа којом се само туђинци, њихови противници, могу користити,

[22] Исто, 30.

[23] Исто, 33.

2) да је главни извор тих злосрећних размирица међу Србима и Хрватима сконцентрисан у овај мах, у првом реду у босанско-херцеговачкоме питању, и у другом реду у питању односа балканских Словена према Аустро-Угарској".[24]

М. Миловановић упозорава Хрвате да циљеви спољне политике Аустроугарске на Балкану нису подударни са хрватским циљевима, да су они ипак један мали балкански народ.

„Нећемо се за сад упуштати у исцрпну дискусију питања да ли би тријумф аустро-угарске политике на Балканском полуострву баш тако сигурно значио и остварење данашњих хрватских политичких циљева. Рећи ћемо међу тим без устезања, да се, по нашем дубоком уверењу, Хрвати предају у томе погледу надама, које немају апсолутно никаква основа. Аустро-Угарска, у то нека се не варају у Загребу, води на Балкану своју политику, чије се тенденције и карактер одређују према интересима и према карактеру читаве државне целине а не никако према интересима Хрватства и према аспирацијама загребачких политичара. Хрватство и хрватски политички планови у данашњим приликама служе корисно аустро-угарским циљевима, те се аустро-угарска политика и служи данас њима. Али изводити из тога закључак, да ће затим Аустро-Угарска, кад буде и ако буде постигла свој циљ на Балкану, ставити себе на расположење Хрватству, стати у службу политичким аспирацијама загребачким – било би више него наивно".[25]

Босна и Херцеговина је етнички, територијално, културно, историјски, верски и у свим другим елементима, основа спора Срба и Хрвата, као што је и могућност њиховог јединства.

„Не, Босна и Херцеговина ни по својој историји, ни по својим предањима и успоменама, ни по својим надама и аспирацијама, нису хрватске земље. Хрватске претенсије на те две српске покрајине, у колико се Хрвати издвајају као засебан део у српско-хрватској народној заједници, везују се за туђинску владавину, заснивају своје наде на сили туђинској, која би имала, лишавајући народ босанско-херцеговачки слободе и права самоопредељења, одродити га у исто време од његове српске народности. У Босни и Херцеговини хрватске тежње и хрватска акција иду на супрот животним интересима целокупне српско-хрватске народности и општим интересима

[24] Милован Миловановић, *Поводом расправе "Срби и Хрвати"*, Дело, седма књига, Београд 1895, 230.

[25] Исто, 233.

Словенства. Ми и опет понављамо оно што смо већ једном рекли, да оваква хрватска данашња политика врши посао у исто време и заједнички и самоубилачки! А та несрећна политика има свој основ у оној, колико кобној толико и парадоксалној, заблуделој мисли хрватској, коју је туђински утицај и туђински интерес у њих разбудио: да се у крилу српско-хрватске народне заједнице Хрватство са својим засебним центром одваја од Српства".[26]

Наравно да је Миловановић предвидео многе проблеме у српско-хрватским односима, како око зближавања, тако и око будућег државног јединства. Лазар Марковић је о томе писао следеће:

„Карактеристично је да после триумфа идеје јединства оличене у раду српско-хрватске коалиције, у периоду од 1905. до 1918, већина хрватскога племена иде у назад и враћа се схватањима од пре двадесет и пет година, схватањима у толико више нереалним што нема више оне силе која је такве претензије хтела и могла потпомоћи. Шта би данас Миловановић рекао оним Хрватима које води један Стипе Радић, може се лако закључити по ономе што је унапред наведено. И у том Миловановићевом схватању налазе се елементи за разрешење питања створеног покретом хрватских сељачких маса у корист хрватске сељачке републике".

Почетком XX века идеја југословенства и југословенског уједињења превладала је у српским интелектуалним круговима, али и делимично у самом врху радикалне странке.

„Поводом критике *Обзорове* Миловановић се враћа још једном на кардинално питање српско-хрватског јединства. *Обзор* је јасно био нагласио да Хрвати у истини теже стварању нарочите, самосталне хрватске народности која ће се издвојити из српско-хрватске заједнице и концентрисати око Загреба, са чисто хрватским обележјем. *Обзор* се чак није устезао признати да за успех својих нада и аспирација рачуна на помоћ аустро-угарске политике и на њене успехе на Балканском полуострву и у Босни-Херцеговини. Овака политика, по Миловановићу, значи немоћ, растурање и пропаст српско-хрватске народности". „Данас, кад сваки свестан и увиђаван политичар на Словенском Југу мора разумети да будућност свију Јужних Словена императивно захтева да се оне разлике које су историске прилике створиле међу њима, изравнају, Хрвати се залажу за стварање оделитога хрватскога центра, жртвујући не само Јужно

[26] Исто, 237.

Словенство, већ и интересе своје народне српско-хрватске целине. Али, вели Миловановић, као што и сами Хрвати признају, да би се тај циљ остварио потребно је да аустро-угарска политика на европском истоку триумфује! И сад Миловановић разлаже да Хрватство и хрватски политички планови у ондашњим приликама служе корисно аустро-угарским циљевима, те се а.-угарска политика и служи њима. Али, више је него наивно мислити да би Аустро-Угарска, кад би и ако би остварила своје циљеве, ставила себе на расположење Хрватству и стала у службу загребачким аспирацијама".[27]

М. Миловановић је написао интересантан чланак о српско-бугарском рату из 1885. Радикалска емиграција жестоко је осуђивала тај рат као погубан за Србију, као израз личне самовоље краља Милана. Међутим, Миловановић је сагледавао и његову позадину. После Берлинског конгреса и окупације Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске, Србија је изгубила могућност да се на западу интегрише са својим народом. Србија је остала одсечена од Старе Србије и Црне Горе. Бугарска је од Сан Стефана имала наклоност Русије, али је потајно радила и са Аустроугарском и Турском. После Пловдивског преврата и уједињења са Источном Румунијом, отворила је пут ка Македонији. Србија је своју акцију у Македонији одлагала.

„Српски је интерес пре свега морао бити да се не допусти да се питање источно-румелиско реши – онако како се оно једино могло и морало решити – у искључиву корист Бугара, а да Србија у исто време, ако већ не буде у стању изазвати једновремено дефинитивно решење македонског питања у духу својих интереса, не добије какве било накнаде, које ће изравнати неједнакост, паралисати преимућство, створено решењем источно-румелијскога питања у корист Бугара према Македонији и македонском питању. И ето зато Србија једина није смела бити изненађена таквим догађајем, као што је био пловдивски преврат, нити је смела после таквога догађаја бити неспремна, у недоумици чим да почне и шта да предузме. Србија је морала вазда и непрекидно мислити о могућности да се једнога дана решење питања источно-румелијскога изнесе на дневни ред, очекивати управо из дана у дан решење тога питања, према њему и с обзиром на њега удешавати своју целокупну спољашњу политику и бити спремна да, чим се оно буде јавило, заложи сву своју снагу,

[27] Лазар Марковић, *Милован Миловановић и српско-хрватски односи,* Нови Живот, Београд 1920, бр. 3, 260.

према напред утврђеном плану, према напред добивеним јемствима и везама, у одбрану својих народних интереса".[28]

Пловдивски преврат је на неки начин рушење статуса кво загарантованог Берлинским конгресом. Бугарска је сама кренула у акцију ка стварању Велике Бугарске, без заједничке акције са Србијом. Нова западна династија Кобура јој је омогућила ближе везе са западним центрима моћи, а не само са Русијом. Краљ Милан се доста ослањао на Беч.

„Да ли је Аустро-Угарска гурала Србију у рат против Бугарске, да ли јој је она световала најпре да мобилише своју војску, па затим, кад је већ било сигурно, да се дипломатским путем неће добити никаква накнада за Србију да она сама за се, мачем у руци, покуша изнудити ту накнаду?"

Краљ Милан и одређени кругови у Србији су сматрали да Србија на Пловдивски преврат треба реаговати прво дипломатски, а онда војно, објавом рата Бугарској. Но код већине осталих политичких фактора, поготову код радикала, није било воље за тај рат.

„Година 1885. може се без устезања означити као најцрња и најфаталнија у историји обновљене државе српске. Уједињење бугарско, које се извршило без икакве накнаде Србији, ни територијалне, ни политичке, покварило је одиста, на штету Србије, равнотежу коју је Берлински уговор, свесно или случајно, утврдио између Србије, као представнице Српства, и Бугарске, као представнице Бугарства. Значај политички Србијин на Балканском Полуострву и на Словенскоме Југу, који је већ био тако знатно смањен резултатима последњег великог источног рата, окупацијом Босне и Херцеговине с једне, стварањем кнежевине Бугарске с друге стране, сад је опет, већ самим чином спајања Источне Румелије са Бугарском без икакве паралелне, једновремене тековине српске, пао још дубоко, дубоко ниже. Политички положај Србијин и иначе тежак постао је сад још далеко мучнијим и критичнијим. Њеним изгледима на будућност затворене су и тада једне, мал да не последње вратнице, које су биле још широм отворене.

Сливнички порез, инвазија српског земљишта бугарском војском, потреба интервенције Аустро-Угарске да у Пироту заустави победнички ход бугарског кнеза, донели су Србији, поред штете, која је за

[28] Милован Миловановић, *Пловдивски преврат, српско-бугарски рат,* Београд 1902, 7.

њу истицала из бугарског уједињења, још и срамоту и унижење. На светлу војничку историју Србије и српскога народа пала је сад, првога пута, дебела сенка".[29]

Миловановић критикује тадашњу власт у Србији јер је дозволила да једини пут у историји српски војник буде онај који жели туђу земљу, а не да јуначки и мученички брани своју земљу. Србија је дошла у ситуацију да бечки двор брани статус кво и гаранције које је гарантовао Србији Берлински конгрес.

„И за све то, што је тако било и што се тако свршило, на њену искључиву и штету и срамоту, Србија има да криви једино себе саму. Нико, апсолутно нико, није преварио или изневерио Србијине наде, које би биле оправдане, које би имале рационалне основе. Ни од кога Србија није имала, према своме раду и држању, према својим везама и односима, да очекује што више или што друго, него оно што је у ствари нашла и добила. Политика њезина, и пре Пловдивског преврата и од дана тога преврата до ступања у рат, била је једна поворка, један непрекидан низ заблуда, погрешака, која је могла починити једино, да не речемо ништа оштрије, страховита, беспримерна неувиђавност и лакомисленост!"[30]

Сливничка битка није значила толико војни пораз Србије колико политички пораз и отварање непријатељства с Бугарском, и Пловдивски преврат значио је „отварање македонског питања" за Србију.

Сличан раду о Пловдивском превратy је рад М. Миловановића *Срби и Буīари*. Иако живе једни поред других, средњовековна историја, турско ропство, није приближило Србе и Бугаре у XIX веку, а поготово пред његов крај. „Срби и Бугари су позвани да предњаче на путу стварања заједнице међу балканским народима", писао је М. Миловановић. Иако словенске масе чине огромну већину становништва Балкана, конфликти између њих су израженији него конфликти са Грцима или са романским елементом.

„Историја Балканског полуострва за последњих двадесет година створила је у Европи уверење, да се балкански народи не могу оставити себи самима, и да се њима не може предати наслеђе турско. Балканске државе и народи стоје једни према другима као непомирљиви супарници, чије се тежње међу собом косе, који своје циљеве хоће да постигну једни мимо других и једни на рачун других".[31]

[29] Исто. 16.

[30] Исто, 17.

[31] Милован Миловановић, *Срби и Буīари*, Београд 1898, 21.

Поред фактора мешања великих сила и жеље Русије да буде покровитељ и једних и других, основа конфликта Срба и Бугара је Македонија, као географска, историјска, привредна и културна целина тих државних конфликата Срба и Бугара.

„Једино питање које дели Србе и Бугаре, које стоји на путу њиховом споразуму и које их опредељује да лутају, тражећи начина како да осигурају себи добитке једни противу других и једни на штету других, то је маћедонско питање. И Срби и Бугари заборавили су већ давно све своје старе размирице и рачуне из времена својих самосталних држава, пре инвазије турске. И Срби и Бугари данас и разумеју и осећају да су они своји, једни другима најближи, једни на друге упућени. Њихова заједничка петвековна несрећа зближила их је, створила међу њима заједницу успомена. Исте патње које су их давиле кроз мучне, дуге векове, изазвале су у њима такође исте наде. Годинама су се очи потлачених Бугара исто као и очи потлачених Срба, који су стењали под турским јармом, окретале не само Петрограду, већ и Београду. А братска рука ослобођене Србије пружала се подједнако пађеничкој браћи и преко Тимока, као и преко Дрине и према Косову пољу. У души својој нити Србин гледа у Бугарину, нити Бугарин у Србину свога противника, па чак не ни свога такмаца“.[32]

Етнографско и историјско питање даје истоветне резултате Србима и Бугарима око Македоније. Парадоксално је да су на простору Македоније нашле различит интерес две православне цркве, Српска православна црква и Бугарска егзархија. Македонија је, ипак, пре свега историјска и географска, а не државотворна категорија, истиче Миловановић и због тога целокупан простор Македоније никако не може ући у састав само једне државе.

„Ни историја, ни етнографија, ни географија не стоје ни у чем нити и у колико на путу, да се маћедонско питање реши између Срба и Бугара на начин, који једино одговара правим, добро схваћеним интересима Срба и Бугара, а то ће рећи према истинским животним потребама Србије и Бугарске. У својим данашњим етнографским приликама, од времена кад су се Словени у њој настанили, у средини народа и држава, који су делили међу собом Балкански Полуострв почев од распада Римске Царевине па до данас, Маћедонија није никад била засебна државна целина, нити је у склопу ма које државе стајала у својој целини као засебна, аутономна јединица. Целокупна пак историја и

[32] Исто, 27.

српска и бугарска показује, не може бити јасније, не може бити очигледније, да је Маћедонија била потребна и Србима и Бугарима, да се експансивна снага и српске и бугарске државе увек, на првом месту, упућивала Маћедонији. И Србима и Бугарима, за чување своје државне самосталности, за задовољење својих животних државних потреба, неопходан је био увек излазак на Јегејско Море".[33]

Миловановић чак конкретно предлаже поделу територије Македоније између Србије и Бугарске, мада истиче да би овакав његов предлог Бугари сматрали неправичним. Видно је да је Миловановић сасвим занемарио интерес Грчке, која ће се сплетом околности на крају дочепати највећег дела Македоније и града Солуна као историјског, привредног, културног и сваког другог кључног центра Македоније.

„Где би имала бити најпогоднија и најправичнија гранична линија између српске и бугарске сфере у Маћедонији, било би тешко у појединостима у напред одредити. Свакако пак Вардарска долина морала би припасти Србима а Струмска долина Бугарима. Солун је, о томе не може бити спора, далеко више потребан Србији него ли Бугарској. Природна су пристаништа бугарска на Јегејскоме мору Дедеагач и Кавала, док је Солун намењен од природе да буде пристаниште западне поле Балканскога Полуострва, крајна излазна тачка железничких пруга, што из Средње Европе преко Србије и Босне силазе у долину Вардарску. Може бити још, да би се као крајња мера српских уступака према Бугарској могла усвојити граница, која иде вододелницом Струме и Вардара од данашње границе па до Демир-капије, а одатле на ниже железничком пругом до у Солун. У таквом случају и сама железничка пруга и пристаниште солунско имали би се неутралисати. Принцип да Срби морају изаћи на Јегејско приморје, и да Срби смеју имати Бугаре према себи само на источној а не никако и на јужној страни, мора пре свега остати недирнут".[34]

Балкански савез, чија би основа била Српско-бугарски споразум је основа да не дође до конфликта две словенске државе, сматра М. Миловановић.

Чланак М. Миловановића о спољњој политици надовезује се на претходне чланке.

М. Миловановић пише да друштвеним животом владају одређене природне силе, које имају унутрашњи или спољашњи карактер. Тако и спољна политика сваке земље има своје детерминанте.

[33] Исто, 36.

[34] Исто, 39.

„Она се мора старати у првоме реду, да испуни оне задатке и задовољи оне интересе, који потичу из унутрашњих потреба њезине државе. Ти задаци и ти интереси могу бити најразноврснијег карактера, могу се односити на трговину и на саобраћај, на ширење политичке сфере моћи, или на проширавање граница државних, било ради задовољења неодољивих националних задатака, који се не дају одвојити од самога њезинога бића, било из стратегијских или других, каквих му драго, крупнијих или ситнијих, трајнијих или пролазнијих државних потреба.

Она мора, сем тога, у другоме реду посветити све своје старање, да дође до тачног сазнања свију оних спољашњих струја, свију туђинских потреба и интереса, који иду у прилог опстанку и успешном развијању њезине државе, или које се томе противе. И тек пошто се буде добро упознала и са смеровима и са снагом сваке од тих спољашњих струја, она се може и мора побринути, да, према приликама и потребама, отклони од своје државе опасности и да осигура задовољење њезиних циљева, било тиме што ће по могућности ублажити супротности према својим природним супарницима, било што ће у што јачој мери пробудити интересовање својих природних пријатеља и заштитника.

Полазећи са таквог становишта, ми ћемо покушати да у главним потезима обележимо, какви задаци стоје пред нашом спољашњом политиком и каквим се принципима она мора руководити, којим правцем мора ићи и шта све не сме из вида губити, ако жели одговорити својему позиву“.[35]

Управо је Балкан место где се детерминанте спољне политике највише изражавају. Фактори који је спроводе морају имати највеће интелектуално умеће, мудрост, интуитивност, прилагодљивост и све остале особине које чине успешног државника.

„На Балканском Полуострву, стекли су се крупни, неодољиви животни интереси силних европских држава. Сва снага и сва пажња малених балканских држава, створених тако рећи тек од јуче, без утврђених државних традиција и без оних драгоцених искустава која се само вековима прибирају, удружена управљена једном истом заједничком циљу, руковођена јасном свешћу о неразлучној солидарности интереса, једва да би кадра била упутити их да се нађу у судару тих крупних туђинских интереса. А међутим балканске државе, завађене међу собом, гледајући једна на другу душманским погледима, готове су ето данас баш бацити

[35] Милован Миловановић, *Наша спољња политика,* Дело, четврта књига, Београд 1894, 240.

се у туђинску ма чију службу, без избора и без разбора, само ако је у питању једна другој да нахуде и, једна другу да омету и да оштете".[36]

Балкански народи, без обзира да ли живе у својим државама, или су поробљени, или полуслободни, највише су осетили све противречности спољне политике кроз своју целокупну историју.

„Неке балканске државе, Србија (са Црном Гором), Бугарска и Грчка, стоје и данас једна поред других са оним истим интересима и задацима, какви су међу њима стојали и пре шест и осам стотина година. И, на жалост, са новим државним животом Србије и Бугарске ускрсли су зајено и сви они помућени себични погледи, све оне заблуде, које су некада, пре доласка Турака у Европу, спречиле Јужне Словене да утврде своје господарство на Балканскоме Полуострву и да изврше на овом крају Европе ону регенераторску мисију, коју су германска племена извршила у западној половини римске империје".[37]

Спољна политика Србије налази се у кругу између две непријатељске силе Аустроугарске и Турске, на којима живе делови српског народа, као и суседи попут Бугарске, који траже своје покровитељство. Због тога и Србија треба да нађе свог покровитеља, Миловановић сматра да то може само бити Русија.

„Русија је играла вазда у Источноме Питању прву и најглавнију улогу. Њезина политика била је меродавна у разним менама кроз које је Источно Питање пролазило. Око Русије било уз њу било противу ње, прикупљала се главна радња великих европских сила на Балканскоме Полуострву. Положај Русије у концерту великих европских сила, њезин значај и њезин утицај у општој европској политици, одређивале су, у какве ће мене у опште ступити питање Јужних Словена и понаособ какве ће изгледе добити за се специфично српско питање. Према томе, дакле, питање је од пресуднога значаја за нас, у колико се крајњи циљеви руске политике могу поклапати или морају разилазити са нашим народним идеалима".[38]

Миловановић пише да једино Русија није никада званично била против српских интереса на Балкану, без обзира да ли их је јавно подржала или не. Због тога је он био против принципа Обреновићевске спољне политике ослонца на Аустроугарску. Критиковао је напредну странку због антируских схватања. Полемисао је и са Живојином

[36] Исто, 241.

[37] Исто, 242.

[38] Исто, 249.

Перићем у Скупштини Србије, наводећи да у суштини Србија и нема на кога да се ослони осим на Русију. Миловановић је износио став да западне земље, поготову Енглеска, никада у историји нису учиниле ниједан позитиван политички потез у корист Србије.

„Србија, ако мисли на народну будућност Српства, и ако се још осећа позваном да она оствари српске народне идеале, не сме ни једнога тренутка сметати с ума, да једино Русија може имати интереса помоћи јој у томе. И с тога Србија мора учинити све што јој је у власти, да даде Русији несумњива, неоспорна доказа, како је она и вољна и кадра чувати своју независност према Аустро-Угарској, и како Русија може на њу рачунати као на поузданог, природног савезника за успешно решавање Источнога Питања“.[39]

Спољна политика подразумева стабилно друштво. Спољна и унутрашња политика су увек повезане. Просперитетно друштво увек има стабилнију спољну политику од материјално сиромашнијег.

„Спољашњи задаци Србије заповеднички налажу, да унутрашња политика буде заснована на пуном споразуму, на непомућеној хармонији, између владалачке династије и народа. Српска владалачка династија може успешно радити на остварењу спољашњих задатака Србије, ако буде у истини, не само титулом својом већ и делом, представница српске народне мисли, ако буде у пуном смислу речи народна династија, ношена осећањем народним, прожета до сржи српским народним идеалима. Тада ће само Србија моћи одолети свим туђинским сплеткама и интригама, посветити довољну пажњу спољашњим приликама и својим спољашњим задацима, високо уздићи народну заставу, под којом ће се, суђенога дана, сакупити раскомадано Српство“.[40]

Литература

Лазар Марковић, Милован Миловановић и српско-хрватски односи, Нови Живот, Београд 1920,
Слободан Јовановић, Милован Миловановић, СКГ, бр. 5, Београд 1937,
Милован Миловановић, Источно питање, Дело, друга књига, Београд 1894
Милован Миловановић, Срби и Хрвати, Београд 1895
Милован Миловановић, Пловдивски преврат, српско-бугарски рат, Београд 1902,
Милован Миловановић, Срби и Бугари, Београд 1898

[39] Исто, 257.
[40] Исто, 256.

Branko NADOVEZA

HISTORIC THOUGHT OF MILOVAN MILOVANOVIĆ

Summary

Milovan Milovanović (1863-1912) was born and died in Belgrade. As per his education he was a lawyer, and as per his profession he was statesman and politician. He studied the Faculty of Law in Belgrade and Paris. He was one of the leaders of the People's Radical Party, belonged to the moderate party's wing which was ready for co-operation and compromise with governing structures in order to achieve the main goal – parliamentary democracy. He was also the professor of International and Constitutional Law at the Great School, and from 1888 at the Faculty of Law; He was one of the participants in the Constitutions of 1888 and 1901 making, the head of the Ministry of Foreign Affairs 1890-1892; 1893-1894; Minister of Justice 1896-1897; Minister of People's Economy 1901-1902; Minister of Finance 1902; Ambassador in Bucharest 1900-1901, and in Rome 1902-1907; Minister of Foreign Affairs 1908-1911; President of Serbian government 1911-1912.

He was the Minister of Foreign Affairs in the time of Annexation crisis, where he was pleading for Serbian national interests, but he was also against the war with Austria-Hungary. He was a great supporter of Balkan's federation, and especially military and political agreement with Bulgaria, what resulted in Balkan's federation in 1912, what gave him a great popularity in the Radical party and Serbian society. He was the initiator of the radical magazine "Delo" ("Deed") in 1894, in which he published a lot of scientific and publishing papers. The following works are especially important: "Serbs and Croats", "Serbs and Bulgarians", "Constitutional Law and Principles of Foreign Policy of the Kingdom of Serbia".

Key words: Milovan Milovanović, historic thought, Balkan's federation, Eastern Question, Serbia, Bulgaria.

Рад је предат 19. октобра 2011, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 94:323.1(=18):(=163.41)(497.115)"190"

Весна ЗАРКОВИЋ[*]
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ПОКРЕТИ АРБАНАСА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ УОЧИ МЛАДОТУРСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ[**]

Апстракт: У раду је дат приказ деловања Арбанаса уочи младотурске револуције. Младотурска револуција у Османском царству јавља се као резултат дугогодишње кризе и неспровођења реформи којима би се криза решила и омогућило нормално функционисање државе. Неопходност спровођења реформи увиђали су и поједини турски функционери, али је постојао јак отпор, како у самом државном апарату, тако и у народу, често изманипулисаном разним пропагандама. Нарочито јак отпор спровођењу реформи био је на простору Старе Србије. Отпор је пружало арбанашко становништво иза којег су најчешће стајали локални прваци, сматрајући да реформама угрожавају интересе Арбанаса. На то их је подстицала и пропаганда Аустроугарске ширећи гласине да су за реформе криви Срби, због чега се Арбанаси буне против њиховог увођења. Иако су покрети превасходно усмерени против државе која изводи реформе, у збивања су, не својом вољом, укључени и Срби, што њихов положај чини још неизвеснијим.

Кључне речи: Срби, Арбанаси, Стара Србија, Османско царство, реформе, покрети.

Режим Абдул Хамида је за српски народ био веома погубан. Срби у Османском царству и после великих напора и жртава нису могли да обезбеде не само мир и равноправност, него и колико-толико

---

* Истраживач сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

**Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

подношљив живот. Године тог режима испуњене су за Србе најразноврснијим патњама, којима су били најизложенији они у призренском, пећком, приштинском и дебарском санџаку, као и у гостиварској кази. Кораци које је српска влада предузимала у Цариграду уз помоћ Русије 1896, 1899, 1901. и 1902. године нису имали никаквог успеха, а реформна акција из 1903. године, настала као резултат притиска великих сила због зулума чињених током афере у Ибарском Колашину, није се распростирала на поменуте области.[1]

Представници српске владе настојали су да се у интересу Срба у Старој Србији обезбеди правилна и праведна примена турских закона помоћу реформи које је предвидео 23. члан Берлинског уговора. У складу с тим је захтевано: 1) да се разоружају Арбанаси, или да се допусти и Србима право слободног ношења оружја, које је уосталом признато у Хатихумајуму 1856. године; 2) да се смењују или кажњавају они представници власти који помажу Арбанасе у вршењу злодела према Србима и замењују их, без обзира на народност, спремним и савесним чиновницима; 3) да се појачају војни гарнизони у оним местима где је самовоља Арбанаса велика; 4) да се уведу административне и судске реформе с учешћем хришћанског елемента у судству и администрацији; 5) да се примене аграрно-финансијске реформе. Резултат рада дипломатије Србије и других држава довео је до реформног програма израђеног у Мирцштету, али је нарочитим настојањем Аустроугарске била искључена баш Стара Србија, где су оне биле најпотребније. Област Старе Србије где су живели Срби обухватала је цео Косовски вилајет, заједно са старим новопазарским санџаком, северозападни део скадарског вилајета с јадранском обалом (Драч, Љеш, Сан Ђовани ди Медуа, итд.), северни и источни део битољског вилајета (Дримкол, Дебар, Пореч, Прилеп). Географска граница била је од тромеђе на српско-бугарско-турској граници од Патарице на југ вододелницом између Злетовске реке и Брегалнице, а од утока Злетовске реке Брегалницом до утока у Вардар, а одатле Бабуном, тако да Прилеп и Кичево с Охридом и њиховом околином улазе у њен састав. Од Охридског језера донекле Црним Дримом па онда реком Шкумбом.[2]

---

[1] В. Зарковић, *Афера у Ибарском Колашину 1901-1902. године*, Институт за српску културу Приштина-Лепосавић, Лепосавић, 2008.

[2] Архив Југославије, Збирка Јована Јовановића Пижона фонд 80, (у даљем тексту АЈ, ЈЈП), 80-1-2.

У овако ограниченој Старој Србији српско становништво је, према неким мишљењима представљало већину и према непровереним турским подацима бројало: у Новопазарском санџаку, Косову и Метохији до Шара 472.000, Скопском, без Штипа, Пахчова и Радовишта 285.000, Дебарском (Горња Река) 42.800, Кичеву и Поречу 32.300, Скадарском (северозападни део) 28.900.[3]

Бројност српског, нити осталог становништва, није било лако установити, чак и у оваквим случајевима када се дипломате Србије позивају на званичну турску статистику. С друге стране, српско становништво није подједнако било заступљено у свим крајевима Старе Србије, због чега је било погодно за бројне акције које су биле спровођене против њега. Те акције су најчешће спроводили обесни Арбанаси, а неретко је и локална власт на њих гледала са одобравањем. Тек када би појединачни зулуми прерасли у нешто веће долазило је, на притисак Србије, Русије и других држава, до одређених акција у циљу смиривања ситуације. Акција је полазила од Порте, али се често на путу до места где је требало спровести, губила или се претварала у нешто сасвим друго. Највећу сметњу реализовању акција на увођењу реда које су полазиле из Цариграда представљали су локални органи власти, у којима су често поред Турака били и Арбанаси, локалне аге и бегови и прваци. Због тога велике силе увиђају да је за увођење реда у европским деловима Османског царства потребно извршити коренite реформе које би захватиле све поре турске државе. Овим су највише биле погођене локалне власти и великаши, па је и отпор против реформи највећи на локалном нивоу. Неискреност појединих западних сила и турске администрације погодовале су покретима против реформи. То је, међутим, доводило до неодрживог стања, у коме преовладавају две стране: једна у врховима власти која увиђа неопходност реформи и друга која се опире њима. Срби су се нашли некако по страни, али недовољно удаљени да не би били увучени у сукобе око реформи. Ситуација је кулминирала пред 1908. годину, а младотурска револуција је производ тог сукоба. Главни противници реформи били су Арбанаси, у позадини чијих акција често стоји Аустроугарска, који се током читаве 1907. године буне против реформи и предузимају одређене покрете како би државу приморали да одустане од њих. Покрет је захватио широки простор.

[3] AJ, JJII, 80-1-2.

Након извесног комешања Арбанаса и покрета који се ширио на све стране, без везе са осталим крајевима, покрет је захватио целу гњиланску нахију, Лаб, Косово, Дреницу, Митровицу, па чак и Нови Пазар. Преговори Арбанаса и турских власти нису давали никакве резултате и уместо да се стишавају они су се све више ширили. У том моменту нису били изражени једино у Призрену и Пећи. Сматрајући да су раније били иницијатори разних покрета, Призренци су своје држање правдали речима: „Ми смо до сада, поручују они Косову, први подизали буне па смо први, и највише, и страдали због њих. Право је да један пут ви отпочнете." За разлику од њих, представници пећке нахије нису се изјашњавали, али по честим зборовима, на којима се везивала беса да се дужна крв не тражи, лако је било закључити какве су им биле намере и какав био био њихов одговор. Поред тога, било је безуспешних покушаја од Арбанаса, нарочито од оних на Косову, да и Србе придобију за овај покрет. Цео покрет је био изражен преко зборова и преговора са турским властима и до сукоба није долазило. Једино је у Новом Пазару покушан напад на хућумат, услед чега је новопазарска чаршија била затворена.[4]

У почетку су се Арбанаси бунили против Ђаковаца који су службовали у приштинском санџаку, нарочито против команданата жандармерије Ћемал-бега и Муртеза Цура, захтевајући да се уклоне из Приштине. Основни разлог што су били против њих је тај што су ови били представници централних власти, и као такви трудили се да спроведу наредбе из Цариграда. Иако је власт дала обећање да ће уклонити поменуте личности, касније је одустала. Интересантно је да Арбанаси нису имали више такве захтеве, већ су инсистирали да се реформе не уводе, јер су увидели да акција полази од врха, а не од појединих представника органа власти у локалу. Упоредо с тим, кружиле су разне приче које су замишљене реформе компромитовале, па се, тако, говорило о реформи пореског система, којима се предвиђало увођење пореза на врата и прозоре, а иницијатива за те реформе приписивала се Србији, Аустрији или осталим великим силама. Већи део Арбанаса из Лаба говорио је да ће прићи Србији. На то су их одвраћали Арбанаси из Србије, изговарајући се исељавањем

[4] Архив Србије, Министарство иностраних дела Србије, Политичко-просветно одељење (у даљем тексту АС, МИДС, ПП0), 1907, А-ред 36, ПП Бр. 126, М. Ракић – Николи Пашићу, Приштина, 16. фебруар 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 3/1, док. бр. 174, 437.

и наводећи нека убиства која су се догодила и све правдали речима: „А зар ви сами да ућете драговољно у јарам и подносите српске зулуме?“[5]

Велики арбанашки збор одржан је у селу Варош, близу Феризовића на коме су учествовали прваци овог краја, али и из Дренице, Сиринића и Качаника са околином. Око хиљаду и двеста Арбанаса, на окићеним коњима и до зуба наоружани, прошли су кроз Феризовић. На самом зборном месту, где се налазило око три хиљаде људи, постигнут је договор да нико не сме извршити никакво убиство до Ђурђевдана и да се придружују одлуци осталих арбанашких зборова да се не примају нови прирези и реформе. У случају ако би се појавио царски чиновник за наплату пореза требало је да се протера из села. У противном, село које не би поступило по тој одлуци било би нападнуто и спаљено.[6]

Иако су на својим зборовима везивали бесу да нико не сме до Ђурђевдана да изврши убиство или почини неки злочин, Арбанаси нису пропустили прилику да оштете Србе на тај начин што су се окомили на чуваре српских села. Наиме, они су изјављивали да је сасвим довољна беса и да су чувари села излишни. Зато су вршили притисак на Уку Јонуза да престане са чувањем села Драгољевца. Избор је пао на Уку зато што је он био најјачи и ако би он напустио тај посао, исто би учинили и остали чувари. Са том намером је послат познати Суљ Касап из Пећи да преговара и када није успео, Ука је одведен у Пећ. У време одсуства Суљ Касапа у пећкој нахији су извршене казне над двојицом Арбанаса, који су и поред одлуке збора пали на крв. Били су то Идриз Бајрамов из села Истока и Идриз Фазлија из села Љубожде. Убрзо затим, предвођена Суљ Касапом гомила Арбанаса је напала и куће поменутих Арбанаса и спалила их.[7]

Арбанаси вучитрнске нахије одржали су збор у Новом Селу на коме су решавали питања као и Арбанаси других нахија, који су везивали

---

[5] АС, МИДС, ПО, 1907, ред 36, П. Бр. 88, М. Ракић – Николи Пашићу, Приштина, 8. март 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 3/I, док. 140, 388-389.

[6] АС, МИДС, ПО, 1907, А ред 36, П. Бр. 103, М. Ракић – Министарству иностраних дела, Приштина, 11. фебруар 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 3/I, док. 148, 396-397.

[7] АС, МИДС, ПО, 1907, А ред 36, П. Бр. 129, М. Ракић – Николи Пашићу, Приштина, 16. фебруар 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 3/I, док. 175, 438.

бесу да се одупру извођењу реформи.[8] Истовремено, Арбанаси су и у Пећком Подгору везивали бесу, али се она разликовала од осталих зато што је утврђена са знањем и уз помоћ власти. Виђенији Арбанаси су сматрали да би се на тај начин спречило увођење реформи и нових намета о којима се све чешће причало. Такође, били су убеђени да реформе не долазе од султана, него са стране, а све под изговором да би се „рајиˮ олакшао положај. Власт није утицала само да се беса склопи, већ је активно учествовала у кажњавању оних који би је прекршили, као што је био случај Идриза из села Драгољевца, којег је, после прекршене бесе, требало казнити спаљивањем и рушењем кула и осталих зграда. Тим поводом окупило се 200 првака да изврше казну. Након Идризове одлучности да се не преда стигло је појачање из Пећи од тридесетак војника на челу са Смаил-ефендијом. Идриз није имао други избор, напустио је кулу коју су Арбанаси заштићени војском, до темеља порушили. Двојица Арбанаса, Идриз из Драгољевца и Идриз из Љубожде, прекршили су бесу и били кажњени прописаном казном. С обзиром на то да су убили Арбанасе, није се могло предвидети да ли би се према њима овако енергично поступило и да су зло учинили Србима.[9]

У другој половини 1906. године било је релативно мало убистава, док је у децембру забележено једно убиство и један покушај убиства. Та ретка појава могла би се објаснити последњим покретом Арбанаса, који су, предосећајући сукоб с властима, осетили потребу да на неко време оставе Србе на миру, што су и учинили, уносећи одредбе у своје бесе да не чине зулуме над њима. Иако су се убиства смањила, стање српског народа се није поправило. Оно је потицало од апсолутне кривичне недодирљивости арбанашких зулумћара, због слабости самих власти и од уверења, створеног другим искуством и урођеним страхом да се све може у тренутку преокренути на штету Срба.[10]

---

[8] АС, МИДС, ПО, 1907, А ред 18, ПП. Бр. 164, М. Ракић – Министарству иностраних дела, Приштина, 26. фебруар 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 3/I, док. 232, 513.

[9] АС, МИДС, ПО, 1907, А ред 18, ПП. Бр. 176, М. Ракић – Николи Пашићу, Приштина, 1. март 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 3/I, док. 241, 527-528; М. Ракић, *Конзулска писма 1905-1911*, Приредио, поговор и коментаре написао Андреј Митровић, Просвета, Београд, 1985, 111-112.

[10] АС, МИДС, ПО, 1907, 3-ред 112, ПП Бр. 197, Конзулат Краљевине Србије у Приштини – Министарству иностраних дела Краљевине Србије у Београду, Приштина 18. март 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 3/I, док. 275, 569.

Након затишја које је трајало три месеца у пећкој нахији, у крајевима где није везана беса Арбанаси су наставили са убиствима и зулумима. Напади на поједине виђеније Србе су учестали у свим крајевима, сем Подгорја. Карактеристичан пример је случај угледне породице Ракић из Кијева која се, у немогућности да подноси зулуме, иселила са своје земље и прешла у Ново Село на имање Махмуда Зајима. Међутим, Арбанаси нису нападали само српски народ већ и њихове светиње. Испалили су неколико метака на Пећку Патријаршију, поразбијали многе прозоре и оштетили црквена кубета.[11]

Арбанаси из Дренице и Лаба су, по угледу на догађаје који су претходили у Пећи, протестовали против увођења реформи и пореских обавеза. Окупили су се у близини Вучитрна, тачније у Дубници, захтевајући ослобађање од зама (пореске повишице), запретили нападом на Вучитрн и протеривањем кајмакама уколико им се не испуне захтеви.[12] Услед покрета који је уследио и био уперен против царских власти, у Приштини је био појачан војни одред са два нова табора (батаљона). Истовремено, појачана је и војска у Призрену, Пећи и Ђаковици. Појачање је представљало демонстрирање силе којом би се Арбанаси приморали на увођење реформи. Међутим, неуспех војске да у Лабу попише стоку и покупи пореску основицу, јер им Арбанаси нису дозвољавали, османским властима је послужило као оправдање пред Европом да је у тим крајевма немогуће увођење реформи, а уједно и завођење реда.[13]

На другој страни, у Прешеву се окупило око 2000 наоружаних Арбанаса на чијем челу се налазио Идриз Сефер[14] и Селим Нарча, барјактари, док им је вођа био Мехмед Дошљак са помоћницима Усеином и Сејругом Шевић. Захтевали су да се у Прешеву укину дације (давања)

---

[11] АС, МИДС, ПИО, 1907, 3-ред 112, ПП Бр. 246, М. Ракић – Николи Пашићу, Приштина, 22. март 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 3/I, док. 336, 671-672.

[12] Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века (од чифчијства до банкарства)*, САНУ, Београд 1988, 58.

[13] АС, МИДС, ПИО, 1906, О-ред 200, ПП Бр. 297, Настас Настасијевић – Министарству иностраних дела, Приштина, 29. март 1906. Вероватно погрешно 1906. Нађено у кошуљици „Организација нашег комитског рада на Косову", ПИО за 1907. Садржина одговара 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 3/I, док. 368, 728-730.

[14] М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Завод за уџбенике, Београд 2009, 89.

и поставе страни официри, смењен је кадија и постављен други човек да суди, док је кајмакам приморан да се покорава њиховим наредбама. У Прешево је био упућен и један табор војске, а да би покрет изгледао општи, а не само мухамедански, из Пчиње је било поведено десетак српских првака, који су се касније извукли. Прешевски Арбанаси су били у вези са пчињским, а цео покрет је потекао иницијативом гњиланских Арбанаса.[15]

Покрет против реформи се из Прешева проширио на Куманово и био подржаван од власти која је наговарала српске кметове да се придруже Арбанасима. Не желећи да се придруже таквом покрету, јер нису имали одобрење од српског конзула у Скопљу, Срби су били бојкотовани и није им се смело ништа ни продати, ни купити од њих. У случају арбанашког притиска да им се придруже, Србима је од стране конзула саветовано да обећају Арбанасима помоћ преко својих старешина, али да не иду заједно са њима. Истовремено, требало је реаговати упућивањем жалби преко Хилми паше против турских власти због оваквог понашања, а то је саветовано и у околним селима. Претпоставку да је цела акција настала иницијативом Аустроугарске потврђује чињеница да је покрет настао и био најживљи у Прешеву, где је Аустроугарска имала највећи утицај и где су предвиђеним жандармеријским реформама требали да дођу њени официри.[16] Пошто се покрет ширио, власти су упутиле у Куманово и Прешево чувеног Шемси пашу, дивизионог генерала из Митровице. Он је у Куманову преговарао са двадесетак арбанашких поглавара и постигао договор да се сва питања одложе на неко време, након чега су се Арбанаси разишли. После Куманова Шемси паша је отишао у Прешево, где су преговори теже ишли, јер Арбанаси нису одустајали од својих захтева, па су му у помоћ стигли командант дивизије из Скопља Осман паша и командант бригаде Кадри паша. Уз велики напор, после неколико дана преговора, пошло им је за руком да примире Арбанасе на неко време. Арбанаси су се повукли из Прешева, а цела акција се

[15] АС, МИДС, ПОО, 1907, Р-ред 18, ПП Бр. 315, Генерални конзулат Краљевине Србије у Скопљу – Министарству иностраних дела Краљевине Србије у Београду, Скопље, 26. март 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 3/I, док. 355, 702-703.

[16] АС, МИДС, ПОО, 1907, Р-ред 18, ПП Бр. 320, Генерални конзулат Краљевине Србије у Скопљу – Министарству иностраних дела Србије у Београду, Скопље, 2. април 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 3/II, док. 378, 737-738.

пренела на Гњилане, где је планирано да се одржи један општи збор из свих поменутих каза.[17] Због настале ситуације Шемси паша је изненада, без најаве, допутовао у Приштину и одсео код Џемаил аге, познатог косовског спахије. У то време су готово сва српска села на Косову подносила тужбе хуџумату против неправилног разреза пореза, нарочито војнице, па су Срби дочекали прилику да се против ове неправде пожале и Шемси паши. Истовремено, на договор код Шемси паше долазили су арбанашки прваци са Косова и Дренице, а за њима и прваци из Лаба и Голака, којима је, уз присуство мутесарифа, великог кадије и једног тумача обећано испуњење свих захтева од стране султана, што је подразумевало смањење пореза, уклањање из Приштине Бајрама и Муртеза Цура, као и отпуштање из службе команданта приштинске жандармерије. Заузврат они би остали мирни, плаћали порез и давали војнике. Интересантно је да се Шемси паша овде противио беси, док се у Гњилану залагао да се одржи.[18] Након одласка Шемси паше из Приштине настало је затишје међу Арбанасима, јер су им испуњени сви захтеви за које су се залагали последњих шест месеци.

С обзиром на то да се беса везивала до Ђурђевдана, пропала је свуда, осим у гњиланској кази где су Арбанси покушали да је вежу, али без резулата. Имајући у виду чињеницу да је власт у овом крају утицала да се беса веже, чак и кажњавала преступнике који су ометали и спречавали спровођење реформи, долазимо до закључка да беса није пропала у Гњиланској нахији зато што је она била најизложенија реформама. Одмах по престанку бесе Арбанаси су, као по команди, насрнули свом силом на српски народ, док су путеви из Пећи и Призрена били пресечени. Колико је ситуација била лоша сведоче и речи Тухолке из Митровице да „никад није видео овако велике несреће, а мање могућности за помоћ и поправку стања“, док је Кутјепо из Призрена сматрао „да само Бог може помоћи“.[19] У пећкој нахији беса није свуда прихваћена па су

[17] АС, МИДС, ППО, 1907, А-ред 36, ПП Бр. 391, Генерални конзулат Краљевине Србије у Скопљу – Министарству иностраних дела Краљевине Србије у Београду, Скопље, 19. април 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 3/II, док. 462, 861-862.

[18] АС, МИДС, Посланство Цариград 1907, Ф-129, ПП Бр. 322, М. Ракић – Посланству Краљевине у Турској, Приштина, 3. мај 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 3/II, док. 519, 924-925.

[19] АС, МИДС, Посланство Цариград, 1907, Ф-129, ПП Бр. 357, М. Ракић – Посланству Краљевине Србије у Турској, Приштина, 15. мај 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 3/II, док. 571, 1005-1007.

се злостављања Срба несметано настављала у присуству самих турских власти, које уопште нису реаговале на почињене злочине.

Од свих беса које су се од јесени 1906. до Ђурђевдана 1907. године везивале у овим крајевима, једна од најинтересантнијих и најтрајнијих била је у гњиланској кази. Иначе, српски народ је у овој кази, која је поред пећке, била изложена највећим притисцима качака и разних цубова, осетио релативно побољшање стања јер су се качаци и цубови повукли, а убиства и крађе скоро престале. Иако је беса била под окриљем власти која је помагала и учествовала у извршењу пресуда арбанашког суда, Арбанаси су сами извршавали пресуду изречену њиховим судом, а затим кривца предавали државном суду на поновно суђење. Овакав поступак, да се за једну кривицу суди два пута, оправдава везивање бесе и њено што дуже трајање. Од Ђурђевдана је уведена једна измена у бесу која није важила за целу гњиланску нахију, а то је прикључење Срба. Иако је било замишљено да сви Срби из целе гњиланске нахије уђу у бесу, то се није догодило, јер су били укључени само они из каменичке општине која је бројала седамдесет села и која је била најкомпактнија српска средина у том крају. Овим је било предвиђено да Арбанаси имају свој суд за међусобне спорове, а Срби такође свој. У случају мешовитог спора оба суда би се укључила у рад: у случају да је кривац Србин предавао би се српском суду, а ако је кривац Арбанас, арбанашком. За председника Српског суда био је именован Трајко из Каменице, док су чланови били сви општинари каменичке општине. Српски суд имао би иста права као и арбанашки, пресуђивао би и извршавао пресуду, док би по извршењу пресуде кривца предавао државном суду.[20] Бројни су примери деловања српског и арбанашког суда у гњиланској кази.[21]

Арбанашки прваци из Дренице, Ортакола, Лаба и Шаље Вучитрнске казе су по угледу на оне из других крајева после дужих преговора код џамије у Пољанцу закључили бесу која је садржала девет тачака. Бесом је било предвиђено:

1) Да нико не чини зулуме до следећег Митровдана;
2) Ко убије да му се запали све што има, а у случају да се супротстави и брани са својим рођацима или фисом, извршење пресуде бесиног суда потпомоћи ће сама власт;

[20] АС, МИДС, ППО, 1907, А-ред 36, ПП Бр. 401, М. Ракић – Николи Пашићу, Приштина, 3. јун 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 3/II, док. 637, 1117-1119; М.Ракић, *Конзулска писма 1905-1911*, 111-112.

[21] М. Ракић, *Конзулска писма 1905-1911*, 125-129.

3) Ко украде или узурпира туђе имање казниће се исто као и убица;
4) Ко на путу пресреће путнике, Србе или Турке, спалиће му се све зграде;
5) Ко глоби рају сматраће се као убица и тако ће бити кажњен;
6) Нове порезе (бидате) да нико не даје, а они који то учине сматраће се издајицама;
7) Ко украде платиће оштећеном двоструку вредност украдене ствари;
8) Да се чувени зликовци Фека и Хамид, који су узурпирали земљу манастира Девича предају царском суду, пошто је та парница већ раније прешла у надлежност царског суда;
9) Ако Фека и Хамид почине и најмањи зулум Девичу биће спаљени без икаквог испита чим домаћин Девича и чауш доставе „беси" списак учињених зулума.

Везивањем ове бесе у Вучитрнској кази Арбанаси су испољили тежњу да се успостави известан поредак који се не би одвајао од царских власти као што је раније био случај.[22] Оваква беса склопљена је под утицајем једног рода Мађуна који нису желели да улазе у сукоб са властима. По угледу на остале крајеве, и Арбанаси Призрена и околине су после дужег времена одржали збор 12. јула 1907. године код Зоићког дуба. О овом збору и његовим одлукама српског конзула у Приштини известио је Јевта Гапић, бојаџија из Призрена.[23] Након зоићког збора одржан је и збор у Призрену на којем су били присутни представници Љуме, Призренског Подгора и Подрима, као и представници грађанства. Збор је интересантан још и по држању власти, које нису спречиле наоружане Љумљане да уђу у град, што јасно ствара слику турске управе у овим крајевима. На самом збору изабран је „комисион" одбор који је имао улогу да се стара о извршењу бесе, што указује на чињеницу да су се Арбанаси, поред ранијег повлађивања, још више осилили узимајући власт у своје руке, док би царска власт била само извршни орган једног одбора изабраног међу њима.[24]

[22] АС, МИДС, ПОО, 1907, А-ред 36, ПП Бр. 445, М. Ракић – Николи Пашићу, Приштина, 21. јун 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 3/II, док. 708, 1229-1232.

[23] *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 4/I, док. 53, 199-202.

[24] АС, МИДС, ПОО, 1907, А-ред 36, ПП Бр. 420, Управа Призренске Богословије, Милан Чемерикић – Главном туторству фонда Симе Игуманова, Призрен, 29. јули 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 4/I, док. 110, 282-284.

Међу арбанашким становништвом наступило је неспокојство због ширења гласина да ће доћи страна управа. Зато су се и определили на опште везивање бесе, сматрајући да на тај начин могу да се заједнички одупру. Велико узнемирење међу Арбанасима изазвале су гласине да је султан продао целу земљу, након чега ће доћи до промене управе. Иако узроци везивања бесе нису били до краја познати, сматрало се да би могли бити у намери да се осујети долазак неког другог који би завладао овом територијом, како се у пропаганди могло чути. Карактеристично је да Срби и Фанде нису позивани када су се бесе везивале, јер су се плашили њихове издаје. Насупрот муслиманима који су стрепели од промена, код католика је у вези с тим постојала велика нада о чему сведоче и речи једног фанде из ораховачке нахије упућене једном сеоском свештенику да ће у најскорије време: „слатки Христос да нас спасе од туђинске власти".[25]

У ђаковичкој нахији дошло је до сукоба између Арбанаса и фанда,[26] у којем је, по причама, спаљено двадесет фанданских кућа у селу Ракочу, а било је мртвих и са једне и са друге стране. До тада су Арбанаси и фанде живели релативно мирно, било је крвних освета, али су се оне решавале као међу самим Арбанасима. Од овог сукоба настало је ново груписање народности за борбу, јер су раније и Арбанаси и фанде били против Срба, а након овог догађаја Арбанаси су били противници и Срба и фанда. Главни елеменат који се увукао у ову борбу, био је верски. Арбанаси су заробили католичког свештеника, патер Луиђија, а католици оскрнавили арбанашку џамију.[27] О сукобу Арбанаса и фанда Петар Костић је послао Туторству у Приштини извештај из којег се види да фанде у ђаковичкој нахији страдају, куће им се пале, не пружају велики отпор противницима, који су намеравали да их што више ослабе

[25] АС, МИДС, ППО, 1907, А-ред 36, ПП Бр. 379, Управа Призренске Богословије, Милан Чемерикић – Главном туторству фонда Симе Игуманова, Призрен, 5. јули 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 4/I, док. 23, 161-164.

[26] М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Завод за уџбенике, Београд, 2009, 92.

[27] АС, МИДС, ППО, 1907, А-ред 36, Бр. 675, Управа Призренске Богословије, Милан Чемерикић – Главном туторству фонда Симе Игуманова, Призрен, 8. септембар 1907; Исто, ПП Бр. 6189, Конзулат Краљевине Србије у Приштини, М. Пећанац – Министарству иностраних дела Краљевине Србије у Београду, Приштина, 14. новембар 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 4/II, док. 446 и 460, 829-830, 860.

и приморају да буду раја без пушака. Једна депутација фанда је посетила аустроугарског конзула где је наишла на лош пријем и свака помоћ им је ускраћена. Резултати посете депутације италијанском конзулату нису познати, док им у руском такође није пружена никаква помоћ.[28] Међутим, конзулат Србије у Приштини је располагао информацијама да су из Призрена и Митровице стизале вести о озбиљним немирима у беранском крају и да су Мирдити јавили фандама из ђаковичке нахије, да ће им Црногорци пружити помоћ у борби против Арбанаса.[29]

Лошу ситуацију у Старој Србији током 1907. године, поред сталних зулума који су вршени од стране Арбанаса над Србима, међусобним заоштреним муслиманско-католичким односима обележили су и догађаји почетком лета исте године у селу Пасјану, у гњиланској кази, када је откривена једна српска чета која се кретала у правцу Пореча. Том приликом је дошло до борбе у којој су изгинули готово сви четници, док је било жртава и на арбанашкој страни и међу турским војницима. У одмазди коју су Арбанаси спровели страдало је и локално српско становништво, као и српско становништво широм Косовског вилајета.[30] После пасјанске афере догађај губи локални карактер јер Арбанаси из других крајева, огорчени због ситуације, предузимају мере против српских чета, чију су појаву опет очекивали и из тог разлога почињу још више угњетавати Србе. Иако би османске власти могле утицати на Арбанасе из гњиланске нахије да се не свете због пасјанске афере, не би могле да спрече оне из осталих крајева да нападају недужне Србе. Оваква ситуација је погодовала и властима јер су покрети Арбанаса против реформи сада били усмерени против Срба. Зато су се појавиле и приче о новим српским четама које се спремају за упад на територију Османског царства, након чега су уследили нови напади.

---

[28] АС, МИДС, ППО, 1907, А-ред 36, Бр. 689, Управа Призренске Богословије, Милан Чемерикић – Главном туторству Симе Игуманова у Београду, Призрен, 13. септембар 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 4/II, док. 459, 859-860.

[29] АС, МИДС, ППО, 1907, А-ред 36, Пов. Бр. 959, М. Пећанац – Министарству иностраних дела Краљевине Србије у Београду, Приштина, 17. децембар 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 4/II, док. 545, 985-987.

[30] С. Недељковић, "Сукоб српских четника и Арбанаса у селу Пасјану 1907. године", у: *Зборник радова Филозофског факултета*, бр. 26-27, Приштина, 1997, 189-195; В. Зарковић, „Погибија српске чете у Пасјану 1907. године", *Баштина*, бр. 26, Приштина-Лепосавић, 2009, 195-210.

Арбанашки покрет уперен против Срба најјаче се осетио у крајевима где турска власт није имала разлога да одржава колико-толико мирно стање, затим у областима где су Срби малобројни и где им је најтеже помоћи. Тако би највеће последице пасјанске афере сносили Срби у пећкој и призренској нахији, тамо где је однос српског живља према Арбанасима био 1:10 (у призренској) и 1:15 (у пећкој). Турци се нису бојали да ће се у те две нахије увести реформе, а бојазан од реформи један је од главних разлога што понекад нису обуздавали Арбанасе. Зато што нису могли да заведу ред у пећкој нахији, странцима су забрањивали да путују по овим крајевима, правдајући се општом несигурношћу која је владала у њима. Беса која је раније била везана у Призрену више се није поштовала. Љумљани су одржали збор у Мехмед-пашиној џамији у Призрену на којем су захтевали да се приступи истребљењу Срба и да се одреди дан када ће се сви Арабанаси латити оружја и извршити општи покољ, наводећи да се неће зауставити док постоји и један Србин. Сматрали су да се Срби стално жале странцима и на тај начин изазивају бидате – реформе, па чак и доводе чете из Србије. Остали Арбанаси, желећи да бар сачувају форму, противили су се таквом решењу доносећи одлуку да се Срби по нахијама убијају тајно, не масовно, већ појединачно. Такође, одредили су чете које би гониле оне из Србије, а као освету за Пасјане да упадају у Србију. У ту сврху Острозубски барјак би дао 480 војника, Полушки 350, Ораховачки 300, Сухоречки 350 и Малохочки 180, што би укупно износило 1660 војника, више од три батаљона. Након ових зборова уследили су многобројни напади на Србе, паљевине и крађе.[31]

Гласови о реформама су се све више ширили и по речима Милана Ракића требало их је, иницијативом саме Турске, уводити у целом приштинском санџаку. Као важније реформе помињала се организација жандармерије и стварање сеоских општина, а као пример послужило би устројство општина у Србији. Међутим, неозбиљност ове реформе коју је Турска пројектовала најбоље показују први покушаји образовања општина, замишљени да се прво спроведу у Дреници: „У Дреници, у којој нема ни хуђумата ни власти, која порез не плаћа

[31] АС, МИДС, ПО, 1907, А-ред 36, ПП Бр. 548, Милан Ракић – Андри Николићу, заступнику министарства иностраних дела у Београду, Приштина 7. август 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 4/I, док. 141, 332-334; М. Ракић, *Конзулска писма 1905-1911*, док. бр. 30, 133-136.

и не иде у војнике!“[32] Није била искључена могућност да је Турска, по својој старој тактици предузимала ове реформе како би предупредила акцију великих сила у овим крајевима. Уједно, постојала је и могућност и да је сама власт изазвала ове немире различитог интензитета желећи да укаже на то какве би последице имало увођење реформи.

Када су у питању жандармеријске реформе постојали су изгледи да се оне прошире на Прешево и Гњилане. Иначе, Прешево и Гњилане су припадали аустроугарском жандармеријском рејону и она је требала да на те две казе прошири жандармеријску реформу „чим се могућност укаже“, а била би условљена бројем официра и жандарма. Годину дана раније Русија је проширила жандармеријску реформу на Касандру, а Италија на Србицу, након чега је де Ђорђи-паша инсистирао да Аустроугарска прошири своју реформу на Гњилане и Прешево, али се она изговарала недовољним бројем официра и жандарма. Зато је требало извршити регрутовање за жандармерију, без којег се не би могла проширити жандармеријска реформа на Гњилане и Прешево, тамо где је била јако потребна. Иначе, Порти није било у интересу да се жандармеријска реформа проширује у ове крајеве. Појава да је регрутација захватила Гњилане и Прешево и да су жандарми из тих каза регрутовани, навела је Живојина Балугџића на закључак да ће се жандармеријска реформа и на њих односити. Међутим, залагање Аустроугарске за реформу наишло би на велики отпор код Порте и Арбанаса. Зато се и претпостављало да арбанашки покрети у тим крајевима имају за циљ ометање аустроугарских жеља.[33]

Да би спасили свој народ у Старој Србији од даљег пропадања, представници српске владе у Цариграду и Петрограду још више су се ангажовали по том питању. Користећи се упутствима које је српска краљевска влада раније упућивала у Петроград, отправник послова је указао на потребу да се реформна акција прошири на све санџаке Косовског вилајета, као и на значај заузимања других сила које би вероватно имало више успеха и представљало најпрактичнији покушај да

[32] АС, МИДС, ПО, 1907, А-ред 36, ПП Бр. 88, М. Ракић – Николи Пашићу, Приштина, 8. март 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 3/I, док. 140, 388-389; М. Ракић, *Конзулска писма 1905-1911*, 334.

[33] АС, МИДС, ПО, 1907,Р ред 18, Пов. Бр. 107, Живојин Балугџић – Николи Пашићу, Цариград, 11. фебруар 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 3/I, док. 149, 397-398.

се у тим крајевима поврати „какав такав ред и мир“.[34] Истовремено, на другој страни, према Порти су упућени захтеви које је требало постепено постављати и остваривати и који су садржали:

1) Признање српске народности у Османском царству;
2) Да се Новопазарски санџак очува у целини и не издвја из Османског царства;
3) Да се српски поданици (трговци, наставници, свештеници и др.) не ометају приликом боравка и обављања професије у Османском царству;
4) Да се у решавању црквених питања увек нађе потпора на Порти, нарочито у случају постављења владика Срба, и покушаја на анулирању фермана из 1765. године о укидању Пећке патријаршије;
5) Захтев да се успостави железничка веза код Мердара са Приштином, Призреном и Јадранским морем, а код Рашке са Митровицом;
6) Да се одобре све мере које би утицале да се трговачки саобраћај живље и јаче развија;
7) Да се манастир Хиландар свуда штити кад буде обнављао старе порушене цркве и буде подизао нове;
8) Да се не омета отварање конзулата у Призрену, Митровици и Пљевљима из разлога што у тим местима постоје и конзулати других држава, а конзули Србије имали би контролу над пропагандним непријатељским радом, на шта Србија има право по конзуларној конвенцији;
9) Да се у судовима који би се преустројили постављају и Срби за судије;
10) Да се Срби у што већем броју примају у државну службу у Косовском вилајету, нарочито у скопском санџаку, због равноправности и једнакости с осталим народностима;
11) Да се уведу оштрије мере против систематичног истребљавања Срба од стране Арбанаса о чему у архиву Посланства има много података;
12) Да се што већи број ђака прима у турске средње, стручне и више школе који би се оспособили за разне позиве;

[34] АС, МИДС, ГК Будимпешта, 1907, Пов. Бр. 295, Министарство иностраних дела Краљевине Србије – Генералном конзулату Краљевине Србије у Будимпешти, Београд 14. фебруар 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 3/I, док. 159, 415-416.

13) Да се амнестирају сви Срби осуђени у турским преким судовима за учешће у одбрани од својих непријатеља.[35]

Сви ови захтеви били су од општег значаја и заснивали су се на једнакости према другим народностима и били у духу тадашње проклamоване турске политике, која је предвиђала обнављање Турске, уз одржавање равнотеже међу хришћанским народима.

Истовремено, док је српска влада појачала своје ангажовање на пољу дипломатије, како би помогла српском становништву у Старој Србији, зулуми и насиља над њеним становништвом нису престајали. Несношљиво стање било је у пећкој нахији из које је исељавање узело маха.[36] Из тог разлога се депутација грађана Пећи жали српском конзулу на несносно стање у тим крајевима, сматрајући да је за њихов опстанак потребно отварање српског, црногорског или ма којег другог конзулата. Највише су желели да се отвори конзулат Србије, а ако то није могуће да се отвори италијански. Идеју за отварање италијанског конзулата дао им је неки званичник тог конзулата у Скопљу и гарантовао отварање конзулата у Пећи уколико би им се они, или неки други виђенији људи, тим поводом обратили. Иако није било пожељно да Италијани са својом пропагандом продру у срце Балканског полуострва, било је од велике користи да неко извештава цариградско посланство о нечувеним злочинима над српским становништвом.[37]

Пећки изасланици нису одлазили вишим турским чиновницима да се жале јер је било примера да су њихови сугрђани из тог разлога раније страдали. Српски конзул је мислио да би било корисно изложити очајно стање у Пећи и околини валији или Хилми паши. Сматрао је да би то поткрепило представке и руског цивилног агента, које су говориле о страдању Срба. Међутим, одлука о даљој жалби била је на изасланицима који су одлучили да се преко Митровице врате кућама.

---

[35] АС, МИДС, ПО, 1907, Ф-III, Д-5, К Пов. Бр. 2542, Министарство иностраних дела Краљевине Србије у Београду – Посланству Краљевине Србије у Цариграду, Београд, 16. фебруар 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 3/I, док. 171, 430-433.

[36] М. Секулић, „Неколико података о положају, погромима и исељавању Срба Пећи и околине под османском влашћу у последњој деценији XIX и првој деценији XX века", *Баштина*, св. 3, Приштина, 1992, 109-132.

[37] АС, МИДС, ППО, 1907, 3-ред 112, ППІ Бр. 740, М. Ј. Пећанац – Н. Пашићу, Приштина, 15. октобар 1907; *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, књ. II, св. 4/II, док. 356, 670-671.

Мишљење изасланика делио је и митрополит Нићифор који је намеравао да заједно са конзулом сачини један експозе о лошем стању у Пећи и упути га Хилми паши и патријаршији. Отварање српског или неког другог конзулата у Пећи било је неопходно и неодложно, јер је преостали српски народ из тих крајева услед великих зулума кренуо да се исељава, а најугледнији сељаци да се турче. Зато су у циљу пружања помоћи српском народу у пећком, призренском и приштинском санџаку предложене мере које су подразумевале да се издејствује код Турске слање што већег броја војске, нарочито у пећком санџаку, као и да се у Пећи што пре отвори конзулат, ако не српски, онда италијански или енглески.[38]

Арбанашки покрети уочи младотурске револуције показују једну стихијност без јасно уобличеног става. Јављају се као реакција на најављене реформе, а често су служили властима да избегну њихово спровођење. Власт је више-мање успешно каналисала те покрете и само ретко користила силу за њихово сузбијање. Чешћа је била демонстрација силе потпомогнута обећањима датим појединим првацима. Последњи аргумент који је увек успевао да Арбанасе окрене од започетих протеста против власти, био је наводна опасност од Срба. Том аргументу су приступали органи власти, али и представници појединих сила, пре свега Аустроугарске, што је, ионако тежак положај српског становништва у Старој Србији, чинило још тежим, стављајући Србе пред нове изазове.

Цитирани необјављени извори:

Архив Југославије, Збирка Јована Јовановића Пижона
Архив Србије, Министарство иностраних дела – Политичко-просветно одељење

Цитирани објављени извори:

Документа о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књ. II, св. 3/I, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, САНУ, Београд, 2004.
Документа о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књ. II, св. 3/II, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, САНУ, Београд, 2004.
Документа о спољној политици Краљевине Србије 1903/1914, књ. II, св. 4/I, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, САНУ, Београд, 2008.

[38] Ђ. Микић, „Настојање Србије на отварању руског или енглеског конзулата у Пећи 1908. године“, *Обележја*, год. IV, бр. 1, Приштина, 1974, 149-167.

Документа о спољној политици Краљевине Србије 1903/1914, књ. II, св. 4/II, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, САНУ, Београд, 2008.

Милан Ракић, *Конзулска писма 1905-1911*, приредио, поговор и коментаре написао Андреј Митровић, Просвета, Београд, 1985.

Цитирана литература:

Зарковић 2008: В. Зарковић, *Афера у Ибарском Колашину 1901-1902. години*, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина-Лепосавић.

Зарковић 2009: В. Зарковић, „Погибија српске чете у Пасјану 1907. године", *Баштина 26*, Приштина-Лепосавић: Институт за српску културу, 195-210.

Јагодић 2009: М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд: Завод за уџбенике.

Микић 1988: Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века (од чифчијства до банкарства)*, Београд: САНУ.

Микић 1974: Ђ. Микић, „Настојање Србије на отварању руског или енглеског конзулата у Пећи 1908. године", *Обележја*, год. IV, бр. 1, Приштина: НИРО Јединство, 149-167.

Недељковић 1997: С. Недељковић, „Сукоб српских четника и Арбанаса у селу Пасјану 1907. године", *Зборник радова Филозофског факултета 26-27*, Приштина: Филозофски факултет,189-195.

Секулић 1992: М. Секулић, „Неколико података о положају, погромима и исељавању Срба Пећи и околине под османском влашћу у последњој деценији XIX и првој деценији XX века", *Баштина* 3, Приштина: Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана, 109-132.

Vesna ZARKOVIĆ

MOVEMENTS OF THE ALBANIANS IN KOSOVO AND METOHIA IN THE EVE OF THE YOUNG TURKISH REVOLUTION

Summary

As per the author's view, deep crisis which was upsetting the Ottoman Empires at the beginning of the 20th century was the consequence of a long-term non-resolution of the occurred problems, and a wrong approach to the events in the state. One of the ways of problems solving was the introduction of reforms what some great powers were insisting on. Non-accordance among them, non-sincerity of the Ottoman powers, and resistance of the local leaders together with the inhabitants, were main obstacles in the execution of the proclaimed reforms. The consequence of such state was the Young Turkish Revolution which was upsetting the Ottoman Empire at the end of its existence. Albanian inhabitants took part in the struggle against reforms, partly under the influence of the local agas and beys, and partly due to the propaganda coming from the side of Austria-Hungary. Stories which could be heard among the Albanians were that the main guilty ones for the reforms introduction who would diminish their rights and equalize the „Christian people"with them, Serbs and „Muscovites"who supports them. Being got used to self-will, the Albanians could see in each movements introduced and implemented by Turkey, if only that was about taxes collection, the introduction of reforms, for what Serbs were being blamed.

The pressure of great powers on the reforms implementation especially became stronger after the Affair in Ibarski Kolašin 1901-1902, where the self-will of the Albanians came to its full expression. The endeavour of the state to introduce reforms was subject to conflicts by the Albanians in the sense of frequent mutinies, which were rather more random with not precise and articulated requests, than represented an organized uprising. Mutinies were initiated with the aim to become fruitful from many sides: by state bodies, which enter the imposed reforms with no sincerity, from local leaders, who think reforms were directly pointed to their interests, and from Austria-Hungary propaganda which sees reforms as an obstacle in the project *Drang nach Osten* realization. These three important factors in the mutinies with the Albanians enlighten themselves in the events in the eve of the Young Turkish Revolution. By reacting to the

stories on the reforms introduction the Albanians at many places throughout Old Serbia organize meetings in which they „take an oath"against mutual conflicts, and with the aim to create a unique front against the action of the state. Documents are telling us that unity not only was it realized, but there were mutual conflicts as well, though more on religious basis between the Albanians Moslems and their fellow citizens Catholics – fandas. There were also differences in the Moslem's corpus, where leading Albanians were supporting movements rather declaratively than in reality having fear for their position in front of the authorities.

Furthermore, The Serbs from the area of Kosovo and Metohia found themselves in an inappropriate position. Although the Albanians left them in peace for some time due to the occupation by their state formation, they were not excluded from the events completely. Calls from the Albanian side were coming to join meetings against reforms, what was considered as cynic one, since reforms should have improved position of Serbian and other Orthodox inhabitants, while from the other side, it was their wish, supported by the information of the Serbian consul, not to come into conflict with the state. They faced a direct danger in the situation as such. By denying of joining the movement against reforms they were absorbing caprice of the Albanian inhabitants on themselves, supported by propaganda on them as main culprits for reforms introduction. Two streams appear among the Albanians regarding reaction to such Serbian behaviour – both fatal. The first one, which had been pleaded by Ljumljani, was that Serbs should be killed massively and publicly, whilst the second one was more cautious and pleaded for the same, but to be done in a different manner – secretly and, at the same time, in less number, in order not to draw the attention of great powers. Just in that time there was the Pasian's affair, when one Serbian guard on its way to Poreč had been revealed and killed, what additionally directed the Albanians' attention toward the Serbs by making blunt their anyway barren movements against reforms? This served the state to continue with procrastination of reforms introduction, which finally resulted in the Young Turkish Revolution in 1908.

Key words: Serbs, Albanians, Old Serbia, Osman's Empire, reforms, movements.

Рад је предат 30. октобра 2011. године, а након позитивних рецензија одлуком главног и одговорног уредника часописа одобрен за штампу.

УДК 94(497.115 Ђаковица)

Владан ВИРИЈЕВИЋ[*]
Филозофски факултет / Косовска Митровица

ЂАКОВИЦА – „ЖИВИ СВЕДОК ПРОПАСТИ СРПСТВА“

Апстракт: У раду се саопштавају до сада позната сазнања о историјском развитку Ђаковице, једног од значајнијих градова у Метохији, са посебним освртом на положај српске популације и њено постепено ишчезавање током периода од краја XV века до Првог балканског рата. Написан је на основу секундарних историјских извора и релевантне литературе.

Кључне речи: Ђаковица, српство, град, Метохија, Арбанаси.

Ђаковица, овај живи сведок пропасти Српства, тако ме је растужила да ми је чисто било мило када сам већ другог дана могао оставити варош.[1] Овом опоромречницом резимирао је своје утиске након посете Ђаковици, 1888. године Спиридон Гопчевић, историчар, астроном и пустолов. Она представља речиту синтезу и, на својеврстан начин, одсликава трагичност вишевековног битисања и одумирања српског етноса, не само у Ђаковици, већ и на читавом простору Косова и Метохије.

О прошлости Ђаковице и, посебно, њеног српског живља, у постојећој научној и литератури публицистичког карактера, записи су оскудни. Сем појединачних чланака, путописних написа и фрагментарних целина из студија које третирају шири простор Метохије, историјат овог града, на жалост, представља поприличну белину. О зачецима Ђаковице као насељеног места, постоје подељена мишљења,

[*] Доцент, Филозофски факултет, Универзитет у Приштини / Косовска Митровица
[1] С. Гопчевић, *Стара Србија и Македонија*, Београд, 1890, 216.

која своја упоришта граде у етимолошком тумачењу њеног назива или, пак, на народној традицији. Штавише, она су, на жалост, конфронтирана из ненаучних разлога.

Смештена у југозападном делу Метохијске равнице, поред реке Ереника (Рибника), на простору средњовековне жупе Алтин, у средњем веку представљала је значајан трговачки центар, којим је управљао мало познати феудалац, војвода Јаков, вазал обласног господара Вука Бранковића, по коме је, изгледа, и добила име.[2] Према тумачењу нашег познатог лингвисте, лексикографа и ономастичара Митра Пешикана, њено име потиче од старосрпске речи *d(i)jak*.[3] У народној традицији с краја XIX века, о постанку Ђаковице постојала су три предања, која је прибележио прота Милош Велимировић. Према првом, назив града потиче од „ђака", тј. да је у њој била школа коју су издржавали српски средњовековни владари.[4] Друго наводи да је на месту данашње Ђаковице, која се налазила на путу Призрен-Скадар, извесни Јаков саградио механу и да је она по њему добила назив.[5] Треће каже да је његов утемељивач Хадум Сулејман-ефендија, познат под именом Хадум-ага, ктитор прве ђаковичке џамије подигнуте током последње деценије XVI века.[6] Ово последње, настојећи да докажу

---

[2] Сачуван је његов новац са натписом *Иаков*, чији се примерци налазе у Народном музеју у Београду, Музеју Косова и неким приватним збиркама. Седам примерака пронађено је 1928. године у селу Малом Бонинцу, а 1965. године још десетак у Новом Брду. – *Задужбине Косова: споменици и знамења српског народа*, Призрен-Београд, 1987, 442.

[3] Mirjana Detelić, *Epski gradovi – leksikon*, Beograd, 2007.

[4] Велимировић наводи податак да су крајем XIX века у Хадум-џамији, најстаријој у Ђаковици, *постојали неки казани велики, за које се прича да су били ђачки*. Казане помиње и Гедеон Јуришић, који је 1844. године боравио у Ђаковици. – Гедеон Јосифа Јуришић, *Дечански првенац*, Нови Сад, 1852, 101; Прота Милош Велимировић, *Васојевићи и Метохија*, Андријевица-Подгорица, 2001, 108.

[5] Исто.

[6] *Пошто је био фет, Турци одведу у Једрене неко момче из Скадра које је било уљедно. То се момче допадне цару, потурчи га, да му име Мустава и постави га за Харем-ћехају. Као такав Мустава је дуго служио. Једном приликом, кад га је цар запитао шта жели да му дарује, казао је, како жели да види мјесто свога рођења. Цар му то дозволи и да му чин паше. Кад је Мустава дошао, допадне му се село Рогова у Асу, и ту хтједне да направи џамију, па убодом ножа опроба земљу, но ту се појави нека нечистота у виду неке балаве смјесе. Зато он пође даље, па такву пробу учини у Ђаковици, гдје је из земље потекла крв – ђак. Мустава, кад је видио како је проврела крв, закључио је да је и земља чиста, и тако он ту подигне џамију, амам и неколико кућа и оснује*

тезу о арбанашком карактеру града, обилато експлоатишу албански историчари (Хасан Калеши, Али Хадри, Јусуф Бајрактари и др.).[7]

У писаним изворима из XIV и XV века Ђаковица се спомиње као сеоско насеље са функцијом центра пијачне трговине, па је, као таква, регистрована и у османлијском пореском дефтеру Скадарског санџака из 1485. године. Према њему, *село Ђаковица* броји 67 домаћинстава, од којих су само два (*Крајуј син Масера* и *Ђон син Г'еје*), вероватно, арбанашког порекла и има сеоског попа.[8] Када је почела да се развија као насеље градског карактера, не може се рећи са сигурношћу. Вероватно је тај процес започет у XVI веку, када се, по једном документу из 1574. године, као њени господари наводе Арнаути Јеласупашићи, који су над српским живљем спроводили *велики зулум*, погубивши у њеној околини око 2.000 хришћана.[9] Према једном наводу, 1590. године у Ђаковици је постојало 45 хришћанских и осам муслиманских кућа.[10] За време успона и јачања Османлијског царства она је делила судбину многих вароши које су добро живеле од

варош, која се од арбанашке речи „Ђак“ йрозове Ђаковица. Па како је Мусйава био адум, йо је и његовој џамији осйао назив „Адум џамија“. Ова се у Ђаковици смайра за йрву и највише се йошйује.

Мусйава-адум намисли и йад да йодиђне, и йочне сйремаши йрађу, но йо му забрани цар и нареди да се из Ђаковице уклони. Мусйава йад оде у Уруменлију, йде йакође начини џамију, амам и неколико кућа и оснује варош йод својим именом, и хйједне да йодиђне йрад, али цар чује, йошаље јаничаре и йајйан, йе ови Мусйаву удаве и сахране йа у његовој вароши: Мусйафа йаши, йде му се и сада йроб види. – Исто, 109.

[7] Ово предање у научну литературу пласирали су крајем 60-тих година XX века Хасан Калеши и Ханс Јирген Корнрумпф, позивајући се на наративни извор, оличен у тадашњем ђаковичком мудерису, Фахри-ефендији, који им је испричао следећу причу: *Sulejman je rođen u arbanaskom selu Guski, u blizini Đakovice. Kao dete bio je jako pametan pa ga je zapazio jedan od sultanovih ljudi i odveo u Carigrad. Tamo je dospeo do visokog položaja i zaradio mnogo para. Po dozvoli sultana došao je u svoj kraj i odlučio da sagradi veliku džamiju. Ali, imanje gde je mislio da sagradi džamiju oko koje je trebalo da se razvije grad pripadalo je nekom katoliku Jak Vuli. Sulejman je nudio novac za imanje, ali Jak nije hteo ni za kakvu sumu da ga proda. Najzad, na sugestiju katoličkog popa, a misleći da Sulejman neće nikako prihvatiti njegov uslov, pristane da proda imanje, ali s tim da budući grad nosi njegovo ime. Za divno čudo, Sulejman na to pristade, sagradi džamiju i ostale nužne građevine, te tako ostade ime gradu Jakova (tur. Yakova), tj. Jakovo polje, arb. Gjakovë.* – Dr Hasan Kaleši-Dr Hans-Jürgen Kornrumpf, *Prizrenski vilajet (poseban otisak iz jubilarnog broja 'Perparimija')*, Priština, 1967, 100.

[8] *Косово и Меџохија у срйској исйорији*, Београд, 1989, 91.

[9] *Задужбине Косова-сйоменици и знамења срйскоī народа*, 304.

[10] *Косово и Меџохија у срйској исйорији*, 125.

трговине и занатства.[11] Временом је израсла у главно привредно средиште околних географских целина: Хаса, области Река и ђаковачке Малесије. До почетка XVII века арбанашки етнички елеменат у самој вароши постао је доминантан. То је била последица појачаног померања арбанашких исламизираних маса са планинских простора данашњег севера Албаније према плодној метохијској низини и процеса исламизације српског живља који се, примајући нову веру, мењао и у етничком смислу, прихватајући арбанашко друштвено уређење, а самим тим и језик и обичаје.[12]

Оскудица архивске грађе онемогућава детаљније проучавање прошлости Ђаковице у периоду од XVI-XIX века, тако да подаци које су о њеним карактеристикама оставили бројни путописци, хроничари, мисионари и други, представљају својеврсне прворазредне историјске изворе. Један од најранијих представља извештај папског изасланика, фра Б. Палацуола, који је 1637. године о Ђаковици и њеној околини записао: *У Ђаковици има (верујем) пет стотина кућа, али само 20 кршћанских док су остало све Турци и шизматици. (...) Изнад Ђаковице живе Срби и ту постоје само три римокатоличке куће, а затим продужавају српска села*.[13]. Годину дана доцније, папски мисионар и потперфект Конгрегације за пропаганду вере, фра Керубин из Тридента, након проповедања у Ђаковици, навео је у извештају Ватикану да је највећи број католика, *због небриге свештеника и незнања*, конвертирао у ислам,

---

[11] Nađa Kurtović-Folić, *Studija o revitalizaciji Velike čaršije u Đakovici*, „Starine Kosova", VIII, Priština, 1987, 4.

[12] Јован Цвијић сматра да је узрок томе лежао у чињеници да су Арбанаси-католици били *слабо утврђени у хришћанству*, те су стога, *под утицајем мухамеданских власти и чаршија*, лако прелазили у ислам. *У овом осиљеном и узрујаном арбанашком друштву Турци су анархију само повећавали. Од старине био обичај да султан за време рамазанских празника шаље софте, које су имале задатак да у овим пограничним областима учвршћују Арбанасе у исламу и мржњи против странаца. Преводили су у ислам католичке Арбанасе и православне Србе. Утицали на Арбанасе да не одржавају бесу дату неверницима који живе у истој области. Проповедали да земља по Корану припада само верним и наводили, и иначе том склоне Арбанасе, да присвоје српска имања и у варошима, нарочито у Ђаковици и Приштини и да тако Србе сведу на најнижу класу; у томе су у овим двема варошима били успели: многи Срби су радили послове који се сматрају за најниже и сведени били на незнатну верску секту, сличну онима које изумиру по варошима предње Азије. Софте су се трудиле да код поарбанашених Срба искорене обичаје који су их подсећали на раније доба, као на пример обичај 'гледаница'.* – Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље – основе антропогеографије*, књ. I, Београд, 1922, 414.

[13] *Задужбине Косова – споменици и знамења српског народа*, 607.

а да у околини града живе искључиво Срби, који *имају леп манастир*, мислећи на Дечане.[14] Приликом своје визитације Србије у јесен 1641. године, у Ђаковицу је, 4. децембра, приспео надбискуп барски и примас српски, Ђорђе Бјанки. Према њему, у граду је било 250 мухамеданских, 26 римокатоличких (*са 105 чељади)* и 16 православних кућа.[15] У односу на податак из једног пописа католика у Србији, сачињеног у Бару 1638. године, према коме је Ђаковица имала 550 римокатолика, уочава се да је, за свега три године, убрзаном исламизацијом, овај број драстично смањен. До 1671. године преостала је само једна римокатоличка кућа, *која је живела од трговине, а бројала је шест душа*.[16]

Средином XVII века османлијски географ Хаџи Калфа (Ћатип Челебија) Ђаковицу спомиње као варошицу *Јакова*, близу Призрена.[17] Године 1662. кроз њу је, на свом путовању, прошао знаменити османлијски путописац Евлија Челебија. *Yakoviça kasabası*, како ју је именовао, налазила се у склопу Дукађинског санџака и представљала *dobro izgrađeno i divno mjesto sa dvije hiljade kuća. Čitavo naselje leži u jednom prostranom polju. Ima dvije impozantne džamije, više mesdžida i olovom pokrivenih hanova. (…) U jednoj udobnoj i privlačnoj građevini nalazi se jedno divno javno kupatilo*. Климатске прилике Челебија је окарактерисао као пријатне, а за становнике записао да су *po izgledu vrlo lijepi i mili*. Проценио је да има око 300 дућана испуњених *stotinama vrste robe*.[18] Развој града током овог периода био је убрзан,[19] што је допринело томе

[14] Б. Храбак, „Католичко становништво у Србији 1460-1700“, *Наша прошлост*, 2, Краљево, 1987, 100. и М. К. Лутовац, „Географски и политичко-географски значај покрајине Косова у Србији“, У: *Задужбине Косова-споменици и знамења српског народа*, 585.

[15] Пишући о стању римокатолика, он бележи да живе врло сиромашно. У граду је постојала црква посвећена Светом Николи, а парохијски дом је био бедан (*мала уџерица покривена сламом*), али је црквена општина поседовала добар виноград. Римокатолици су говорили само арбанашким језиком. – Богумил Храбак, „Католичко становништво у Србији 1460-1700», *Наша прошлост*, 2, Краљево, 1987, 99.

[16] Те године фра Бернардино, свештеник у Скопској Црној Гори, сведочи да је 35 година раније у Ђаковици било 80 римокатоличких кућа са 600 становника, а да су се оне *временом истурчиле, само да би даждбине избегле*. – Коста Н. Костић, *Наши нови градови на југу*, Београд, 1922, 83.

[17] К.Н. Костић, *Наши нови градови на југу*, 83.

[18] E. Čelebija, *Putopis – odlomci o jugoslovenskim zemljama*, knj. II, Sarajevo. 1957, 97.

[19] Највеће заслуге за исламизацију и промену етничке структуре Ђаковице почетком XVII века, имао је Сулејман-ага, познат као *Дилсиз* (*Мутавац*), који је учинио да она, убрзаном исламизацијом и усељавањем арбанашког елемента, израсте у касабу,

да је папски изасланик Стефан Гаспари, у свом извештају из 1671. године, оквалификује као једну од главних вароши Србије.[20] Чувени млетачки картограф и издавач, Мариа Винченцо Коронелија (1650-1718) у свом познатом делу *Atlante Veneto*, штампаном у Венецији 1688. године, уцртао је на левој обали Белог Дрима град *Iacovizza* са 200 муслиманских кућа, а наредне године Ђакомо Кантанели је на карти *Краљевина Србија другачије названа Рашка* (*Il Regno della Servia delta atrimenti Rascia*), која се сматра најбољом картом Србије у XVII веку, убележио насеље *Diacovo, Iacova*.[21]

Током Великог бечког рата (1683-1699) одреди генерала Пиколоминија заузели су, наступајући ка југу, и Ђаковицу са околином. Но, одступање аустријских трупа, које је уследило убрзо након Пиколоминијеве смрти и аустријског пораза код Качаника, почетком 1690. године, покренуло је на сеобу ка северу велике масе српског становништва са простора Косова и Метохије, између осталог и из Ђаковице и околине.[22] Део преосталог српског живља прибегавао је, тежећи да сачува голи живот, примању ислама и својеврсној мимикрији,[23] а они малобројни, истрајни у својој вери, били су изложени терору људи злогласних ђаковачких феудалаца – Курд Мехмед-паше и Јусуф-аге, који су *насртали на образ људи и жена*.[24]

Исламизација је добила на интензитету нарочито након тзв. Друге сеобе Срба 1739. године. Да је, упркос свему, околина Ђаковице средином 30-их година XVIII века још увек очувала значајан српски етникум

која је, према исказу барског надбискупа Вићентија Змајевића из 1707. године, *увек давала значајне људе турској управи. – Косово и Метохија у српској историји*, 125.

[20] К. Н. Костић, нав. дело, 83.

[21] Г. Томовић, „Косово и Метохија на старим картама од XV до XVIII века", *Косово и Метохија – прошлост-садашњост-будућност*, 2006, Београд, 69.

[22] Међу исељеним Србима, пореклом из Ђаковице, 1702. године помињу се двојица у Будиму и по један у Крчедину и Карловцу. У Протоколу Српске православне општине града Будима 1710. и 1720. године уписан је извесни Тоша Секулин Ђаковац. – Милан Ивановић, „Јаково у жупи Алтин", *Хвосно*, 63, 24. III 2010, 59.

[23] Према једном истраживању о етничким особинама Срба у Метохији у периоду пре 1912. године, мушкарци су, обично, носили арбанашку ношњу – беле сукнене чакшире, црвени појас, џамадан или талаган и бело кече, док су се жене облачиле слично као Арбанашкиње или, пак, Српкиње у Тетову, носећи шалваре са веома широким ногавицама. – Др Миленко Филиповић, „Главне етничке особине Срба", *Споменица 25-годишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937*, Скопље, 441.

[24] Атанасије, „Велика сеоба и даља судбина Срба на Косову и Метохији", *Патријарх српски Арсеније III Чарнојевић и Велика сеоба Срба 1690.г.*, Београд, 1997, 32.

и православну црквену организацију, сведочи берат султана Махмуда I из 1735. године, којим је потврђен избор за патријарха Арсенија IV Јовановића. У берату се, поред осталих области које спадају под његову јурисдикцију, наводи и *Јакова са околином*.[25] Последњи српски патријарх који је столовао у Пећи, Василије Бркић, у *Опису покрајина турског царства*, писаном у изгнанству 1771. године, за Ђаковицу каже да је била настањена српским живљем који је, у то доба, већим делом исламизован и поарбанашен. *Од тих пак нових мухамеданаца, неки су само променили српско име у турско, а у пошаји су сачували своју веру, док су се други и тада јавно држали хришћанства. Али, пошто су запали у Арнауте, то су знали њихов језик*.[26] Да, упркос свему, српски живаљ у Ђаковици није потпуно ишчезао, говоре подаци из *Девичког катастиха*, у коме су у периоду од 1766. до 1787. године више пута уписани као приложници Срби из овог града, а 1770. године игуман манастира Дечана, Данило Паштровић, приложио је ђаковичкој цркви, иначе метоху овог манастира, *Службеник* из XV-XVI века.[27] Такође, то потврђују и истраживања Јохана Георга фон Хана, аустријског конзула у разним вилајетским центрима европског дела Османлијске империје, албанолога и путника – истраживача Балканског полуострва почетком XIX века, надасве доброг познаваоца тадашњих прилика на Косову и Метохији. Иако је наводио да су две велике сеобе знатно проредиле српски живаљ Метохије и олакшале силажење Арбанаса са планина *албијског чвора* северне Албаније на просторе Старе Србије, он је констатовао *општи историјски, етнографски и цивилизацијски српски тип Метохије, премда са смањеним српским становништвом под вековном турском влашћу. Он није био сигуран да је у Метохији његовог времена било Арбанаса више него Срба*.[28] Исто потврђује и Ами Буе, француски географ и путописац, који је 1838. године пропутовао Балканским полуострвом. Он каже да Арбанаси у Метохији *имају*

[25] *Задужбине Косова – споменици и знамења српског народа*, 442.

[26] За становништво ђаковичког краја (тзв. Рекалије), Бркић наводи да су били Срби и Бугари (?), а не Арнаути и да су прешли у ислам *од скора времена због превеликог насиља Арнаута мухамеданаца*. – Јован Томић, *О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку*, Приштина, 1995.

[27] Овај *Службеник* био је 1904. године пренет у Народну библиотеку у Београд, али је изгорео приликом нацистичког бомбардовања 6. априла 1941. године. – *Задужбине Косова: споменици и знамења српског народа*, 442.

[28] В. Стојанчевић, *Историјска прошлост Срба у Метохији од краја XVIII века до српско-турских ратова 1876-1877/78*, Власотинце, 2008, 108.

много српске крви и да су њихова племена и многобројни фисови *произашли из арбанашко-српске мешавине*.[29]

Опадање броја православног становништва и погоршање његовог свеукупног положаја на простору Метохије, током XIX века добило је на интензитету, посебно у Ђаковици и њеној околини.[30] За то је постојало више разлога: Први и Други српски устанак у београдском пашалуку, покрет Мустафа-паше Бушатлије, почетком 30-их година, Кримски рат, српско-турски и руско-турски ратови 1876-1878. године, стварање и делатност Прве призренске лиге 1878. године, аустроугарска пропаганда током 80-их и 90-их година, анархија и безвлашће проузроковани сукобима арбанашких паша и бегова са представницима турских званичних власти услед одбијања провођења реформских акција, перманентни сукоби унутар арбанашке заједнице, тј. појединих феудалних породица (*пашалара*) итд. Почетком века Ђаковица је израсла у значајан трговачки и занатлијски центар, познат по свиларству и изради предмета од сребра. Ђаковчани су, такође, били надалеко познати као кожари, терзије, гајтанџије, произвођачи сахтијана и дувана,[31] а трговци су пословали широм читавог Балканског полуострва.[32] Године 1825. ђаковички Срби су отворили основну школу.[33]

Јозеф Милер, комесар аустријске пограничне санитетске службе у Котору, који је две године провео на служби код пећког паше, саопштава податак да је Ђаковица 1838. године, по евиденцији из харачких спискова (*нуфуза* – пописних листа рачуноводствене службе при конаку Румели валије Зекерија-паше), имала 21.050 становника, од чега 18.000 муслимана, 2.600 православних и 450 католика, од чега по народности 17.000 Арбанаса, 3.800 Словена, 180 Турака и нешто мало Цинцара и Цигана. У граду је постојало 1.900 кућа и око 650 дућана.[34]

---

[29] *Задужбине Косова – споменици и знамења српског народа*, 592.

[30] Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века (од чифчијства до банкарства)*, Београд, 1988, 301.

[31] Nađa Kurtović-Folić, „Studija o revitalizaciji Velike čaršije u Đakovici", 4.

[32] Примера ради, 4. фебруара 1824. године извесни Рамајан-ага из Ђаковице је у Крагујевцу купио тридесетак волова, а као купци стоке, ђаковички трговци су се појавили и на ваљевском „Цветном панађуру" 1838. године. – Ђорђе Микић, „Трговачке везе Косова са Србијом, Аустријом и Влашком у XIX веку", *Зборник Филозофског факултета у Приштини*, VIII, свеска А, Приштина, 1971, 427, 430.

[33] О старим школама, *Царинградски гласник*, 14. V 1904.

[34] Спиридон Гопчевић, *Стара Србија и Македонија*, Београд, 1890, 215.; Dr Јевто Дедијер, *Нова Србија*, Београд, 1913, 263.; Коста Н. Костић, *Наши нови*

Један од првих српских списатеља XIX века, који је оставио запис о Ђаковици био је, напред поменути Гедеон Јуришић. Он за њу каже да 1844. године *има само једно 100 домова српских, друго су све до 4.000 Арнаути и Латини (житељи римског верозакона)*.[35]

До новог таласа *обесрбљавања* Ђаковице дошло је у годинама Кримског рата, када је, под терором арбанашко-муслиманске популације највећи део Срба, спашавајући голи живот, напуштао град.[36] Његове последице илустративно је приказао Александар Гиљфердинг, који је, као руски конзул, непосредно након Кримског рата пропутовао Старом Србијом. О својим утисцима у вези Ђаковице, у којој су Арбанаси *са непријазном радозналошћу посматрали 'Москова'*, млади дипломата је писао: *Од свих албанских насеља на словенском терену у Ђаковици је албански елемент најснажнији. Према 3.500 албанских муслиманских породица у Ђаковици има само 120 хришћанских кућа, а од овог броја су половина Албанци католици. Према томе, у овом граду има само 60 породица Словена православаца. (...) Сви су хришћани у Ђаковици занатлије: католици су скоро искључиво златари, а православни самарџије, вуновлачари и молери*.[37] Посебно упечатљив је његов опис месне православне цркве и сусрета са свештеником: *Православни имају малу цркву недавно подигнуту и необично сиромашну. Место икона на иконостас су налепљене неукусне и примитивне слике грчке производње. (...) Поп Стефан, који је говорио албанским језиком радије него српским, оставио је на мене утисак најмирнијег и најлојалнијег човека на свету. Утолико ме више изненадио намештај собе у којој је живео овај доброхудни слуга олтара. Четири пара пиштоља, три дуге албанске пушке*

градови на југу, Београд, 1922, 83.; Ђорђе Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века: од чифчијства до банкарства*, Београд, 1988, 83; Владимир Стојанчевић, *Историјска прошлост Срба у Метохији: од краја XVIII века до српско-турских ратова 1876-1877/78*, Власотинце, 2008, 95-96.

[35] Г.Ю. Јуришић, *Дечански првенац...*, 101.

[36] *За време Кримског рата (1853-1856) антиправославни и противсловенски курс Порте и у спољној и у унутрашњој политици Османског царства, у пределима Старе Србије, довршио је онај процес на радикалном мењању дотадашње етничке, конфесионалне, демографске и социјалне структуре, коју је започео тако енергично спроводити још Јашар паша приштински.* – Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд, 1971, 332-333.

[37] Александар Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Београд, 1996, 149.

и неколико ханџара висили су на зиду један до другог. На моју примедбу о овој декорацији одговорио ми је он пословицом чији се смисао састојао у овоме: 'Кад с вуцима живиш, с вуцима и завијај'. Уосталом, уз пушке и пиштоље код њега је, под иконом, лежало двадесетак псалтира, требника и других богослужбених књига руске штампе, чак и некаква 'Историја' на руском језику Катаринином времена.[38]

Неколико година након Гиљфердинга у граду на речици Рибник (Ереник) боравиле су Енглескиње, Мјур Мекензи и Аделина Паулина Ирби, које су своје путне белешке објавиле у књизи коју је 1868. године на српски језик превео Чедомиљ Мијатовић. Упутивши се, након посете манастиру Дечани, путем су, пошто је у Ђаковици тога дана био пијачни дан, сретале *Арнауте који се враћаше с трга; изгледаше дрски и безакони људи, многи беху све у самим дроњцима, понеки босоноги, али сваки беше оружан. (...) Док се одмарасмо последњи пут у једној шумици окупише нас мало не сасвим наги цигани, који видећи странце на коњима и стражаре почеше да просе најпре исprекидано турски, па онда албанески, и као последње средство, српски. У награду за једно српско 'Бог вам дао', бацисмо им неколико пара тек само да покажемо да има још 'Господе' којима је мило да чују језик српски.*[39] Према њиховим опажањима, у Ђаковици тог времена било је свега 15-16 српских кућа, а оне су одселе у кући православног свештеника, истог оног којег је описао и Гиљфердинг: *Соба у којој се сместисмо беше малена и сниска, али по дуварима јој висаху разни предмети и разно оружје, а на полици стајаше поређано посуђе, шољице, тањири и неколике књиге. По намештају кућњем видесмо да је попа сиромах човек, а попадија, сестра Катарина, изгледаше жалосна и брижна. Ова добра жена рече да су Хришћани у Ђакову далеко испод оних у патријаршији (Пећи – прим. аутора), па се ова мисао потврди сољашношћу оних жена што дођоше сутра дан да нас походе. Уђоше унутра замотане у јашамак као муслиманке.*[40] Увериле су се у сиромаштво Срба у Ђаковици (*жене нам*

[38] Исто, 150.

[39] Г. Мјур Мекензи-А.П. Ирби, *Путовање по словенским земљама Турске у Европи*, Београд, 1868, (фототипско издање из 2007.), 343.

[40] О личности попа Стефана оне су записале: *Нек нико не мисли тако олако о попи Стевану, као што ми с почетка мишљасмо те нас после савест гризаше. У њега нема оног понашања које одмах човека за се задобије и оне речитости која је карактерна црта у толике друге његове браће по позиву; он говори брзо и збуњено, казивање своје сплете и замрси, странац га тешко може разумети, и тумач изгуби стрпљења.*

у Ђакову показаше нешто свиле која се ради у њиховој вароши, али је била јако жута и скупа. Рекоше нам да је раје све сами Мухамеданци, јер Хришћанке су тако сиромашне да нису у стању да набаве дудова лишћа за храну свиленој буби), услед чега је, због недостатка новца за плаћање учитеља, школа била затворена.[41]

Из Салнаме Призренског вилајета из 1874. године види се да је Ђаковица у то време представљала значајан привредни центар Метохије, који по броју трговинских радњи надмашује и Призрен и Пећ. Она је имала 16 великих и две мање џамије, осам текија, две цркве, два хана, осам магацина, 959 дућана и касарну у којој се налазио батаљон османлијских редовних трупа. Од занатлија, најзаступљенији су били терзије, који су израђивали *prvorazredne ženske dolame i jeleke od kadife*, табаци (*prave mešine i sahtijan koji se prodaju i van kaze*) и гајтанџије.[42]

Хаотични услови преживљавања српског становништва Ђаковице, упориште најконзервативнијих феудалних кругова и *изворишту свих арбанашких покрета*,[43] додатно су, као последица Херцеговачког устанка и српско-турских ратова 1876-1878. године, погоршани током друге половине 70-их и 80-их година XIX века.[44] Према једном извештају из Ђаковице из 1877. године, у њој је тада било 8.000 арбанашких и 50-60 српских кућа.[45] Туробне прилике у којима је тада живео српски живаљ Ђаковице, изложен терору заговорника идеје

Али, усталачност и оданост попа Стевана достојна је сваког Хришћанског пастира. Кад је дошао у своју парохију, ту не бејаше ни цркве ни школе. (...) Он је умео да ради и да штеди док не стече толико новаца да могаше зидовима оградити место једно где подиже чисту једну црквицу, школу једну и где приреди неко стовариште књига из Београда. – Исто, 345.

[41] Исто, 346.

[42] Dr H. Kaleši-Dr H.-Jürgen Kornrumpf, *Prizrenski vilajet…* , 100.

[43] Душан Т. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, Београд, 2006, 106.

[44] О једном таквом акту насиља над Србима сведочи документ из 1880. године: *6. октомвра у Ђаковицу Турци ноћу опленише Симу, коџабашу ђаковачког. Све му до душе узеше. Простирку, бакар, краву, све му дигоше. Да је Сима пушку избацио, хтели су и њега да раскомате, но трпи душо за Бога, а докле ће се трпети, то Бог да знае и да не трпи.* – Јован Хаџи Васиљевић, *Покрет Срба и Бугара у Турској после српско-турског рата 1876. и 1877-1878. године и његове последице (1878-1882)*, Београд, 1908, 37.

[45] Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века (од чифчијства до банкарства)*, 83.

Прве призренске лиге,[46] могуће је донекле сагледати из рапорта доброг познаваоца ондашњих прилика у Ђаковичкој и Призренској кази, руског конзула у Призрену, Ивана Степановича Јастребова, од 25. децембра 1879. године. У њему је, описујући положај Срба на просторима Метохије, извештавао своју владу: *Мени су се обратили хришћани града Ђаковице за помоћ, јер не могу да издрже затворенички живот и да очекују сваког момента смрт.*[47] Анархично стање, *владавину терора* и самовољу локалних првака у Ђаковици описао је, на основу личног искуства, познати британски археолог Артур Еванс, који је у лето 1883. године, скупа са супругом, обилазио територију северног дела Косовског вилајета.[48]

Обилазећи, углавном кришом, током осме деценије XIX века у два наврата просторе Старе Србије, долазећи при том у додир са народним првацима, свештеницима и трговцима који су му, према Владимиру Стојанчевићу, *могли, у многим случајевима пружити и тачна обавештења*, историчар и писац Милош С. Милојевић написао је да Ђаковицом господари арбанашки елеменат. Од 2.385 кућа српских је било свега 36, уз 120 кућа Цигана.[49]

Већ поменути Спиридон Гопчевић је 1888. године, са нескривеном сетом, у своју путну бележницу записао да *ова некад знаменита српска варош, данас је сасвим поарбанашена. Од њених 4.100 кућа, настањено је само њих 16 хришћанским Србима, 450 Циганима, 130 католичким Арбанасима, а у свима осталима живе мухамедански Арбанаси – све сами поарбанашени Срби, који спадају међу највеће фанатике, као што је случај код одметника. Ко би веровао да је Ђаковица некад била седиште српске учености? Да је у њој била нека врста Велике Школе, много других школа и множина ђака жедних науке. (...) Да је како рекосмо, број Срба спао на 100, а после неколико година неће се у Ђаковици више нико издавати за Србина.*[50] Његова песимистична предвиђања

[46] У Централном одбору Лиге налазила су се и два Ђаковачка главара – Шаћир-ага Цур и Ахмед Кореница. – Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд, 2009, 21.

[47] В. Бован, *Јастребов у Призрену*, Приштина, 1983, 146.

[48] Ђаковички кајмакам није био у стању да Евансу и његовој супрузи гарантује безбедност без претходне сагласности арбанашких главара. – Исто, 31.

[49] Стојанчевић сматра да Милојевићеви подаци потичу из неког црквеног пописа парохијана и да није помињао ни Цинцаре ни исламизоване Србе, који су се од 1838. до 1868. године асимиловали и издавали се за Арбанасе. – Владимир Стојанчевић, *Историјска прошлост Срба у Метохији...*, 131.

[50] С. Гопчевић, *Стара Србија и Македонија...*, 215.

поновио је Виктор Берар, у својој књизи *La Macedonie*, објављеној у Паризу 1897. године. Овај француски класични филолог, историчар и политичар, јасно, убедљиво и аргументовано је описао анархију на просторима Старе Србије и дела Македоније, у коју се лично уверио током више студијских путовања. Он за Ђаковицу каже: *Ђаковица, која је 1875. године имала 167 српских кућа, данас их нема више од 40 (ове податке дала ми је српска пропаганда која нема никаквог интереса да увећава своје губитке) (...) Због Арбанаса Словен је приморан или да бежи или да погине и његов нестанак из целог овог краја је питање године или неколико година.*[51] Приближно исто бројно стање српских домаћинстава у Ђаковици помиње и руски конзул Јастребов. Према њему, 1894. године у њој је било око 60 српских кућа које су све биле *сиротиња, тако да су и за незнатну оправку цркве морали да се задужују*.[52] Пет година доцније, према пописнику српских домова у Рашко-призренској епархији, који је саставио митрополит Дионисије, у Ђаковици их је било 70.[53]

Прве године XX века Ђаковицу је обишао и познати антропогеограф Јевто Дедијер. Према њему, она је била типични пример *арбанашке анархије, крвне освете и крварине*, у којој сваки човек, *и ђубанција и онај што поткива волове, имају уза се мартинку или револвер*. Град је чинило неколико махала, а свака од њих имала је своју засебну чаршију, *јер многи услед крви, не би смели долазити у заједничку чаршију: сваки дан би се убијали*. Приметно је било одсуство ауторитета турских власти, тако да су одлучујући утицај имали моћни арбанашки главари – Риза бај и Бајрам Цур, који су живели у утврђеним каменим кулама и у својој служби имали *каштo по стотине наоружаних момака, који их чувају и уливају страх у вароши и по околини*. За хришћански живаљ записао је да живи *без икаквих права и без личне и имовне сигурности: често се дешава да поједини осиони Арнаути уцењују богате људе новчано, узимају из хришћанских дућана што им треба, а не плаћају, отимају жене и на послетку истерују са имања и кућа; зато је српско становништво осиротело, махом права фукара*. Како су му саопштавали различити саговорници, варош је имала око 4.000 кућа, од чега је српских било између 60 и 130.[54] Анархични карактер Ђаковице истовремено

[51] Душан Т. Батаковић, нав. дело, 87.

[52] Ђ. Микић, нав. дело, 301.

[53] *Косово и Метохија у српској историји...*, 245.

[54] Dr J. Дедијер, *Нова Србија...*, 263.

наглашава и Јован Цвијић, запазивши оштру поделу варошког језгра на махале, које су, услед крвне освете, имале засебне чаршије. Квалификујући је као *турско-византијски* или *прави балкански тип* града, он је писао: *Мени се дешавало у Пећи и Ђаковици, за време Турака, да ме је један заптија смео пратити само до краја своје махале, јер се није усуђивао да иде у суседну махалу. (...) И због малих повода се узбуне и настаје паника: пуца се и често потече крв.*[55]

Исте године када је Дедијер обишао Ђаковицу, на страницама *Цариградског гласника*, недељног листа покренутог 14. јануара 1895. године у Цариграду, ђаковички учитељ Радован Николић објавио је једну опширнију репортажу, која представља драгоцени извор за проучавање њених тадашњих друштвено-економских и културно-просветних прилика. Пишући о географском положају града он наводи да *лежи у пространом и плодном пољу, а на обема обалама једне омање реке, а под брдом Чабром, које је сво засађено виноградарском лозом и одакле може лепо да се види сва Ђаковица и готово цела каза.* (...) *Ова река дели Ђаковицу на два дела и на њој има 12 мостова који су прилично утврђени да им ни највећи поводан ништа не може да нахуди, а два су стара и врло јака са четири свода.* (...) *На овој реци има фабрика (табакхана) за чињење кожа и више простих млинова. У речној левој обали има више извора на којима су подигнуте чесме које се никад не замуте и вода је врло добра за пиће и здравље људско.* Не наводећи конкретне податке, Николић каже да *Ђаковица по величини и броју становника долази у други ред вароши Косовског вилајета. Овако пространом чини је то што је овде обичај да свака породица и задруга има велику кућу са више одељења: за породицу, млађе, пријатеље и тд.* (...) *Свака кућа на дворани са улице има по двоје врата и то једна несразмерно велика, а једна мала (капицик).* (...) *Чаршија се дели на више делова: главну, где долази и житна, марвену, малу, Ђерим чауш чаршију и дрварску. Главна и житна чаршија су на десној страни реке, а остале на левој.* Од просветних институција у Ђаковици су постојале две медресе, две руждије и више малих мектеба, које су похађала муслиманска деца,[56] док су српски малишани основно образовање стицали у једној мушкој и једној женској

[55] Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље – основе антропогеографије*, књига прва, Београд, 1922, 315.

[56] О овим школским установама види више: Мацида Бећирбеговић, „Просвјетни објекти исламске архитектуре на Косову", *Старине Косова*, VI-VII, Приштина, 1972-73, 81-96.

четвороразредној школи. Католички Арбанаси (Фанде) имали су једну мушку основну школу. У граду је постојало 16 џамија и једна православна црква („Успенија Свете Богородице“), а Фанде су верске обреде обављали у једној приватној кући. Николић пише и о развијености трговине и занатства, истичући да је трговина *прилично развијена јер се води са Солуном, Скопљем и Скадром. Увози се сва европска колонијална и мануфактурна роба, а извозе се: сирове и чињене коже (сахтијан), лој, восак, жито, пасуљ, јабуке, ораси и кестени, а особито прерађена свила у препреденим концима и гајтани. (...) Занати су овде најглавнији: пушкарски, кожарски, терзиски и казаски (прерада свиле). Сви су ови занати у рукама Арнаута, као и трговина, а у рукама Срба су ови занати: мутавџијски (ткачки), обућарски, бојаџиски, самарџиски, ковачки, свећарски, грнчарски (лончарски) и тд. Арбанаси римокатоличке вере раде већином кујунџијски, златарски и хлебарски занат.*[57]

Године 1902. Сава Дечанац, игуман манастира Високи Дечани и доцнији епископ жички, истакнута културно-национална и просветитељска личност, писао је да *на 4 сата даљине од манастира лежи варош Ђаковица у којој има православних Срба домова 50.*[58]

Ђаковицу је, у склопу свог путовања по балканским провинцијама Османлијског царства, 1908. године походила Едита Дарам, антрополог, *занимљива али и контроверзна Енглескиња, најгласнији албански лобиста у својој земљи с почетка XX века.*[59] Према наводима из њеног путописа *Планинска Албанија*, објављеног 1908. године, Ђаковица је имала стотинак кућа православних Срба, које су се налазиле на супротној страни града од кућа католика.[60] Истицала је да

[57] Ђаковица, *Цариградски гласник*, 6. VII 1900.; Ђаковица, *Цариградски гласник*, 27. VII 1900.

[58] С. Дечанац, *Помозимо Високим Дечанима*, Београд, 1902, 22.

[59] А. Растовић, „Британци о Косовском вилајету 1903-1913“, *Косово и Метохија – прошлост-садашњост-будућност*, Београд, 2006, 102.

[60] Дарам је записала да су куће у Ђаковици биле сграђене, углавном, од набоја, покривене црепом да их киша не би отопила и чије су стрехе, из истог разлога биле прилично истурене. Улице су биле по средини поплочане калдрмом, а блато и прашина налазили су се са стране. Калдрму је чинило крупно камење неправилног облика (*kada nedostaje jedan kamen u kaldrmi, rupa je dovoljno duboka da se slomi noga*), а улице су биле преплављене прљавштином и смрадом, јер су сви отпаци из кућа избацивани на улицу. Она је стога закључила да је то разлог што на кућама нема прозора који гледају ка улици. – Mr Nataša Petković, *Britanci o Srbiji 1900. do 1920.*, Beograd, 1996, 16.

су православци и католици неповерљиви једни према другима, док су према мухамеданцима изражавали мање неповерења.

Отпочињањем Првог балканског рата у јесен 1912. године и брзим продором јединица српске и црногорске војске кроз Метохију, створени су услови за ослобођење Ђаковице од вишевековне османлијске власти. Један од првих новинара Срба који су је посетили након што су је 22. октобра 1912. године заједнички ослободиле српске[61] и црногорске трупе[62], био је Јаша Томић, ратни извештач новосадске *Заставе*. У својој књизи *Рат на Косову и Старој Србији 1912. години*, писао је: *Ђаковица је понос Арнаута. Средиште њихових главара и њихове анархије. На миг из Ђаковице кадгод су и султани удешавали своју политику. (...) Данас та поносна Ђаковица лежи пред ногама српске и црногорске војске. Она се после кратке, али очајне борбе предала српској војсци 22. октобра у вече, а накратко затим је и црногорска војска преко висова Чабрата ушла у Ђаковицу. На десној*

[61] О ослобођењу Ђаковице београдска *Политика* је писала: *Пошто се одморио код Приштине неколико дана 6. пук II позива из Дринске дивизије II позива предузео је покрет ка Ђаковици. У претходници дивизијској био је 5. пук, док је 6. био у главнини. Октобра 22. (податке даје према своме дневнику потпуковник г. Живан Петровић који је 1912. био водник у митраљеском одељењу 6. пука II позива) око 7 часова дивизија напада на Ђаковицу. Артиљерија, под командом потпуковника Мијушковића, обасипа Ђаковицу шрапнелима, док претходница прилази све ближе вароши. Варош бране башибозучке трупе и наоружани мештани. Чим се на ивицу вароши зарије која граната, пушке умукну за неколико тренутака. Око 12 часова за борбу се развија и 6. пук. Батаљони маневрирају као на каквој мирнодопској вежби. Прилази се све ближе: пушчана ватра из вароши постаје све јача. Пук добија ватру и с бока од једне групе Арнаута. А када се пук задржао и отворио ватру на непријатеља, почео је да добија ватру и с леђа. Дејствују Арнаути из својих кућа. (...) Па ипак на свим кућама истакнут и бели барјаци: знак предаје и лојалности! А када се најпосле продрло у те куће, још су мирисале на барут, а у пепелу су догоревали кундаци пушака бачених у ватру. (...) Око четири сата поподне када је сунце већ залазило, путем од Пећи појавила се једна јача колона. На челу колоне велики барјак. Сетили смо се: то су биле црногорске трупе. Када је чело првог црногорског батаљона улазило с једног краја у Ђаковицу, лево крило и центар 6. пука и цео 5. пук већ су били продрли у Ђаковицу уз громогласно 'Ура!' Тако је у самој вароши дошло до састанка српске и црногорске војске. Један део трупа Дринске дивизије II позива био је остављен на положајима око Ђаковице, док је остатак смештен у мешовити кантоман у вароши.* – „У Београд је стигла прва партија заробљеника“, *Политика*, 4. XI 1932, 4.

[62] „Рат Црне Горе и Турске – извјештаји са бојног поља“, *Цетињски вјесник*, 90, 25. X 1912, 1.; Владимир Стојанчевић, *Србија 1914-1918 – сећање на време бола и поноса*, Београд, 2006, 24.

страни обале Крене је српска војска, на левој страни су Црногорци.[63] (Томић: 1988, 171-172.) Ђаковица (*обесно гнездо Арнаутлука)* је у то време, према његовим сазнањима, имала око 2.500 кућа. За локалне Србе записао је да се већином баве занатством, да имају школу у којој су наставу изводила два учитеља и цркву у једној *старој, простој кућици*. О оним малобројним који су припадали трговачком слоју каже да су веома имућни, али и штедљиви (*Кад иду у Солун трговачким послом, понесу хлеба, те и на путу и у Солуну живе једино о хлебу и уживају ако још комадић хлеба донесу натраг).*[64] Према неким изворима Ђаковица је непосредно након ослобођења имала око 2.000 домаћинстава, од чега 116 српских и 24 католичких, а први попис становништва који су у лето 1913. године извршиле српске војне власти показао је да је у њој живело 14.500 становника.[65]

Литература

Атанасије 1997: Велика сеоба и даља судбина Срба на Косову и Метохији, „Патријарх српски Арсеније III Чарнојевић и Велика сеоба Срба 1690.г., Београд.

Батаковић 2006: *Косово и Метохија у српско-албанским односима*, Београд.

Бован 1983: В. Бован, *Јастребов у Призрену*, Приштина.

Гопчевић 1890: С. Гопчевић, *Стара Србија и Македонија*, Београд.

Дечанац 1902: С. Дечанац, *Помозимо Високим Дечанима*, Београд.

Задужбине Косова: споменици и знамења српског народа 1987: *Задужбине Косова-споменици и знамења српског народа*, Београд.

Косово и Метохија у српској историји 1989, *Косово и Метохија у српској историји*, Београд.

Костић 1922: К. Н. Костић, *Наши нови градови на југу*, Београд.

Kurtović-Folić 1987: „Studija o revitalizaciji Velike čaršije u Đakovici“, *Starine Kosova*, VIII, Priština.

---

[63] Јаша Томић, *Рат на Косову и Старој Србији 1912. године*, Ниш, 1988, 171-172.

[64] О арбанашком елементу у Ђаковици Томић казује: *Арнаути су у Ђаковици јако на зло брзи. Фисови живе у завади, из крвне освете не излазе. Турске власти нико не признаје. Туже се својим главарима. Плаћати порезу сматрају за црну срамоту, па не воле да дају ни 'аџи аџино'.* (...) *У Ђаковици живе арнаутски прваци, који се, кад немају друга посла, кољу међу собом. Њихове куће су прави градови. У Риза беговој кули у Ђаковици има у доњем одељењу места за 200 коња.* – Јаша Томић, на. дело, 168, 171, 173-174.

[65] Од Ваљева до Јадрана са Дринском дивизијом другог позива, *Балкански рат у слици и речи*, 15, 28. IV 1913.; Нова Србија-резултати пописа становништва, *Балкански рат у слици и речи*, 34, 13. X 1913.

Лутовац 1987: М. К. Лутовац, „Географски и политичко-географски значај покрајине Косова у Србији“, У: *Задужбине Косова-споменици и знамења српског народа*, Београд.

Микић 1988: Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века (од чифчијства до банкарства)*, Београд.

Растовић 2006: А. Растовић, „Британци о Косовском вилајету 1903-1913“, *Косово и Метохија – прошлост-садашњост-будућност*, Београд.

Стојанчевић 2008: В. Стојанчевић, *Историјска прошлост Срба у Метохији од краја XVIII века до српско-турских ратова 1876-1877/78*, Власотинце.

Томић 1988: Ј. Томић, *Рат на Косову и Старој Србији*, Ниш.

Томовић 2006: Г. Томовић, „Косово и Метохија на старим картама од XV до XVIII века“, *Косово и Метохија – прошлост-садашњост-будућност*, Београд.

Храбак 1987: „Католичко становништво у Србији 1460-1700“, *Наша прошлост*, 2, Краљево.

Цвијић 1922: *Балканско полуострво и јужнословенске земље – основе антропогеографије*, књига прва, Београд.

Čelebija 1957: *Putopis – odlomci o jugoslovenskim zemljama*, knj. II, Sarajevo.

Vladan VIRIJEVIĆ

ĐAKOVICA – "LIVE WITNESS OF THE RUIN OF THE SERBIAN ONE"

Summary

Đakovica, as per the author's view, belongs to the row of the most important Kosovo-Metohian towns whose past from the 16th to the 20th century has not been enlightened enough. During this chronologic period, Serbian inhabitants of Đakovica and its surrounding were permanently exposed to terror and assimilation processes – Islamization and conversion to Albanians. These processes had become especially intense at the beginning of the 18th century, where the descending of the Albanians from mountainous areas of the North of Albania in the gentle Metohian plane was noticed. That resulted in the suppression and demographic dwindling of the Serbian population, whose number was predominantly falling down. Despite all survival-related difficulties, Serbian element managed to hold out in Đakovica until 1912, that is, await the liberation by persisting in their faith. Difficult position of the Serbs from Đakovica was the subject of some observations of many travel-book writers, who were visiting it and left some precious testimonies. The most conspicuous were the ones written by foreign pens (Gilferding, Jastrebov, McKenzie and Irby, Dharam etc), who were astonished by the subsistence, faith and persistence of the Serbs from Đakovica to preserve and survive at their fireplaces for centuries.

Key words: Đakovica, The Serbian one, town, Metohia, Albanians.

Рад је предат 30. октобра 2011, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 94:338.43(497.11)"1941/1945"

Слободан Ђ. КЕРКЕЗ[*]
Филозофски факултет Универзитета у Нишу

ИДЕОЛОШКЕ ОСНОВЕ АГРАРНЕ ПОЛИТИКЕ У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ И СЕЛО ПОД ОКУПАЦИЈОМ 1941-1945.[**]

Апстракт: М. Недић је обраћао значајну пажњу на село и сељаке, имајући у виду њихову бројност, масу, традицију и чињеницу да је село било упориште српске државе у прошлости. У бројним говорима и приликама Недић се обраћао сељацима. У њима је видео главне произвођаче хране, људе који ће својим радом на њивама онемогућити глад. Сталешки концепт државе у Недићевој Србији заснивао се, за разлику од Немачке, на снази сељаштва. Супротно национал-социјалистичкој доктрини и политичкој пракси у области аграра, у Србији је значајна пажња била посвећена задругарству, које је требало да има врло значајну улогу у свеукупној аграрној политици.

Кључне речи: аграрна политика, идеологија, окупација, националсоцијализам, пољопривреда, сталешка организација, сељаци, село, пропаганда, задругарство.

Окупирана Србија је за Трећи рајх представљала аграрни простор који је са осталим земљама Југоистока био значајан део Великог немачког привредног простора. Све је то требало да буде у функцији немачког ратног напора. Недићево схватање села и сељаштва, сељаштво је чинило

---

[*] Ванредни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Нишу

[**] Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

скоро 80% становништва, произилазило је из његове конзервативне политичке филозофије, али и чињеница да је опстанак могућ само ако село одржи Србију, и немачких захтева за повећањем пољопривредне производње. Ово схватање је подударно са немачким схватањем да Србији није потребан развој индустрије. Да је Немачка видела у Србији само аграрни привезак, најбоље говоре демонтаже, већ првих месеци рата, појединих индустријских објеката у Србији, Војно-техничког завода у Београду, Војно-техничког завода у Чачку и Лазаревцу, Вистада (Ваљевска индустрија *Станковић* а.д.) у Ваљеву, *Обилића* у Крушевцу, итд.

Националсоцијализам је у аграрној политици критиковао прилазе и решења либералне економије и либералног капитализма, подвргавајући, пре свега, аграр интересима нације и сматрајући аграрну политику делом опште народне и државне политике. Пољопривреда је стављена у службу националсоцијализма, са циљем да се створи „економски јака, духовно и морално здрава и физички снажна народна целина".[1] Националсоцијализам је одбацивао и учење о тржишту као стожеру привреде и о сукобу економских интереса као њеном регулатору. Насупрот томе, аграрни интереси морали су да се подреде народним. Тим поводом Данило Грегорић пише: „Аграрна политика се има руководити захтевима, који произилазе из његових схватања о органскоме склопу друштва, о повезаности сталежа и о примату општег интереса над појединачним. Аграрној политици националнога социјализма није циљ да аграр унапреди сам за себе, да му повећа рентабилитет њега ради. Он тежи за тим да од њега направи инструменат своје опште националне политике. Несумњиво његова аграрна политика ради што интензивније на унапређивању села. Али мотиви, путеви и циљеви су потпуно различити од мотива путева и циљева либералистичне политике, зато што су постављени у однос према општеполитичким интересима нације, а не према јачању саме пољопривреде као такве".[2]

Националсоцијалистичка аграрна политика је гледала дијаметрално супротно на значај земљорадње у односу на либерализам. Наиме, либерализам је видео у селу економску чињеницу, а у земљорадњи економску делатност усмерену на постизање добити. Националсоцијализам, пак, види у земљорадњи „сталеж исхране". Д. Грегорић је писао: „Земљорадња постаје носиоцем одговорне функције народне исхране.

[1] Д. Грегорић, *Економска и социјална политика националног социјализма и њене доктринарне основе* (докторска расправа), Београд, 1936, 190.

[2] Исто, 191.

Циљ њен не лежи у постизању што веће добити, већ у постизању што веће продуктивности, у што бољем подмирењу народних потреба за храном. Корисник аграрне политике није само пољопривредник већ цели народ. Земљорадња, односно пољопривредна делатност, има бити усмерена у правцу постизања највеће могуће добити за целину народа. Национални социјализам не жели тиме да створи од земљорадника привредника, који је оптерећен само дужностима и целу своју зараду треба да жртвује друштву. Напротив, он се стара да земљораднику обезбеди што сигурнију економску егзистенцију. Но, он то не чини зато, што сматра да земљорадника као таквог треба да унапреди, без обзира, па и на штету осталих друштвених редова. Све национално социјалистичне мере за унапређивање села и земљорада, диктиране су уверењем, да је ради народне целине и њенога просперитета неопходан снажан и здрав земљораднички сталеж".[3]

Националсоцијалистичка аграрна политика разликовала се од свих дотадашњих аграрних политика ирационалном везом између народа и земље. Ирационални фактор у тој аграрној политици игра пресудну улогу. Тако, националсоцијализам сматра да само веза са земљом може обезбедити трајан извор народног здравља и снаге. На овај начин, везујући сељака за земљу, националсоцијализам жели да од њега направи чуваре културе, расних схватања и чистоте расе. Овакво схватање, које излази из оквира рационалних привредних и политичких момената, представља суштину аграрне политике националсоцијализма, одвајајући сељака од пољопривредника и одлучно тражећи очување и јачање сељака и његове везе са земљом. Оваква аграрна политика је, у ствари, сељачка политика, политика сељака, пре свега, а мање политика пољопривредника. Према националсоцијализму, сељак чува крв, расу и карактер народа. Генерацијама везан за земљу, а гледајући у њој не предмет за остваривање што веће добити за себе, већу сигурност и могућност обезбеђења живота за своје потомство, сељак представља посебан објекат, посебне бриге националсоцијализма. За темеље своје расне политике, националсоцијализам сматра расно-биолошке основе села, с једне, и његове духовне основе, с друге стране. А превасходни задатак његове политике према селу садржан је у тежњама да се селу обезбеди привредна егзистенција, неговање његових обичаја и брига за обезбеђивање независности од тржишних промена, као и брига за одржавање чистоће сељачке расе.[4]

[3] Исто, 191-192.

[4] Исто, 193-195.

Сталешка организација пољопривреде постављена је у Немачкој Законом од 13. септембра 1933. године. Тим Законом целокупна аграрна политика стављена је у руке представника сталежа исхране, односно државног органа, који је био надлежан за спровођење аграрне политике и управљач сталежа. Организација сталежа исхране регулисана је спроводбеним законским прописима донетим од 1933. до 1935. године. На челу сталежа исхране стајао је земаљски сељачки вођа, кога је постављао шеф државе. Под његовом непосредном управом налазила се целокупна структура сталежа исхране. Највише организације сталежа исхране су били Штаб земаљског сељачког вође и његов Управни уред. Штаб земаљског сељачког вође радио је на питањима која су се односила на врховно вођство сталежа и био је састављен од његових ужих сарадника. Врховно административно надлештво сталежа исхране био је Управни уред који се делио на 5 одељења. Прво одељење је било административно, друго се бавило сељаком као човеком, у домену трећег је била тржишна политика, четврто се бавило сељачким газдинством, а пето народним сељачким обичајима. Поред ових институција, у организацији сталежа исхране постојали су још и други органи: Земаљски сељачки савет, Земаљски сељачки сабор и Земаљски сељачки конгрес. У Земаљски сељачки савет улазила су лица која је одређивао земаљски сељачки вођа, у Земаљски сељачки сабор функционери сталежа исхране, а у Земаљски сељачки конгрес улазили су представници сељака из целе земље. Сталеж исхране био је организован на територијалном принципу – имао је 19 покрајинских, односно обласних, сељачких организација, које су се делиле на одређен број окружних сељачких организација. Основна организациона јединица сталежа исхране била је месна сељачка организација. У неким окрузима постојале су и среске организације сталежа исхране. На челу покрајинске организације стајао је обласни сељачки вођа; његов Управни уред се такође дели на пет одељења (као и Управни уред земаљског сељачког вође). И у покрајинској организацији сталежа исхране постојали су сељачки савети, сабори и конгреси. Окружне организације имале су исту организациону структуру и биле су потчињене окружним сељачким вођама, док среске организације сталежа исхране нису имале своје уреде, већ само среске сељачке вође без административних функција. На челу месних сељачких организација, које нису имале одељења, налазиле су се месне сељачке вође, итд.[5]

[5] Исто, 201-202.

Немачки систем сталешке организације у овој области (у сталежу исхране) разликовао је четири основне групе чланова:

„1) Лица, која непосредно раде у пољопривредној производњи; овамо спадају власници, закупци, корисници свих врста пољопривредних газдинстава, чланови њихових породица и радници, намештеници или чиновници који учествују у пољопривредној радиности;

2) Земљорадничке задруге, и то како поједине задруге тако и њихови савези и њихове ревизијске организације;

3) Физичка и правна лица, која се баве сеоском трговином или прерадом и дорадом пољопривредних производа; и

4) Савези и корпорације, који као такви улазе у сталеж исхране. То су, углавном приватне установе, чији циљеви захтевају да стоје под контролом сталежа исхране. Овамо улазе разни женски савези, чији је делокруг село, домаћичке школе, савез болесничких благајни, друштво за унапређивање унутрашње колонизације и др.“[6]

Овако свеобухватну организацију сталежа исхране националсоцијалистичка доктрина је сматрала нужном како би се могла водити диригована тржишна политика, која је представљала основу његове пољопривредне политике и одлучан покушај елиминисања тржишних закона и правила из ове, врло важне привредне гране.

Сталешки концепт државе у „Недићевој Србији“ заснивао се, за разлику од Немачке, на снази сељаштва. Супротно националсоцијалистичкој доктрини и политичкој пракси у области аграра, у Србији је значајна пажња посвећена задругарству, које је требало да има врло важну улогу у свеукупној аграрној политици. У Немачкој, пак, задругарство је било секундаран фактор у пољопривреди. У прошлости и савремености, традиција задругарства, „била је резервисана“ за словенске земље, нарочито Русију, Србију и Бугарску. На западу Европе, задругарство је било само економски чинилац, односно један од облика економског удруживања. Националсоцијализам није укидао задружне институције, али су оне имале незнатну улогу. Улазиле су у немачку „сталешку зграду“, али као фактор без већег значаја. Уколико је у Немачкој постојала кредитна задруга, она је више налика на сеоску банку него на задругу, док су прерађивачке задруге живеле као један од облика економског удруживања. Једном речју, у Немачкој задругарство није било

[6] Исто, 203-206.

изражени социјални чинилац, тј. традиционални облик друштвеног живота, што је било карактеристично за словенски свет.

Недић је обраћао значајну пажњу на сељаке, имајући у виду њихову бројност, масу, традицију и чињеницу да је село било упориште српске државе у прошлости. У бројним говорима и порукама Недић се обраћао сељацима. Поред изнетих, објективних фактора, Недић је у сељацима видео главне произвођаче хране, људе који ће својим радом на њивама онемогућити глад. Тражио је од сељака да засеју своја поља и да рачунају на помоћ „државе". У циљу стапања и изједначавања са сељацима, које је готово идентификовао са српским народом, називао их је „браћом". Јануара 1942. године даје им савете и захтева да га слушају: „Ето то вам је мој други савет, братски и рођачки, искрен и некористољубив. Ви сте ме пре послушали, нисте се покајали; послушајте ме и сада. Ја знам да ће они из Лондона рећи: да сам издајник, јер вас саветујем да останете мирни. Они вам говоре да се буните и гинете. Ја вам велим да радите. Наш је спас само у раду. Они вас саветују: да не радите, јер то није ради вас. Ја вам овако говорим што вас волим и што знам како вам је, јер сам међу вама и са вама заједно, а они вас саветују да гинете њих ради. Ја вам обећавам мирно, радно пролеће; они вас хушкају тајно и јавно, да вам пролеће буде крваво, да опет Србијом завлада јаук и писак, да се посеју згаришта и гробља, да завлада свуда само црна смрт. Ја знам да ви то нећете. Ја знам да ви проклињете оне одроде и децокрадицу, који тргују са српским светињама по Лондону. Ви знате да вам ја говорим из ваше средине, познавајући и ваше жеље и ваше невоље и знајући шта је по српски народ за сада корисно, а они из Лондона подмирују не српске, већ туђе интересе и туђе рачуне.

Зато, драга браћо сељаци, пролеће не треба да буде крваво по вас, како желе они из Лондона, но корисно, српско пролеће, пуно рада, благостања и среће. Знам да ћете ово друго изабрати по сили вашег чистог, ничим не окаљаног, здравог сељачког разума".[7]

Свестан колико Србија зависи од села, генерал Недић запомаже да остану верни земљи и да не напуштају село: „Не напуштајте село и земљу; не занемарујте земљорадњу, сеоску привреду и своју производњу; и не одричите се позива који вам је од отаца у наслеђе остао. Не треба да заборавите: Ваше је занимање најлепше и најплеменитије. То је занимање најсамосталније од свих других и најкорисније од многих

[7] *Говори генерала Милана Недића, председника Српске владе*, Београд, 1943, 62-63.

других. Земљорадник је у истини слободан човек. Слободан по томе што је у стању да сам стече све што му је за живот потребно.

Тај слободан живот не замењујте ни којим другим.

Не идите у град на рад, кад вас у селу већ очекују толики земљораднички и привредни послови.

Не бавите се спекулацијом: не напуштајте свој посао, да бисте у своме или неком другом селу куповали животне намирнице, па их после у граду два или три пута скупље препродавали.

То је искоришћавање града и велике невоље градског становништва, док су, у ово тешко доба, за све нас, село и град дужни да једно другог прихвате и узајамно помогну. Таква се трговина не приличи честитом сељаку, брату Србину и правом домаћину. Она је штетна и селу и граду.

Доносите у град и продајите само оно што сте сами произвели.

Останите верни земљи својој и своме раду на селу. Тамо сте ви као грађани најслободнији и као привредници најјачи.

Останите где сте, чувајте своју земљу, челичите на њој своју снагу радом без предаха. Учините је сталним извором богатства и свога и своје много напаћене Отаџбине, Мајке Србије.

Снага наше земље и њена животна сила зависна је од привредног благостања и од ваше привржености на њој.

Земља ваша је ваш понос, ваше богатство. Обрадите је данас у смислу учења које смо вам дали кроз свој пољопривредни план – обрадите и најмањи кутак своје слободне земље, тако да бисте и отуда добили што веће користи".[8]

У питању је била борба за хлеб и живот, у време велике оскудице хране, слабе обраде земље, метежа, великих миграционих кретања. Отуда ће августа 1942. године, захтев за хлебом и радом, Милан Недић поставити као питање националног доказивања и људскости, истичући: „Долази час, браћо земљорадници, да покажете да сте Срби, да сте људи. Од ваше човечанске савести, од вашег српског осећања, од вашег родољубља зависи да ли ће битка за српски хлеб насушни бити у потпуности добијена. Јер ако ви земљорадници, све до једнога, не будете један део вишка ваше производње, које ће вам се платити, поштено предали нашим надлежним властима, онда је сигурно да ће у једном делу српског народа наступити глад, а можда и умирање од глади".[9]

[8] Исто, 106-107.

[9] Исто, 139.

Пољопривреда је у квислиншкој Србији била један од најзначајнијих управних ресора. Мада Универзитет у Београду није званично радио за време рата, катедра за пољопривреду је била обновљена како би давала стручне савете Министарству пољопривреде и народне исхране.[10] За разлику од Трећег рајха, у Србији се задржало (сагласно великој традицији) 3.899 задруга, са 353.219 чланова (пред рат их је било 5.284 са 563.287 чланова).[11] Рад ових задруга координирао је Главни задружни савез. Придајући велику пажњу пољопривредној производњи у окупираној Србији, на предлог шефа Привредног штаба војног заповедника у Србији, Недићево Министарство пољопривреде и народне исхране се издвојило из састава Министарства народне привреде и наставило да делује као посебан ресор.[12] Маја 1943. године за председника Главног савеза српских земљорадничких задруга, именован је др Танасије Митровић, који је био редовни професор Пољопривредног факултета на Универзитету у Београду. И остали чланови овог координирајућег тела, такође су били афирмисани пољопривредни стручњаци.[13]

Одељење за „државну пропаганду", при Председништву Министарског савета, на челу са Ђорђем Перићем, организовало је слање екипа предавача по окрузима и срезовима Србије да држе предавања и да наглашавају да је сељаштво „најнапреднији слој друштва" у Србији. У својству предавача појављивали су се просветни радници, свештеници, председници општина, срески и окружни начелници, чланови Недићеве владе. Недић је, сем путем говора, општио са сељацима и пријемом у Београду „виђенијих сеоских домаћина", са територије целе Србије. Његови гости били су, 28. марта 1942. године, сељаци из Мачве; 17. априла 1942. године, сеоски домаћини из Поцерине и Тамнаве; 29. априла 1942. године, сеоски домаћини Колубаре; 19 маја 1942. године, сељаци из ужичког краја; 22. маја 1942. године, сељаци из рамског, пожаревачког и голубачког среза; 8. августа 1942. године, сељаци из трнавског и љубићког среза; 13. децембра 1942. године, сеоски домаћини из Расине, а 27. децембра 1942. године, сељаци из

[10] М. Борковић, *Контрареволуција у Србији, Квислиншка управа 1943-1944*. књ. 2, Београд, 1979, 16.

[11] *Ново време*, бр. 40, 26. јули 1941; *Српско село*, бр. 19, 10. јануар 1942.

[12] АВИИ, НА, ф. 2, рег. бр. 1/1. – Наредба војног заповедника у Србији, 26. јули 1941.

[13] М. Борковић, нав. дело, 18.

трстеничког среза.[14] До оваквих сусрета долазило је и током 1943. и 1944. године, тј. све до ослобођења Србије.

У свом меморандуму, кога је 1. јануара 1943. године (два меморандума) упутио војном заповеднику у Србији, Паулу Бадеру, Милан Недић износи мотиве оваквих сусрета са сељацима и из најудаљенијих делова Србије.

„Прожет неминовном потребом чврсте и добро смишљене организације, која би најбоље одговарала духу и животним условима српског народа, почео сам, одмах по мом ступању на власт, да позивам најбоље људе, домаћине и национално свесне елементе из свих делова Србије и ступио сам с њима у контакт. Жеља ми је била да на тај начин успоставим живу и непосредну везу између српског народа и моје владе. Најугледнији домаћини, чак из најудаљенијих крајева Србије, одазивали су се мојим позивима, без обзира на опасности којима су се излагали. Дошли су у Београд, где су неколико дана остали као моји лични гости. Они су се једнодушно сагласили са мном у оцени садашње ситуације српског народа и њених најхитнијих и најнеодложнијих потреба".[15]

У оквиру Недићеве „планске политике" повећавање пољопривредне производње, начина коришћења и чувања производа, начелник Ужичког округа, својом Наредбом од 6. августа 1942. године, захтева: „Да се цео овогодишњи принос кукуруза, пшенице, јечма, ражи, зоби, крупника, хељде, као и других њима сличних земљорадничких производа, на најекономичнији начин искористи, водећи при томе строго рачуна, да се најпажљивије прикупи и склони на сигурно место, у добре амбаре и таване; Да се све произведено поврће у овој години прикупи на најбољи начин, преради и спреми за наступајућу зиму; Да се овогодишњи род шљива, јабука, крушака и другог воћа што више преради у хранљиве воћне прерађевине; већ сада треба мислити и побринути се да се у што већој мери засеју озими усеви: пшеница, јечам, раж, овас, а од поврћа: спанаћ, итд."[16] У истом смислу, давани су, у новинама, бројни савети сељацима шта треба да раде у појединим месецима током године. У чланку „Шта треба да ради сељак у септембру", наводи се:

---

[14] *Ново време*, 29. март 1942; 18. април 1942; 30. април 1942; 20. мај 1942; 23. мај 1942; 9. август 1942; 13. децембар 1942; и 27. децембар 1942.

[15] АВИИ, Микротека, НАВ-Н-Т-501, рол. 256, мф. 907 – 923.

[16] ИАУ, збирка плаката, прогласа и објава 1941-1945. – Наредба начелника Округа ужичког, 6. август 1942.

„На дому: довршавај започете грађевинске радове; припремај семе за јесењу сетву и испитај клијавост; тријериши семе пре сетве и запраши га; припреми справе за обраду земље и сетву озимих усева и оправи их; опреми и оправи сушнице за сушење шљива, дрва и остало потребно и почни са сушењем; Код стоке и живине: стоку правилно храни и негуј; учествуј са приплодним грлима на изложбама које организује подружница Српског пољопривредног друштва, задруга или која друга организација; храни обилније живину да би се боље снабдела перјем и да би боље носила за време зиме; нови кукуруз немој давати живини јер ће од њега да угине; На њиви, ливади и пашњаку: вади, прибирај и смештај кромпир у просторије које су слабо осветљене и у којима има довољно промаје; бери кукуруз, суши га ако није потпуно дозрео, и смештај га у кош; сеци кукурузовину, везуј је у снопове и садевај у купе или сецкај и мешај са зеленом храном и пуни силос јаме; сеј озими грашак и граорицу у мешавини са озимим овсом или пшеницом; сеј озими лан; коси и скупљај отаву, луцерку и детелину; У башти: праши и заливај површе ако је потребно; прибирај семе од зрелих плодова; од зрелог парадајза кувај сокове и пекмез и сувишне количине уновчавај; доврши сетву спанаћа, салате, озимог грашка; сеј лукове и јагоде; У воћњаку и расаднику: доврши калемљење воћних младица у растилу; спремај земљу, размеравај и копај јаме за сађење воћака и наручуј потребне саднице; зрело воће бери и оно које се може чувати смештај у подесне одаје, а остало уновчавај, суши или кувај; прикупљај семе оних воћака, које раније ниси прикупио; припреми земљу за сетву семена, или ако хоћеш да га сејеш у пролеће, припреми све што је потребно за стратификовање; У винограду и подруму: припреми винске судове, потребне справе и алат за бербу и прераду грожђа; пери, запарuj и сумпориши винску бурад, бачве и каце; испитуј количину шећера у грожђу и почни бербу кад грожђе буде потпуно зрело; подрум спреми, опери и дезинфикуј паљењем сумпора; На пчеларнику: прегледај кошнице и вади сувишне количине меда; припреми потребан материјал за узимљавање пчела, итд.“[17]

Све ове мере и Недићева удварања српском селу и сељаштву мало су помагала у одбацивању политике принудног откупа, изазивајући незадовољство сељака. Село је било свесно да је Недић извршни орган немачке окупационе политике за експлоатацију села, независно од интерних неспоразума квислиншке владе и Привредног штаба

[17] *Српски народ*, 4. септембар 1942.

војног заповедника у Србији о разрезу нових количина жита, односно њиховог извоза из Србије у Трећи рајх.[18]

Недићева влада прешла је на планску пољопривредну производњу 17. фебруара 1942. године. Наредбом о планској производњи истицало се следеће: „У сврху појачања и осигурања пољопривредне производње, сви власници земље по селима и градовима обавезни су да у 1942. години обраде или дају у закуп своју пољопривредну површину способну за обраду, уколико њихово право располагање није ограничено законом или уговором... Сваки власник, односно корисник површина подобних за пољопривредну производњу дужан је одмах, и најдаље до 1. марта 1942. године известити Управу да ли ће напред означене површине сами обрадити, односно дати под закуп или у део. Уколико сам не обрађује, мора најкасније до 10. марта издати другоме у обраду и о томе посебно обавестити општинску управу. У случају да власник, односно корисник земље у прописном року не извести општинску управу да ће своју земљу сам обрадити, односно дати другом у обраду, општинска управа је дужна да: а) односне површине уступи по месним обичајима другоме у обраду за 1942. годину; б) уколико се другоме такво земљиште не може издати у обраду, по месним обичајима, општинска управа ће то земљиште издати бесплатно другом лицу или га сама обрадити за рачун општине, без икакве накнаде власнику, односно кориснику земље, тако да ни једна стопа оранице не остане необрађена... За подмирење основних животних потреба нашега народа, сваки власник, односно корисник пољопривредног имања, дужан је сејати и гајити на одређеним површинама свога имања одређене културе, које су прописане у плану о пољопривредној производњи... У циљу благовремене обраде свих обрадивих површина земље у свим општинама (сеоским и градским), образоваће се радне јединице – мобе, људске и сточне радне снаге. Имања инокосних и сиромашних пољопривредника чији су власници погинули или заробљени, општина ће обрадити кулуком. За спровођење наредбе о планској пољопривредној производњи, одређени су руководиоци (председници општина – сеоских и градских)... Министарство просвете и црквене власти, издаће потребна наређења да учитељи, професори, свештеници и школска омладина, узму активног учешћа у спровођењу планске пољопривредне производње у 1942. години и радом и пропагандом...

[18] АВИИ, НАВ-Н-Т-120, 200/153773-75.

Ко не би извршио одредбе ове наредбе, као и упуте и наредбе власти и органа којима је поверено спровођење планске пољопривредне производње, бива кажњен новчано од 200 до 5000 динара, а у тим случајевима и бесплатним принудним радом од 5 до 60 дана, а поред тога одређени му рад и посао извршиће се на његов рачун".[19]

Влада Милана Недића издавала је уредбе о планској пољопривредној производњи и наредних година окупације, све до ослобођења Србије (15. марта 1943. године за 1943. годину и 19. октобра 1943. године за 1944. годину).[20] Оваквим и сличним наредбама пружан је отпор у готово свим крајевима Србије током целог периода рата и окупације услед чега су ефекти њихове реализације били више него минимални.

Као и у индустрији, тако се и у пољопривреди осећала велика несташица радне снаге. Сељаци, као најбројнији слој, били су расејани по војним формацијама, заробљеничким логорима, концентрационим логорима; позивани су на принудне радове и регрутовани за рад у Бору, Костолцу и другим рудницима. О степену оскудице у радној снази сведочи податак да је Недићева влада 1942. и 1943. године била принуђена да спроводи принудну мобилизацију за јавне радове. У наређењу Милана Недића, 1. априла 1942. године, упућеном Министарству унутрашњих послова, истиче се: „Многи председници општина и домаћини људи, који патријархално српски гледају на прилике и догађаје говорили су ми да по нашим селима још увек има велики број пролетера сељака који немају ни своје земље ни свога одређеног рада већ по целе дане и ноћи седе по механама, банче и праве нереде. Ови људи, иако не раде, имају од некуда новца. При овим седељкама говори се много о политици и ту падају и тешке неосноване речи о влади и њеном раду, па чак и о окупатору... Како овакав живот и рад ових сељачких пролетера може да има и врло тешких последица по ред и безбедност, то наређујем да се о њима води евиденција ради стављања под контролу и евентуалног удаљења на радове из села и вароши, у интересу реда, мира и безбедности".[21]

Националсоцијалистичка доктрина аграрне политике била је позната и пре окупације преко изворних радова немачких писаца који су се бавили аграром и сељаштвом у склопу немачког друштва после 1933. године и освајања власти од стране нациста, али и југословенских,

[19] *Службене новине*, 20. фебруар 1942; *Ново време*, 18. фебруар 1942.

[20] *Службене новине*, бр. 82, 19. октобар 1943.; АВИИ, Нда, к. 18.

[21] АВИИ, Нда, к. 59, рег.бр. 1/6-3.

односно српских епигона њиховог учења, пре свега Данила Грегорића и других. Отуда је окупација Србије дочекана са познавањем немачке доктрине бар у кругу дела интелектуалаца и политичара који су се приклонили пронемачком режиму. На тој основи никла је пропаганда која је популарисана и сматрана спасоносном за српско село. Из немачке праксе преузимане су и поједине аграрно-производно-административне мере, попут пољопривредног плана. Међутим, Недић и теоретичари који су подржавали вазални режим и настојали да га учврсте и дубље вежу за немачко искуство, нису могли да не уносе у своју визију обнове српског села и особене састојке који су проистицали из властитог националног сазнања из прошлости и садашњости српског села. Анализа Недићевих говора упућиваних сељаштву показује да су сељак, село, аграрни просперитет, улога земљорадње у средишту његове пажње. У ствари, политика према селу нужно је произилазила и из концепта М. Недића о сталешкој држави у којој је стуб требало да представља сељаштво. Категорије које Недић користи говоре вишезначно: о значају села са становишта преживљавања народа у трагичној ситуацији пораза, подељености, биолошког уништавања Срба; о идеализацији села; конзервативним погледима на трговину и друга сродна занимања која отуђују сељака од основне делатности; везивању земљорадње за статус слободе. Не зачуђује да Недић, независно од својих склоности, обраћа толику пажњу на српског сељака, имајући у виду да је у питању најмногобројнији слој српског друштва. Недићева идеолошко-политичка иступања пред сељацима такође показују једну велику бригу која се огледала у сугерисању низа аграрно-техничких, агрономско-ветеринарских и других сродних савета сељацима, супротно искуству предратних политичара који су се тек номинално водили као земљораднички прваци, будући опхрвани страначким борбама, партијским интересима, изборним рачуницама. Недићеву бригу према селу опредељивали су и сасвим прозирни политички интереси одређени немачким захтевима за храном и наплатом контрибуција за војно-окупациони режим. С друге стране, Недић је у сељаштву гледао најотпорнији и најконзервативнији слој српског друштва којем су стране „новотарије“, нове идеологије, нове вође и интернационалистичка идеологија, рачунајући да ће на тај начин још више подстаћи отпор српског села и сељаштва против народноослободилачког покрета и његовог утицаја. Мада је устанак био угушен у јесен 1941. године, уз помоћ немачких оперативних дивизија, отпор није био скршен, нити активност против окупатора престајала,

како на југу и истоку Србије, тако и на реокупираним подручјима тзв. Ужичке Србије. За реорганизацију пољопривреде на основама нове аграрне политике требало је искористити задругарство, чији су корени у Србији били више него дубоки. Колику је пажњу Недић обраћао обнови задругарства, показују готово сви његови говори и обраћања српском сељаку. Планско усмеравање пољопривреде пренето је у целости из немачке праксе, али није могло дати резултат из низа подробно испитаних фактора (недостатак радне снаге, семена, слаба агротехничка основа, непрестане борбе са „комунистима", немачки захтеви за употребом сељака на неким пречим војно-економским пословима итд.).

Међу главним проблемима српског села, независно од иррегуларних ратних услова, били су врло низак ниво производње и продаја производа у бесцење. Узроке налазимо у малим и раздробљеним земљишним поседима који нису могли издржавати домаћинства. Уз то, неписменост и бежање од модернизације пољопривредне производње одбијали су сељаке од мењања стечених навика. На селу није било ни слоге, а политика и партија још пре рата затровали су односе између сељака. Непросвећени и необучени сељак није био спреман да уноси нове технологије у пољопривредну производњу. За модерну производњу сељак се морао обучити, али је то у оваквим условима било немогуће извести.

Тешка стварност ојачене и окупиране Србије и подређеност Недића немачкој окупационој власти учинили су и да се у сфери производње не постигну замишљени циљеви. Лако је било прокламовати циљеве, али врло тешко остварити. Село није имало ни довољно радних руку, а рат и окупација ометали су остваривање квислиншких замисли. Отпор села овим мерама био је главни фактор неуспеха задружне политике и диригованог планирања у области производње. Српско село није никада прихватило Недићеву концепцију о „новој Србији" у Хитлеровој „новој Европи".[22] Али, пољопривредно богата Србија није током рата доживела стално присутну глад као неки други крајеви Југославије, као они у динарском подручју, и поред извоза у Трећи рајх и исхране окупационих војски. О неком унапређивању производње, модернизацији и рационализацији ове привредне гране, готово да се не може ни говорити. Приче и прозирна пропаганда су биле једно, а лице живота у тешким ратним условима под окупацијом сасвим нешто друго.

[22] Б. Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939-1945*, Београд, 1992, 474.

Литература

Борковић 1979: М. Борковић, *Контрареволуција у Србији*, Квислиншка управа 1943-1944. књ. 2, Београд.

Грегорић 1936: Д. Грегорић, *Економска и социјална политика националног социјализма и њене доктринарне основе* (докторска расправа), Београд.

Петрановић 1992: Б. Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939-1945*, Београд.

Новине и часописи

Ново време 1942, 1943.

Службене новине 1942, 1943.

Српски народ 1942.

Архивска грађа

АВИИ, НА, ф. 2, рег. бр. 1/1. – Наредба војног заповедника у Србији, 26. јули 1941.

АВИИ, Нда, к. 59, рег.бр. 1/6-3.

АВИИ, НАВ-Н-Т-120, 200/153773-75.

Slobodan Đ. KERKEZ

IDEOLOGICAL FUNDAMENTS OF THE AGRARIAN POLITICS IN THE OCCUPIED SERBIA AND VILLAGE UNDER THE OCCUPATION 1941-1945

Summary

The author states that M. Nedić paid a considerable attention to the village and peasants bearing in mind their number, tradition and the fact the village were the foothold of the Serbian state in the past. Nedić addressed to the villagers in numerous occasions and numerous speeches. They were seen as main food producers, and people who eliminate hunger b their work at the fields. A class-related concept of the state in Nedić's Serbia, differently from the German one, was based upon the strength of peasantry. Contrary to the National-socialist doctrine and political practice in the field of agrarian economy, in Serbia a considerable attention was paid to co-operative movement, which was supposed to have an important role in overall agrarian policy.

Key words: agrarian policy, ideology, occupation, National-socialism, agriculture, class-related organization, peasants, village, propaganda, co-operative movement

Рад је предат 25. октобра 2011, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 314.151.3-054.74(497.11)"1941/1944"

Јован СИМИЈАНОВИЋ[*]
Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

ИЗБЕГЛИЦЕ СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У РАШКОЈ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ [**]

Апстракт: Због својег географског положаја Студенички срез је још од маја 1941. године био уточиште, а и транзитни простор за знатан број избеглица из Косовско-метохијске области. Избеглице су пристизале и из других крајева; веома значајна струја присилних миграната кретала је и из суседних срезова у оквиру Косовскомитровачког округа (који је формално био под Србијом), као и рубних делова територија Студеничког среза. Још у пролеће 1941. год. бројност избеглица постала је озбиљан проблем у целом срезу, а највише у општини Рашка. Константан прилив нових избеглица се наставио до ослобођења 1944. године.

Рад представља покушај да се осветли тадашњи период, да се реконструише истинита слика о проблемима избеглих људи у Рашкој и њеној околини. Узевши у обзир комплексне околности које су директно утицале на судбине ових људи, настојали смо да објективно приступимо анализи и утврдимо како је и колико чињено да им се помогне. Рад је у основи заснован на необјављеним изворима. У Архиву у Краљеву налази се Фонд Општине Рашка, који обухвата период од 1941. до 1944. год. и састоји се од докумената различитог порекла и вредности. Посебно су значајна званична саопштења и наређења среског начелства, која се често тичу избеглица и њихових проблема. У овом фонду се такође чувају и писмене изјаве и усмена саслушања избеглица узети по наређењу среског начелника, а који су сачињени у Рашкој. Срећна околност је што је баш фонд ове општине, која је била на транзиту,

[*] Истраживач сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

[**] Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

а често и крајње одредиште, остао претежно сачуван, тако да представља право богатство за проучавање ове тематике.

Кључне речи: Рашка, Студенички срез, Други светски рат, избеглице, Косово и Метохија, Рашка област.

Други светски рат је, стигавши на простор Краљевине Југославије, донео небројене жртве и разарања. Најважнији предуслови за стварање плодног тла, за дивљање најгорег грађанског рата били су: огромна културна, верска, етничка хетерогеност, као и неуједначена економска развијеност, које у претходној држави нису успешно нивелисане и превазиђене. Након краткотрајног Априлског рата и капитулације Југославије, у многим њеним деловима уследио је разноврстан терор над припадницима српске националности.

Територија Србије је била распарчана. Преостало је само мало језгро уже Србије под немачком окупационом управом, потпомогнутом „Владом народног спаса" ђен. Милана Недића.[1] Када је у питању област данашњег Косова и Метохије, територијална надлежност Недићеве владе протезала се само једним делом до обода Косовске котлине. У оквиру Србије, тј. под немачку окупацију потпали су Косовскомитровачки, Вучитрнски и Подујевски срез, првенствено зато што је Немачка била веома заинтересована за рудна налазишта рудника олова и цинка, који су се налазили на територији ова три среза. Остали делови Косова и Метохије били су подељени између бугарских и италијанских окупационих снага. Бугарска је окупирала делове Гњиланског и Урошевачког среза, док је највећи део Косовске области припао Италији. Италијански део окупираног Косова и Метохије је већ 12. августа 1941. указом краљевског намесника придодат „Великој Албанији", у чијим границама су се нашле још и територије ван Косова: плавска, рожајска и тутинска префектура.[2] У неколико наврата су

[1] „Србија је била сведена на 51.100 км2 и 3,810.000 становника". Видети: Slobodan Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, Narodna knjiga, Beograd 1981, 251.

[2] Ali Hadri, „Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji 1941-1944", *Jugoslovenski istorijski časopis*, Savez društva istoričara Jugoslavije, Beograd 2/1965, 40-41, (u daljem tekstu: Ali Hadri, *Okupacioni sistem...*); Ali Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941-1945*, Zavod za istoriju Kosova, Priština 1973, 32; Бериша Антон, *Косово некад и данас – Kosova: dikur e sot*, Економска политика, Београд, 1973, 203; С. Ми-

Комесарска влада Милана Аћимовића, а потом и влада Милана Недића покушавале да на разним нивоима код немачких власти издејствују територијалне уступке на рачун бугарске и италијанске окупационе зоне, али ови покушаји су били безуспешни.[3]

Још у пролећним данима дошло је до насиља и крвопролића на Косову и Метохији: албански одметници нападали су из заседа припаднике Војске Краљевине Југославије и наносили им губитке још у Априлском рату.[4] Истовремено је отпочео терор над српским цивилним становништвом.[5] У свим пределима где је постојала хетерогена национална структура, без обзира на то у чијој окупационој зони се она налазила, појављивали су се проблеми. Најтежи случајеви: убиства, прогони, силовања, постајали су временом учестали и организовани. Испољена суровост, поготову према колонистима досељеним у међуратном периоду имала је за циљ да застраши и натера у избеглиштво преостало српско становништво. Ово је ускоро потом резултирало масовним, како неорганизованим, тако и организованим

лошевић, н.д, 12, 14, 46, 102-103; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945,*Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd 1992, 246; Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Српска књижевна задруга, Нови Сад 2006, 311-315. Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији – Квислинзи и Колаборационисти у Другом светском рату*, Институт за савремену историју, Београд 1991, 41-43.

[3] Први покушај да се прошири немачка окупациона зона на рачун италијанске „Велике Албаније" учинио је комесар Милан Аћимовић 16. маја 1941. године, упутивши меморандум војном заповеднику Србије, генералу Хелмуту Форстеру. Одговор није ни стигао. Други покушај учинио је Милан Недић, када се 8. септембра 1941. године лично обратио генералу Хајнриху Данкелману, војном заповеднику у Србији. И овај меморандум је доживео судбину претходног. Трећи, такође безуспешни покушај, био је приликом Недићевог разговора са генерал-пуковником Александром Лером, командантом Југоистока, 29. новембра 1941. године. Приликом посете Немачкој, у септембру 1943. године, Недић је поново изнео територијалне захтеве, овај пут максималне: осим Косова и Метохије тражио је и новопазарски Санџак, Црну Гору и јужну Србију, као и крајеве око Пећи, Ђаковице, Приштине и Призрена. Немачки министар иностраних послова Јоахим Фон Рибентроп је ове захтеве одлучно одбио. Детаљи разговора између Недића и Хитлера нису познати, али познато је да ни делимичних уступака до краја рата није било. Видети: Б. Божовић, М. Вавић, н.д, 65-67.

[4] В. Petranović, n.d., 102, 104, 245.

[5] Б. Божовић, М. Вавић, н.д, 28-29; Ненад Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату: документа*, друго измењено и допуњено издање, Музеј жртава геноцида, Београд, 2009, 17, 173-174.

пресељавањем српског становништва у „Недићеву Србију“. Укупан број исељеника са Косова и Метохије, у току све четири ратне године, због оскудних извора није могуће утврдити. Процене се крећу од око 40.000 до укупно 100.000 избеглица из италијанске, немачке и бугарске окупационе зоне на Косову и Метохији, укључујући и подручја око Новог Пазара, Косовске Митровице и Подујева.[6]

Под највећим притиском били су Срби у италијанској окупационој зони, тј. „Великој Албанији“, мада, иако су срезови: Косовска Митровица, Вучитрн и Подујево били формално у „Недићевој“ Србији, ни тамошњи српски народ није био у бољој позицији. Немачкој окупационој управи првенствени циљ је био да што боље искористи тамошње богате природне ресурсе. Експлоатација олова и цинка, насушно потребних за ратну машинерију, била је неприкосновени приоритет за Немачку на том простору. Као део шире стратегије примењене на цео српски народ, Немачкој су увек били добродошли сви савезници против, из њихове перспективе, потенцијално опасног народа, жилавог и увек спремног на бунт. Сваки фактор који би био од помоћи да се пацификује и ослаби српска потенцијална претња био је подстицан, зато је гледано кроз прсте албанским одметницима.[7]

Решењем комесара за унутрашње послове од 5. јуна 1941. године (још пре проглашења „Велике Албаније“), Студенички срез је издвојен из састава Зетске и припојен Дринској бановини.[8] Уредбом Недићеве владе од 26. децембра 1941. године укинуте су бановине, а уведена територијална подела по окрузима. Студенички срез од тада припада

---

[6] С. Милошевић, н. д., 51, 54-56; B. Petranović, n.d., 252; Венцеслав Глишић, „Албанизација Косова и Метохије 1941-1945“, у: *Срби и Албанци у XX веку,* (уредник: Андреј Митровић), САНУ, научни скупови, књ. LXI, Одељење историјских наука, књига 20, Београд 1991, 285.

[7] Командант 60. моторизоване немачке дивизије, генерал Еберхарт (Eberhardt), у Косовској Митровици је са представницима албанских националиста 21. априла 1941. склопио споразум о стварању аутономне „Мале Албаније“ у оквиру Србије. Касније је овај споразум званично од стране Немачке раскинут, уз образложење да га је начинио генерал самоиницијативно, без дозволе МИП-а Немачке. Међутим, овај раскид није имао утицаја на каснији однос између Албанаца и Срба. Видети: С. Милошевић, н.д., 46-47; B. Petranović, n.d., 245-248.

[8] Проглас Начелства Среза студеничког свима општинским управама у срезу од 26. јуна 1941. године,

Историјски архив Краљево (у даљем тексту: ИАК), Фонд општине Рашка 27А 134 (у даљем тексту: ФОР), кутија бр. 5.

Косовскомитровачком округу.[9] На тај начин је утицано на промену националне структуре у том округу у корист Срба.[10] Дакле, правни статус људи који су напустили своје домове, а да су при том избегли у исту бановину тј. округ, срез, чак и општину, био је изузетно комплексан и неповољан. Њима формално није ни признат статус избеглица. Овај статус уопште нису могли добити ни Јевреји, Роми ни Руси, муслимани нити католици, као ни Словенци који нису интернирани из Словеније. Као избеглице су признати само Срби православне вероисповести и Словенци који су принудно напустили своје домове након 6. априла.[11]

Језгро уже Србије убрзо је постало најсигурније уточиште за Србе из свих угрожених крајева. Долазак избеглица је био неорганизован, а временом је постајао све масовнији. Савет комесара Милана Аћимовића, успостављен 1. маја 1941. наредбом немачког војног команданта у Србији, између осталог имао је задатак да изађе на крај са овим проблемом. Органи Савета комесара нису могли много да помогну, осим да констатују ситуацију и извршавају наређења окупационих власти. Најбоља сврха органа Савета комесара огледала се у томе што су једино они били у прилици да организују помоћ избеглицама и њихово збрињавање, што су и чинили мање-више успешно. У том погледу органи Савета комесара су били и од користи немачкој власти, будући да је планирала масовне депортације словеначког становништва у Србију. Савет комесара Милана Аћимовића је, убрзо по формирању, издао Уредбу о оснивању Комесаријата за избеглице. На челу тог комесаријата налазио се изванредни комесар, који је имао врло широка овлашћења и утицај у свим нивоима власти; могао је оснивати месне одборе за збрињавање избеглица и пресељеника, сарађујући са среским и општинским властима.[12] Зарад помоћи маси избеглица, који су пристизали из Војводине, Јужне Србије, Босне и Хрватске, по налогу Министарства социјалне политике и народног здравља организовани су срески и општински одбори за помоћ. Било је пожељно да поред председника општине чланови општинских одбора буду по један лекар, учитељ, свештеник и представник Црвеног крста, ако је одбор Црвеног крста постојао на територији општине. Задаци ових одбора

[9] Ali Hadri, *Okupacioni sistem...*, 35.

[10] Б. Божовић, М. Вавић, н.д., 49-50.

[11] Начелство Среза свим општинским управама од 23. децмбра 1941, ИАК, ФОР, к. 5.

[12] С. Милошевић, н.д., 255.

су били да прикупљају средства у новцу и натури за исхрану избеглица, да изналазе бесплатан смештај и преноћиште, организују бесплатне кухиње, посредују за привремено или стално упослење избеглица у пољопривредним, шумским, рударским и јавним радовима, као и у радовима у оквиру трговачких и индустријских предузећа. Речју, задатак ових одбора је био да обезбеде материјалне услове за прихватање, привремено издржавање и упослење избеглица.[13]

Већ у лето 1941. на рубним подручјима крње окупиране Србије нагомилавао се велики број избеглица. У Студеничком и Куршумлијском срезу прилив избеглог становништва био је најосетнији.[14] У то време у целој окупираној Србији проглашен је упут за сакупљање помоћи намењене за збрињавање избеглица и обнову Смедерева. И у Студеничком срезу формиран је одбор за скупљање помоћи. Председник среског пододбора био је срески начелник, а потпредседници председници општина. На исти начин су били организовани одбори и на вишим нивоима – бановинама, и на нижим – општинама. У упутству за организовање је наведено да је потребно да чланови одбора за прикупљање помоћи буду десет угледних људи у срезу, а по пет на нивоу општина. Планирано је прикупљање прилога и по улицама. На овакав начин је организовано прикупљање помоћи у целој Србији. У Рашкој није био формиран општински одбор, зато што је у њој било седиште среза, тако да је постојао срески одбор.[15]

Да би се правилно проценила ситуација, један од најважнијих задатака пред општинским управама био је да прикупљају изјаве избелица. У том циљу начелство Среза студеничког је 9. јула 1941.[16] године проследило писмено наређење да се од избеглица смештених у свим општинама Студеничког среза узму писмене изјаве, или усмено саслушају у присуству сведока. На основу њихових исказа може се констатовати да је у сваком од тих случајева вршен активан притисак и застрашивање, с циљем њиховог трајног одсељења. Притиску су посебно интензивно биле изложене колонистичке породице, досељене у периоду између два светска рата. [17]

---

[13] Начелство Среза општинској управи од 27. јуна 1941, ИАК, ФОР, к. 5.

[14] B. Petranović, n.d., 251.

[15] Начелство Среза свим општинским управама од 8. јула 1941, ИАК, ФОР, к. 5.

[16] Начелство Среза свим општинским управама од 18. јула 1941. ИАК, ФОР, к. 5.

[17] У фонду Општине Рашка чува се известан број том приликом датих изјава избеглица, које могу бити веома релевантне.

Рашка је тада била под великим притиском као прво веће насеље на транзиту многих избеглица, које су се са Косова и Метохије, из данашње Македоније и делова данашње југозападне Србије и данашње северне Црне Горе, упутиле даље ка северу.[18] Бројне избеглице су се одлучиле за Рашку као крајње одредиште свог избеглиштва. Чак и да се мањи део, уместо транзита, одлучио да потражи уточиште у Рашки, инфраструктура ове варошице свакако није била довољна за прихват, тако да је смештај избеглица постао хроничан проблем за све време трајања рата. Како се види из одговора председника општине Рашка начелнику Среза студеничког у Рашки, у јулу 1941. године ниједна породица у вароши више није могла да прими избеглице, јер су сва места попуњена раније придошлим избеглицама, а у великом броју станова су били смештени и немачки официри. По речима тадашњег председника општине, није било ниједне слободне куће нити стана, осим: једне празне бараке у којој је раније чувана муниција, а потом била смештена немачка војска, једне државне куће на Ђумруку и још једне бараке у Носељској реци у атару села Трнаве. Нису постојале ни значајне могућности за исхрану и одевање избеглица, јер је и сâмо домородачко становништво оскудевало у животним потрепштинама.[19]

Према проценама специјалне екипе Комесаријата за избеглице и пресељенике у Београду, у Рашкој се почетком 1942. године налазило око 40.000 српских избеглица.[20] Ове податке треба свакако прихватити са резервом, а пре ће бити да су се ове доста оквирне процене, на основу усмених изјава, односиле на читав Косовскомитровачки округ. Будући да једно време избеглице из појединих делова овог округа нису ни евидентиране, јер је он *de facto* сматран српском територијом, нису ни могуће приближно тачне процене броја избеглица. Према подацима из Упитног листа, који је општинска управа била дужна саставити по наређењу немачке команде, у Рашкој је 7. августа 1941. године било 1230 становника, од чега 230 избеглица. Варош је имала могућности да смести 20 официра, 200 војника, 50 коња.[21] Према извештају

[18] Немачка 294. пешадијска дивизија 40. корпуса 21. армије ушла је у Рашку 15. априла 1941. Немци су задржали затечени управни апарат у жандармеријским станицама, општинским и среским управама. – Тихомир Ђорђевић, *Рашка и околина*, СИЗ културе СО Рашка, Рашка 1987. 349-350.

[19] Одговор председника општине начелнику среза 15. јула 1941, ИАК, ФОР, к. 5.

[20] С. Милошевић, н.д., 51.

[21] Упитни лист бр. 8. (места) од 7. августа 1941, ИАК, ФОР, к. 5.

општинске управе, половином 1943. године Рашка је имала 502 куће и 3500 становника. Од укупног броја, чак 2850, односно око 80% било је непроизводно, издржавано становништво. У истом извештају се види и забринутост управе због тога што је број издржаваног становништва константно растао, а управа је процењивала да ће то бити велики проблем у будућности, са којим ће се, без помоћи виших власти, тешко изаћи на крај.[22]

Треба дакле имати у виду специфичан положај Студеничког среза да би се сагледао положај тамошњих избеглица. Овај срез је био територијално пространи, са великим бројем насеља чији су становници углавном прихватали себи познате прогнанике, рођаке или пријатеље, углавном из суседних места. Скоро сва насеља била су попуњена избеглицама, само је мали број забачених насеља, далеко од путева, био без њих. Према неким подацима крајем априла 1942. године, у Студеничком срезу се само из Косовскомитровачког округа налазило 20.900 избеглица Срба.[23] Неке процене доносе бројку од око 27.000 избеглица у Студеничком срезу.[24]

Поводом великог броја избеглица у Косовској Митровици, 24. априла 1942. одржан је састанак чији је организатор и председавајући био немачки начелник Управе штаба немачке Војне команде Србије. Албански представник био је Али Драга, као и Ибрахим Љутви, окружни начелник и мајор Бајазит Бољетини, командант жандармерије у Косовској Митровици. У име Недићеве Владе присуствовао је министар унутрашњих послова Милан Аћимовић. На састанку је усаглашено да је најнужније омогућити да се избеглице врате и да је потребно да им се гарантује безбедност.[25] Следећег дана, 25. априла, одржан је нови састанак у Рашкој. На овој конференцији такође је присуствовао Милан Аћимовић, осим њега још и Машан Ђуровић, командант сухопланинског четничког одреда, Драгутин Нешић, срески начелник Студеничког среза, Јован Бркић, секретар и делегат Министарства

[22] Управа општине Рашка среском начелнику од 17. јула 1943. ИАК, ФОР, к. 7.

[23] Бранко Бошковић, *Народноослободилачка борба у ибарском базену*, Заједница научних установа Косова и Метохије, Приштина, 1968, 151.

[24] Према сачуваним пописима избеглица у Студеничком срезу током 1941-1942. године, избеглица је било у свим насељима, осим у општинама Студеница, Рудно, Плана, Ђаково, Мланча. – Благомир Бишевац, „Избеглице из Косовске области у Срезу студеничком – Рашка 1941-1942“, у: *Архивска грађа као извор за историју*, Међународни научни скуп 15-16. мај 2000. године, (уредник: Никола Б. Поповић), Архив Србије, Београд 2000, 470.

[25] С. Милошевић, н.д., 51-52.

унутрашњих послова за Косовску област, и други. Албанце су представљали Ибрахим Љутви, начелник округа, Бајазит Бољетини, командант жандармерије за Косовску област, и Ахмет Даца, начелник Дежевског среза. На овој конференцији није било представника немачких војних власти. Донете су одлуке да се све избеглице могу слободно вратити у своја места, осим у случају када се ради о крвној освети или завади са лицима албанске националности и муслиманима. Задатак власти у Рашкој био је да организује повратак избеглица.[26] Срески начелник је 11. маја издао проглас у коме се позивају сви избегли из Новог Пазара и околине да се одмах врате у своје домове.[27] Упркос одлукама донесеним на овим конференцијама исељавање није престало, чак се и интензивирало, а повратак је био апсолутно немогућ.[28]

У Рашкој су животни услови за избеглице били тешки. Исхрана избеглица је била један од најзначајнијих проблема. Незапосленост и недостатак довољне количине обрадивог земљишта, у односу на број људи, изискивали су периодичне испоруке намирница. Окружни одбор за издржавање и збрињавање избеглица и погорелаца у Рашкој добио је 16. фебруара 1942. године један вагон шећера намењеног избеглицама са подручја целог среза. Колика је била оскудица у свим основним животним намирницама показује и то што је свакој избегличкој породици, том приликом, следовало од 1 до 5 кг шећера, који су могли да замене за кукуруз, пшеницу, раж и то у односу од 5 кг житарица за 1 кг шећера.[29] Веродостојна евиденција о тачном броју избеглих била је од великог значаја за управу која се бавила расподелом помоћи. У неколико наврата су из Среског начелства стизале директиве о потреби експедитивнијег и педантнијег вођења броја избеглих, да би се помоћ равноправно поделила. И у овај срез и општину је 9. јуна 1942. године стигло циркуларно писмо (упућено свим окружним, среским, градским и општинским одборима) изванредног комесара Томе Максимовића. У писму је, између осталог, констатовано да је познато да многи одбори у многим општинама, па и срезовима,

[26] Исто, 52-54.

[27] Начелник Среза студеничког општинској управи Рашка, од 11. маја 1943, ИАК, ФОР, к. 5.

[28] Притисак Албанаца на Србе ни након ова два састанка није попуштао, штавише и интензивирао се након посете председника албанске владе Мустафа Крује Косову, јуна 1942. године. Он је на јавним наступима позивао на прогон српског становништва, одвођење у логоре у Албанији и убиства. Видети: С. Милошевић, н.д., 54.

[29] Окружни одбор за издржавање и збрињавање избеглица и погорелаца општинској управи. Од 16. фебруара 1942, ИАК, ФОР, к. 5.

постоје само на папиру, и да не чине баш никакве активности из своје надлежности.[30] Када је Рашка у питању, сила прилика није давала претерану могућност општинској администрацији да се игнорише значајан број избеглих. Из списка избеглица којима је 5. јануара 1943. додељена божићна помоћ од месног одбора Црвеног крста и среског Одбора за збрињавање избеглица и погорелаца, може се видети да је 116 избегличких породица, односно 546 појединаца у том тренутку боравило у Рашкој и користило помоћ одбора. Ово је свакако приближан, али сигурно не и потпуно тачан број целокупног избеглог становништва у Рашкој.[31] Оскудни извори за исхрану избеглих и сиромашних постајали су временом још оскуднији. За потребе исхране најугроженијих превасходни извор био је ујам од три воденице, који у каснијим годинама рата није био довољан да задовољи њихове потребе.[32]

Здравствена заштита избеглица је од децембра 1941. пала на терет општинских буџета, који су могли да се обрате за помоћ и месном одбору за збрињавање избеглица уколико нису били у могућности да сносе трошкове.[33] Почетком априла 1943. године у Рашкој се појавило неколико случајева пегавог тифуса и дифтерије, [34] што је у највећој мери проузроковало немачко наређење да се иселе све избеглице из Рашке, које су сматрали највероватнијим доносиоцима заразе. Велики прилив и транзит избеглих је немачкој војсци стварао још три значајна проблема. Први: временом је у релативно малој вароши постајао заузет велики број стамбеног простора, те није било довољно смештаја за немачке потребе. Други: дуге колоне избеглица пешака у запрежним колима често су биле сметња нормалном транспорту немачке моторизоване ефективе. Трећи: окупационим властима је било од значаја да што више производног – пољопривредног становништва обрађује земљу, чиме би се обезбедила опскрба јединица у намирницама путем реквизиција. Рашка је почетком 1943. године била крцата окупаторским јединицама. Према неким проценама, тада је у овој вароши било

[30] Писмо изванредног комесара за помоћ избеглицама и пресељеницима, Томе Максимовића, од 21. маја 1942, ИАК, ФОР, к. 5.

[31] Списак избеглица које су преузеле помоћ у животним намирницама. Од 5 јануара 1943, ИАК, ФОР, к. 7.

[32] Наредба начелника Среза студеничког. Бр. 4350 од 18. маја 1943, ИАК, ФОР, к. 7.

[33] Начелство Среза свим општинским управама, од 10. фебруара 1942, ИАК, ФОР, к. 5,

[34] Начелство Среза општинској управи Рашка, од 4. априла 1943, ИАК, ФОР, к. 7.

смештено 190 немачких војника, око 600 белогардејаца, 120 недићеваца и 1000 бугарских војника.[35] Издржавање и смештај оволиког броја војника било је превелико оптерећење за ионако опустошену и осиромашену Рашку и њену околину, препуну избеглица.

Немачке власти су по сваку цену желеле да се отарасе избеглица и непривредног становништва. Немачка команда је наредила да се све избеглице из Рашке морају иселити у оближња села 6. априла 1943. и да се на располагање команди места мора у року од 3 дана предати 40 кућа претходно очишћених и окречених. [36] Управни органи општине су и у овом случају ревносно извршили наређење. У року од неколико дана прикупљен је потребан број запрежних кола и приступило се извршењу.[37] Неке избеглице су се ускоро вратиле у Рашку, али среска и општинска управа по налогу немачке команде нису дозволиле да ту и остану. Срески начелник је издао наређење да се 23. маја 1943. сви повратници најкасније до поднева поново врате у околна села, иначе им је запрећено да ће бити интернирани у своја места пребивања, уколико је могуће, или расељени у друге делове окупиране Србије. Такође је било запрећено да ће им се убудуће ускратити свака врста помоћи.[38] Насупрот овоме примеру, у исто време, 22. маја, кроз Рашку је, на свом путу у централну Србију, пролазила већа група избеглица из Колашина и Андријевице. У овом случају је речник среског начелника био другачији:

„Позива се грађанство да мајке и очеви који осећају потребу и имају српско срце и душу да припреме хлеба и остало што имају, изнесу на станицу и поделе свим породицама. Апелујем на свест честитих и добрих грађана Рашке и Српске мајке да ће се овом позиву одазвати.“[39]

Све указује на то да тадашња управа, у овом случају, на нивоу среза и општина, никада није излазила из оквира апсолутне колаборације. И у августу 1943, још једном по наређењу крајскомандантуре, општинска

---

[35] Бугарске јединице су у Рашку дошле почетком јануара 1943, да би замениле јединице 113. немачке дивизије, која је била упућена на Источни фронт. Бугарске јединице су се посебно бахато понашале према српском живљу. Бугарски војници нису уопште поштовали Недићеву управу, мешетарили су по селима пљачкајући, хапсили су и малтретирали бројне људе без икаквог разлога, између осталих и архимандрита манастира Студенице. Видети: Т. Ђорђевић, н.д., 394-395.

[36] Начелство Среза општинској управи 5, 7, 8 и 10. априла. 1943, ИАК, ФОР, к. 7.

[37] Исто.

[38] Начелство Среза општинској управи, од 22. маја 1943, ИАК, ФОР, к. 7.

[39] Исто.

управа је морала да исели избегло становништво из општине.[40] Немцима су били битни само њихови планови на стратешком и тактичком нивоу, а управа у овом случају није могла ништа друго до да извршава наређење.

Једино је Комесаријат за избеглице и погорелце представљао организован систем, који је доносио резултате у пружању помоћи избеглицама. Успешна помоћ умногоме је зависила и од одговорности и емпатије људи на челу срезова и општина, мада често ни најсавеснији људи на тим положајима нису имали могућности да помогну у довољној мери. Простор за деловање на овом плану био је ограђен стварним материјалним условима и превеликим бројем избеглица, а највише је зависио од планова и добре воље немачких окупационих власти, који су морали бити безусловно испуњавани.

Након капитулације Италије 8. септембра 1943, околности се нису нимало промениле у погледу сигурнијег живота српског народа на Косову и Метохији. Штавише, дошло је до ескалације насиља и појачаног притиска на становништво. Након формирања Друге призренске лиге уследио је низ масовних убистава, пљачки и протеривања широм Косова и Метохије.[41] Средином 1944. године притисак је неко време јењавао, смањило се исељавање Срба, а потом је уследио још један талас половином августа, када је избегла последња група из Урошевца и околине. Након овог случаја, није више било организованог, масовног транспорта избеглица са Косова и Метохије. Албански екстремисти постајали су све опрезнији, ишчекујући даљи развој ситуације. Непосредно пред крај рата на овом подручју, крајем септембра 1944. године у Рашки је било између 400 и 500 избеглица.[42]

У операцијама 27. и 28. новембра, партизанске јединице су коначно ослободиле Рашку.[43] Један од првих циљева на којем је новоформирана власт радила био је и рад на збрињавању сирочади, инвалида, избеглица и свих осталих категорија које су биле најугроженије.[44]

---

[40] Начелство Среза општинској управи, од 9. августа 1943, ИАК, ФОР, к. 8.

[41] В. Глишић, н.д., 285.

[42] С. Милошевић, н.д., 56-57.

[43] Б. Бошковић, н.д., 315-320; Милија К. Маликовић, *Рашка и околина: ӣеоӣрафско – исӣоријски ӣреӣлед*, Историјски архив Краљево, Краљево 1971, 182-183.

[44] Народноослободилачки одбор за Срез студенички, социјални отсек општинском народноослободилачком одбору за општину Рашка од 29. децембра 1944, ИАК, ФОР, к. 9.

Дан када су могли да се врате својим домовима за неке избеглице је коначно стигао. Остали су морали да сачекају да буду ослобођени и њихови крајеви и да се створе безбедни услови за повратак.

Извори

Историјски архив Краљево, Фонд општине Рашка 1941-1944, кутије број 5, 6, 7, 8, 9.

Литература

Антонијевић 2009: Н. Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату: документа*, друго измењено и допуњено издање, Музеј жртава геноцида, Београд;

Бериша 1973: А. Бериша, *Косово некад и данас – Kosova: dikur e sot*, Економска политика, Београд;

Бишевац 2000: Б. Бишевац, „Избеглице из Косовске области у Срезу студеничком – Рашка 1941-1942", у: *Архивска грађа као извор за историју*, Међународни научни скуп 15-16. мај 2000 године, (уредник: Никола Б. Поповић), Архив Србије, Београд;

Богдановић 2006: Д. Богдановић, *Књига о Косову*, Српска књижевна задруга, Нови Сад;

Божовић, Вавић 1991: Б. Божовић, М. Вавић. *Сурова времена на Косову и Метохији – Квислинзи и Колаборационисти у Другом светском рату*, Институт за савремену историју, Београд;

Бошковић 1968: Б. Бошковић, *Народноослободилачка борба у ибарском базену*, Заједница научних установа Косова и Метохије, Приштина;

Глишић 1991: В Глишић, „Албанизација Косова и Метохије 1941 – 1945", у: *Срби и Албанци у XX веку,* (уредник: Андреј Митровић), САНУ, научни скупови, књ. LXI, Одељење историјских наука, књига 20, Београд;

Ђорђевић 1987: Т. Ђорђевић, *Рашка и околина*, СИЗ културе СО Рашка, Рашка;

Маликовић 1971: М. Маликовић, *Рашка и околина: географско – историјски преглед*, Историјски архив Краљево, Краљево;

Милошевић 1981: С. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије 1941-1945,* Институт за савремену историју, Београд;

Hadri 1965: A. Hadri, „Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji 1941-1944", *Jugoslovenski istorijski časopis*, Savez društava istoričara Jugoslavije, Beograd;

Hadri 1973: A. Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941-1945*, Zavod za istoriju Kosova, Priština;

Petranović 1992: B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945,*Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd.

Jovan SIMIJANOVIĆ

REFUGEES FROM KOSOVO AND METOHIA IN RAŠKA IN THE SECOND WORLD WAR

Summary

The author states that Studenički District was from May 1941 a shelter and transition space for a number of refugees from Kosovo-Metohian District. There was the influx of refugees from other parts too. A considerable current of the forced immigrants were moving from adjacent districts in the frame of Kosovskomitrovački District (which was under Serbia from formal point of view), and border parts of Studenički District. Even in the spring of 1941 an overwhelming number of refugees becomes a serious problem of the District, and the town of Raška a most. A constant influx was being continued until the liberation in 1944. Raška was relatively small settlement, which became one of the most important gathering centres thanks to its geographic position. As per some sources, even 80% of the population were unproductive, and mostly were refugees. German occupation authorities wished to set free from refugees as a burden, and problem sources for their military administration several times. Refugees were assisted by the Commissariat for Refugees founded by Quisling's authorities from that time. Regarding some refugees'-related problems solving district's and municipalities administrative bodies were being set in motion. By the row of orders of district's and municipality's prefecture accommodation, alimentation and health protection of refugees were being regulated.

Key words: Studenički District, Second World War, refugees, Kosovo and Metohia, Raška District.

Рад је предат 14. новембра 2011. године, а након позитивних рецензија, одлуком главног и одговорног уредника часописа одобрен за штампу.

УДК 94(497.11)"1941"(093.2)

Милутин ЖИВКОВИЋ[*]
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ДЕШАВАЊА У САНЏАКУ ОД ЈУЛСКОГ УСТАНКА ДО КРАЈА 1941. ГОДИНЕ[**]

Апстракт: Овај рад представља покушај да се објасни изузетно сложен положај Санџака у првој ратној години Другог светског рата, уз помоћ детаљне анализе најважнијих догађаја и процеса који су обликовали историју овог предела. Рад је заснован на изворној грађи из Архива Југославије, Војног Архива, Архива Србије, Архива града Краљева и Архива града Новог Пазара, као и на одабраној научној литератури која се бави проучавањем простора Србије у Другом светском рату.

Кључне речи: Санџак, муслимани, Срби, Нови Пазар, Пљевља, Сјеница, Косово и Метохија, сукоби, Врховни Штаб, Централни Комитет.

Увод

Због свог геостратешког и геополитичког значаја, подручје Санџака је током прве ратне године у Југославији имало изузетну важност за све сукобљене стране.[1] Санџак је био простор на коме су се преплитали империјалистички, али и уско националистички интереси окупационих

---

* Истраживач-приправник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[1] У међуратном периоду простор који се онда, али и данас подразумевао под Санџаком, наравно, није постојао као посебна целина. Област која је представљала управну јединицу у оквиру Отоманског царства поделиле су Србија и Црна Гора после Балканских ратова. Беранси, Белопољски и Пљевљански срез су припали Црној Гори, а Дежевски (Новопазарски), Штавички (Тутински), Сјенички, Милешевски (Пријепољски), Нововарошки и Прибојски срез Србији.

држава. Немачка је пре свега била заинтересована за експлоатацију рудника Трепча и обраћала је више пажње на источне делове ове области, односно дежевски, штавички и сјенички срез. Италија, која је контролисала највећи део Санџака, покушавала је да преко њега продре дубље у Балканско полуострво и прошири свој утицај на Подунавље. Ове италијанске претензије су се неминовно косиле са доминантним положајем Немачке на Балкану. С друге стране, Независна Држава Хрватска (НДХ) је видела могућност свог ширења на простор Санџака преко домицијалног муслиманског становништва, које је посматрала као исламизоване Хрвате. Пошто су амбиције усташког режима досезале све до Новог Пазара, оне су се поклопиле са интересима још једне квинслиншке творевине, Велике Албаније. Иста је покушавала да преко Косова и Метохије и муслиманског живља прошири своје границе на источне делове Санџака. У томе је имала свесрдну помоћ Италије, која је у њеном ширењу видела јачање сопственог утицаја. Интереси окупаторских држава ће се до краја рата, с изузетком НДХ која је „избачена" из Санџака у септембру 1941. године, гложити око овог простора.

Област Санџака је имала још већи значај за антифашистичке покрете који су се средином 1941. године појавили на простору Југославије. Наиме, када је букнуо јулски устанак, овај простор постаје својеврсни коридор који спаја два главна жаришта отпора, Србију и Црну Гору. Такође, Санџак је био и раскрсница путева која је повезивала Косово и Метохију, Босну и Херцеговину, Црну Гору и Србију. Како се показало, Санџак је представљао и уточиште за комунистичке трупе после немачке офанзиве крајем године у западној Србији, јер немачка војска није наставила прогон главнине партизанских снага у италијанску зону.[2] Са повлачењем Врховног штаба Народноослободилачког покрета Југославије (ВШЈ) и Централног комитета (ЦК) КПЈ у северне делове Санџака, центар устанка се у децембру 1941. године пренео на нову слободну територију са центром у Новој Вароши. Пошто је Јосип Броз намеравао да се на пролеће 1942. године врати у Србију, Санџак је постао и нека врста базе за ову акцију, а ту ће улогу у плановима врховног команданта задржати до краја рата. Овај простор је био и поприште великих и специфичних сукоба и борби. Битка за Пљевља почетком децембра је највећа акција и највећи пораз који су партизани претрпели у првој години рата. Напад на Сјеницу је опет,

[2] Почетком 1942. године и Драгољуб Михајловић се са својим штабом склонио у Санџак, у околину Колашина.

специфичан по томе што су град од партизана браниле удружене снаге муслимана и Срба.[3] У етничким сукобима у дежевском срезу током новембра 1941. године албанске трупе са Косова и Метохије су покушале да продру у централну Србију преко Рашке и ибарске долине.

Због свега наведеног, за КПЈ се још од почетка устанка наметала потреба да се овај сложени простор стави под политичку и војну контролу и тако спречи његово цепање од стране окупаторских сила. Стога је крајем септембра основан Обласни комитет за Санџак (ОКС) који је био директно везан за ЦК КПЈ.

Истовремено је основан и Главни штаб Санџака.[4] Отварање питања посебног статуса Санџака током Другог светског рата је до данас остало предмет многих научних расправа.

Насупрот интересима осовинских сила и аспирација домаћих антифашистичких покрета, стајала је једна изразито сиромашна, привредно-економски и културно заостала област Санџака. У Санџаку је 1941. године живело око 254.000 становника. Од тога су Срби и Црногорци чинили 57% становништва а муслимани 43%.[5] Током међуратног периода држава је у овај крај уложила 80 пута мање средстава неголи, на пример, у Словенију.[6] Неписменост је била огромна, чак 76% од укупног броја становника. Муслиманско становништво је предњачило по необразованости. Тако је један факултетски образован муслиман долазио на 1.500 житеља исламске вере, а куриозитет представља податак да је само једна муслиманка током међуратног периода завршила четири разреда гимназије.[7] Здравствена слика становништва је била још гора. Године 1931. у Санџаку је живело око 220.000 људи, а на располагању је било само 7 лекара и 171 болеснички кревет.[8] У Санџаку је била највећа

[3] Јануара 1942. Обласни комитет Санџака је неколико пута оштро осудио сарадњу „четника" са муслиманском реакцијом из Сјенице у току напада на град. Архив Србије у Железнику (у даљем тексту АСЖ), Обласни Комитет Санџака, Ђ7, Проглас Обласног Комитета Санџака од јануара 1942. године; Историјски Архив града Краљева (у даљем тексту ИАК), фонд 404, к-14, С. Чекановић, Хроника Сјенице, рукопис, 276-78;

[4] З. Лакић, *Партизанска аутономија Санџака 1943-1945*, Подгорица,1992, 50.

[5] Б. Гледовић, „Устанак у Србији и НОБ у Санџаку у првој години ослободилачког рата", *Руковођење НОР-ом и револуцијом у Србији 1941-45*, Београд, 103.

[6] З. Лакић, нав. дело, 48.

[7] С. Банџовић, „Друштвено-економска обележја Санџака у међуратном периоду", *Новопазарски зборник*, 19, Нови Пазар, 1995, 187.

[8] Постојао је и велики проблем са ендемским сифилисом, чија је појава тада била редак случај у целом свету... Д. Јауковић, нав. дело, 10.

смртност новорођенчади у Краљевини Југославији, јер су на 1.000 новорођених умирала чак 142 детета.[9] Уз све наведено, Санџак је био једна мултиетничка, мултиконфесионална и мултикултурална средина оптерећена наслеђеним сукобима из прошлости. Наиме, четовања и међусобна убијања Срба и муслимана престала су тек 1929. године, када је последња банда протерана из овог дела Србије, али су се спорадични случајеви пљачке дешавали све до почетка рата.[10]

Окупација и устанак (април–септембар 1941. године)

Немачке војне јединице нанеле су тежак пораз југословенској војсци у Априлском рату и брзо окупирале целу земљу. Иако су Немци заузели готово цео Санџак, после успостављања демаркационе линије са Италијом 6. маја, Немачка је Италији уступила Штавички (Тутински), Белопољски и Пљеваљски срез. Притом је задржала Прибојски, Нововарошки, Милешевски, Сјенички и Дежевски срез.[11] Пошто је немачки интерес био превасходно везан за Трепчу, односно за Дежевски срез као тампон зону према овом руднику, отворио се простор за територијално ширење НДХ, пре свега на западне срезове Санџака.[12] За само неколико дана од 29. априла до 5. маја 1941. године, трупе НДХ су запоселе Прибојски, Нововарошки, Пљеваљски и Пријепољски срез, али су, наравно, ове области и даље остале под немачким протекторатом. Препуштање једног дела Санџака Хрватској наишло је на одобравање великог броја представника муслиманске елите у Санџаку. Наиме, присуство НДХ подгрејало је идеје и претензије муслиманске елите за прикључење ове области Босни и Херцеговини, која је тада била у саставу усташке државе.[13]

---

[9] С. Банџовић, нав. дело, 84.

[10] А. Авдић, „Хајдучка и комитска делатност у Санџаку (1878-1925)“, *Новопазарски зборник*, 11, Нови Пазар, 158-163.

[11] *Зборник НОР-а*, XIII, књ. 1, док. бр. 20.

[12] ИАНП, В.7.285, Збирка копија, Крајскомандатура у Косовској Митровици, Реферат о стању у Санџаку, Трепча је пре рата производила око 40% олова за немачку ратну привреду, а у рату се тај проценат повећао, 29.

[13] Године 1917. муслимански прваци из Санџака су у Сјеници одлучили да се простор Санџака отцепи до Србије и Црне Горе и припоји Босни и Херцеговини... З. Лакић, нав. дело, 42; М. Радовић, *Ефендијина сећања и казивања*, Нови Пазар, 2007, 114.

Виђенији представници муслимана из Санџака, без представника Штавичког и Дежевског среза, 6. маја су се једном декларацијом обратили поглавнику тражећи да цео Санџак припоји својој држави. Писма са сличним молбама су упућена и Хитлеру и Мусолинију.[14]

У прилог популарности усташког режима међу муслиманима ишла је и чињеница да је одмах по запоседању санџачких срезова извршена потпуна лустрација српских кадрова у административно-управном систему, на чија места су дошли муслимани (среска и општинска начелништва, команде жандармерије итд.). Потпуно супротно захтевима муслимана, Срби су у оној мери колико је то било могуће, тежили да Санџак потпадне под италијанску окупациону власт. О расположење муслимана према идеји сједињења Санџака и НДХ говори и интересантан догађај који се збио у Сјеници 15. јуна 1941. године. Тада је проусташка струја, користећи одсуство Немаца, извела пуч и скинула са власти проалбанског среског начелника.[15] Одмах потом уследило је писмо једног дела новопазарских муслимана који су тражили да се и Дежевски срез припоји усташкој држави. Утицај НДХ на територији Санџака тада је достигао свој зенит.

С друге стране, Немци су још 20. априла на састанку са албанским првацима са Косова и Метохије, али и из Дежевског, Штавичког и Сјеничког среза, обећали стварање тзв. „Мале Албаније" као противтеже Великој Албанији, која је била у унији са Италијом. Та творевина је требало да обухвата три поменута среза са територије Санџака и неке делове Косова и Метохије.[16] Албанци су до краја априла преузели власт у сва три среза. Међутим, убрзо је тај акт укинут и Косовскомитровачки округ је заједно са Дежевским и Сјеничким срезом остао у Србији иако су Албанци задржали власт. Штавички срез је припојен Великој Албанији. После тога албанске територијалне аспирације је подржавала углавном Италија, обећавајући проширење албанске власти ван Штавичког, Дежевског и Сјеничког среза на милешевски и чак на делове Краљевачког округа.[17] Међутим, албанска власт се никада није проширила даље од Штавичког и Дежевског среза док је, као што је већ наведено, укинута половином јуна и на простору Сјеничког среза. Стога су Албанци са Косова и Метохије силом покушали да остваре своје територијалне претензије, поготово оне на простору ибарске долине. Иако је албанска квинслиншка власт на

[14] ВОЈНИ АРХИВ (у даљем тексту ВА), фонд НОВЈ, к. 1671, ф. 9, док. 1.

[15] ИАК, фонд 404, к-14, С. Чекановић, Хроника Сјенице, рукопис, 192.

[16] *Зборник НОР-а*, том XII, књ. 1, док. 19.

[17] М. Ђуковић, *Санџак*, Београд, 1964, 50-60.

територији Дежевског и Штавичког среза спровела потпуну промену кадрова и вратила феудалне односе из времена пре 1912. године, ипак није стекла потпуну оданост муслиманског живља. Главни разлог томе било је спровођење агресивне политике албанизације муслимана, који су схватани као посрбљени Албанци.[18] Такође, муслиманима традиционално везаним за Босну и Херцеговину није одговарало уједињење са Албанијом, поготово не под италијанским протекторатом.

Ширење Велике Албаније и поготово НДХ на територију Санџака изазивало је подозрење Италије, која је овај простор посматрала као коридор за ширење свог утицаја ка Србији. На присуство оружаних снага НДХ у северносанџачким срезовима из Рима се гледало као на акт отвореног непријатељства. Стога су италијанске окупационе власти затражиле нове преговоре са представницима Рајха у Србији, који су одржани у Београду почетком јула 1941. године. По том уговору италијанска власт је преузела управу над Нововарошким, Пријепољским, Прибојским и Сјеничким срезом, док су Немци задржали само Дежевски срез са Новим Пазаром.[19] Хрватске трупе су према томе морале да се евакуишу из Санџака, што су и учиниле до 5. септембра 1941. године када је италијанска војска коначно окупирала ове пределе.[20] Све до капитулације Италије 1943. године неће бити битнијих територијалних измена на простору Санџака.

Устанак против окупационих сила у Санџаку је почео 14. јула 1941. године нападом на Мојковац. Он се одвијао под утицајем снажног устанка на територији Црне Горе, чија је масовност и енергија изненадила не само Италијане већ и КПЈ.[21] За само неколико дана, тачније

[18] Насилна албанизација муслиманског становништва огледала се у томе што су муслимани били приморавани да носе ћулаф уместо феса, да пишу имена фирми и радњи на албанском језику, да уче албански и похађају наставу на овом језику. Службени језик је био албански, велики број улица је добио имена по албанским историјским личностима, по граду су се вијориле албанске заставе и карте Велике Албаније, итд... ИАК, фонд 404, к-14, В. Поповић, Хроника Тутина и среза Штавичког, рукопис, 146-147; ИАНП, фонд 345, Збирка копија, М. Радовић, Хроника Новог Пазара у НОБ-у, I, рукопис, 150-157.

[19] Б. Петрановић, нав. дело, 295-296.

[20] Снаге НДХ је требало да се повуку још до краја јула 1941. али због немогућности Италијана да се изборе са устанком у Црној Гори, Рим је дозволио да се Хрвати задрже као посада у северном Санџаку. Међутим, чим су Италијани стационирали озбиљније трупе на овом подручју почетком септембра, усташка власт се повукла из Санџака... *Зборник НОР-а*, том XII, књ. 1, док. 90.

[21] Б. Петрановић, нав. дело, 186-188 и 191-193.

до 22. јула 1941. године, устаници су ослободили Колашин, Андријевицу, Беране, Бијело Поље и Мојковац, док су Пљевља и Пријепоље били под блокадом. Центар ове ослобођене територије било је Бијело Поље. Убрзо се приступило организацији власти, односно увођењу народноослободилачких одбора. Тада долази до првих раслојавања међу устаницима јер су многи официри и представници предратне власти у овоме препознали прву фазу револуције. После првобитне изненађености и неспремности, Италија је реаговала брзо и ефикасно. Будући гувернер Црне Горе, генерал Пирцио Бироли, је захтевао стриктну и сурову одмазду над становништвом и устаничким снагама.[22] Супериорно наоружане и војно боље организоване од устаничке војске, италијанске трупе су лако скршиле отпор и већ 10. августа преокупирале целу слободну територију, остављајући за собом „крваве трагове". Коначно 5. септембра Италијани су ушли у Нову Варош, коју су тог јутра заузеле устаничке снаге, али су је одмах и напустиле. Све до половине октобра неће бити већих акција устаничких снага на овом простору, а жариште сукоба ће се пренети на источне срезове Санџака.

Као што се види, устанак у Санџаку се развијао потпуно неравномерно. Док је код Бијелог Поља постојао устанички одред од 5.000 људи, који је заузео град мимо директиве ЦК КПЈ,[23] на јуриш, дотле у Штавичком и Дежевском срезу, као и у околини Рожаја, није било ниједног устаника. Комунистичка партија није ни постојала на овом простору и таква ситуација ће се задржати све до 1944. године. Подручја Сјеничког, Пријепољског, Нововарошког и Прибојског среза су, што због неорганизованости и неповезаности устаника, што због јаког притиска снага НДХ, потпомогнутих немачком оружаном силом, остала искључена из устанка све до последњих дана августа 1941. године, када су хрватске трупе почеле да напуштају Санџак.[24] Као превенцију ширењу устанка, Италијани су користили разне нерегуларне муслиманске јединице из Санџака и са Косова и Метохије, како би застрашиле и протерале Србе, означене као носиоце устанка. Те групације пале села у околини Рожаја, Бродарева, Плава, Гусиња, на Пештеру и у околини Тутина. Штавички срез је током јула постао стециште свих могућих пљачкашких банди, које заводе потпуну анархију у овом сиромашном крају. Оне се покрећу

[22] *Зборник НОР-а*, XIII, књ. 1, док. 48.

[23] АСЖ, ОКС, Ђ7, Циркуларни реферат ОК КПЈ за Санџак.

[24] М. Ђуковић, нав. дело, 98-105.

и ка Бијелом Пољу, али бивају заустављене на планини Корито. До краја године сви Срби из овог среза су били расељени.[25] Исти случај је био и са Бродаревом и околином.[26] Мора се истаћи да је историографија забележила неколико похвалних примера помоћи муслимана у сакривању и чувању Срба од прогона.[27]ее После неуспешног покушаја устаника да се у првих неколико дана из правца Бијелог Поља пробију преко Пештера до Сјенице и споје са Србијом, на планини Мачковици је успостављен фронт, који се није више померао. Да би лакше одбраниле Сјенички срез, власти НДХ су наоружале муслиманско становништво и сврстале га у формацију муслиманске милиције.[28] Најосетљивија ситуација је била у Дежевском срезу где су Срби крајем јула и почетком августа почели да пружају спонатани отпор феудалним наметима муслиманских ага и бегова. Тада долази до првих убистава, која за собом повлаче одмазду албанске жандармерије из Новог Пазара и прва протеривања Срба из Дежевског среза. Избеглице одлазе на Голију или у долину Ибра, где се прикључују новонасталим четничким одредима. Четничке јединице потом врше одмазду над муслиманским живљем и настаје увертира за разорне оружане сукобе који ће се десити током октобра и новембра 1941. године у целом срезу.[29]

Етнички сукоби у Дежевском срезу (октобар–новембар 1941. године)

Међусобне чарке муслимана и Срба настављене су и током августа и септембра 1941. године. Још 19. августа једна четничка формација је у селу Земаници убила четири жандарма, а Немци су за одмазду

[25] АЈ, фонд 110, ф. 332, дос. 3052, стр. 857-58, 893; АК, фонд 404, к-14, В. Поповић, Хроника Тутина у среза Штавичког, рукопис, 160-162.

[26] Д. Јауковић, нав. дело, 63.

[27] Пештерско племе Ђерекара је по наређењу свог главешине Иљаза Ђерекарца штитило 50 српских породица из села Шарошье и С. Дола, у замену за новац. Они су такође, чували куће и имовину протераних Срба... АК, фонд 404, к-14, В. Поповић, Хроника Тутина у среза Штавичког, рукопис, 174.

[28] *Зборник НОР-а*, том XII, књ. 1, док. 89.

[29] ИАК, фонд 404, Збирка о радничком покрету у НОБ-у, к-15, Реферат Вукомана Ђулафића о четничкој организацији на терену среза Дежевског у Другом светском рату, 21-22.

спалили цело село два дана касније. До почетка септембра у Дежевском срезу су организоване четничке групације Косте Пећанца и Драгољуба Михајловића. Најпре је војвода Косте Пећанца, Машан Ђуровић, формирао у ибарској долини Сухопланински четнички одред. Овај одред је обухватао и неколико јединица на терену среза Дежевског (Никољачка, Врачевска, Дежевска и Полошка чета). Истовремено се на подручју Ибарског Колашина ствара четнички одред Тодора Добрића, у који је ушло много избеглица из Штавичког и Беранског среза.[30] Пошто је војвода Машан Ђуровић већ крајем августа прешао у отворену колаборацију, Сухопланински четнички одред је био одлично наоружан и добро плаћен од стране владе Милана Недића.[31] Међутим, због тога део његових јединица из околине Новог Пазара до краја септембра прелази на страну равногорских четника, које је у овом крају водио капетан Радомир Цветић. Од ових трупа је онда формирана Дежевска бригада, која је заједно са Студеничком (налазила се на простору Рашког среза) ушла у састав четничког Студеничко-дежевског одреда.[32] Поред појаве нове војне организације на простору Дежевског среза, ситуацију су додатно заоштравали и сукоби у Косовскомитровачком срезу. Наиме, половином септембра дошло је до оружаног сукоба између четника Сухопланинског одреда и албанске жандармерије из Косовске Митровице, коју је предводио Бајазит Бољетинац, син чувеног качака Исе Бољетинца. Борбе су вођене на простору Церањске реке јужно од Лепосавића. Крајем месеца, посредством Немаца је склопљен мир и простор Церање је узет као тампон зона између српског и албанског утицаја.[33] Мешовите муслиманско-албанске снаге, предвођене истакнутим барјактарем Шабаном Полужом, спалиле су крајем септембра велики број села у Ибарском Колашину, после чега је немачка команда у Косовској Митровици сматрала овај простор „расељеним".[34]

---

[30] Б. Бошковић, *Народноослободилачка борба у Ибарском басену*, Приштина, 1968, 92-93.

[31] *Зборник НОР-а*, том XII, књ. 1, док. бр. 569.

[32] Б. Бошковић, нав. дело, 94-95.

[33] ИАК, фонд 404, Збирка о радничком покрету у НОБ-у, к-15, Реферат Вукомана Ђулафића о четничкој организацији на терену среза Дежевског у Другом светском рату, 33.

[34] АЈ, фонд 110, Ф-50, стр. 75; АНП, фонд В.7.285, Збирка копија, Крајскомандатура у Косовској Митровици, Реферат о ситуацији у Косовскомитровачком округу, 44.

Због ширења устанка у Србији, немачка команда је одлучила да брани само стратешки важне тачке, па је повукла своје снаге из Новог Пазара у Косовску Митровицу 4. октобра 1941. године. У Новом Пазару се оснива Одбор за одбрану града на чије чело долази најутицајнија личност међу муслиманим овог краја Аћиф Хаџиахметовић. Да би заштитио град од могућег напада четничких јединца, Хаџиахметовић је послао позив за помоћ у Косовско-митровачки, Штавички и Беранси срез. Како би спречио Србе из Новог Пазара да помогну евентуални напад, али и да би спречио одлив информација, он је 5. октобра донео одлуку да се Србима забрани излазак из града. Та одлука је остала на снази све до 7. 12. када су се Немци вратили у Нови Пазар.[35] Неколико дана касније у град је дошао Шабан Полужа са 60 вулнетара (добровољци – нерегуларне трупе) из Дренице,[36] а до краја месеца је имао под контролом око 500 људи са Косова и Метохије.[37] Са пристизањем вулнетара из Дренице, Вучитрна, Истока, Косовске Митровице итд. појачавао се терор над Србима у граду и околини. Истовремено почињу и одмазде четничких јединица. Рачуна се да је само током октобра у Новом Пазару убијено 11 Срба, а на територији среза 22. С друге стране, страдало је 18 муслимана из околних села.[38] У убијању и пљачкању српских села истакао се предратни робијаш Бико Дрешевић, чија је формација легализована крајем септембра. После ових тешких догађаја и два неуспешна покушаја преговора између Хаџиахметовића и команданта Студеничко-дежевског одреда Радомира Цветића, продубљивање сукоба је било неминовно.

Први напад четничких јединица на Нови Пазар уследио је 4. новембра 1941. године. Извршиле су га снаге Студеничко-дежевског одреда под командом Радомира Цветића са око 1000 људи. С друге стране, град је бранило око 1.500 вулнетара са Косова и Метохије под вођством Полуже, албанских жандарма и припадника муслиманске

[35] ИАНП, фонд 345, Збирка копија, М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-у, I, рукопис, 239-242.

[36] Шабан Полужа је касније био један од главних вођа албанске побуне 1944. године... П. Џелетовић-Иванов, *21 СС-Дивизија*, Скендербег, Београд, 1989, 245.

[37] ИАНП, фонд 345, Збирка копија, М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-у, I, рукопис, 250-252;

[38] ИАК, фонд 404, Збирка о радничком покрету у НОБ-у, к-15, Реферат Вукомана Ђулафића о четничкој организацији на терену среза Дежевског у Другом светском рату, 38-39;

милиције из града и Штавичког и Беранског среза.[39] Напад на град је требало да се одвија из четири правца, а почетак је заказан за 4 часа ујутру. Међутим, после седмочасовне борбе напад није успео и четници су се повукли у расулу, уз велике губитке. У историографским списима се као главни узроци четничког пораза наводе недисциплина, неорганизованост, жеља за пљачком, низак морал, али и претерано конзумирање алкохола. Биланс овог сукоба био је: на страни четника је погинуло 63, а рањено њих 68, од којих је преминуло још 20, док је одбрана града имала 45 мртвих и 38 рањених, од којих је 15 умрло.[40] Хаос и панику који су настали у Новом Пазару искористиле су банде албанских вулнетара и дружина Бика Дрешевића. Током 5. и 6. новембра 1941. године у Новом Пазару је убијен 21 Србин, а опљачкана су готово сва српска домаћинства. Албанци су пљачкали цркве и ломили споменике на српском гробљу.[41] Градска власт није учинила ништа да спречи одмазду над Србима, јер је у томе видела простор да се каналише незадовољство и бес бранилаца због великог броја страдалих. Аћиф Хаџиахметовић је у заједничком фронту против Срба видео прилику сједињавања муслимана и Албанаца који су бранили град, све у циљу популаризације албанског режима. Такође, његов углед је много порастао како међу становништвом, тако и код окупатора. Прогон Срба је престао 7. новембра. У заштиту Срба су стали управо муслимани Новог Пазара, на чију је иницијативу Хаџиахметовић наредио да се сви мушкарци старији од 18 година, њих 350-400, затворе у зграду Окружног суда да би се заштитили од терора. У затвору су остали све до повратка Немаца 7. децембра.[42]

Тежак пораз четничких јединица у првом нападу на Нови Пазар Хаџиахметовић је видео као прилику за ширење граница албанске

---

[39] ИАК, фонд 404, Збирка о радничком покрету у НОБ-у, к-15, Реферат Вукомана Ђулафића о четничкој организацији на терену среза Дежевског у Другом светском рату, 57; с друге стране, Миодраг Радовић тврди да је Нови Пазар бранило само 590 људи под оружјем... ИАНП, фонд 345, Збирка копија, М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-у, I, рукопис, 275-276.

[40] ИАНП, фонд 345, Збирка копија, М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-у, I, рукопис, 279-280.

[41] ИАК, фонд 404, Збирка о радничком покрету у НОБ-у, к-15, Реферат Вукомана Ђулафића о четничкој организацији на терену среза Дежевског у Другом светском рату, 75.

[42] ИАНП, фонд 345, Збирка копија, М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-у, I, рукопис, 290-293.

власти на ибарску долину. Зато је послао гласнике у Косовску Митровицу, Пећ, Дреницу, Исток, итд. тражећи помоћ у људству и оружју. Понесено идејом заузимања Рашке и проширења Велике Албаније на границе тог среза, до половине новембра се у граду окупило 11 албанских барјактара са целог простора Косова и Метохије, предвођених капланом Бајазитом Бољетинцем. Албанске трупе су за само неколико дана нарасле на 3.000 људи, уз које је било и око 300 припадника албанске жандармерије и наоружаних грађана у оквиру муслиманске милиције. С друге стране, положаје око Рашке је бранило 620 четника Радомира Цветића.[43] Напад албанских-муслиманских снага[44] на Рашку је почео 16. новембра у 10 часова, а завршио се потпуним поразом нападача наредног дана. Као и приликом четничког напада на Нови Пазар, а и свих већих сукоба на простору Србије и Црне Горе 1941. године, показало се да велике територијалне јединице имају изузетно малу борбену моћ и јако слаб морал. Првог дана муслиманске трупе су потисле четничке снаге до самог предграђа Рашке, али су се онда упустиле у пљачку и изгубиле фактор изненађења. У међувремену, из свих околних села народ се скупио да брани Рашку, а у одбрану града су ступили Колашински и Сухопланински одред. Колико је ситуација крајем 16. новембра била озбиљна сведочи и чињеница да је на одбрани града био и Воја Лукачевић, човек од личног поверења Драгољуба Михајловића.[45] Сутрадан, 17. новембра, српске снаге су одбиле напад и до краја дана повратиле све позиције које су имале пре сукоба. На албанско – муслиманској страни је погинуло 106 људи, а у одбрани 34. Мноштво села у долини Рашке је претрпело велика разарања од стране албанско-муслиманских одреда.

Само четири дана касније дошло је до новог обрачуна. Желећи да искористе победу код Рашке, Радомир Цветић, Машан Ђуровић и Воја Лукачевић су одлучили да 21. новембра поново нападну Нови Пазар. Снаге су биле изједначене и износиле су на обе стране око 2.000

[43] Бранко Бошковић наводи да је у Новом Пазару било 5.000 Албанаца и муслимана под оружјем и да су хтели да после Рашке крену ка Краљеву (Б. Бошковић, нав. дело, 103).

[44] У нападу је учествовало 2.410 људи под оружјем, од тога су чак 2.100 чинили Албанци.

[45] ИАК, фонд 404, Збирка о радничком покрету у НОБ-у, к-15, Реферат Вукомана Ђулафића о четничкој организацији на терену среза Дежевског у Другом светском рату, 83-86.

људи. Међутим, четничке јединице су опет претрпеле пораз.[46] Последњи напад на Нови Пазар уследио је 5. децембра 1941. године. Према изворима, њега су извршили четници Машана Ђуровића уз подршку немачке артиљерије.[47] После гранатирања муслиманских положаја на северним странама Новог Пазара Немци су се повукли и обуставили напад. Два дана касније делови немачке 113. пешадијске дивизије су неометано ушли у Нови Пазар, и ту сместили команду дивизије.

Убрзо по доласку немачке војске заведен је ред и мир у Новом Пазару. Албанске трупе су у року од неколико дана напустиле град, Срби су после месец дана притвора пуштени кућама. Међутим, око 140 српских породица је одмах после тога напустило Нови Пазар, од тога 42 трајно. Већ 10. децембра Немци су организовали састанак са представницима Срба из Новог Пазара и среским властима које је представљао Аћиф Хаџиахметовић, на коме су затражили смиривање ситуације.[48] Пошто су сукоби у Дежевском и Рашком срезу пореметили експлоатацију руде у Трепчи, Немци су скренули пажњу да неће презати од употребе драстичних мера да би заштити неопходне сировине. Ове претње су имале смисла ако се узме у обзир процена немачке команде да четници припремају нови напад на град. Он је требало да се изведе у случају поновног повлачења немачких трупа из Новог Пазара. Напад је био предвиђен за 13. јануар, али до њега није дошло.[49]

Биланс оружаних сукоба из новембра и децембра 1941. био је поражавајући. На обе стране погинуло је 447 бораца и 176 цивила. Спаљено је неколико села и уништено 2.792 куће, од којих је ¾ припадало

---

[46] Опет су се поновили исти проблеми. Напад није почео истовремено са свих страна, четници Колашинског одреда се нису ни појавили на бојишту и сл... М. Ђуковић, нав. дело, 168-178.

[47] Према изворима, Машан Ђуровић је дојавио немачкој команди да се у граду налазе партизани те су Немци због тога пристали да нападну град. Међутим, када су видели да се у граду налазе албанско-муслиманске трупе повукли су се и обуставили напад. Могуће је да су Немци и знали ко је у граду и да је напад био опомена албанским трупама да напусте град, јер су Немци желели да пацификују овај простор у потпуности... ИАК, фонд 404, Збирка о радничком покрету у НОБ-у, к-15, Реферат Вукомана Ђулафића о четничкој организацији на терену среза Дежевског у Другом светском рату, 91.

[48] ИАНП, фонд 345, Збирка копија, М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-у, I, рукопис, 245-246;

[49] ИАНП, В.7.285, Збирка копија, Крајскомандатура у Косовској Митровици, Реферат о ситуацији у Косовскомитровачком округу, 29-33.

српским породицама. Уништене су четири цркве и једна џамија, спаљено 6 општинских зграда, 4 жандармеријске станице и 6 школских објеката. Покрадено је више од 3.000 грла крупне и ситне стоке.[50] Према проценама немачких окупационих власти, током овог бурног периода из Новог Пазара и околине се одселило око 3.000 Срба, углавном на подручје Рашког среза. Поред свега тога, у Дежевском срезу је букнула епидемија пегавог тифуса, а у зиму 1941/1942. године је завладала велика глад.[51]

Ситуација у западним срезовима Санџака (септембар–новембар 1941. године)

Почетком септембра устанак је потпуно ослабио у Санџаку. Партизанске јединице биле су сведене на групе од по 20-30 људи, међусобно неповезане. Консолидација и јачање снага, као и поновно покретање устанка на овом, у геополитичком смислу изузетно битном подручју за партију, представљало је за ЦК велики задатак. Стога је ЦК КПЈ на саветовању у Столицама 26. септембра донео одлуку да се формира Обласни комитет за Санџак и да се ова територија издвоји из надлежности Покрајинског Комитета за Црну Гору и Боку (ПК ЦГ), с чијим дотадашњим радом ЦК није био задовољан.[52] За обласног секретара изабран је Рифат Бурџевић Тршо који је и присуствовао заседању. Неколико дана касније у селу Радоињи у Нововарошком срезу оформљен је Главни штаб Народноослободилачког покрета за Санџак који је требало да обједини све партизанске снаге на овој територији. За начелника штаба је постављен Владимир Кнежевић Волоћа.[53] Ове мере су требале да ојачају партијску организацију у Санџаку (у том тренутку Партија није заступљена у Сјеничком, Дежевском и Штавичком срезу), да је прошире на што већи део ове области, те да опет покрену борбу. ПК ЦГ није одобравао појаву нових тела на политичкој сцени Санџака. Из докумената се може видети да су црногорски комунисти ову одлуку ЦК сматрали привременом. Наиме, све до јуна 1942. ПК је у свом називу задржао одредницу Санџак, док је са друге

[50] ИАНП, фонд 345, Збирка копија, М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-у, I, рукопис, 323-326.

[51] ИАНП, В.7.285, Збирка копија, Крајскомандатура у Косовској Митровици, Реферат о стању у Косовскомитровачком округу, 32-33.

[52] АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, Црна Гора, II/6.

[53] Д. Јауковић, нав. дело, 67-75.

стране и ЦК био неодређен, јер је у више наврата до априла 1943. године у документима послатим за ПК остављао назив Санџак.[54] Напад на Плевља почетком децембра 1941. године је у потпуности испланирао и спровео Главни штаб Црне Горе уз незнатно учешће санџачких трупа. Коначно, почетком 1944. године ПК ЦГ ће отворено тражити да се Санџак врати под његову ингеренцију.[55]

Пред ОК и ГШС се као први задатак поставила реорганизација војних одреда, који су се сада формирали на оперативном принципу. За базу је био одређен простор који је обухватао делове Нововарошког, Милешевског и Сјеничког среза, са центром на планини Златар. Обуку новонасталих јединица је као „командант Златара" спроводио предратни официр и члан Земљорадничке странке Андра Петронијевић. Он је на позив ГШС половином октобра 1941. године са својим одредом прешао са Голије на Златар.[56] До половине новембра на овом простору се формирају милешевска, прибојска, нововарошка, златарска и сјеничка чета.[57] Од краја октобра почињу и прве оружане акције комуниста, сконцентрисне на рушење комуникација између већих насеља у којима су се налазиле италијанске посаде. Истовремено се на овој територији организују и прве јединице Равногорског покрета, паралелно са онима у Беранском срезу. Створено је неколико чета у Прибојском, Нововарошком и Сјеничком срезу.[58] Четничка организација је претрпела тежак губитак када су 23. новембра партизанске снаге у селу Акмачићима недалеко од Нове Вароши изненадиле неколико четничких команданата који су били на састанку. Наредног дана су у Радоињи стрељани Влајко Ћурчић и Љубо Ранитовић.[59] Овај поступак партизанских власти ће искомпромитовати покрет

[54] АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 119; АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, Црна Гора, II/157.

[55] Б. Петрановић, нав. дело, 565.

[56] М. Ћуковић, *Путовање у слободу*, Нова Варош, 1979, 95-97.

[57] У овим јединицама је број бораца са села износио 70-80%... Д. Суботић, „Стварање виших облика оружаних формација НОР-а крајем 1941. и почетком 1942., са тежиштем на Санџак", *Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, Пријепоље, 1989, 313-317.

[58] Ђорђе Аночић и Захарије Миликић у Прибојској Бањи, Влајко Ћурчић у Кокином Броду, Вук Калаитовић у Нововарошком срезу, предратни члан Земљорадничке странке Љубо Ранитовић у Сјеничком срезу и Божидар Ћосовић на Јавору. По наређењу Вучка Игњатовића, команданта Пожешког четничког одреда, ови командати су морали да се до краја новембра ставе под команду Вука Калаитовића, што су сви и учинили сем Ћосовића који је одбио наређење и поново прешао на страну Косте Пећанца... З. Вучковић, *Сећања из рата*, Крагујевац, 2001, 156-157.

[59] ИАК, фонд 404, к-14, С. Чекановић, Хроника Сјенице, рукопис, 227-330.

у очима обичног народа, а у многоме ће проузроковати и непријатељски став једног дела српског становништва из Сјенице и то ће се показати приликом напада на град. Партизанске акције су се у овом сектору наставиле у непромењеном обиму све до почетка децембра 1941. године и доласка ВШЈ на простор Санџака, који тада улази у нову ратну фазу.

У међувремену ВШЈ је у току октобра два пута тражио од црногорских комуниста да на рејон Ужица пошаљу један одред од 2.000 до 3.000 бораца. Међутим, ПК ЦГ је инсистирао да се пре одласка црногорских снага за Ужице прво ослободе Пљевља и Прибој да би се остварила директна веза Србије и Црне Горе.[60] Стога је формиран Црногорски одред за дејства у Санџаку, којим је командовао предратни официр Арса Јовановић у јачини од 3.000 бораца. До половине новембра јединице овог одреда су опколиле Пљевља и припремале се за напад. Од ЦК је стигло наређење да се санџачки комунисти безусловно морају повиновати одлукама штаба овог одреда. Међутим, због јаке офанзиве новопристиглих немачких снага у западној Србији половином новембра, ВШЈ је за главни циљ свих трупа у Санџаку поставио ослобађање што веће територије да би се омогућило безбедно повлачење комуниста из Србије. Немачки притисак, те повлачење ВШЈ и ЦК, Арсо Јовановић је проценио као моменат када после вишедневне блокаде треба извести напад на Пљевља. Интересанто је навести да се Броз није слагао са овом одлуком и да је касније оштро критиковао другове из ПК ЦГ, иако Милован Ђилас у својим мемоарима говори другачије.[61] Било како било, напад на Пљевља је спроведен почетком децембра и најавио почетак бурних догађаја у Санџаку децембра 1941. године.

Напад партизанских јединица на Пљевља (1–2 12.1941. године)

Непосредно пред напад на град 1. децембра Црногорски одред је имао 3.690 бораца, махом из Црне Горе.[62] Међутим, ова „народна“

[60] Милован Ђилас наводи да је ово била идеја ВШЈ и Јосипа Броза Тита а не самостална одлука ПК ЦГ... М. Ђилас, *Револуционарни рат*, Београд, 1990, 142.

[61] АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 119.

[62] Јединице из Санџака су биле малобројне и углавном расформиране по већим батаљонима вршећи курирску службу и показујући терен јединицама из Црне Горе, јер су посматрани као „неборбени елемент“ у партизанској војсци... АСЖ, ОКС, Ђ7, Документ ЦК КПЈ од 30.11.1943 године.

војска је имала изузетно малу борбену моћ јер су борци били и слабо наоружани (неки чак и без ватреног оружја), слабо обучени и обувени, а мањкало је и хране и санитетских средстава.[63] Штабови батаљона описују командни кадар као неактиван и необразован, политички неосвешћен, а борце као борбене али недисциплиноване ратнике који направе понеки „испуст" када је у питању конфискација или ракија.[64] Насупрот комунистима у граду је било око 3.000 добро наоружаних и организованих италијанских војника из дивизије „Пустерија", под командом генерала Ђованија Еспозита.[65]

Напад на Пљевља је почео 1. децембра 1941. године, а завршио се наредног дана до тада најтежим поразом партизанских снага. Поред наведених слабости партизанске војске, током напада је дошло и до масовног дезертирања појединих батаљона, јер је већ у првим налетима изгинуо већи део командног кадра.[66] Истовремено, устаници су били изненађени јаким отпором Италијана, које су „романтичарски" сматрали за слабе борце. Када је, ипак, један део партизана успео да се пробије у град, Италијани су почели насумично да бомбардују град, пљачкају и убијају српско становништво да не би помогло комунистима. Ова сурова, али ефикасна мера је додатно поколебала партизанске снаге.[67] До краја 2. децембра кумунисти су се повукли у нереду. Црногорски одред је имао 203 погинула и 269 рањених. Арсо Јовановић је наредио да се сви италијански заробљеници, сем лекара, стрељају ако не постоји могућност размене са италијанском

---

[63] П. Морача, *1942 Преломна година Народноослободилачког рата*, Београд, 1957, 38-49.

[64] ВА, фонд НОВЈ, к.1671, ф. 11/I, док. 3.

[65] ВА, фонд НОВЈ, к.1671, ф. 2, док. 4.

[66] Према речима Арса Јовановића, батаљон „Бајо Пивљанин" је категорички захтевао да се врати кући иако није ни учествовао у борбама и онда је без дозволе пред акцију дезертирао, а поверене рањенике опљачкао и остављао да се смрзну у снегу дуж пута ка Жабљаку. Такође, борци овог одреда су се током повратка упустили у пљачкање успутних српских и муслиманских села. Према извештају, ово није био издвојен случај... ВА, фонд НОВЈ, к. 1671, ф. 2, док. 6.

[67] Према информацијама Комисије за утврђивање ратних злочина за пљеваљски срез, током 1. и 2. децембра убијено је 150 цивила (мада се овај број може сматрати превеликим, М. Ж.), углавном испред зграде основне школе, али и у уличним борбама. Приликом рушења и пљачке стамбених објеката у граду причињена је материјална штета у висини од 2.140.000 предратних динара... АЈ, фонд 110, Ф-341, 365/3112, стр. 30, 35, 68.

командом у Пљевљима.[68] С друге стране, Италијани су до 10. децембра из одмазде стрељали још 23 грађана Пљевља. Међутим, тиме није заокружен број цивилних жртава јер су делови италијанске посаде до краја месеца спровели чишћење терена приликом којег је било још убистава и велике материјалне штете.

Пораз на Пљевљима је изазвао велико негодовање у ВШЈ. У једном писму упућеном Титу, Моша Пијаде са простора Жабљака тражи да се хитно спроведе истрага поводом узрока неуспеха.[69] Први опширнији извештај о дешавањима у току напада послао је делегат ВШЈ при ПК ЦГ Иван Милутиновић тек 13. децембра. Он кривицу сваљује на лошу борбену моћ и непослушност трупа, али и непријатељско држање муслимана.[70] Овакав став не само да није задовољио ВШЈ већ се у одговору ПК ЦГ од 21. децембра за пораз оптужују Иван Милутиновић и кадрови у ПК ЦГ, и чак упућује последња опомена пред употребу драстичних административних мера.[71] У суштини, црногорски комунисти су преценили и своју и моћ својих снага на терену, које су биле недорасле извођењу једне овако опсежне и комплексне војне операције.

Поред војно-материјалних последица, пораз на Пљевљима је имао и изразито негативне последице по КПЈ на политичком плану. Наиме, због тежине пораза и несрећене ситуације на терену, ПК ЦГ се није усуђивао да преузме одговорност и да уопште, обавести шире чланство и народ о томе шта се догодило и колики су војни губици. Тек 15. децембра, пуне две недеље касније, обнародован је извештај о војним и материјалним губицима у бици за Пљевља. У међувремену су у Црну Гору почели да пристижу одреди који су дезертирали, или напустили Црногорски одред непосредно после 2. децембра. Они су доносили најразличитије вести и ширили панику. Дуго неоглашавање комуниста искористила је опозициона страна. Иван Милутиновић је 13. децембра писао ЦК да је народ нерасположен према комунистима, јер се осећа превареним због тога што се

---

[68] Из једног писма генерала Еспозита од 30.12.1941. године види се да размена није извршена те постоји велика вероватноћа да су поменути италијански војници стрељани... ВА, фонд НОВЈ, к. 1671, ф. 2, док. 11.

[69] АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 184.

[70] АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 108.

[71] АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 119; Милован Ђилас је такође, као главног кривца за пораз дефинисао Ивана Милутиновић и ПК ЦГ... М. Ђилас, нав. дело, 143.

масовно пријавио да ратује са њима у Санџаку, а сада му се не говори о резултатима те борбе.[72] Алудирајући на страдање црногорског народа и узалудну борбу у коју су га увели комунисти, војалистичка пропаганда је агитовала за свој покрет. Захваљујући неуспешној комунистичкој операцији код Пљеваља, почетком 1942. године четнички покрет ће добити снажан замах у Црној Гори и Санџаку.

Врховни штаб и Централни комитет Комунистичке партије Југославије у Санџаку (1.12–21.12. 1941. године)

Првог дана децембра ВШЈ и ЦК су ушли у Санџак и нашли се у селу Радоињи. Уз себе су имали око 1.500 исцрпљених бораца. Центар нове слободне територије постала је Нова Варош, у коју су комунисти ушли 5. децембра пошто су је Италијани претходна напустили. Међутим, сматрајући да ко држи Србију, тај има и Југославију, Тито и његово најуже окружење су сматрали овај маневар привременим и одмах су почели са припремама за повратак. Стање у партизанским јединицама је, ипак, било очајно. У једном писму упућеном Титу Александар Ранковић и Иво Лола Рибар говоре о лошем морално-психолошком стању, слабој наоружаности и неухрањености бораца, али и о неодговорности команданата који су дозволили многим јединицама пљачку по селима на путу до Санџака. И поред тога, они предлажу хитан покрет за Србију.[73] Такав маневар је предлагао и Милован Ђилас.[74] Стога је ВШЈ приступио реорганизацији партизанске војске. Пошто су ВШЈ и ЦК сматрали да санџачки комунисти нису кадри да то сами спроведу уведена су два нова војна тела.[75] Почетком децембра се од јединица из Србије и домицијалних одреда ствара Српско-санџачки одред који је требало да контролише простор између Увца и Лима. Од преосталих јединица Црногорског одреда и јединица из беранског, андријевачког, белопољског и пљеваљског среза, створен је Црногорско-санџачки одред за операције од Таре до Лима. Ови одреди су били директно подређени ВШЈ, а не ГШС. Истовремено се врши „чишћење“ јединица од

[72] АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 108.
[73] АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 196.
[74] *Зборник НОР-а*, II, књ. 2, док. 14.
[75] АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 196.

„четника“ и других петоколонаша, о чему ће још бити речи. Међутим, процене ВШЈ и пре свих Јосипа Броза Тита, биле су потпуно нереалне. Насупрот малобројним и исцрпљеним партизанским јединицама налазиле су се јаке немачке снаге, потпомогнуте многобројним квинслиншким јединицама.[76] Партизанске трупе које ће покушати да у другој половини месеца упадну у Србију, биће принуђене на повлачење уз велике губитке.

На заседању ЦК у селу Дренови 7. децембра разматрана је сложена политичка ситуација у којој се нашао партизански покрет.[77] Том приликом је између осталог одбијена Титова оставка и једногласно је одлучено да се приступи идеолошкој радикализацији Народноослободилачког покрета и Партије да би се што пре спровела револуција. За овакав став водећих комуниста постоји неколико разлога. На првом месту он произилази из идеолошке оптерећености и очекивања да ће после неуспешног напада Хитлера на Москву за неколико недеља уследити долазак Црвене армије на просторе Југославије. Зато је, по мишљењу ЦК, за то кратко време требало извести револуцију, а за то је био неопходан брз повратак у Србију. Други разлог је била потреба да се за тешке поразе у Србији током јесени 1941. године окриви „неборбени кадар“ и од њега очисте и реформишу преостале јединице. Иницијатор оваквог политичког заокрета био је сам Јосип Броз Тито.[78] Овај курс ЦК убрзо прихватају ПК ЦГ и ОКС спроводећи одлуку до најнижих партијских инстанци.[79] Током наредног периода партијски документи постају препуни термина „петоколонаш“, „четник“, „кулак“, „реакционар“, „кривинаш“, „народни непријатељ“ итд. Ситуација се убрзо отима контроли и у „чисткама“ страда велики број невиних људи. О томе је Тита известио Милован Ђилас пишући о честим стрељањима, непримереним казнама, разоружавању и избацивању из јединица. Такође, говори о егзекуцијама над цивилним

[76] Током периода 6-15. децембар, немачке јединице су у завршним операцијама на простору Србије (пре свега западне, М. Ж) убиле 631 „бандита“, а заробиле њих 715, док су немачки губици били 5 мртвих и 7 рањених... *Зборник НОР-а*, том XII, књ. 1, док. бр. 274.

[77] Под термином ЦК се никако не може сматрати пленумска скупштина, па чак ни заседање Политбироа, већ састанак Тита са неколицином људи из свог најужег окружења... М. Ђилас, нав. дело, 144.

[78] АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 117; Б. Петрановић, нав. дело, 300-304.

[79] АСЖ, ОКС, Ђ7, Циркуларно писмо свим Окружним и Месним комитетима и ћелијама.

становништвом и насилним конфискацијама.[80] Резултат ове револуционарне стихије било је више стотина невино убијених људи и настајање „Пасјег гробља" у околини Колашина.[81] На иницијативу Коминтерне на састанку у Фочи 4. априла одлука о радикализацији је суспендована.

Врховни командат и ЦК су се задржали у селу Дренови све до 14. децембра када је дошло до изненадног напада италијанских трупа из Пријепоља на ово село. Водећи партијски кадар је једва успео да се извуче и побегне у Нову Варош. Овде је сутрадан због одмазде стрељан један италијански мајор.[82] ВШЈ и ЦК су до 18. децембра били у Новој Вароши одакле су се пребацили за Рудо, где је 21. децембра формирана Прва пролетерска бригада. До краја рата војно и партијско вођство се није враћало у Санџак.

Сукоби око Сјенице 22. децембра 1941. године

Италијани су напустили Сјеницу почетком децембра 1941. остављајући град без посаде. Власт у граду је вршио Извршни одбор састављен од два муслимана и два Србина, на чијем је челу био Хасан Звиздић.[83] Одбор је располагао са 50 припадника градске милиције састављене од муслимана и Срба. Увидевши да је град слабо брањен ВШЈ је наредио Српско-санџачком одреду 11. децембра да на рејон Сјенице упути Шумадијски батаљон да заузме град. Тако би се према Титовом схватању прекинула веза између Италијана у Пријепољу и Немаца у Новом Пазару и заштитила слободна територија од евентуалног напада. Међутим, два дана касније, одред је у последњем тренутку повучен

[80] *Зборник НОР-а*, II, књ. 2, док. 90.

[81] У једном документу ПК ЦГ од 12. децембра 1941. помиње се Бадње вече из „Горског вијенца" и позива чланство окружних и месних комитета и ћелија да следеће Бадње вече (7. јануара 1942, М. Ж.) буде једнако успешно по истрази „потурица", односно идеолошких неистомишљеника. Управо на тај дан су извршене прве масовне егзекуције у Колашину у којима је страдало много људи и које су трајале све до краја фебрура. У тим чисткама су убијена 262 грађанина Колашина и околине... АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, Црна Гора, II/16; В. Рељић, *„Пасје гробље" у Колашину*, Београд, 1999, 58-62.

[82] М. Ђилас, нав. дело, 146.

[83] Поред Хасана Звиздића, ту су били још и Хилмо Хукић, Раде Карамарковић и Срето Живановић... ИАК, фонд 404, к-14, С. Чекановић, Хроника Сјенице, рукопис, 241-245.

по наређењу ВШЈ да би ушао у састав Прве пролетерске бригаде. Тако је пропуштена најбоља прилика да се заузме Сјеница. Већ 16. децембра Српско-санџачки штаб је у сјенички срез послао три нова батаљона у јачини од 350 људи.[84] Одред су предводили Владимир Кнежевић и Петар Стамболић као политички комесар. Наређење ВШЈ је било да се покуша са уласком у град без борбе или да се град блокира и крене са рушењем комуникација. Напад није био опција, јер ВШЈ није желео да додатно затеже односе са муслиманским становништвом.[85] У самом граду је постојала група од тридесетак симпатизера КП која је 16. децембра обавестила партизанске снаге о ситуацији у Сјеници. Они су предлагали да се град одмах освоји док се још увек нису организовале јединице за одбрану Сјенице из пештерских села. Међутим, ова сугестија је схваћена као малограђанско оптерећење национализмом.[86] Развој ситуације ће показати супротно.

Партизани су 17. децембра послали једну шесточлану делегацију на преговоре са члановима Одбора у Сјеници. Њу је предводио истакнути санџачки комуниста Мирко Ћуковић. Преговори су вођени јавно, у згради општинске власти. Иако су званично трајали преговори Мирко Ћуковић је послао тајну поруку партизанским снагама да одмах уђу у град. Међутим, курири који су носили поруку нису се најбоље разумели са командом и она није реаговала. Тако је пропала и трећа шанса да се град заузме без сукоба.[87] Што се тиче преговора, Хасан Звиздић је одбио да преда град партизанима правдајући се тиме да ће, када се партизани повуку, грађани Сјенице испаштати од Италијана или Немаца. То је било оправдање за јавност, док је стварни разлог лежао у томе што је Звиздић као трговац стоком имао уговор о снабдевању италијанских и немачких војски месом, који би вероватно био угрожен уколико би се прочуло да је пустио партизане у град.[88] Битно је нагласти да је ову одлуку Звиздића подржала већина представника Срба из Сјенице. Како се касније испоставило, Звиздић је још десетак дана раније позвао муслимане из околине Сјенице да помогну одбрану града, што су ови прихватили с обзиром на његов

[84] Ка Сјеници су упућени Моравичко-санџачки, Београдски и Таковски батаљон.

[85] ВА, фонд НОВЈ, к. 1671, ф. 9, док 5.; АСЖ, ОКС, Ђ7, Циркуларни реферат ОК КПЈ за Санџак.

[86] ИАК, фонд 404, к-14, С. Чекановић, Хроника Сјенице, рукопис, 249-56.

[87] М. Ћуковић, *Путовање у слободу*, 112-120.

[88] АЈ, фонд 110, Ф-825, стр. 753-56.

утицај као главног трговца месом и стоком у једној сточарској регији. У пештерским селима се искупило око 500-600 добро наоружаних бораца предвођених групом Џемаила Коничанина из штавичког среза. С друге стране фронта, после неуспеха партизанске делегације међу већином команданата је преовладао став да се Сјеница не напада, већ да се опколи. Три дана касније, изненада је донета одлука да се Сјеница ипак, освоји оружјем.[89]

Дана 22. децембра у 4 часа и 30 минута око 350 партизанских бораца је на температури од –20 и наносима снега од једног метра, кренула у напад на Сјеницу. Град је бранило око 300 припадника муслиманско-српске милиције. Напад је изведен из три правца. У почетку је један део снага успео да се пробије у центар града и да га заузме. Међутим, друге две групе нису испуниле своје задатке и лако су одбијене са периферију Сјенице. Срби из града се такође, сем у пар случајева, нису придружили нападачима. У међувремену су у град стигле муслиманске снаге са Пештера које су успеле да разбију партизански одред у центру Сјенице, те да му услед повлачења нанесу тешке губитке.[90] Око 10 часова борба је окончана још једним поразом партизанских снага. На комунистичкој страни је погинуло 52 људи, рањено 22 и заробљено 18, док су браниоци имали око 30 мртвих и 60 рањених. Непосредно после напада по одобрењу Звиздића у Сјеницу је дошла једна чета Срба из околних српских села како би спречила евентуално насиље над Србима у граду, попут оног у Новом Пазару.[91]

Постоји неколико разлога због којих су комунисти претрпели пораз. На првом месту, партизански команданти су потпуно превидели негативно расположење муслимана према КПЈ, које је и пресудило ову битку.[92] Друго, није су узело у обзир да је један део Срба у Сјеници био против партизана, те да неће помоћи приликом напада.[93] Треће, напад је извршен са десетодневним закашњењем, слабим трупама, по изузетно лошем времену, у атмосфери завађености између појединих

---

[89] Из извора и литературе кроз коју је аутор овог рада прошао није могуће поуздано утврдити од кога је дошла ова одлука, мада се из неких докумената насталих после акције може наслутити да је иницијатива потекла од делегата ВШЈ при Српско-санџачком одреду, Милована Ђиласа... АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 81.

[90] АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 179.

[91] ИАК, фонд 404, к-14, С. Чекановић, Хроника Сјенице, рукопис, стр. 269-73.

[92] Б. Петрановић, нав. дело, 294-295.

[93] М. Ђуковић, нав. дело, 118.

партизанских команданата.[94] Јосип Броз Тито је био јако незадовољан развојем ситуације у сјеничком срезу и у једном писму 28. децембра он је оштро критиковао Милована Ђиласа, делегата ВШЈ при Српско-санџачком одреду, кога је означио као главног кривца за неуспех његових трупа.[95] Ђилас је био јако озлојеђен оваквом одлуком и жалио се Титу што га осуђује без прехтодне истраге, оптужујући притом ВШЈ који је наредио да се партизанске снаге задрже тако дуго на простору где је већина становништва (муслимана, М. Ж.) имала непријатељски став према партији.[96]

Без обзира ко је главни кривац за сјеничку операцију, она је имала тешке политичке и материјалне последице по КПЈ у Санџаку. Оружани сукоб са муслиманима Санџака додатно је одаљио ову етнички скупину од Народноослободилачког покрета, што је компромитовао идеолошку платформу братства и јединства. С друге стране, током напада на Сјеницу комунисти су изгубили скоро трећину људства и пуно наоружања. Сјеничка и Прибојска чета су престале да постоје, а комунисти су избачени из среза на више од годину дана.

Сукобима код Сјенице је заокружена изузетно бурна и напета 1941. година у Санџаку. Међутим, сукоби и насиље који су отворени у новембру и децембру пренеће се и у наредну годину, када ће се на простору Санџака разбуктати грађански рат. Они ће потрајати све до половине 1942. Године, када ће се после повлачења партизанских снага у Босну овај простор пацификовати.

Архивска грађа:

Архив Југославије, Централни комитет Комунистичке Партије Југославије, фонд 507.
Архив Југославије, Комисија за ратне злочине, фонд 110.
Војни Архив, Народно ослободилачка војска Југославије, кутија 1671.
Архив Србије у Железнику, Обласни комитет Комунистичке партије Југославије за Санџак, фонд Ђ7.
Архив града Новог Пазара, Збирка докумената о радничком покрету и НОБ-и 1912-1945, фонд В.5. 283.
Архив града Новог Пазара, Збирка копија, фонд В.7 285.
Архив града Новог Пазара, Збирка хроника, фонд В.7 345.
Архив града Краљева, Збирка докумената о радничком покрету и НОБ-и, фонд 404.

[94] АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 179.
[95] АЈ,фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 81.
[96] *Зборник НОР-а*, II, књ. 2, док. 90.

Објављени извори:

Зборник НОР-а, том II, књ. 2, Документи Централног Комитета Комунистичке партије Југославије, Врховног Штаба Народноослободилачке борбе.
Зборник НОР-а, том XII, књ. 1, Документа јединица, команди и установа Немачког рајха.
Зборник НОР-а, том XIII, књ. 1, Документа јединица, команди и установа Краљевине Италије.

Дневници и мемоари:

Вучковић 2001: З. Вучковић, *Сећања из рата*, Крагујевац.
Ђилас 1990: М. Ђилас, *Револуционарни рат*, Београд.
Радовић 2007: М. Радовић, *Ефендијина сећања и казивања*, Нови Пазар.
Ћуковић 1979: М. Ћуковић, *Путовање у слободу*, Нова Варош.

Синтезе и монографије:

Бошковић 1968: Б. Бошковић, *Народноослободилачка борба у Ибарском басену*, Приштина.
Јауковић: Д. Јауковић, *Санџак у Народоослободилачкој борби 1941-42*, рад у рукопису.
Лакић 1992: З. Лакић, *Партизанска аутономија Санџака 1943-1945*, Подгорица.
Морача 1957: П. Морача, *1942 Преломна година Народноослободилачког рата*, Београд.
Петрановић 1992: Б. Петрановић, *Србија у Другом светском рату*, Београд.
Ћуковић 1964: М. Ћуковић, *Санџак*, Београд.
Џелетовић-Иванов 1989: П. Џелетовић-Иванов, *21. СС-Дивизија*, Скендербег, Београд.

Чланци и расправе:

Авдић, 1987: А. Авдић, „Хајдучка и комитска делатност у Санџаку (1878-1925)“, *Новопазарски зборник*, 11, 1987, 145-163.
Банџовић 1995: С. Банџовић, „Друштвено-економска обележја Санџака у међуратном периоду“, *Новопазарски зборник*, 19, 1995, 179-188.
Суботић 1989: Д. Суботић, „Стварање виших облика оружаних формација НОР-а крајем 1941. и почетком 1942., са тежиштем на Санџак“, *Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, 1989, 313-324.

Milutin ŽIVKOVIĆ

THE EVENTS IN SANDŽAK FROM THE JULY'S UPRISING TO THE END OF 1941

Summary

The author tries to explain extremely complex position of Sandžak in the first war year of the Second World War, by the help of a thorough analysis of the most important events and processes shaping the history of this area. The paper is based on the original material of the Archive of Yugoslavia, Military Archive, Archive of Serbia, Archive of the Town of Kraljevo, and Archive of the Town of Novi Pazar, including a chosen scientific literature dealing with the study of the area of Serbia in the Second World War.

Key words: Sandžak, Muslims, Serbs, Novi Pazar, Pljevlja, Sjenica, Kosovo and Metohia, conflicts, Supreme Headquarters, Central Committee

Рад је предат 8. новембра 2011, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

УДК 37.012 ; 303.1:37

Мирјана БАЗИЋ[*]
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

МЕТОДОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ ИСТРАЖИВАЊА У ОБЛАСТИ ИСТОРИЈЕ ПЕДАГОГИЈЕ[**]

Апстракт: Истраживање и стваралаштво су, без сумње, специфичне људске делатности. У оквиру методолошких проблема, све до 1970. године, ради се углавном на конституисању методологије педагогије код нас и на разради техника научног истраживања. У периоду од 1970-1975. године долази до организовања теоријских расправа и разраде нових приступа методологији педагогије. Истраживање методолошких проблема у историји педагогије започињемо тиме што утврђујемо шта ће се и како истраживати. Ова почетна етапа научног педагошког истраживања реализује се када се прецизира проблем који ће се проучавати. Чињеница да нам прошлост не даје решења савремених педагошких проблема не смањује потребу да се савременом проблему приступи историјски. Са становишта указаног проблема крајњи циљ педагошке научне методологије је да, примењујући опште и посебне научне методе и поступке у откривању педагошких законитости, допринесе унапређењу васпитнообразовног рада и формирању педагошке науке. Предмет историјске науке поставља одређене границе могућностима историјског сазнања и одређује посебне путеве којима се до сазнања долази. Човек није у могућности да има непосредан увид у збивања у прошлости. Да бих сагледала предмет и да бих прошлост истражила, базираћу се на прикупљању и познавању историјских извора и анализи докумената. У раду сам се углавном ослањала на дела Мужића, Лекића и осталих значајних истраживача у области методологије историје педагогије, настојећи да објасним основне проблеме

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

методологије у ужем и ширем смислу, специфичност метода, техника, инструмената, истраженост проблема, методолошки проблем интердисциплинарних односа и друго.

Кључне речи: методолошки проблеми, историја педагогије, методе, технике, инструменти, услови педагошког истраживања.

Методолошки проблеми у историји педагогије

С обзиром на то да је методологија наука о педагошком истраживању, методолошки научно постављена историја педагогије претпоставља разматрање свих неопходних чинилаца, који конкретно условљавају појаву и развој одређених педагошких идеја и теоријских погледа. Ми ћемо се углавном базирати на методолошки проблем у области историје педагогије. Између историјског развоја, тј. прошлости коју су доживљавали људи и историчара који ту прошлост истражују, налази се један медијум који сачињавају остаци прошлости које називамо историјским изворима. Такав положај ствара веома велике проблеме. На првом месту, могућност упознавања једног дела прошлости зависи од тога у колико је мери она за собом оставила трагове преко којих је можемо упознати. Постоје временски периоди и простори који не могу имати своју историју из разлога што не постоје извори из којих бисмо је могли упознати.[1] Пошто у раду на историји све почива на историјским изворима, део методологије се односи на прикупљање и познавање историјских извора. Историчар се на првом месту мора знати оријентисати у публикацијама извора. Пошто није све објављено, мора познавати рад установа у којима се историјски извори чувају (архиви, библиотеке). Део методологије који учи како се налазе историјски извори назива се хеуристика. Наша знања се не могу ослањати само на изворе, већ морамо познавати и историјску литературу. Сакупљени историјски извори још не представљају темељ историјског рада. Да би постали темељ историјског рада, наука мора да утврди да ли су извори аутентични, да ли су сачувани у правом облику у коме су настали. Овакав задатак, повезан са читавим низом других, испуњава део историјске методологије који се назива критика.[2] Разликује се

[1] Сима Ћирковић, Ауторизована скрипта, 4-5.

[2] Исто, 7-8.

тзв. спољашња критика или критика текста, која утврђује у каквом је стању текст извора, и унутрашња критика или критика исказа извора, чији је задатак да покаже може ли се и у колико мери поклонити поверење ономе што нам извор казује. Критика извора је постигла огромне резултате у откривању фалсификата и неистина. Када критика помогне да се утврди поузданост чињеница о којима извори говоре, утврђује се најтежи део историјске методологије који се бави учењем о томе како се повезују чињенице, успостављају развојни токови и како се врши синтеза добијених елемената.[3] Зато је критика можда најважнији део историјске методологије и њеним усавршавањем су били омогућени најкрупнији кораци у развитку историјске науке.

Смисао правог историјско-педагошког научног истраживања је у откривању новог и непознатог. Према томе, путеви којима се долази до циљева и истраживања у изучавању педагошке прошлости траже не само истрајно трагање за правим чињеницама, него и способност да се оне повезују, да се на основу њих изводе прави закључци и израђују научне синтезе.

Методолошки проблеми истраживања у ужем и ширем смислу

У време када се формулисала историјска методологија у историјске изворе су се рачунали само текстови. То је била последица уског интересовања за историју догађаја и неразрађеност метода. Тек пред крај XIX века многи научници су уочили да се историја прави помоћу докумената. Поред оруђа и оружја, грађевина, споменика, тек у новије време је појам историјских извора проширен, тако да обухвата и чињенице, податке о људској природи, као и историјска сазнања која омогућавају да се разумеју други извори. Овако широк појам извора за који се употребљава назив „извори историјског сазнања“ није методолошки оправдан. На једној страни се потенцира биолошка страна човека која је ван домена историје, а на другој се прави збрка тиме што се у изворе рачунају знања добијена из извора.[4]

---

[3] Војин Милић, *Социолошки метод*, Нолит, Београд, 1965, 448.

[4] С. Ћирковић, н. д., 21-22.

Специфичности метода, техника и инструмената у области историје педагогије

Наука не може постићи виши степен развитка без утврђивања конкретних чињеница на основу којих се истраживање одвија. Ти подаци и чињенице добијају се помоћу различитих техника и инструмената. Најважније истраживачке технике које се користе у историји педагогије су анкетирање и интервјуисање, а инструменте којима се наведене истраживачке технике користе представљају упитници и интервју.[5]

Веома је важно да истраживачке технике и инструменти буду тако одабрани да обезбеђују сакупљање чињеница на које се истраживач може ослонити. Стога сваки инструмент и техника морају задовољити одређене захтеве, што подразумева да инструмент мора бити ваљан, поуздан, објективан, дискриминативан, обухватан и једноставан.

Историјска метода се односи на прикупљање података о проучаваним педагошким појавама, за коју је значајно то што се при њеном коришћењу не утиче на те појаве. Њоме се проучава оно што је већ прошло, па се и не може мењати.[6] Указујући на специфичност методе запажа се један проблем, који је јако битан, а односи се на начин организације историјског материјала. Анализирају ли се приручници историје педагогије, наилази се углавном на хронолошки след појединих етапа развоја педагогије, а унутар сваке од тих етапа на разматрање појединих педагошких проблема. Овакав начин организације назива се хоризонталним и уједно представља специфичан облик примене трансверзалног приступа на подручју историјског педагошког истраживања. Међутим, с друге стране имамо приручнике који полазе од друге базе организације материјала. Они не полазе више од хронолошког следа као окоснице, него им окосницу чине управо поједини педагошки проблеми. Реч је свакако о вертикалној организацији која представља лонгитудинални приступ примењен на историју педагогије.[7] Одлука истраживача за коју ће се

---

[5] М. Баковљев, *Основи методологије педагошких истраживања*, Научна књига, Београд, 1997, 65.

[6] Милан Баковљев, *Основи методологије педагошких истраживања*, Научна књига, Београд, 1997, 48.

[7] Владимир Мужић, *Методологија педагошког истраживања*, Завод за издавање уџбеника, Сарајево, 1968, 42.

врсту организације прихватити зависи од специфичности проблема и усмерености његових научних интереса.

У историјском истраживању проучавање појава не може се вршити непосредно, већ углавном посредством одговарајућих докумената. Документи који се могу користити у педагошким истраживањима толико су разноврсни, да их је тешко на одговарајући начин класификовати. Значајна карактеристика докумената је знати садржаје документације читати и знати како се бележе најважнији подаци. То зависи од врсте истраживања, спреме истраживача и циља истраживања.

Историјска метода се реализује првенствено помоћу технике проучавања докумената, али при истраживању педагошких појава из ближе прошлости користе се и технике анкетирања и интервјуисања ученика одговарајућих збивања.[8] У том случају указаћемо на њихове специфичне карактеристике у области историје педагогије.

Коришћењем техничких средстава проширују се истраживачке могућности и доводи до већих научних резултата. Техника прикупљања података о проучаваној педагошкој појави путем писменог одговарања испитаника на питања назива се анкетирање. Инструмент помоћу којег се обавља анкетирање је упитник.[9] Садржај упитника усмерен је на мишљење испитаника о одређеној педагошкој појави која се истражује. Вредност ове технике је што се до неких података може доћи само помоћу ње, што је економична, што омогућава лако и брзо прикупљање података. Недостатак се, пак, огледа у недовољној сигурности аутентичности података.[10] За успешно анкетирање, важно је да се при састављању упитника води рачуна о томе да ли испитаници располажу подацима које тражимо и да ли су питања прихватљива за испитанике. Инструменти анкетирања као евалуативне технике су разноврсни упитници. Могу бити отвореног, затвореног и комбинованог типа, док питања могу бити формулисана у облику захтева или у облику који омогућава давање одређених бројчаних података.[11]

За разлику од анкетирања, суштина интервјуисања је усмени разговор. Интервју је организован разговор са одређеним циљем и веома је подесан за методичко модификовање понашања и ставова

[8] М. Баковљев, н. д., 48.

[9] Исто, 73.

[10] Павле Милосављевић, *Основе педагогије*, Атос, Крагујевац, 1996, 194.

[11] Ђорђе Лекић, *Методологија педагошког истраживања и стваралаштва*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1979, 151.

испитаника. Предности интервјуа су: непосредан контакт, уважавање индивидуалних вредности, разговор илустрован посматрањем, итд. Недостаци се изражавају кроз неекономично и једнострано прикупљање података, неподесно регистровање података и променљиве пропозиције разговора.[12] За интервју треба припремити материјалне услове, испитанике, и начинити психолошку и методичку припрему. Извођење интервјуа има почетак, ток, и завршетак. На самом крају извођења интервјуа формира се записник који треба да има одређену форму и прецизно формулисану садржину, неопходну за педагошко истраживање.[13]

Основне карактеристике метода у педагогији и њихова примена у области истраживања

Битни критеријум напретка у развоју методологије педагогије лежи у ступњу у којем се уопштавање за којим се у истраживању тежи успева и доказати. С тог су становишта поступци у којима се при педагошком истраживању полази од писаних докумената, где се настоји уопштити оно што се у њима налази много раније, како би се постигао виши ниво развоја него поступцима код којих се истраживање врши на самој педагошкој стварности. Лекић је сматрао да се први зачеци елементарне методологије педагошког истраживања и стваралаштва налазе у настојањима грчких филозофа да своја схватања васпитања и образовања усаврше на основу исказаних мисли својих претходника и савременика. Прва методолошка настојања почињу крајем 19. и почетком 20. века. Тај се правац у педагогији издиференцирао у два смера. Један смер је окупирао истраживаче, који су сматрали да се педагошка наука развија увођењем егзактних поступака у сферу васпитања и образовања. Други смер је окупирао истраживаче који су сматрали да се педагошка наука развија директном анализом процеса васпитања и образовања. Појавом прве земље Совјетског Савеза иницирани су и први услови за комплетно научно-педагошко истраживање и стваралаштво. Наглашена је потреба да педагогија иде у корак са друштвеним променама и потребама.[14]

---

[12] Т. Продановић, Ђ. Лекић, В. Дамјановић, В. Стефановић, *Педагошка мисао и пракса*, Раднички универзитет „ Радивој Ћирпанов“, Нови Сад, 1975, 81.

[13] Ђ. Лекић, н.д., 166.

[14] Исто, 21.

Разумљиво је да се у истраживању једног проблема не може искључиво остати на једној методи. Најчешће једна метода доминира у истраживању, али се допуњује другима. Исто тако, постоји и различита класификација тих метода. У томе се често и представници социјалистичке педагогије не слажу до краја. Разлике се односе на то, што још увек не постоји сагласност у одређивању појма метода научног истраживања у педагогији. Често се мешају и идентификују врсте, методе, технике и инструменти, што доводи до различитих класификација у оквиру методологије педагошке науке. Најприхватљивија је класификација научноистраживачких метода у педагогији коју је дао Владо Шмит. По њему, постоје три методе: историјска, дескриптивна и експериментална. Ова класификација произлази из прецизно одређеног схватања појма научноистраживачке методе. У њој нема мешања методолошких основа науке, нити мешања истраживачких техника са научноистраживачким методама, као ни мешање извора научноистраживачког рада са методама. Да би се упознала једна савремена педагошка појава дескриптивном методом, неопходно је историјском методом упознати њен досадашњи развој, а да би се извршио педагошки експеримент, потребно је упознати стање појаве која се проучава, онакве каква она стварно јесте, што се врши дескриптивном методом.[15]

Дескриптивном методом утврђују се односи и законитости који постоје у савременој васпитној стварности. Од експерименталне методе она се разликује тиме што се истраживач у току истраживања не меша у педагошку стварност коју проучава, већ је проучава онакву какава јесте. Испитивања овом методом треба да помогну што свестранијем упознавању педагошке стварности. Да би се добро упознале савремене педагошке појаве потребно је сакупити, снимити што већи број репрезентативних чињеница и података. Поред тога, морале су се развити истраживачке технике које служе за прикупљање података у педагогији. Чињенице добијене спроведеним анкетирањем, тестирањем, интервјуисањем, скалирањем пружају овој методи драгоцени материјал за даљи истраживачки рад.[16]

Експеримент као научна метода највише се користи у природним наукама. Међутим, већ у прошлом веку резултати се запажају и у дру-

[15] Љубомир Крнета, Милена Поткоњак, Никола Поткоњак, *Педагогија*, Завод за издавање уџбеника социјалистичке Републике Србије, Београд, 44-45.

[16] М. Баковљев, н. д., 49.

гим наукама. За научни експеримент значајно је да се промене врше у строго контролисаним условима, уз примену инструмената помоћу којих се резултати изазвани тим променама могу мерити. Ако сви услови нису обезбеђени, експеримент не може да има научни карактер. Када се експеримент класификује према броју група са којима се експериментише, разликујемо: експеримент са једном експерименталном групом, експеримент са паралелним групама и педагошки експеримент са ротацијом фактора.[17]

Класификације метода научног истраживања различите су у различитим социјалним условима. Класификација метода педагошког научног истраживања у истим социјалним условима и једном друштвеном систему разликује се када се полази са различитих становишта појмова. Тако Мужић сматра да се све методе научнопедагошког истраживања могу свести на: методу анализе педагошке теорије, методу описивања педагошке стварности и методу експерименталног проверавања педагошке стварности.[18]

Савремена дела која обрађују проблеме методологије педагогије могу се поделити у две групе: 1. У радове који дају опште прегледе педагошке проблематике и у том оквиру обрађују у већој или мањој мери неке основне проблеме методологије и 2. У радове који су у потпуности или својим највећим делом посвећени проблемима методологије. И у једним и у другим разматрају се методе педагошког истраживања. И међу ауторима који полазе од истих спознајно-теоретских основа долази до неслагања када разрађују систем метода педагошког истраживања.[19]

Интердисциплинарни однос историје педагогије са другим наукама

Будући да је историја педагогије пре свега искуствена наука, њен задатак је да ојача новонасталу емпиријску, насупрот филозофско-спекулативној педагогији, а не да потоне у историју филозофије. У нама мора да постоји један уграђен филтер филозофско-антрополошког, социолошко-психолошког и културноисторијског промишљања, који ће

[17] Ђ. Лекић, н. д., 124.
[18] В. Мужић, н. д., 62.
[19] Исто.

нам омогућити да проникнемо у бит педагошког. Љубица Радулошки указује на чињеницу да се све оно што чини педагошку прошлост проучава са једног ширег социолошког становишта. Од 60 година 20. века заокрет ка социолошкој методологији у општој педагогији сужава интересовања педагога за историјска истраживања.[20] Ново методолошко усмерење допринело је да историја педагогије буде прихваћенија од стручњака из других научних области. Створена је институционална основа за сарадњу у међународним оквирима, започиње интензивно гранање дисциплине на читав низ истраживачких области погодних за мултидисциплинарно изучавање. Промене у историјској науци као доминантно предметно-методолошке оријентације, довеле су до процвата историје педагогије.

Степен истражености историјског проблема

На избор педагошког проблема утиче читав низ фактора. Избор проблема се састоји у усклађивању тих фактора.

1. Потребе праксе. Овај фактор је најзначајнији, јер представља основни оквир при избору проблема. Деловање овог фактора се решава проналажењем стварних потреба праксе. Долазе при том у обзир субјективни и објективни критеријуми. Објективни критеријум омогућава правилнију слику о стварним потребама праксе, док субјективни може да буде мишљење самог истраживача о томе који би педагошки проблеми требало да имају предност при одабирању подручја и теме истраживања. Зато треба тежити да се у што чистијем облику добије слика о самим потребама праксе. Један од облика објективизације критеријума којом се настоји добити таква слика, јесте избор проблема на основу педагошке литературе. Да такав критеријум избора постигне задовољавајући степен објективности, треба остварити два услова: да педагошка штампа својим садржајем укаже на актуелна педагошка збивања и педагошке проблеме, и да се помоћу објективних мерила у њој одреди релативни степен нагласка појединих проблема.

2. Интерес науке. При избору особа од којих се тражи мишљење о томе који би проблем требало истражити, у узорку ће се наћи и оне

[20] Вујисић-Живковић,Н., „Проблеми истраживања улоге личности у историји педагогије“, *Педагогија,* LXIII, бр. 3, Филозофски факултет, Београд, 510-519.

које приликом одговарања неће полазити само од потреба праксе, него и од интереса науке. Колико год се у крајњој линији интерес науке поклапао са потребама праксе, за основно истраживање је од посебне важности да се њиме у значајној мери отварају нови путеви за даља истраживања и нове научне спознаје. Тако лични афинитет и ентузијазам истраживача представљају важан фактор при избору проблема истраживања. С друге стране, кадровске могућности су такође изузетно битне. Рецимо, ако једна средина располаже са 30 истраживача и ако се могу покрити сва основна подручја педагошке проблематике, самим тим ће се успешно реализовати унапређење васпитнообразовног рада. Методолошке могућности могу некада представљати значајно ограничење при избору проблема истраживања. Поједини проблеми су неједнако доступни разним поступцима истраживања. Ипак, прилазећи прво доступнијим проблемима, иако ови нису од посебне важности, развија се методологија, проналазе се нови путеви, којима је омогућен приступ и теже доступним проблемима. Указује се још на аспект материјалних могућности, које не долазе до изражаја толико при самом избору проблема, колико при изради пројекта истраживања.[21]

Уз адекватно сужавање проблема истраживања не сме се изгубити из вида место које тај проблем има у оквиру шире проблематике, јер се само тако могу сагледати сви аспекти и сва његова сложеност, као и извођење интегративнијих закључака.

Доступност сазнања

Сазнање педагошких чињеница је део сазнања уопште. Његова својства су откривање нових неодређених односа и њихово решавање за унапређење педагошке теорије и праксе. У ту сврху педагошко сазнање је изградило своју методологију као посебну педагошку дисциплину. Крајњи циљ научне методологије је да, примењујући опште и посебне научне методе и поступке у откривању педагошких законитости, допринесе унапређењу васпитнообразовног рада и формирању педагошке науке. У стицању нових сазнања неопходно је уважавати основне одредбе сазнајног процеса, избегавати грешке у поступку сазнања и користити адекватне облике и путеве сазнања.

[21] В. Мужић, н. д., 51-55.

Анализа документације

Поступак којим се долази до историјско-педагошке спознаје у првом реду је проучавање педагошке документације. Документима историчар мора да поставља питања, да чини сталан напор да открива смисао у вестима које му преко докумената долазе. Акценат стављамо на анализу документације као евалуативне технике са инструментима за бележење вредних педагошких података. Зато треба знати како се читају садржаји документације и како се бележе вредни подаци. При анализи садржаја документације треба избећи грешке при читању, савладати рационалне начине читања и поставити сврху читања.[22] Грешке при читању су разноврсне и многобројне. Ту спадају:

– перцептивна евиденција (издвајање онога што се јасно види, чује, опипава). Такво читање је електичка чињеница која искључује педагошко стваралаштво.
– статично третирање је схватање да се подаци не мењају и да су дати заувек.
– изоловано гледање је свођење чињеница на јединицу вредности.
– пренаглашена субјективност је искључиво понашање истраживача при читању ради прикупљања вредних података за истраживање.
– претерана објективност је индолентно понашање истраживача при читању, ради прикупљања вредних података за истраживање.
– усвајање чињеница без компаративног ефекта је истраживање лишено историјске перспективе.

Начин читања је битна ставка прикупљања података за истраживање. Најпре се чита прегледно, а потом детаљно. Бележење вредних података из документације врши се посредством свесака или листића (фише) различитих величина. На тај начин се обезбеђују документованост извора и оригиналност истраживања.[23]

Теоријска разматрања проблема

За свако научно објашњење се тежи да има што систематичнији карактер, да буде што мање ad hoc претпоставка изграђена само за дати проблем, него да омогући да се објашњавани проблем сагледа у што

[22] П. Милосављевић, н. д., 193.
[23] Ђ. Лекић, н. д., 145.

ширем теоријско-систематском оквиру. Основни задатак проучавања педагошких појава и процеса састоји се у утврђивању битних веза и односа у тим појавама и процесима у откривању закона који у њима владају. Теоријска разматрања и анализе су неопходни и саставни део научнопедагошког истраживања, и то само када се теоријска разматрања заснивају на научним чињеницама и на битним везама у проучаваном проблему. Постоје опречна схватања у погледу теорије. Неки пак сматрају да је теорија самој себи довољна, да се не мора ослањати на емпиријске чињенице. Међутим, таква једностраност је резултат погрешног схватања самог истраживања. Исправно гледиште подразумева да само јединство емпиријских чињеница и научних теоријских разматрања може довести до научних резултата у педагошком истраживању и до откривања и утврђивања законитости у педагошким појавама.[24] Истраживање мора бити искључиво објективно, мора се ослањати на више извора при проучавању проблема, мора користити више метода, техника, инструмената, како би се постигли значајни резултати. Мора се заснивати на прецизнијем мерењу онога што се проучава, једноставно, мора бити добро организовано и систематски спроведено.

Научна идејност настанка проблема

Међусобна повезаност и условљеност појава указују на потребу за историјским приступом свакој појави коју проучавамо. Такав приступ представља један од значајних дијалектичко-материјалистичких приступа. Што је дубље познавање педагошког проблема, јаснија му је концепција о историјским снагама. Проучавањем историјског аспекта педагошких проблема проширује се и педагошки хоризонт, омогућава дубље улажење у бит педагошке појаве и изоштрава критеријум оцењивања педагошких теорија и поставки. Историја педагогије је важна и због тога што се из ње може много тога научити неопходног за решавање данашњих педагошких проблема, али се може и закључити да су многи проблеми већ одавно у прошлости решени. Историјским се приступом добија потпунији увид у законитости појаве, где историја може евантуално показати која би решења могла доћи у обзир да се у садашњости испитују. Ипак, не може се коначно решење тражити у прошлости, и зато је удео историјско-педагошких спознаја у решавању данашњих педагошких

[24] Љубомир Крнета, Милена Поткоњак, Никола Поткоњак, н. д., 34-36.

проблема све мањи и мањи. Нема сумње да и нагомилавање небитних историјских детаља може да представља обогаћење неке научне спознаје, уколико се при њиховом проналажењу примене адекватни методолошки поступци. Ипак, таква спознаја представља бег од проучавања оног битног. Резултат таквог историјског приступа, колико год био верна репродукција прошлости, неће дати плодне генерализације, које би могле обогатити увид у садашњу проблематику тог подручја.[25]

Уопштавање узрочно-последичних веза и односа у датом проблему

Вековима се писци историја нису много мучили око објашњавања узрока појава које су описивали. Снажан развој који је у првој половини 19. века дошао од природних наука тежио је да историју учини што егзактнијом. Циљ сваке праве науке је тражење законитости у области којом се бави. У историји, узрочност се схвата сасвим другачије него у природним наукама. Историја не оперише никада једноставним односима, па да може, попут физике, да изолује и изоловано посматра један узрок, који изазива једну одређену последицу.[26] Узроци у оквиру историјског развоја су врло комлексни и нераздвојно повезани са последицама, тако да делују једни на друге. Како је дијалектички и историјски материјализам наука о општим законитостима и законима, он уједно представља и методолошку основу сваке науке и педагогије. Узрочно-последичне везе у методолошком проблему указују на њихову условљеност и повезаност, која је неопходна како би се постигло решење датог проблема. Условљеност повезаности се реализује кроз комбинацију метода и техника, како би се лакше и целисходније решио дати проблем.

Услови педагошког истраживања

Педагошко истраживање и стваралаштво су сложени послови који обухватају материјалне, организационе, кадровске и методолошке услове. Материјални услови се не односе само на финансијска средства, него и на све обавезе неопходне за успешан рад који ослобађа

[25] В. Мужић, н. д., 41.

[26] С. Ћирковић, Ауторизована скрипта, 2-3.

истраживача свих напора и омогућава му пуну концентрацију на проблем проучавања. У те обавезе спадају: посета истакнутих појединаца и одговарајућих установа, набавка литературе, уређење просторија, обезбеђење педагошке документације, неопходних реквизита и потрошног материјала. Организациони услови педагошког истраживања условљени су развојем науке, технике и технологије. Нужни су организациони фактори у проучавању:

– Свих васпитнообразовних фактора у једној области истраживања. Пажњу треба посветити организацији контролних и експерименталних група, школа и других институција.
– Усклађеност истраживача и сарадника постиже се усаглашавањем схватања неопходности истраживања и усвајања технике истраживања. За ову сврху су подесне консултације истраживача и сарадника ради адекватне концепције педагошког истраживања.[27]

Када су у питању кадровски услови педагошког истраживања, први услов у научном процесу је човек, и зато се развијању научног подмлатка мора посветити пажња. То се постиже форсирањем талентоване деце, формирањем научних секција, увођењем методологије научног истраживања на вишем и високом ступњу школовања. Истраживач као стваралац мора да има неопходне интелектуалне претпоставке за креативно мишљење, емотивно вољне карактеристике, искуство, иницирање нових идеја. Методолошка култура истраживача подразумева ниво оспособљености за истраживање проблема у области васпитања и образовања. Методолошко образовање се развија кроз семинаре, течајеве, последипломске студије.

Извор питања за проучавање је прва обавеза у методолошком услову педагошког истраживања. За успех у том смислу треба знати: изворе питања, ко поставља питање, ко бира питање и како се бирају питања за педагошко проучавање.

Логичке грешке као проблем

При закључивању о узрочно-последичној повезаности две појаве искључиво на основу тога што једна од њих претходи другој, и то што се две појаве јављају једна иза друге, не мора да значи да су у каузалном односу. Ко то изгуби из вида, па за две појаве закључи да су узрочно-последично

[27] П. Милосављевић, н. д., 179-180.

повезане само зато што се јављају једна иза друге, направио је грешку која се у логици назива post hoc ergo propter hoc.

Грешка звана fallaciae своди се на то, да се трагање за одговором на питање шта је изазвало неку појаву, која, у ствари, има више узрокâ, усмери само на један од тих узрока. Занемаривање сложености околности за коју се установи да је узрок одређене појаве: у ову грешку упада се када се установи да је нека сложена околност узрок одређене појаве, али се не узима у обзир да та појава можда није последица те околности узете у целини, већ само неких од њених компонената које би саме изазвале ту последицу.

Проглашавање безусловним онога што важи само под одређеним околностима: грешка је карактеристична за оне који су склони да све претерано упрошћавају. Логичке грешке које се јављају при доказивању су:

– Circulus vitiogus: то је такво доказивање приликом којег се за доказ наводи нешто што се може доказати тек тиме што се жели доказати.
– Тражење принципа: логичка грешка која представља доказивање оним што ни сâмо није још доказано.
– Замена теза. О овој грешки се говори онда када неко не доказује оно што треба, већ нешто друго, слично ономе што треба доказати.
– Argumentum ad hominem. То је доказивање на основу личних аргумената.[28]

Историјска научноистраживачка метода

Историјска метода омогућава да се проучава и упознаје педагошка стварност од њеног настанка до данас. Неопходно је упознати развој васпитног рада и педагошких идеја у прошлости, како би се боље схватила садашња педагошка стварност. Ова метода је посебно значајна у историји педагогије, али њен значај не треба превидети ни у другим научним дисциплинама. Онај ко жели да користи ову методу у научноистраживачком педагошком раду, мора имати неопходна предзнања. У првом реду, да добро познаје историјски материјализам који указује на свеопшту повезаност појава у друштву, њихово мењање, развијање, гледање на друштвене појаве, као и њихову условљеност на датом месту

[28] М. Баковљев, н. д., 22-24.

и у времену, на то да иза идеја стоје класе, а иза класа економски услови који траже да се пре доношења мишљења о друштвеним појавама узме у обзир специфичност датих услова. [29]

Извори за истраживање путем историјске методе деле се у две групе: примарни (основни) и секундарни. Примарни извори су настали у процесу практичног васпитног рада у школи и ван ње, док су секундарни они који су намерно створени ради приказивања неких педагошких појава, педагошких идеја, где онај ко извештава о томе није био лично сведок или учесник у том васпитном раду. Примарни извори су много значајнији за истраживање овом методом, а секундарни се морају користити много обазривије, и то само у недостатку примарних извора. Најважнији примарни извори су: школско законодавство, архивски материјал, наставни планови и програми. У секундарне изворе спадају: историјске монографије, историјске енциклопедије. Рад овом методом захтева јасно одређивање циља истраживања и дефинисање проблема који ће се испитивати. Нужно је да проблем буде ограничен како би се дубље анализирао. Неопходно је формулисати хипотезе и направити општи план истраживања, а затим се прелази на проучавање појединих извора и података и на анализу њиховог садржаја. Основно је правило да се извори критички проверавају. То значи да је неопходно испитати да ли су документа аутентична и да ли су наведени подаци тачни. Један од начина проверавања веродостојности података јесте прикупљање података о проучаваној појави који се налазе у другим изворима и њихово међусобно упоређивање. То значи да се никад у оваквом истраживању не треба ослонити само на један извор и податке који се у њему налазе. У случају примене ове методе веома је значајно умети правилно класификовати податке до којих се дође. Приликом прикупљања података треба водити рачуна о следећим захтевима: о ефикасности, о потпуности, о економичности. Груписање и сређивање података треба вршити према њиховој сродности, вредности, значају.

После сређивања података приступа се анализирању и утврђивању узрочно-последичних и других веза. На крају се прелази на доношење закључака и писање извештаја. У написаном раду потребно је навести коришћене изворе, а тумачења, анализе и објашњења неопходно је документовати чињеницама, наводећи тачно изворе из којих су узети.[30]

[29] Љубомир Крнета, Милена Поткоњак, Никола Поткоњак, н. д., 46-47.
[30] Исто.

Методолошки проблем обраде података

Прикупљени подаци помоћу разних метода и техника представљају сиров материјал. Њих треба обрадити и средити, тако да се могу искористити за проучавање постављеног педагошког питања. Подаци се обично обрађују квантитативно и квалитативно.

Квалитативна обрада прикупљених података обавља се помоћу статистике, тј. статистичким методама. На то се мора надовезати квалитативна обрада, односно одговарајућа интерпретација истраживачких резултата. Најчешћи показатељи који се добијају статистичком обрадом података су: разне средње вредности, мера дисперзије и мера корелације. Вредност која репрезентује све одређене појединачне вредности, која замењује читав низ бројчаних података, назива се средњом вредношћу. Средње вредности се допуњују мером дисперзије, која се тиче одступања појединачних вредности од заједничке им средње вредности.

Мера корелације је показатељ повезаности појава. Из ње се види да ли су појаве које се испитују повезане, да ли та повезаност има позитиван или негативан предзнак и какав јој је интензитет. Статистичку квантитативну обраду података мора пратити квалитативна обрада. На квалитативну обраду података су углавном усмерена истраживања из области историје педагогије. Ту се прикупљени подаци не обрађују квантитативно, статистички, већ само квалитативно. Међу истраживања у којима нема квантитативне обраде података спадају и сва чисто теоријска истраживања одговарајућих педагошких појава. Суштина квалитативне обраде података јесте у њиховом довођењу у везу са резултатима ранијих сличних истраживања и са одговарајућим теоријским концепцијама.[31]

Литература

Баковљев 1997: М. Баковљев, *Основи методологије педагошких истраживања,* Научна књига, Београд.

Вујисић-Живковић: Н. Вујисић-Живковић, „Проблеми истраживања улоге личности у историји педагогије“, *Педагогија,* год. LXIII, бр.3, Филозофски факултет, Београд.

Вујисић-Живковић 2008: Н. Вујисић-Живковић, „Улога педагошке историографије у формирању педагошког знања“, *Зборник Института за педагошка истраживања*, година 40, бр.2.

[31] М. Баковљев, н. д., 21.

Крнета, Поткоњак, Поткоњак: Љ. Крнета, М. Поткоњак, Н. Поткоњак, *Педагогија*, Завод за издавање уџбеника социјалистичке Републике Србије, Београд.

Лекић 1979: Ђ. Лекић, *Методологија педагошког истраживања и стваралаштва*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Милић 1965: В. Милић, *Социолошки метод*, Нолит, Београд.

Мужић 1968: В. Мужић, *Методологија педагошког истраживања*, Завод за издавање уџбеника, Сарајево.

Милосављевић 1996: П. Милосављевић, *Основе педагогије*, Атос, Крагујевац.

Продановић, Лекић, Дамјановић, Стефановић 1975: Т. Продановић, Ђ. Лекић, В. Дамјановић, В. Стефановић, *Педагошка мисао и пракса*, Раднички универзитет „ Радивој Ћирпанов“, Нови Сад.

Савовић 2008: Б. Савовић, „Теоријско-методолошки приступи у педагошким истраживањима“, *Зборник Института за педагошка истраживања*, год. XXXII, бр. 32, Београд.

Ћирковић, С. Ауторизована скрипта.

Mirjana BAZIĆ

METHODOLOGICAL PROBLEMS OF RESEARCH IN THE FIELD OF HISTORY OF PEDAGOGY

Summary

The author states that development of all fields of human activity imposes the need of permanent research and creativity. It is the condition of each science development separately and all the ones together. The basic aim of research and creativity is the knowledge of natural and social phenomena for practical operations, professional duties and scientific ambitions. In order to realize research and creativity as an integral part of life and work completely it is necessary to link their value with achievements of scientific-technological revolution, emphasize them as the need of contemporary man and determine engagement, and independence of research and creativity.

The sense of the real historical-pedagogic scientific research is in the reveal of the new and unknown one. So, roads by which goals and research are reached in the study of pedagogic past require not only permanent search for real facts, but the capacity to link them, and deduce real conclusions based on them and work out scientific syntheses as well. The author analysed methodological problem of research in the field of history of pedagogy through several stages, by taking into account basic characteristics of the given problem, indicating to the positive and negative aspects, conditions, presence, and scientific ideology of the given problem.

From the point of view of the indicated problem, the ultimate goal of pedagogic scientific methodology is to reveal pedagogic principles by means of general and separate scientific methods and procedures adoption, and contribute to the promotion of educational-schooling work and formation of pedagogic science.

Key words: methodological problems, history of pedagogy, methods, techniques, instruments, conditions of pedagogic research.

Рад је предат 1. новембра 2011, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЕТНОЛОГИЈА

УДК 316.728(497.115)”1999/...” ; 323.1(497.115)”1999/...” ;
711.2(497.115)”1999/...”

Александар ПАВЛОВИЋ[*]
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

БЕЗБЕДНОСНИ РИЗИК КАО ФАКТОР ПРОСТОРНИХ СТРАТЕГИЈА СТАНОВНИКА СЕВЕРНОГ ДЕЛА КОСОВСКЕ МИТРОВИЦЕ[**]

Апстракт: Косовска Митровица је град који је већ више од дванаест година подељен на два дела, јужно и северно од реке Ибар, где јужни део насељавају готово искључиво Албанци, а северни део већином Срби. Подела на етничкој основи присутна је и у северном делу, у којем у неколико квартова живи углавном албански живаљ. У раду се разматрају ставови српског становништва према Косовској Митровици као подељеном граду, те обрасци кретања којих се оно придржава у свакодневном животу, нарочито са аспекта безбедносног ризика који се доводи у тесну повезаност са сталним међуетничким тензијама. Презентовани резултати добијени су истраживањем међу житељима северног дела Косовске Митровице, обављеним у другој половини месеца јула 2011. године.

Кључне речи: етнички идентитет, Срби, Албанци, свакодневни живот, безбедносни ризик, просторне стратегије, Косовска Митровица.

У раду износим резултате истраживања просторних аспеката културе становништва Косовске Митровице, града који је од 1999. године подељен на два дела – јужни, у којем готово искључиво живе Албанци, и северни, настањен већином Србима. У питању је област истраживања која спада у домен урбане антропологије, а у оквиру које

---

[*] Истраживач сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

[**] Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

су у домаћој етнологији и антропологији до сада постигнута значајна, али не и одвећ бројна остварења.[1] Теоријско полазиште рада представља концепт социјалног простора, којим се означава повезаност објективног просторног оквира у којем друштвене групе живе и субјективног социјалног простора који је одређен индивидуалним доживљајем сопственог социо-просторног окружења. Према том концепту, друштвени односи и друштвена пракса неодвојиви су од тога како човек дефинише простор који настањује и у којем се креће. Они, с једне стране, зависе од начина на који човек простор *друштвено производи*, у чему улогу играју друштвени, економски, идеолошки, технолошки чиниоци, али и, с друге стране, од тога како га *друштвено конструише*, тј. како га субјективно доживљава и каква му симболичка значења приписује, а услед чега се може наћи у функцији друштвених процеса размене, конфликта или контроле.[2]

Простор Косовске Митровице у последњих више од дванаест година дефинисан је дискурсом српско-албанске поделе, одакле се међу сопственим становништвом, али и у очима посматрача са стране, доживљава као град подељен на два дела – јужни и северни. Док је јужни део, настањен Албанцима, етнички готово потпуно хомоген, подељеност на етничкој основи присутна је и у северном делу, у којем поред већинских Срба у неколико квартова живи и албанско становништво. Наведене поделе праћене су антагонизмом, перцепцијом једних од стране других као противника, захваљујући чему у схватањима припадника обе етничке групе сваки додир и кретање унутар простора *оних других* са собом носи и одређени безбедносни ризик. Полазећи од тога,

[1] Љиљана Гавриловић, „Корзо – исказивање генерацијске поларизације у структури града", *Етнолошке свеске*, бр. 5, Београд, 1984, 33-37; Весна Вучинић, „О субјективним границама градских квартова у старом језгру Дубровника", *Етнолог*, св. 2, Скопље, 1992, 222-236; „Дубровачки страдун као корзо и његова социјална сегментација", *Зборник Филозофског факултета*, Серија А: Историјске науке 18, Београд, 1994, 423-441; *Просторно понашање у Дубровнику: Антрополошка студија града са ортогоналном структуром*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 1999; В. Вучинић, Смиљана Антонијевић, „Друштвена функција и симболика београдског корза у време Краљевине Југославије (1931-1941)", *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. XLVII, Београд, 1998, 85-101; Dunja Rihtman Auguštin, *Ulice moga grada*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2000; итд.

[2] Setha M. Low, „Spatializing Culture: The Social Production and Social Construction of Public Space in Costa Rica", *American Ethnologist*, Vol. 23, No. 4, Nov., 1996, American Anthropological Association, 861-862.

интересовање у овом раду усмерио сам управо ка разматрању односа житеља Косовске Митровице према подели града у којем живе, те уочавању образаца понашања којих се придржавају у свакодневном кретању и обављању свакодневних активности, а који би могли да буду проузроковани перцепцијом градског простора у складу са конструисаним етничким поделама. У циљу адекватног појмовног одређења, проучавану проблематику доводим у везу са концептом *просторног понашања*, под којим Реџиналд Гулиџ (Reginald G. Golledge) и Роберт Стимсон (Robert J. Stimson) подразумевају такве облике понашања који су „изазвани, који поседују усмереност, мотивацију, радњу и резултат“,[3] а Весна Вучинић „специфичне облике јавног понашања људи, и то такве који обухватају савлађивање (прелажење) одређене раздаљине, односно кретање кроз град“.[4] Тај концепт, међутим, користим с том разликом што га формулишем као *просторне стратегије*, будући да ми се таква формулација учинила примеренијом у контексту кретања градским просторима које укључује предвиђање, или планирање, а у циљу решавања, избегавања, односно минимизирања и неутралисања потенцијално ризичних ситуација, што, преведено на језик свакодневице, омогућава преживљавање.

Истраживање за потребе рада спровео сам међу житељима северног дела Косовске Митровице од 18. до 22. јула 2011. године.[5] У истраживању сам користио комбинацију структурираног и полуструктурираног интервјуа, што значи да сам разговор са испитаницима водио помоћу јасно дефинисаних питања, али и на основу подсетника са назначеним темама и циљевима унутар сваке теме. Истраживање сам спровео на узорку од десет испитаника, од којих је четири било женског, а шест мушког пола. Гледано са аспекта старосне структуре, већина испитаника била је млађег и средњег узраста (од 25 до 40-ак година), док су два лица имала преко 70 година. Сви су испитаници рођени, или су највећи део живота провели у Косовској Митровици, и сви су били српског етничког идентитета. Резултате истраживања

[3] Reginald G. Golledge, Robert J. Stimson, *Analytical Behavioural Geography*, Routledge, London, 1990, 5.

[4] В. Вучинић, *Просторно понашање у Дубровнику: Антрополошка студија града са ортогоналном структуром*, 17.

[5] Истраживање не бих обавио на задовољавајући начин без Иване Аритоновић из Косовске Митровице, запослене у Институту за српску културу. Овом приликом јој се на указаној помоћи још једном најискреније захваљујем.

сматрам само прелиминарним, одакле их видим тек као полазну основу за продубљивање проучаване проблематике. Свестан сам да се у раду селективно односим према постојећим теоријама и методама, те да приказани резултати ни приближно не могу бити потпуни и задовољавајући. Колики су му домети у бављењу релевантним темама, на релевантан, научно прихватљив начин, препуштам читалачкој публици да сама просуди.

Косовска Митровица: феномен етнички подељеног града

Феномен етнички издиференцираних градова, чије се становништво, идентификујући се на етничкој основи, групише и настањује у одвојеним, углавном јасно омеђеним просторним целинама, у савременом свету није нимало неуобичајен. Напротив. Довољно је само подсетити се многих урбаних центара у САД, Канади, Аустралији, западној Европи, итд, у којима имигранти из различитих земаља живе по систему енклава у различитим градским четвртима. Ни примери дословне поделе нису непознати: у Јерусалиму је, рецимо, већ одавно установљена физичка граница између Јевреја и Палестинаца, и сл. Да је реч о веома распрострањеној појави сведоче уосталом и бројни аутори који у својим студијама пажњу посвећују проблемима етничког идентитета, и с њим у вези етничке сегрегације у урбаним срединама широм планете.[6]

[6] Vivian Z. Klaff, „Ethnic Segregation in Urban Israel", *Demography*, Vol. 10, No. 2, May 1973, Population Association of America, 161-184; Daniel F. Doeppers, „Ethnic Urbanism and Philippine Cities", *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 64, No. 4, Dec., 1974, Association of American Geographers, 549-559; Donald D. Stull, „When the Packers Came to Town: Changing Ethnic Relations in Garden City, Kansas", *Urban Anthropology*, Vol. 19, Institute for the Study of Man, 1990, 303-425; Louise Lamphere, *Structuring Diversity: Etnographic Perspective on the New Immigration*, Univ. Chicago Press, Chicago, 1992; Vered Kraus, Yael Koresh, „The Course of Residential Segregation: Ethnicity, Socioeconomic Status, and Suburbanization in Israel", *The Sociological Quarterly*, Vol. 33, No. 2, Summer 1992, Midwest Sociological Society, 303-319; Alejandro Portes, Alex Stepick, *City on the Edge: The Transformation of Miami*, Univ. California Press, Berkeley, 1993; Judith Goode, Jo Anne Schneider, *Reshaping Ethnic and Racial Relations in Philadelphia: Immigrants in a Divided City*, Temple Univ. Press, Philadelphia, 1994; John Horton, *The Politics of Diversity: Immigration, Resistance and Change in Monterey Park, California*, Temple Univ. Press, Philadelphia, 1995;

Градови са становништвом подељеним на етничкој основи нису данас непознати ни на простору бивше Југославије. Њен распад у последњој деценији 20. века, иницран етно-националистичким дискурсом, као политичком стратегијом покренутом *одозго*, резултирао је ратом и драстичним последицама: стотинама хиљада погинулих и рањених лица, огромним материјалним, привредним и инфраструктурним разарањима, колонама избеглица протераних са својих огњишта. Ратовима су омеђени етно-национални простори и установљене границе нових држава, али, што није од ништа мањег значаја, подигнуте су и учвршћене баријере у главама милиона људи, преко којих се на становништво различитог етничког идентитета гледа као на есенцијално супротстављене *групе*. Повлачење замишљених линија у простору, са циљем ограђивања *својих* интересних зона од *туђих*, није остало без ефекта и по многе градске средине. Док су неки градови испражњени од „непријатељског" становништва, неки су подељени на два дела, уз груписање *једних* у једном делу, а *других* у другом. У другу групу спадају првенствено већи градови који су се нашли на линији ширих међуетничких разграничења. То су, на пример, Мостар и Сарајево у Босни и Херцеговини, где је први подељен између Бошњака и Хрвата, а други између Бошњака и Срба. На Косову и Метохији најпознатији пример свакако је Косовска Митровица, град који је од 1999. године,

---

Daniel D. Arreola, „Urban Ethnic Landscape Identity", *Geographical Review*, Vol. 85, No. 4, Oct., 1995, American Geographical Society, 518-534; Jan Lin, „Ethnic Places, Postmodernism, and Urban Change in Houston", *The Sociological Quarterly*, Vol. 36, No. 4, Autumn 1995, Midwest Sociological Society, 629-647; John R. Logan, Wenquan Zhang, Richard D. Alba, „Immigrant Enclaves and Ethnic Communities in New York and Los Angeles", *American Sociological Review*, Vol. 67, No. 2, Apr., 2002, American Sociological Association, 299-322; Eric Fong, Rima Wilkes, „Racial and Ethnic Residential Patterns in Canada", *Sociological Forum*, Vol. 18, No. 4, Dec., 2003, Eastern Sociological Society, 577-602; Michael Gentile, „Divided Post-Soviet Small Cities? Residential Segregation and Urban Form in Leninogorsk and Zyryanovsk, Kazakhstan", *Geografiska Annaler*, Series B, Human Geography, Vol. 86, No. 2, Swedish Society for Anthropology and Geography, 2004, 117-136; Ron Johnston, Michael Poulsen, James Forrest, „The Geography of Ethnic Residential Segregation: A Comparative Study of Five Countries", *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 97, No. 4, Dec., 2007, Association of American Geographers, 713-738; Ming Wen, Diane S. Lauderdale, Namratha R. Kandula, „Ethnic Neighborhoods in Multi-Ethnic America, 1990-2000: Resurgent Ethnicity in the Ethnoburbs?", *Social Forces*, Vol. 88, No. 1, Sep., 2009, University of North Carolina Press, 425-460; итд.

након увођења међународног протектората и повлачења српских власти из те покрајине, подељен између Срба и Албанаца.

Косовска Митровица се налази око 40 километара северно од Приштине, на реци Ибар која на том делу свог тока иде у правцу од запада ка истоку. На површини од око 350 квадратних километара, градска општина, поред самог града, обухвата и 50-ак села, насељених претежно албанским становништвом, док се својим северним крајем наслања на општине Звечан и Зубин Поток, које су већински српске.[7] До 1999. године Косовска Митровица је била јединствен град, без подела на српске или албанске делове. Према југословенском попису из 1991, на територији целе општине живело је 123.394 становника, од којих 24.906 Срба и Црногораца, тј. 20% од укупног броја.[8] Организација OSCE наводи да је до 1999. године на општинској територији живело 116.500 људи, од којих 81% Албанаца, 10% Срба, док је остатак отпадао на житеље других етничких идентитета, пре свега Рома. У самом граду било је око 68.000 Албанаца, 9.000 Срба и 10.000 осталих, опет првенствено Рома.[9] Српско становништво живело је раштркано на читавом подручју града, али га је највише било у четвртима северно од реке Ибар, које се углавном састоје од стамбених зграда. Исти је случај био и са албанским становништвом, којег је, додуше, највише било јужно од Ибра, док је, по проценама, и у квартовима северно од реке чинило барем половину популације. Једини изразито етнички обојени делови града до тог доба били су ромски квартови.[10]

Ратом из 1999. године наведено стање знатно је промењено. На реци Ибар установљена је својеврсна граница између већински албанског централног и јужног дела Косова и Метохије, и већински српског северног дела. Косовска Митровица, која се нашла на тој граници, подељена је на два дела, на јужни и северни, при чему је главни мост преко Ибра, који је до тада спајао две речне обале, постао најважнији симбол поделе. Долази до убрзаног кретања градског становништва, тако да се Срби и Роми концентришу северно од реке, док је албанским избеглицама које су пре рата живеле у том

[7] Jelena Rajčević, „Institucije i identitet u severnoj Kosovskoj Mitrovici", u: Saša Nedeljković (ur.), *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji*, Baštinik, Kruševac, 2008, 78.

[8] Žan-Arno Derens, *Kosovska zamka*, HESPERIAedu, Beograd, 2009, 170.

[9] http://en.wikipedia.org/wiki/Kosovska_Mitrovica

[10] Ž. Derens, нав. дело, 170.

делу града по повратку у Косовску Митровицу забрањиван приступ у властите домове.[11] Процењује се да је већина од 6.000 Рома који су до 1999. године живели јужно од Ибра избегла у унутрашњост Србије или у део града са друге стране реке. Процена је и да су скоро сви Срби прешли на северну страну, на којој их, од тада, укупно има око 17.000 (од којих је неколико хиљада расељених из других области Косова и Метохије). Поред њих, са исте стране реке остало је да живи и око 3.000 Албанаца, Бошњака, нешто мало Рома, као и неколицина Ашкалија, Турака и Горанаца.[12] Последице ратних дешавања биле су у демографском смислу више него очигледне. Од некада етнички мешовитог града, у којем је становништво различитог етничког идентитета живело међусобно измешано, без посебно утврђеног распореда, Косовска Митровица је добила епитет подељеног града, чији су житељи, а у зависности од етничког идентитета, прераспоређени према мање-више јасно дефинисаним просторним координатама. Основна линија поделе поклопила се са коритом реке Ибар, одакле се и као основна подела града јавила подела на јужни део, етнички скоро потпуно хомоген албански, и северни део, етнички хетероген, са српском већином.

Суживот неколико етничких група у северној Косовској Митровици није, међутим, остао поштеђен онога што је задесило град као целину, а то је парцелисање простора дуж етничких линија. Северна Косовска Митровица је, сасвим парадоксално, већ годинама уназад вероватно најмултиетничкији део Косова и Метохије, али ту је реч о „мултиетничности" организованој у енклаве које су углављене једна у другу као руске бабушке.[13] Наиме, на прилично малој површини, која се састоји од свега три-четири веће улице и неколико стамбених блокова, живе Срби, Албанци и остали, тако да им се, поготово када је реч о прве две заједнице, животни простори најчешће не преклапају, већ наслањају један на други. Три солитера у том мозаику представљају нарочити феномен. У питању је мали стамбени кварт, који чине три високе зграде, а који се налази на обали Ибра, непосредно преко пута јужног, албанског дела града. То је албанско острвце у српском граду, чији становници гравитирају махом ка јужној Косовској Митровици, прелазећи Ибар преко малог пешачког моста који су саградили

[11] Исто.

[12] J. Rajčević, нав. дело, 78.

[13] Ž. Derens, нав. дело, 170.

француски припадници међународних снага КФОР-а, док у српски део града готово да и не залазе. Истовремено, у Три солитера живи и неколико Срба, затворених у своје станове, без било каквог контакта са својим комшијама Албанцима. Из станова излазе само по потреби, углавном због одласка на посао или у куповину неопходних животних намирница, и то, разуме се, искључиво у српски део града.[14] Слична ситуација влада и у четврти по имену Бошњачка махала. Назив је добила по својим првобитним словенским житељима муслиманске вероисповести, или Бошњацима, који су мало-помало уступили место Албанцима и Србима. До почетка рата 1999. године ови су живели у релативно добрим односима, да би од поделе Косовске Митровице на две зоне Бошњачка махала постала албанска енклава у српском делу града. Четврт се простире дуж реке, лево од главног моста (гледано из правца северно од Ибра), и такође је, као и Три солитера, са јужним делом града повезана једним мањим мостом.[15]

Међуетничке тензије у северној Косовској Митровици нису неуобичајене. Да до њих не би долазило француски војници КФОР-а својевремено су строго контролисали улазак у Три солитера, окружујући тај кварт банкинама и бодљикавом жицом.[16] Од 1999. године, хронологија конфликата између Срба и Албанаца испуњена је бројним догађајима. Тако је 3. фебруара 2000. нападнут један српски кафић, приликом чега је повређено 15 људи. Да би се осветили, Срби су напали Албанце и убили осам лица. У немирима у Бошњачкој махали само десет дана касније повређено је пет људи.[17] Најтрагичнији сукоб, са највећим бројем жртава, одиграо се 17. марта 2004. године, када су у атмосфери општег насиља према Србима на Косову и Метохији, у јужном делу Косовске Митровице организоване демонстрације, у којима су хиљаде албанских демонстраната, предвођене екстремистима, покушале да на силу пређу мост преко Ибра. Војници КФОР-а су том приликом савладани, а укупан биланс сукоба са српском страном био је велики број мртвих и повређених међу Албанцима.[18]

У северној Косовској Митровици, пак, постоји једна четврт која је релативно поштеђена међуетничких тензија. То је Микро-насеље,

[14] Исто, 170-171.
[15] Исто, 171.
[16] Исто, 170.
[17] Исто, 173.
[18] Исто, 178.

некадашња рударска насеобина, које се пење уз брдашце које наткриљује српски део града. Ову четврт Албанци зову *Kodra e Minatorve*, међутим, како год да се назива, то је једино место у целом граду у којем Срби и Албанци и даље живе нечим што личи на истински заједнички живот. Житељи Микро-насеља за себе кажу да су „једина албанска енклава на читавом Косову", будући да се осећају изолованим у северном делу Косовске Митровице, кроз који пролазе само да би отишли у јужни део града. У виђењу међусобних односа, локални Срби и Албанци сагласни су у једном, а то је да су они углавном добри, јер се и једни и други доста дуго познају, али да опасност да буду нарушени прети искључиво од дошљака, оних који су протерани из својих села зато што су им куће уништене. По запажању једног од тамо виђенијих Срба, узрок многих проблема на Косову и Метохији, али и шире, лежи управо у јазу између руралног и урбаног, „староседелаца" и дошљака. По њему, сваки рат се заврши тако што сељани нахрупе у градове жудећи да „се освете" или да се барем дочепају једног дела наводног градског богатства, по могућству тако што ће га отети од супарничке етничке групе.[19]

Свакодневни живот у северној Косовској Митровици и фактор безбедности

Свакодневица у северној Косовској Митровици одвија се наизглед исто као и у многим другим градовима у унутрашњости Србије. У неколико главних улица, у којима су сконцентрисане трговине прехрамбених производа, продавнице робе широке потрошње, локали за припремање и послуживање хране (пекаре, бурегџинице, ћевабџинице, пицерије), живот током дана тече према режиму карактеристичном за било коју другу урбану средину. Поједине појаве северној Митровици ипак дају специфичан печат, међу којима је свакако веома уочљиво сиромаштво. Економија је у граду, као и на читавом подручју северног Косова и Метохије, веома слаба, одакле стање на плану привреде карактерише изразита стагнација и одсуство било какве динамике. Незапосленост је велика. Људи живе од трговине, препродаје, услужних делатности, издавања станова, службе у просветним, здравственим, судским установама Републике Србије (која једино пружа сигурну зараду), док производње готово да уопште нема.

[19] Исто, 172.

Проблем сиромаштва није једини који мучи грађане северне Косовске Митровице. Већ више од деценију они се свакодневно суочавају са несташицама воде и струје. На њих су се, међутим, како сами истичу, већ одавно навикли, и то је нешто што више и не доживљавају као тако велику сметњу. Многа домаћинства су, наиме, инсталирала цистерне за складиштење воде, захваљујући чему су несташице тог ресурса знатно ублажене, а тамо где је тако нешто због мањка простора било немогуће урадити, као што је то случај у становима, са несташицама се на крај излази једноставним импровизацијама – пуњењем пластичних балона из којих се вода користи само по нужди, док поново не потекне водоводним цевима. Слично је и са струјом, чији се недостатак надомешћује генераторима на бензински погон, мада је ту реч о привилегији коју себи не могу да приуште многи, већ само малобројни – они којима су струја и осветљење потребни због обављања пословне делатности и који неопходне количине горива могу и да плате.

И поред наведених тешкоћа, које су само неке од најупадљивијих, становништво северне Митровице ипак настоји да води нормалан живот. Оно је на то, у ствари, принуђено. Одатле не чуди што свакодневицу јавних градских простора испуњавају бројни кафићи, чије су баште, нарочито током летњих месеци, веома добро посећене, пре свега од стране младих. У северној Косовској Митровици младог света иначе има пуно, и то је оно што оставља нарочити утисак. Студенте, а онда и средњошколце, могуће је срести готово свуда. То нарочито важи за период трајања школске године, с обзиром на то да град од 1999. представља универзитетски центар, у који је, након повлачења српских власти са Косова и Метохије, измештена већина факултета и високошколских установа из Приштине.[20] Управо захваљујући младима, улице северне Косовске Митровице, у којој су уочљиви трагови запуштености и немаштине, делују живо, као какве жиле куцавице које граду дају снагу и динамику које су му потребне да би преживео. Ситуација која по том питању влада преко дана на свом интензитету не губи ништа у вечерњим сатима. Излазак у вечерњи провод углавном се подразумева, поготово петком и у дане викенда. Млади тада опседају кафиће у којима се слуша музика, точи различито пиће, и у којима се

[20] У присутност бројних студената и средњошколаца уверио сам се 2009. године, када сам, од 8. до 11. октобра, учествовао на међународном научном скупу *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*, одржаном на Филозофском факултету у Косовској Митровици.

остаје до касно у ноћ. Интересантно је, при том, да су кафићи, сваки понаособ, обично „резервисани" за одређену „клијентелу". Међу младима се, другим речима, зна где ко излази, односно подразумева се да одређена места посећују одређене групе унутар којих се свако са сваким мање или више познаје.

Свакодневица се и у албанским четвртима одвија својеврсном рутином, слично као и у деловима града са српским становништвом. За разлику од Три солитера, које је чисто стамбено насеље, Бошњачка махала живи колико резиденцијалним, толико и животом малог трговинско-пословног средишта у којем се, дуж главне улице која њиме пролази, налазе продавнице, радње, сервиси, итд. У продавницама се продаје разноврсна роба: од прехрамбених производа, преко одеће и обуће, све до техничких уређаја и кућног намештаја. На неким местима цене су упадљиво ниске, па се тако обућа или поједини одевни елементи могу купити за веома мало новца. На улици је пуно људи, међу којима се, на сваком кораку, могу чути албански, али и српски језик. Саобраћај моторних возила, која једва успевају да се мимоиђу, одвија се веома успорено, а оно што је карактеристично јесте да у њему учествују аутомобили са таблицама Републике Србије, које возе Срби, али и аутомобили са таблицама тзв. независног Косова, које возе Албанци. Има и аутомобила који немају никаквих ознака, што у северној Косовској Митровици, све до границе са централном Србијом, и није нека реткост. Ситуација је с тим у вези другачија када се из Бошњачке махале изађе. Тада аутомобили са косовским таблицама саобраћају на веома ограниченом простору, што значи до главног моста, а онда даље, дуж обале Ибра (Колашинском улицом), према кварту Три солитера. Подручје потпуно слободног кретања на располагању им је само уколико пређу у јужни део града. У српске четврти северно од Ибра албанско становништво не улази возећи своје четвороточкаше, а ако то чини, онда таблице по правилу скида или их једноставно прекрива картоном, утапајући се на тај начин у масу возила без регистарских ознака која махом возе Срби.

Маневрисање на наведени начин, које Албанцима омогућава симболичко-идентитетску мимикрију, али које је истовремено присутно и на другој страни, будући да и Срби који прелазе у јужну Митровицу поступају слично (превозе се возилима са различитим ознакама, само не са српским), проузроковано је пре свега једним фактором, а то је безбедносни ризик. Иако се свакодневица у северној Косовској Митровици на први поглед одвија без проблема у смислу сигурности њених грађана,

далеко је од тога да међу њима не влада бојазан од могућих етничких трзавица. Да такав став није без покрића сведоче бројни конфликти који су се догодили од 1999. године наовамо, а којима је повод понекад умео да буде и најбезазленији догађај. У групу таквих догађаја, по свему судећи, могло би да се уброји управо уношење симбола једне етничке групе унутар простора који друга етничка група дефинише као доминантно *свој*.

Забринутост због етничких тензија, које веома лако могу да доведу до озбиљних сукоба, широко је распрострањена међу српским становништвом северног дела Косовске Митровице. У прилог томе говори чињеница да од свих испитаника са којима сам током истраживања разговарао није било ниједног који није нагласио да је питање безбедности најважније. Једна од саговорница (ж. рођ. 1973) тим поводом каже:

> „У Митровици живимо као у вакууму. Од данас до сутра. Ситуација је потпуно недефинисана. Мислим на нерешен статус града, али и уопште овог дела Косова. Безбедност је највећи проблем. Никада се не зна шта може да се догоди и све се врти око поделе између *нас* и *њих* (Срба и Албанаца). То је основа свега".

На питање како се односи према безбедносном ризику, иста испитаница одговара:

> „Навикла сам. Као и већина. Није ми свеједно, али трудим се да водим нормалан живот колико је то могуће. Имали смо до сада пуно непријатних ситуација. Од брањења моста, како га Шиптари[21] не би прешли, до немира овде, у самом северном делу града. У једном од тих немира, који се одиграо у Бошњачкој махали, од удара шок бомбе погинуо ми је колега, док је једној колегиници разнето стопало. Тај догађај никада нећу заборавити. Људи са стране, из Србије, на све то гледају другачије. Не разумеју како је нама овде. Питају ме зашто се буним. Кажу ми да имам добру плату од које могу да живим много боље него, на пример, у Београду. Ја им одговарам да плате нису толико високе, како мисле, али и да оне никако не могу да надокнаде оно чему смо стално изложени, а то је лоша безбедност. Овде су нам ипак животи угрожени".

[21] Срби у Косовској Митровици Албанце често зову Шиптарима. На моје питање с тим у вези, један од испитаника кратко одговара: „То су Шиптари. Какви Албанци? Увек смо их тако звали. И они себе тако зову". Други одговарају смирење: „Може и овако и онако. Неко их зове Албанцима, неко Шиптарима".

Осећај несигурности због неповољне безбедносне ситуације код Митровчана је неретко повезан са планирањем потеза у случају да, како кажу, дође до најгорег. Под најгорим се подразумева масовни прелазак Албанаца преко моста на Ибру и заузимање северног дела града. У ставовима испитаника неколико српских институција у том смислу игра кључну улогу. То су Болница, Дом здравља, зграда Општине, Суда, факултети. „Ако те институције падну", према њиховим речима, „онда је све готово". Једна од испитаница (ж. рођ. 1985) памти како је још за време бомбардовања 1999. године, када је похађала тек основну школу, морала да напусти дом и да се склони у викендицу надомак Митровице. Од тада, па све до данас, помисао да опет може доћи дан када ће морати да иде од куће непрестано је прати.

> „Било је веома страшно током бомбардовања. То се све догађало пре доста година, али и дан-данас ме обузме језа када се само сетим сирена за узбуну, звука млазних авиона и детонација. Човек се просто истраумира због тога и никада више не може да буде као што је био пре. Поготово кад ти се то догоди док си млад, па ти се многе непријатности урежу у сећање. Можда се то не види на први поглед, али трагови сигурно остају. Понекад и даље сањам неке ствари. Од тада се до данас много тога издешавало. Живи се како се мора. Проблема има пуно, међутим, скоро ниједан се не решава. Млади су незапослени, докони, одају се алкохолу, дрогама, криминалу. Поврх свега, ту је стални проблем безбедности. И најмања ситница може да доведе до ескалације сукоба са Шиптарима. У орману за сваки случај и даље држимо кофер са најнеопходнијим стварима, уколико, далеко било, будемо морали поново да се склањамо. Јер никад се не зна. Може се догодити да мораш одмах да идеш и да немаш времена да се пакујеш".

Ризик од конфликта са Албанцима Срби у северној Косовској Митровици виде данас као највећу претњу у свакодневном животу. На сопствену стварност тако гледају још од 1999. године, након рата и поделе града на два дела. За период пре тога кажу да није био оптерећен српско-албанским тензијама. Бар не у толикој мери. Према речима појединих испитаника, међусобни односи су раније били много бољи, нарочито до распада Југославије, да би од почетка 90-их година 20. века убрзано почели да се погоршавају. Прва од две цитиране саговорнице (ж. рођ. 1973) саопштава како је, у ствари, „нешто већ почело да се дешава" још док је била ученица основне школе.

„Као мала ишла сам у школу у јужни део Митровице. Улица која се спушта до моста била је поплочана коцком, а касније је пресвучена асфалтом. До тада, у тзв. Титово време, било је све у реду. Није било никаквих проблема. А онда, колико се сећам, почетком 80-их година кренули су први инциденти. Познат је онај са наводним тровањем шиптарске деце. Шиптари су тиме хтели да прикажу како су њихова деца тобож угњетавана од стране Срба. То је било баш у мојој школи. Добро памтим, ево као и да ми је сада пред очима, сцену када децу која су се наводно отровала из учионице износе на рукама и односе низ ходник... После су уследили и штрајкови рудара у Трепчи".

Старији Митровчани памте још дубље у прошлост. Слажу се у томе да су односи између Срба и Албанаца доста дуго били сасвим добри. Чак истичу да су својевремено, нарочито у младости, међу Албанцима имали пуно пријатеља и познаника, које су стекли на одслужењу војног рока, у професионалној служби, и сл. За Косовску Митровицу, иначе, наглашавају да је одувек пленила специфичним, космополитским духом, по чему је као град била позната не само на Косову и Метохији, већ и у читавој бившој Југославији. У њу су стизали људи са различитих страна, нарочито након отварања рудника „Трепча", када постаје важан индустријски центар. Плате су биле добре и то је био један од разлога зашто су се многи стручњаци дословно отимали да се у њој запосле и настане. За време социјалистичке Југославије, како кажу, Митровица је на Косову и Метохији била најразвијеније привредно, али и друштвено-културно средиште. Живети у њој била је привилегија. Ту је био и фудбалски клуб „Трепча", који је у ондашњој савезној лиги имао више запажених резултата.

По казивању старијих Митровчана, међутим, ствари одавно више нису као што су биле. Много тога се променило. Познанства са Албанцима су прекинута, или су сведена на крајње формалне односе. И сусрети са њима су редуковани, будући да живе углавном у јужном делу града у који већина Срба северно од Ибра готово да не иде. Политика је, како оцењују, крива за све. Због ње је дошло до нарушавања међуљудских односа, до суноврата економије, на крају – и до рата. Наводи се да су последице рата, између осталог, уочљиве на плану миграција, конкретно у досељавању српског становништва избеглог са подручја јужно од Ибра (из Вучитрна и околних села пре свега), које је „староседеоцима" у северној Митровици веома брзо наметнуло свој систем

вредности, промовишући „неукус“, „примитивизам“, безобзирност у остваривању властитих интереса. У ставовима појединих Митровчана, при том, оно што се често повезује са дошљацима јесте реваншизам, будући да су у знак освете због прогона са сопствених имања, али и са циљем доласка до неопходних средстава за живот, многим локалним Албанцима одузели станове и продавнице, чиме су српско-албанске тензије у граду само додатно повећане.

О томе како старији Митровчани гледају на међуетничке односе некад и сад, те с тим у вези и на безбедност у властитом граду, говори казивање једног од испитаника (м. рођ. 1937):

„Током 50-их и 60-их година прошлог века, када сам био млад, живело се другачије него данас. Живело се скромније, али поштеније. Људи су били честитији. Нисмо имали много, али смо били задовољни. Није се гледало ко колико има, нити ко је ко. Није било толико важно да ли си Србин или Шиптар. Са њима (Албанцима) смо живели као са комшијама. Нисмо се превише мешали, али смо се ипак поштовали. На улици смо се сретали и јављали једни другима, међу собом чак и разговарали. И нико никога није дирао. Могао си да се усред ноћи нађеш било где у граду, да седиш на мосту, где год хоћеш, и да ти ништа не буде. Доста дуго је тако било. Тек касније, са оним првим њиховим демонстрацијама ствари су почеле да се мењају. То је било после Титове смрти. Мислим 1981. године. У ствари, прве демонстрације су биле још 1968, већ тада су нешто тражили. До 1981, међутим, и даље је углавном било све у реду. Онда се почело са провокацијама, нападима. Сећам се једног Србина, ту из једног насеља, кога је убила група Шиптара. Били су то неки младићи, после су се возали колима и прослављали то што су урадили. До краја 80-их година Шиптари су се толико осилили, да малтене ниси ни смео да кажеш да си Србин. Тада се појавио Милошевић, а нама као да је свануло. Гледали смо га као спасиоца. Веровали смо да је дошао крај шиканирању, и да ћемо се поново, као Срби, осећати сигурно. Он је хтео да нас заштити, али слаба вајда. А и сам је направио неке грешке. (...) Сад је како је. Од рата па наовамо било је пуно немира. Сваки час може нешто да се деси. Шиптарима смета што не контролишу и овај део града. Због лоше безбедности и ситуације уопште неки су се и одселили. Поготово млади. Ми старији немамо где да идемо. Овде смо провели цео живот и намера нам је да ту и останемо. Зато морамо да се надамо да ће бити боље“.

Слично размишља још један старији испитаник (м. рођ. 1935), који наглашава да Срби у Митровици никада нису имали ништа против Албанаца. Каже да чак ни данас не желе са њима да живе у сукобу, већ у каквој-таквој коегзистенцији. Албанци, по његовим речима, за тако нешто, међутим, не желе ни да чују. Њихов циљ је да заузму и део града северно од Ибра, а затим и даље, сво подручје до Копаоника.

Безбедносни ризик и свакодневно кретање градским просторима

Доживљај друштвене стварности Косовске Митровице кроз визуру поделе становништва на етничкој основи присутан је у свести свих испитаника са којима сам током истраживања разговарао. Подела на *нас* – Србе, и *њих* – Албанце, готово у потпуности доминира дискурсом свакодневице житеља северног дела града. Доживљај подвојености, у оквиру којег се *они други*, односно Албанци, перципирају као супротстављена страна, уочљив је и у ставовима према граду као јединственој просторној целини. Сви испитаници, наиме, на питање да ли Косовску Митровицу виде као подељени град одговарају са „Да". Подела се доживљава у етничком кључу и прихвата се дословно: кроз физичко разграничење, али и на институционалном нивоу, кроз функционисање два засебна државна система – Републике Србије и тзв. независног Косова. Већина испитаника је према подели града углавном равнодушна и не види у томе неку нарочиту сметњу или проблем, иако се могу чути мишљења да оним људима који су након рата били принуђени да се из јужног иселе у северни део града подела свакако тешко пада. Поједини, пак, изричито саопштавају да подела и треба да постоји, нарочито уколико се посматра као средство одбране од албанске експанзије до које може доћи из правца јужног дела града. Око тога да ли имају жељу да несметано прелазе на другу страну Ибра, мишљења испитаника нису уједначена. Неки саопштавају да имају, из радозналости, да виде колико се део града јужно од реке изградио, променио, из потребе да обиђу гробове предака,[22] и сл, док поједини кажу да су ту жељу можда и имали раније, али да она, како време пролази,

[22] У јужном делу Косовске Митровице, према речима једне од испитаница (ж. рођ. 1973), налази се српско гробље, које је, међутим, након рата у великој мери девастирано од стране Албанаца. У северном делу, пак, тамошње албанско гробље је нетакнуто и дан-данас је у функцији.

све више бледи. Код неколико испитаника, с друге стране, таква жеља не постоји скоро уопште. На одлазак у јужни део града принуђени су само зато што морају, углавном због куповине јефтинијих производа, ређе због професионалних обавеза, и сл. Тамо иду преко главног моста, обично аутомобилом, или преко мањег, тзв. источног моста, уколико се, према речима једне испитанице (ж. рођ. 1985), „на другу страну жели отићи, а да то нико не види". Један од испитаника (м. рођ. 1970) саопштава да део града јужно од Ибра за њега чак и не постоји. Ретко га је посећивао, како каже, и пре 1999. године, док данас све што му је потребно има у северном делу. По његовим речима, прелазак преко Ибра увек је скопчан са одређеним безбедносним ризиком, такође и са непријатностима којима Срби могу бити изложени приликом тражења услуга или захтева у некој од тамошњих институција (суду, полицији, и сл).

Однос према подели града, као фактичком стању које се прихвата као једина одговарајућа опција, готово сви испитаници условљавају једним, а то је интегрисаност у институције Републике Србије. Као просторно јединствен, реком Ибар неподељен град, Косовска Митровица се, другим речима, види само уколико дође до укидања косовских институција у јужном делу града и поновног успостављања установа државе Србије на целом његовом подручју. У том случају, како се истиче, и Срби из северне Митровице град у којем живе вероватно би поново почели да доживљавају као целовит, неподељен на два дела. О неповерењу у косовске институције, као чиниоцу антагонизма у српско-албанским односима, а на којем почива и подела града, једна од испитаница (ж. рођ. 1986), иначе запослена у средњој школи као наставница математике, износи следећи став:

> „Они, а када кажем они мислим на косовске институције, теже ка томе да институције попут здравства и просвете од својих пара плаћају, односно финансирају, па после неког времена да њихова деца иду у школу заједно са српском децом, тј. неалбанском децом, и тако даље. Немам храбрости још увек... Не знам да ли бих имала храбрости да ме те њихове институције плаћају. Ја сам грађанин Републике Србије, а не тзв. независне државе Косово, и на такву врсту компромиса мислим да никада нећу моћи да пристанем".

Део града у којем живе, а који је са јужне стране оивичен реком Ибар, становници северне Косовске Митровице доживљавају углавном као малу урбану средину, састављену од неколико већих улица,

коју је, по њиховим речима, уздуж и попреко могуће препешачити за свега пола сата. Унутар ње разликују централну зону, или – како кажу – центар, затим и неколико мање-више јасно омеђених делова, односно квартова: Бошњачку махалу, Три солитера, Брдо или Брђане, Микронасеље, Мали Звечан (у којем су уточиште нашли прогнаници из села Свињаре код Вучитрна). Поред ових, наводи се и још неколико мањих локалитета: главни мост, или „код моста", Војни ремонт, Бериље, горњи и доњи део Улице краља Петра Првог. Од свих наведених делова, већина испитаника свакодневно се скоро обавезно креће центром, и то овим улицама: Краља Петра Првог, Кнеза Милоша, Иве Лоле Рибара, Сутјеском, Браће Чолаковића, Дрварском, Василија Острошког, Владе Ћетковића, итд. У центар се одлази јер су тамо сконцентрисане трговине, али и институције у којима Митровчани раде, као што су, на пример, школе, већина факултета, дом здравља, болница, итд. Одлази се, такође, јер се тамо налазе и установе од значаја у свакодневном животу грађана, попут банака, поште, и сл. Центар града представља простор фреквентног саобраћања Митровчана и због бројних кафића који су распоређени у улицама Краља Петра Првог, Иве Лоле Рибара, Кнеза Милоша. То су места на којима се окупљају највише млади, посебно током летњих месеци када многи од угоститељских локала имају и отворене баште.

У централном делу града налази се Трг Шумадија, један од важних просторних маркера у северној Косовској Митровици. То је место састајања људи, разговора и договарања, али и локација на којој се с времена на време организују различите свечаности и скупови, поводом, рецимо, Видовдана, Божића, градске славе Митровдана, такође и наступа појединих музичких група из Београда и других градова Србије. У ставовима испитаника са којима сам разговарао, Трг Шумадија, којим доминира споменик руском конзулу Григорију Степановичу Шчербини, убијеном у Митровици 1903. године, фигурира као једно од градских знамења, а с обзиром на то да има улогу састајалишта и као један од популарнијих просторних пунктова. Популарних места у граду, међутим, има још. На питање „Постоји ли део Митровице који Вам је омиљен?" неки од испитаника кажу:

> „То је део града код цркве св. Димитрија, где може да се шета. Прилично је мирно и опуштајуће. Волим тамо да одем, а видим да у слободно време тамо долази и пуно људи са породицама" (ж. рођ. 1986).

„То су бивше официрске зграде. Близу центра града. Тамо сам одрасла, а родитељи ми тамо и данас живе. Одлазим сваки дан“ (ж. рођ. 1973).

„То је простор код моста. Због емоција у вези са неким догађајима који су се тамо одиграли. Мислим на догађаје од 1999. године па наовамо, а у којима сам још као средњошколка учествовала. То је место које има симболику одрживости. Леп ми је и део код фонтане, близу моста. Волим да се прошетам до тамо и да се видим са пријатељима“ (ж. рођ. 1985).

Градску зону коју називају центром, уз делове који се на њу наслањају, попут оног „код моста“, или код цркве св. Димитрија, подигнутој на брду изнад града, Срби у северној Митровици доживљавају као просторни оквир свакодневног кретања и обављања свакодневних активности. То је, у исто време, и простор који доживљавају као својеврсну зону сигурности, резервисану углавном за српско становништво, у којој безбедносни ризик од конфликта са албанском страном није у већој мери изражен. Такав однос, с друге стране, умногоме је другачији према четвртима настањеним Албанцима, као што су, пре свега, Бошњачка махала и Три солитера. Те четврти, наиме, сви испитаници наводе као делове града најмање пожељне за живот, односно као делове у које најмање воле да залазе.

„Не бих волела да живим у Бошњачкој махали, Три солитера... И у делу града изнад цркве, где живе Албанци. Зашто? Једноставно зато што су тамо Албанци. Не волим ни да пролазим туда. Непријатно се осећам када идем улицама тамо, односно између зграда. Не знам да ли бих уопште могла да поднесем да се тим деловима сваког дана крећем... Као све је нормално, али ништа није нормално. Није ми свеједно, увек имам неки осећај тензије“ (ж. рођ. 1986).

Поменуте квартове иста испитаница види као делове града у које не би волела свакодневно да иде на посао:

„Посебно у Три солитера због тога не бих волела да идем... Нарочито не пешице. Баш би ми било непријатно. А не говорим напамет, јер знам да постоје неке канцеларије тамо. На пример, Здравствено осигурање је доле, Економски факултет је доле, Музичка академија је доле, односно Драмска... Дакле има студената

и професора који морају да иду тамо због посла и обавеза, а да би дошли где треба морају прво да прођу поред тих зграда. Ја... Онда када морам тамо да због нечега ипак одем, углавном се нелагодно осећам".

И остали испитаници саопштавају да Бошњачку махалу и Три солитера избегавају приликом обављања свакодневних обавеза. Уколико то, наравно, могу. Као најчешћи разлог наводе чињеницу да је у тим деловима града становништво измешано, тј. да има доста Албанаца, и зато, будући да се због тога осећају угроженим, сматрају да тамо никада не могу да буду сигурни за властиту безбедност. Једна од испитаница (ж. рођ. 1984) каже да те квартове избегава јер они представљају „окидаче етничких сукоба". Друга (ж. рођ. 1985), пак, објашњава да се у њима у последње време подижу зграде са социјалним становима, у које се усељавају Срби. То се, према њеним речима, чини ради успостављања етничке равнотеже према Албанцима, иако се Срби, који иначе немају своје станове, у те делове града насељавају не зато што то желе, већ зато што немају другог избора.

Безбедносни ризик као фактор у свести испитаника посебно се повезује са кретањем кроз Бошњачку махалу и Три солитера у вечерњим и ноћним часовима. Истиче се да то може довести до нежељених последица, с обзиром на то да су тада могуће ситне провокације од стране Албанаца. Посебно се опасним доживљава кретање наведеним квартовима пешице. Утолико више ако се узме у обзир да улична расвета није свуда на одговарајућем нивоу, услед чега се осећај несигурности код пролазника само додатно повећава. Чак се и вожња аутомобилом не препоручује, а ако се то већ чини, онда се сматра да се из предострожности не треба заустављати или било где дуже задржавати.

Завршно разматрање

У тренуцима док пишем последње редове овог рада, крајем октобра 2011. године, српско становништво северне Косовске Митровице пролази кроз можда највећу безбедносну кризу од када је град на етничкој основи подељен. Гледано уназад, криза траје већ више од три месеца, уз свакодневне тензије и могућност избијања међуетничких сукоба. Иницирана је покушајем власти тзв. независног Косова да на прелазима према Србији постави своје царинске институције, на шта

је са српске стране на подручју северног Косова и Метохије одговорено блокирањем свих важнијих путева, како би довожење албанских цариника до прелазних пунктова било онемогућено. Реакција у том смислу није изостала ни у северној Митровици. Због бојазни да може доћи до масовног преласка Албанаца из правца јужно од Ибра, који би кризну ситуацију покушали да искористе за успостављање контроле над северним делом града, али и услед појачаног ризика од избијања немира у квартовима насељеним албанским становништвом, Срби су и тамо блокирали неколико саобраћајница. Блокаде су постављене према главном и тзв. источном мосту на Ибру, затим на улазу у Бошњачку махалу, али и на улазу у Микро-насеље.

Постављањем наведених блокада, сегментирање простора северне Косовске Митровице у дискурсу српско-албанске поделе добило је своју још изразитију димензију, овог пута отеловљену и у правим, физичким баријерама. Тиме су и дословно потврђене већ постојеће баријере, које су у главама становника града конструисане у складу са доживљајем поделе градског простора на етничкој основи. Према таквом доживљају, бар када је реч о српско-албанским односима, делови града настањени *оном другом* етничком групом дефинисани су као критични за свакодневно кретање и обављање свакодневних активности, а нарочито са аспекта смањеног нивоа безбедности. То је закључак, или – боље речено – претпоставка коју тек треба додатно проверити, до које се долази на основу ставова добијених од испитаника обухваћених истраживањем. Као највећи проблем са којим се у свакодневном животу сусрећу још од 1999. године, наиме, Срби у северној Митровици виде лошу безбедност, испољену кроз сталне међуетничке тензије, али и кроз властити осећај угрожености од стране албанског становништва. Одатле се ризик од конфликта на етничкој основи међу њима јавља као изузетно важан фактор у одабиру градских простора у којима раде или бораве, као и фактор у одабиру путања којима се кроз град крећу. Зоне настањене српским становништвом, у које се убраја пре свега део града који називају центром, у том смислу перципира се као простор уобичајене свакодневице, у којем је безбедносни ризик сведен на најмању меру коју укупне друштвене околности дозвољавају. Зоне насељене Албанцима, с друге стране, важе као делови града у којима је кретање увек скопчано са могућношћу да дође до одређених непријатности, трзавица, или пак сукоба, због чега се углавном избегавају или посећују само уколико за тим постоји јасна потреба.

Имајући наведено у виду, резултате презентоване у овом раду могуће је посматрати као прилог целовитијем сагледавању савремене свакодневице Срба у Косовској Митровици, посебно из угла српско-албанске поделе, која, како се показује, умногоме детерминише доживљај непосредних градских простора, те сходно томе и њихову употребу. У теоријском погледу, нарочито ако се пође од теорије ризика, по којој се појам „ризик" доводи у везу са појмовима као што су „опасност", „страх", „кривица", али под којим се не подразумева толики емотивни набој као код речи „страх", нити се њиме указује толико на актуелност, колико на потенцијал, чиме се отвара простор за планирање и управљање опасностима,[23] резултате истраживања могуће је посматрати и као допринос у продубљивању бављења концептом просторног понашања, и то управо са аспекта ризика као једног од чинилаца. У овом случају реч је о безбедносном ризику, тесно повезаном са конструисањем етничких идентитета као есенцијално супротстављених, због чега се доживљава као опасност од конфликта на етничкој основи. То значи да се однос према простору у урбаним срединама са етнички мешовитим становништвом може јавити у складу са перцепцијом *оних других* као противника, услед чега и прелажење одређених раздаљина, и уопште кретање градом, може бити подложно својеврсном маневрисању, а у циљу избегавања потенцијално ризичних ситуација. Синтагму *просторно понашање* тада би на адекватнији начин вероватно могла да замени синтагма *просторне стратегије*.

Литература

Вучинић 1999: В. Вучинић, *Просторно понашање у Дубровнику: Антрополошка студија града са ортогоналном структуром*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд.

Golledge, Stimson 1990: R. G. Golledge, R. J. Stimson, *Analytical Behavioural Geography*, Routledge, London.

Derens 2009: Ž. Derens, *Kosovska zamka*, HESPERIAedu, Beograd.

Low 1996: S. M. Low, „Spatializing Culture: The Social Production and Social Construction of Public Space in Costa Rica", *American Ethnologist*, Vol. 23, No. 4, Nov., American Anthropological Association.

[23] S. Nedeljković, „Problemi primene antropologije: Antropološko istraživanje savremene kulture na KiM", u: S. Nedeljković (ur.), *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji*, 54.

Nedeljković 2008: S. Nedeljković, „Problemi primene antropologije: Antropološko istraživanje savremene kulture na KiM“, u: *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji* (urednik: Saša Nedeljković), Baštinik, Kruševac.

Rajčević 2008: J. Rajčević, „Institucije i identitet u severnoj Kosovskoj Mitrovici“, u: *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji* (urednik: Saša Nedeljković), Baštinik, Kruševac.

Интернет извори

http://en.wikipedia.org/wiki/Kosovska_Mitrovica

Aleksandar PAVLOVIĆ

SECURITY RISK AS A FACTOR OF SPACIOUS STRATEGIES OF THE INHABITANTS OF THE NORTHERN PART OF KOSOVSKA MITROVICA

Summary

The topic of the research of spacious aspects of culture of the Serbian population in Kosovska Mitrovica, the town which was from 1999 split from ethnical grounds in two parts: Southern, inhabited almost exclusively by Albanians, and Northern one, inhabited mostly by Serbs. Division from ethnical grounds is also present in the Northern part, in which several quarts are inhabited mostly by Albanians. By starting with the concept of spacious behaviour under which the author understands specific forms of public behaviour of people, which include the overcoming of some distance, that is moving through the town, the author tries to think over of the Serbian population toward the mentioned division of labour, and come to the answer to the question whether and in what way such division has impact on the patterns it relies on in everyday moving and performance of everyday activities.

Furthermore, by methods of structured and semi-structured interview, the research was being conducted in the Northern Kosovska Mitrovica from 18th to 22nd July 2011, on the sample of ten respondents of the Serbia ethnical identity. The achieved result during the research shows that the area of the town in which the respondents live is being defined through the discourse of Serbian-Albanian division, which is being manifested in everyday life through permanent interethnic tensions, and from that point of view parts of the town inhabited with Albanians are being perceived as risky ones with regard to their own security. In accordance with the above mentioned, the frames of everyday moving of town's areas are being mostly connected with parts of the town inhabited by Serbian population, while in parts inhabited by Albanian population such as Bošnjačka mahala and Three Skyscrapers , they go only per need or do not go at all. The given results are to be considered only as the initial ones, and the author thinks they should be reviewed additionally in order to deepen the study of this problems.

The contribution of this paper is to be in the following: 1) it gives the contribution to the more thorough overview of everyday life of Serbs in the Northern

part of Kosovska Mitrovica; 2) theoretically, by this paper it is drawn the attention on the importance of connection of the theory of risk with the concept of spacious behaviour, especially from the point of view of interethnic tension consideration as facts in urban spaces defining. Regarding the last mentioned thing, the author suggests that for the marking of moving through the town which includes planning in the aim of risk minimization from (ethnical) conflict, instead of the syntagm *spacious behaviour* the use of the one named *spacious strategies*.

Key words: ethnical identity, Serbs, Albanians, everyday life, security risk, spacious strategies, Kosovska Mitrovica.

Рад је предат 5. новембра 2011, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 314.151.3-054.73(497.115)”1999” ;
316.42:39(497.115)”1999”(093.3)

Милена АДАМОВИЋ[*]
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

РАДНЕ КАРИЈЕРЕ ПО ПРИЧАЊУ ИЗБЕГЛИЦА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ[**]

Апстракт: У Србији, где је највећи број избеглица са Косова и Метохије, становници имају статус „привремено расељених лица“. Тако је већ десет година. Оно што је карактеристично за последњу реку избеглица, то је да су те 1999. године са Косова избегли најбогатији људи, домаћини и интелектуалци, који нису могли да верују да ће им неко отети део сопствене земље. Ситни мућкароши, преваранти и каријеристи, искористили су емпатију свог народа и отишли још раних деведесетих година, чим се наслутило да ће криза на Косову ескалирати.

Кључне речи: Избеглице са Косова и Метохије, радне каријере.

Крај XX века код већине људи будио је неку врсту наде да ће глобализација и нови светски поредак довести до мира у свету и дати подједнаку шансу за бољи и сигурнији живот. Веровало се да ће задатак науке бити, пре свега, окренут напретку човечанства и очувању планете Земље. Размишљање с краја XX века било је усмерено ка слободној трговини и како да се унапреди демократија, како се не би догодило да слобода за једне прерасте у тиранију и неслободу за друге, како на локалном, тако и на глобалном нивоу. Међутим, политика Запада

---

[*] Истраживач сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

[**] Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

довела је до још веће социјалне неједнакости, бруталног мешања у унутрашње ствари држава, опште небезбедности, кршења међународног права, изазивање међуетничких сукоба, корупције, неморала и бруталног гажења традиционалног система вредности.

Србија је била прва на удару ове политике. Косово је у саставу бивше Југославије имало статус Аутономне покрајине у оквиру Републике Србије. Косовскометохијска котлина била је плодна равница погодна за бављење пољопривредом, али и богата изворима чисте воде и рудним богатствима. До другог светског рата, становништво на Косову је било већински српско, али је 1941. године, велики број Срба избегао са Косова у Србију. По завршетку Другог светског рата, Тито је донео наредбу о забрани повратка избеглица са Косова на ту територију.[1] Тада је почела косовска драма.

Сукоби су се настављали из године у годину, а ескалација је наступила 1999. године, када је због жеље да спречи наводну хуманитарну катастрофу, деветнаест земаља НАТО пакта, без одобрења Савета безбедности, бомбардовало Србију. Више од седамдесет дана бомбардовани су сви витални објекти у Србији, а онда је потписан споразум. Косово је постало зона коју контролишу међународне снаге КФОР-а.[2] Србија се по ко зна који пут у последњој деценији XX века суочила са реком избеглица – Срба са Косова.

Високи комесаријат УН за избеглице саопштио је да је регистровао више од 210.000 припадника неалбанског становништва са Косова који су побегли у Србију и Црну Гору, најчешће после јуна 1999. године.[3]

Судбина избеглица са Косова и Метохије

У Србији, где је највећи број избеглица са Косова, становници имају статус „привремено расељених лица". У Црној Гори, која је сада већ самостална држава, Влада је донела одлуку да расељенима додели статус странаца са сталним боравком. Тамо је у току пререгистрација

[1] http://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%BE_%D0%B8_%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D1%85%D0%B8%D1%98%D0%B0

[2] Milorad Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Medijska knjižara Krug, Beograd, 2001, 166.

[3] Исто.

расељених којих има око 16.000. Влада Црне Горе је допунама Закона о странцима предложила да расељени који бораве у Црној Гори добију статус странаца са сталним боравком. Расељени ће имати право на рад, запошљавање, образовање, стручно усавршавање, признавање диплома и сертификата, социјалну помоћ, здравствено и пензијско осигурање, као и пореске олакшице.

Српски савет за избеглице (ССИ) основан је у јуну 2004. године као савез шест локалних невладиних организација које се баве проблемима избеглица и расељених, с циљем да ојача њихову улогу и утицај у процесу проналажења одрживих и дугорочних решења за избегла и расељена лица у Србији и региону западног Балкана, кроз заједничко заступање и лобирање на нивоу доносилаца одлука и јавне политике.[4]

ССИ је невладина, непрофитна организација чија је визија стварање праведнијег света за избеглице, расељена лица и друге људе присиљене да напусте свој дом, као и подизање општег нивоа толеранције, равноправности и напретка у друштву.

Стратегија за достизање заједничке визије почива на трајном процесу заговарања и лобирања за решавање кључних питања везаних за расељеништво и азил. У активности Српског савета укључене су саме избеглице, расељени, локална заједница, као и шира јавност. Настоје да постигну позитивне промене у следећим областима:

1. проналажење трајних решења за избеглице, расељена лица и друге људе који су погођени присилним миграцијама – учешћем у спровођењу релевантних владиних стратегија и политика;
2. усвајање и ратификација на нивоу државе свих релевантних конвенција и протокола о људским правима који се односе на избеглице;
3. активно учешће и допринос у припреми извештаја о људским правима за УН и друга тела која се баве присилним миграцијама и сродним питањима;
4. праћење спровођења политике и праксе везане за избеглице у Србији и заступање циљних група ССИ;
5. доношење Закона о азилу у Србији и Црној Гори и његово спровођење.[5]

[4] http://www.infocentar.libergraf.rs/ssi.html

[5] Исто.

Осим тога, ССИ је поставио темеље свог Документационо-истраживачког центра, усмереног на прикупљање и систематизацију књига, публикација, извештаја, сведочења и друге релевантне грађе која се односи на питања расељеништва у некадашњој Југославији.

Радне каријере по причању избеглица са Косова

Личне и породичне приче представљају легитимно поље истраживања фолклориста, антрополога, социолога и друштвених историчара. Оне спадају у један од најраширенијих жанрова усменог приповедања у малим групама, како у традиционалним, тако и у модерним друштвима. Губитак имовине, посла, статуса, угледа и богатства или пак супротно, нагло богаћење, постизање великог успеха представља значајан догађај који служи као „окидач" и изазива настанак личних и породичних прича које се даље препричавају међу свим члановима породице.

Иако је стање многих расељених лица са Косова и Метохије изузетно тешко, радне каријере појединаца су текле изузетно успешно. Према речима избеглица са Косова и Метохије и њиховом сећању, било је пар људи, којих се они сећају, да су се 90-их година обогатили и са неких обичних послова доспели на врло важне положаје. Делује као да су радне каријере ових људи имале троделну поделу:

1. до 90-их година када су се бавили неким обичним, непрофитабилним пословима;
2. нагли и масовни успони 90-их година када многи магационери, музичари, аутомеханичари итд. доспели на директорска места;
3. њихова садашња каријера угледних бизнисмена, политичара итд.

Ево неких прича:

1. Сећају се да је један човек из Ђаковице био обичан музичар, хармоникаш, који је свирао по свадбама, на разним прославама, окупљањима и тако зарађивао новац. Од школе је мало имао, ваљда основну школу и некакав занат. Зарађивао је свирајући на свадбама, а такмичио се и на разним такмичењима по околним селима. Био је свима познат. Врло рано, још деведесетих година заинтересовао се за политику. Прво је постављен за председника локалне заједнице. Није ту много радио, осим што је позапошљавао сву своју родбину и на сопствену фирму, коју је у међувремену отворио, пребацивао послове који су се

третирали као јавни послови. Тако се добро обогатио. Касније је постао секретар регионалне омладинске организације. Будући да је био на високом положају, увек је чинио свима који су могли добро да врате. Пре бомбардовања, преселио се у Београд и почео да се бави политиком. Своја приватна предузећа превео је на децу и уз везе које је стекао та предузећа добро послују. Он се залаже за права Срба на Косову и Метохији, али тамо слабо одлази. Историја ће рећи какав је политичар био и да ли је можда био бољи хармоникаш, него политичар.

2. Други човек о коме су саговорници причали, држао је кафану у Грачаници, па онда и томболу. Ту су се скупљали разни докони људи и пијанци. Изгледа да је кафана била само покриће за некакве друге послове којима се бавио и на којима је добро зарадио. Одједном је та кафана затворена и није се знало где је тај човек отишао и нестао. Када су избегли у Београд, случајно су сазнали да тај човек у Београду води приватну фирму коју је за неки мали новац откупио. Никоме није било јасно ни како је фирму откупио, нити којим парама. Ипак, он се и данас бави бизнисом, доста успешно и поприлично лепо зарађује.

3. Угледни бизнисмен из Београда, о коме се често чује на медијима, заправо је аутомеханичар из Приштине. Деведесетих година отпочео је политичку каријеру учланивши се у партију коју је водила Мирјана Марковић, а звала се „Јул". Они су га поставили на место општинског комесара. Нешто пре бомбардовања избегао је у Београд. Отворио је фирму и бавио се трговином. И данас је угледан бизнисмен.

М. К. има 72 године и већ једанаест година живи као расељено лице са Косова и Метохије у једном избегличком кампу у околини Београда. Рођен је и живео је на свом имању у Пећи све до 16. јула 1999. године. По занимању је професор књижевности, али и правник и радио је као секретар у једној вишој школи на Косову. Супруга му је учитељица и била је запослена у Пећи. Све време бомбардовања провео је у Пећи са супругом, док му је син јединац био мобилисан. Са Косова је избегао у ноћи 16. јуна 1999. године, потрпавши у југа и тракторску приколицу оно шта се дало на брзину покупити. Те вечери је син стигао од некуда са положаја и обавестио родитеље да се хитно селе, пошто се Србима на Косову не пише добро. Срећом, отишли су. Снашли су се. Неко време примали су помоћ и у храни, али то је касније престало. У редовима за следовања није било лако стајати. Он је био угледан, добростојећи

домаћин, у чију кућу је било част ући. Широм Косова и Србије, били су познати као врсни интелектуалци и он и његова браћа. Сада, осетио се, као да је просјак. Албанци су му кућу у Пећи запалили, претходно одневши све што се из ње могло однети. Његов син и ћерка, иако факултетски образовани немају посао, супруга и он их издржавају од пензија. У редовима за помоћ сусретали су пријатеље и познанике из Пећи. Некима је судбина била тешка, као и њихова, али сусретао је и људе који су се на брзину добро снашли.

Занимљива је прича о његовом комшији, који на улици ни добар дан не назива. Он је још пре бомбардовања, продао своје имање Албанцима. Купио је у суседству кућу, а од остатка кренуо се бавити шверцом: цигарета, бензина, препродавао је девизе и мало помало, у тешким временима умножио капитал. Потом се учланио у странку. Преко неких веза купио је на тендеру пољопривредну апотеку. Иако има завршену средњу пољопривредну школу, он сада ради као ветеринар и држи ланац апотека, веома је богат човек. Ћерки плаћа студије на некој приватној музичкој академији, сину такође. Лепо се снашао.

М. К. се најежи када на телевизији види браћу која су била локални музиканти на Косову и Метохији. Свирали су по свадбама сви заједно и браћа и њихове жене. Раних деведесетих година, успели су да, пријатељским везама политичара на власти, отворе тада успешне банке по Србији. У кратком времену, та породица је постала пребогата. Певачице које су до јуче гледале како да извуку новац од неке кафанске тезге, постале су прве даме, браћа су врло брзо позавршавала факултете и магистарске студије у Нишу, и у Београду и Србији постали познати и угледни људи. Како им новац није био довољан почели су да се баве и политиком и постали чак и председнички кандидати и кандидати за улазак у српски парламент. Имају капитал, који је тешко и побројати: станове, куће, виле широм Србије, различита предузећа, своју телевизију, продукцијску кућу... Једном речју, за десет година постали су империја. Сада више нису богати, већ су и милионери.

Данас још увек у Ораховцу живи један наш сугрђанин, хармоникаш. Срби су на Косову и Метохији волели да се баве музиком. Ради као музички педагог и често путује за Русију. Музиком је почео да се бави са 12 година. Родитељи су му били љути што је рано напустио школу, али он за то није марио. На питање како је почео да се бави музиком, дао је следећи одговор:

„Хармонику сам стварно заволео јер ми старији брат, који је имао 19 година, тад свирао. Био је доста одсутан од куће због те хармонике, пуно се дружио па су и мени забрањивали у почетку. Онда се отворио одсек хармонике у склопу ниже музичке школе „Вук Караџић" у Ораховцу и пошто сам ја већ по мало свирао изабран сам као један од 25-оро ђака али се данас једино ја бавим музиком. После музичке школе прикључио сам се оркестру „Браћа Карић". Свирала су сва браћа Карић осим Богољуба, Драган нам је био шеф оркестра, његова супруга Хафа је певала, био је ту и Зоран, али они су више били шоумени него прави музичари јер сам на крају крајева те музичке делове ја радио пошто сам познавао ноте, хармонију тако да сам ја углавном припремао песме. Пре наступа се сакупимо, Сретену, који је био бубњар, кажем шта да одсвира, Драгану који је свирао гитару, Зорану такође који је био добар солиста али је и добро свирао бузуки. Тако смо то годинама радили и углавном смо били један од најтраженијих оркестара. То је било и Титово време па се знало – свака прослава државна без нас није могла да прође. Почели смо први да свирамо чак и албанску музику. Касније нам се придружила чак и једна позната албанска певачица а ја сам тада и ту музику свирао. Али не само албанску него и турску, циганску музуку, ма све смо изводили." И данас он ради као наставник у школи, припрема дечије хорове и највише воли да путује са децом у Русију.

Овакве приче професор Иван Ковачевић назива урбаним легендама. По њему, прво што се уочава је драматични заплет-расплет који је основна наративна поента приче и он целу ту „легенду" дели на следеће делове:

1. ранији социјални положај актера,
2. узроци социјалног положаја,
3. покушај промене социјалног положаја,
4. социјални положај непосредно пред „радњу" коју описује актер и
5. промена социјалног положаја узрокована добитком.[6]

Та три периода Ковачевић назива: социјалистички, период прве транзиције и период друге транзиције.[7] С обзиром на то да је смена ових периода и социјално-економска стварност појединца главна тема легенди, неопходно је приказати њихове социо-економске карактеристике.

[6] Иван Ковачевић, *Антропологија транзиције*, Етнолошка библиотека, књига 28, Београд, 2007, 18.

[7] Исто, 20.

Социјалистички период је период у коме су актери били успешни. Тај период они доживљавају као стабилан, известан у смислу животних пројеката. Други период је период у коме главни актери легенди доживљавају социјалну деградацију и на послетку трећи период је време када се врши демонтажа старог социјалистичког система.[8] Актери легенди препознају успех у куповини деоница успешне фирме, улажењу у успешан бизнис који доноси приход и тиме они постају успешни субјекти. Успех је апсолутно мерљив, јер се исказује само у висини профита, тј. у зарађеном новцу и ни у чему другом. То значи да је излаз у свим легендама пронађен у предузетништву са могућношћу и циљем богаћења.

Литература

Антонијевић 2009: Д. Антонијевић, „Оквири проучавања личних и породичних прича о материјалном губитку и поразу", *Етноантрополошки проблеми,* св.1, Београд.

Ковачевић 1984: И. Ковачевић, „Приче о добитницима", *Етнолошке свеске*, св.5, Београд.

Ковачевић 2006: И. Ковачевић, „Транзициона легенда о добитницима", *Етноантрополошки проблеми*, св.2, Београд.

Ковачевић 2007: И. Ковачевић, *Антропологија транзиције*, Етнолошка библиотека, књига 28, Београд.

Tomanić 2001: M. Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Medijska knjižara Krug, Beograd.

http://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%BE_%D0%B8_%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D1%85%D0%B8%D1%98%D0%B0

http://www.infocentar.libergraf.rs/ssi.html

[8] Исто, 25.

Milena ADAMOVIĆ

WORKING CAREERS AS PER THE NARRATION OF REFUGEES FROM KOSOVO AND METOHIA

Summary

The author is talking on many stories and many different destinies which are being talked about. It is true that some people coming from Kosovo and Metohia became rich very quickly, but it is also true a lot of anonymous people from Serbian villages became rich very quickly. What should worry us is the question what time such people will create since it is generally known people on power in any way, either in the top of politics, business or Estrada, have got great impact on crowds. These are people who draw the attention of media; if they are private enterprises they dictate labour conditions to a lot of workers. These are, after all, people who pay taxes from which the state supports socially deteriorated ones.

Furthermore, the author stresses that many of them completed legally only primary school, but completed faculties via some kind of connection. Bad times during the 90-ies gave the opportunity to many people to reach the level they could not do it now at all. Civic wars, decomposition of the country, political disturbances, and economic crisis were to deepen inequalities among people. Generations which are getting ripened do not have equal opportunities. Today schooling is not free as it used to be in the time of socialism ; only small number of people are being educated at the expenses of the state, but others only under the condition they have resources.

Key words: refugees from Kosovo and Metohia, working careers.

Рад је предат 14. октобра 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

УДК 323(497.6)"1990/..." ; 341.382(497.1)"1995"

Срђан СЛОВИЋ[*]
Институт за српску културу Приштина/Лепосавић

ДЕЈТОНСКИ МИРОВНИ СПОРАЗУМ[**]

(Историјска позадина, припрема и резултати)

Апстракт: Дејтонским споразумом је окончан рат на подручју Босне и Херцеговине. Преговори су успешно завршени 21. новембра 1995. године, а споразум коначно потписали Туђман, Милошевић и Изетбеговић у Паризу 14. децембра исте године. Стручњаци сматрају да је ово био најстрашнији сукоб у Европи после Другог светског рата. Након скоро четири године неефикасних дипломатских напора под покровитељством Европске уније, Уједињених нација и САД-а, Клинтонова администрација је коначно одлучила да предузме озбиљнију акцију и овластила Ричарда Холбрука (Richard Holbrooke), асистента државног секретара за послове Канаде и Европе, да руководи преговорима и заустави окрутан рат у Босни и Херцеговини.

Било је веома тешко саме стране у сукобу уопште довести за преговарачки сто, а камоли склопити споразум. Захваљујући изванредној дипломатској вештини Холбрука, први корак ка отпочињању преговора било је поједностављивање изузетно сложене ситуације у Босни и Херцеговини. Након тога су следили поступци спровођења тзв. „шатл дипломатије" (shuttle diplomacy), преговора „на близину" (proximity talks), до коначне „принудне дипломатије" (coersive diplomacy).

Кључне речи: Дејтон, преговори, зараћене стране, Холбрук, велике силе, Косово и Метохија, Босна и Херцеговина.

---

* Научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Историјска позадина Дејтонског мировног процеса

Само два месеца након преговора посредника Уједињених нација Сајруса Венса (Cyrus Vence) о прекиду ватре 29.02.1992. године, Босна и Херцеговина је прогласила своју независност. Босански Срби, под вођством Радована Караџића, побунили су се због такве ситуације и створили своју државу у Босни и Херцеговини – Републику Српску. Српски председник Милошевић је у то време са њима уско сарађивао и давао им војну и политичку подршку.

Резултат самог рата у Босни и Херцеговини био је на десетине хиљада мртвих и близу два милиона бескућника, као и уношење термина „етничко чишћење" (ethnic cleansing) у свакодневни политички речник.[1]

Босански Срби су највеће територијалне добитке остварили у почетној етапи рата када су освојили приближно 70% територије. Након српске офанзиве, ситуација на терену се није много мењала све до 1995. године. Ембарго на увоз оружја Уједињених нација, које је уведено на целу бившу Југославију у септембру 1991. године, спречило је раст муслиманске армије, која је због тога била неспособна да се супротстави снагама босанских Срба.[2]

Услед наведене ситуације, сукоб се углавном сводио на борбе око Сарајева, које је било под опсадом од априла 1992. до октобра 1995. године и остала безбедносна подручја која су Уједињене нације поставиле у априлу 1993. године. Током истог месеца, сукоби између босанских Хрвата и Бошњака ескалирали су у рат за преосталих 30% територије Босне и Херцеговине. Ситуација се мало поправила када су ове две зараћене стране потписале Вашингтонски споразум у марту 1994. године. Обе стране су се споразумеле да обуставе непријатељства и створе Бошњачко-хрватску федерацију. Међутим, федерација створена под окриљем САД-а била је „брак из

[1] Norman Cigar, *Genocide in Bosnia: The Policy of "Ethnic Cleansing",* College Station, Texas A & M University Press, 1995, 47-61.

[2] На почетку рата ЈНА је директно била на страни босанских Срба, а након 5. маја 1992. године, када је морала да повуче своје трупе из Босне и Херцеговине под притиском међународне заједнице, одрекла се команде над око 100.000 ударних снага и тиме фактички створила војску босанских Срба. Ово је само чињеница, док не улазимо у сам чин сецесије бивших југословенских република – да ли је био у складу или против тада важећих норми међународног права.

нужде", а не искрени савез. Ожиљци рата из 1993. године захтевалаи су много времена за своје зарастање.[3]

У периоду од априла 1992. до краја 1994. године, САД, Уједињене нације и Европска унија су рат третирале као унутрашње европско питање. Западне земље су рат третирале као грађански, као „рат без жртава и агресора" у коме су све стране означене као „ратне фракције".[4] Западне дипломате и доносиоци спољнополитичких одлука су веровали или желели да верују (да би оправдали своје поступке) у аргументе политиколога и историчара који су истицали да је некадашња мржња главни узрок рата у Босни.[5] Надаље, западни лидери су у то време подржавали став да су све стране у сукобу једнако одговорне за рат, а не како ће се касније испоставити, да српска страна сноси највећу одговорност за рат. Западни аналитичари нису ни довољно дефинисали рат и положај зараћених страна и оклевали да војно интервенишу у циљу његовог спречавања. Чак је и чувени Хенри Кисинџер (Henry Kissinger) упућивао више алузија на оклевање Европе у помало ироничном тону: „Који је број телефона Европе"? Чини се да су конкурентски интереси европских земаља у то време спречавали Европску унију да делује као хомоген преговарачки ентитет са јасним циљевима и интересима. Европске дипломате су доживеле фијаско у обезбеђењу споразума за четири предлога за мир: План Карингтон-Кутиљеро (Carrington-Cutileiro) iz 1992. године, који је предвиђао конфедерацију швајцарског типа, Венс-Овенов план (Vance-Owen) из пролећа 1993. године , „Invincible" план из септембра 1993. године и план Контакт групе из маја 1994. године, који је предвиђао поделу Босне и Херцеговине дуж етничких линија. Планове су наизменично одбијале бошњачка или српска страна.

Кратка анализа мировних планова пре Дејтона

Венс-Овенов план је предвиђао да Срби добију 43% територије. Није представљао готово решење, већ је нудио привремено у циљу смањења интензитета војних операција и демилитаризовао Босну

[3] Adriana Camisar, Boris Diechtiareff, *An Analysis of the Dayton Negotiations and Peace Accords*, the Fletcher School of Law and Diplomacy, 2005, 4.

[4] Исто, 4.

[5] Robert Kaplan, *Balkan Ghosts: A Journey through History*, New York, Vintage Books, 1993 – у овој студији Каплан објашњава пример „некадашње мржње".

и Херцеговину. План је предвиђао постојање десет провинција, а свака етничка група би контролисала по три, а све заједно Сарајево, као главни град са посебним статусом. Скупштине би биле засноване на пропорционалном представништву, док би гувернер био из нације која има већину, а вицегувернер из друге по снази. План је онемогућавао постојање јединствене српске територије. САД нису биле за план, па и нису терале муслиманску страну да га прихвати. План није прихватила ни српска страна. И поред убеђивања председника Милошевића, Ћосића и Мицотакиса, Скупштина на Палама није прихватила план 6. маја 1993. године. Ово питање је дошло и до Савета безбедности УН, али су САД уложиле вето.

Потом је уследио нови план: Унија три републике која је коначне облике добила на енглеском ратном броду „Invincible". То је био план о унији три републике (Овен-Столтенбергер), који је био корак назад у односу на Венс-Овенов план. Разлог овакве тврдње лежи у чињеници да је он одустао од суверене Босне и Херцеговине и вратио се на Кутиљеров етнички принцип, утврдивши поделу Босне и Херцеговине на три националне државе. Крајњи циљ им је био придруживање матичним државама.

Каснији Заједнички акциони план Европске уније коме су се прикључиле САД и Русија, истицао је не окончање већ обуздавање рата, претње и контролу штете (damage control), заштићене зоне и њихову одбрану из ваздуха, установљење међународног кривичног суда, повећање међународног присуства на Косову и Македонији, како се рат не би преливао ван граница Босне и Херцеговине. Предвиђен је следећи омер поделе: Бошњаци би заузимали 33,56% територије, Хрвати 17,50%, док би Срби заузимали 48,40%. Овај предлог споразума представљао је типичан компромис између САД-а и Европске уније, али је у пракси дао слабе резултате. Бошњаци су одбили оба плана и хтели да на терену издејствују боље услове. Американци су (као и обично) заговарали ваздушне ударе у циљу кажњавања босанских Срба, док су се Европљани томе противили. Почетком 1994. године, након инцидента на сарајевској пијаци Маркале, где је убијено 68 и рањено 200 људи, Клинтон је запретио српској страни ваздушним ударима уколико своје тешко наоружање не повуку 20 km од Сарајева. Из ове Клинтонове констатације се види да је сумња за инцидент пала на српску страну. Овакво осумњичавање српске стране ће трајати све до окончања Дејтонског мировног процеса, а и касније, како би се коерзивном

дипломатијом (а и стварним казненим мерама) српска страна принудила на прихватање услова. Прва мера коју је Клинтон био вољан да спроведе, била је поменута Бошњачко-хрватска федерација. Баш тада су Муслимани променили назив у Бошњаке. Хрвати су били више за конфедерацију, али су Американци били за поделу власти унутар нове федерације са заштитом људских и мањинских права и функционисање правне државе.

Посебно се овом плану супротстављао генерал Шушак, али су Американци условљавали Хрвате давањем подршке и претњом санкцијама. Туђман, неспособан да се бори на два фронта, прихвата предлог. Овим се Босна и Херцеговина *de facto* и скоро *de iure* делила на два дела: муслиманско-хрватски и српски. Кантони би били засновани на етницитету, а имали би добар део овлашћења централних органа. Имали су способност закључивања међународних уговора. То би био модел полудржаве, јер би царинска, монетарна и друга унија могла довести до аншлуса. Преко конфедерације Хрватска би могла да апсорбује федерацију, јер јој је конфедерални однос давао право вета...[6] Мада обе стране нису желеле споразум, страх од обустављања помоћи САД-а присилио их је да га потпишу. Споразум је потписан 18. марта 1994. године у Вашингтону уз присуство Клинтона, Европске уније и Русије. САД су дипломатски истакле да не желе да скрајну улогу Европске уније и Русије, па су због тога као полазну основу овог споразума узеле план „Invincible".

Овај план је коначно у решење балканског питања увео САД, ставио је тачку на јединствену Босну, чиме је већ утрт пут за Дејтонску формулу, а прихватањем принципа етничке поделе, Америка је полако своје ставове приближила европским (Овен-Столтенберг). Надаље, подршком Бошњацима и Хрватима полако су изоловали Босанске Србе, али, у исто време, и легализовали српска освајања. Најзад, рат између Хрвата и Бошњака је спречен и оба етницитета су се усмерила ка Србима, који су до тада били војно надмоћнији. И поред одређеног успеха и напретка, целокупна мировна иницијатива била је „велики скок у цајтнот", права „бравура алиби дипломатије" и чиста куповина времена. Ово никако не сме да чуди, јер је оваква врста дипломатије карактерисала Бушову и Клинтонову администрацију све до јесени 1995. године.

---

[6] Ковачевић Живорад, *Америка и распад Југославије*, „Филип Вишњић"/ФПН, Београд, 2007, 116-117.

Приближавањем у ставовима између САД-а, европских савезника и Русије, долази до новог мировног плана Контакт групе. Њу су чинили САД, Русија, Велика Британија, Француска и Немачка. Овим планом предвиђена је подела Босне на два ентитета: Срби би задржали 49% територије, а Федерација 51%. Сарајево би добило посебан статус и било би под управом Уједињених нација. Енклаве у источној Босни би се проширили до границе са Србијом и скоро пресецале српски ентитет на два дела. Странкама су дате мапе поделе по принципу „узми или остави". Рок за прихватање био је 15 дана, и уколико зараћене стране не би прихватиле план, укинуо би се ембарго на увоз оружја и стране би биле остављене да међусобно ратују.

Бошњаци и Хрвати су овај план прихватили 18. јула 1994. године, Милошевић такође, али су босански Срби пристанак условили многобројним изменама, што је значило одбијање мировног плана. Пошто план није био прихваћен, Клинтон је запретио појачањем санкција против Србије, јер сам није могао да скине ембарго на увоз оружја. Зараћене стране су наставиле да преговарају на бојном пољу.

Сребреница и „Олуја" као последње упозорење за преговоре

Почетком јула 1995. године догодио се нови шокантни инцидент: Младићево освајање заштићене енклаве у Сребреници и покољ 8000 Муслимана. *Политика* је овај инцидент пропратила лежерно цитирајући Караџићевог заменика Заметицу: „Муслимани су злоупотребили статус Сребренице као безбедносне зоне тиме што су започели терористички напад на српске цивиле. Ми смо у протеклих 35 дана имали 30 цивилних жртава и одлучили смо да зауставимо овакве акте тероризма."[7] Запањујуће је било то што се ни у наредним данима и недељама није о овоме извештавало и констатовало да се нешто драматично ипак догодило. С друге стране, западни медији су о овоме извештавали као о катастрофи века.[8] На овакво стање ствари реаговао је француски председник Ширак (Chirac) и запретио чврстом војном акцијом. Америка се још увек држала по страни, јер би „америчко војно учешће

[7] „Потврђен пад Сребренице", *Политика*, 12. јули 1995. године.

[8] Посебно су били активни репортери CNN Roy Gatman (Рој Гатман) и David Rohde (Дејвид Род).

прешло критичну линију и могло да САД увуче у дубљи сукоб него што би то било пожељно". Саветници Клинтона су се сложили да одбрану Горажда треба ојачати са још 1000 војника, али не америчких, а за војне трупе се још нису стекли услови.

Након кризе у Горажду, Клинтон је коначно схватио да ће морати да се више ангажује у Босни. Операција „Одлучујућа снага" је била *corpus delicti* наведене тврдње. Пошто је ситуација у Босни претила да угрози не само кредибилитет Клинтонове администрације, већ и њену судбину годину и по дана пре избора, Клинтон коначно одлучује да преузме вођство.

Ово је потврдио и Тони Лејк (Tonny Lake) истичући да САД морају предводити дипломатске напоре да се отвори преговарачки процес и то пре краја 1995. године, јер је 1996. изборна година. Такође је истакао и да кључ успеха лежи у обуздавању босанских Срба путем опробане тактике штапа и шаргарепе. У штап би спадале следеће мере: отварање коридора између аеродрома Сарајева уз помоћ непосредно основаних Снага за брзу интервенцију[9], нови ултиматум НАТО-а за зону без тешког наоружања око Сарајева, тајно достављање оружја Бошњацима, напуштање олакшања санкција Милошевићу, извлачење из источних енклава мировних мисија. Кључна претња Србима у одсуству сарадње било би масовно бомбардовање, а Бошњацима да ће САД напустити регион и оставити их саме да се боре против Срба (lift and leave). Као шаргарепе би послужили: модификовање мапа контакт групе, препуштање источних енклава проширивањем коридора у Посавини ради повезивања делова територије босанских Срба у замену за контролу Федерације над Сарајевом и додатним територијама централне Босне, омогућавање аутономије за босанске Србе кроз могућност референдума за две до три године и нео-Маршалов план за Босну.[10]

На основу свега наведеног, могли бисмо рећи да се политика САД-а према Босни сводила на три кључне ствари:

– жеља да се на терену успостави нова равнотежа снага у којој би босански Срби изгубили војну предност,

[9] Ове снаге су основане на интервенцију Жака Ширака, као реакција на неефикасност мировне мисије у Босни. *Rapid Reaction Forces* биле су састављене од британских и француских армија и основни задатак им је био заштита „плавих шлемова" у Босни.

[10] Живорад Ковачевић, *Америка и расйад Југославије* ...., оп. цит., 134.

– да се бомбардовањем принуде босански Срби и председник Милошевић да прихвате преговоре и,
– да се убеде европски и руски савезници да је дошло време да се рат оконча.

Почетком августа 1995. године долази до операције „Олуја" и потпуног слома Републике Српске Крајине. Ова операција се није сматрала неочекиваном, јер је било опште познато да Туђман није крио своје планове. После вишенедељних припрема, прво је дошло до хрватске офанзиве у Босни у циљу одвајања босанских и крајишких Срба. Сама операција била је енормно скупа уз утрошак око 5,5 милијарди долара, јер је подразумевала реорганизацију и модернизацију хрватске војске уз учешће америчке фирме *Military Professional Resources Inc*, која је у Хрватску послала већи број пензионисаних официра да обаве тај посао.[11]

Положај Српске Крајине био је неповољан и она је прихватила све услове Била и Столтенберга, који су изричито били за прекид сукоба. Међутим, хрватска страна није била за прекид и за непотписивање споразума кривицу је бацала на српску страну. Штавише, Туђман је био толико бахат да није желео да разговара ни са Бутросом Галијем (Boutros Ghali), тадашњим Генералним секретаром светске организације. С друге стране, ни Милошевић није имао јасан став према сукобу. Веровао је у чињеницу да „Туђман неће да нападне". У САД-у су једино Олбрајтова и Холбрук били за ратну опцију.

САД нису биле за рат, али нису ни одлучно осудиле припрему Хрватске за офанзиву. Питер Галбрајт је једном приликом рекао да „је забринут због припремања офанзиве у секторима Југ и Север". Међутим, његово излагање није завршено претњом санкцијама како је завршавано у погледу заузимања става према српској страни. Туђман је ову колебљивост схватио као зелено светло за офанзиву. Једино на чему је Америка инсистирала јесте чињеница да то буде блиц криг. Холбруку је овај рат одговарао у његовој стратегији за преговоре.

Везано за помоћ Милошевића крајишким Србима, испоставило се да је бојазан САД-а била беспредметна. Милошевић их је „пустио низ воду", јер они „подржавају криве вође". Ово само потврђује чињеницу да је Милошевић био спреман да жртвује српске територије зарад укидања санкција. Касније ће ово бити веома важан сегмент у стратегији

[11] Исто, 139.

Холбрука у Дејтону, јер се знало да ће Милошевић напустити и босанске Србе. Овим почиње очекивана промена равнотеже снага у Српској Крајини, а касније и у Босни.

Једини који је официјелно осудио „Олују" био је Карл Билт (Karl Built). Он је истакао „да Европа мора бити спремна за нову хуманитарну трагедију". Упоредио је етничко чишћење Срба у Крајини са оним Чечена у Русији и Албанаца на Косову и Метохији. Уколико се Туђман не осуди, онда то не треба чинити ни са Милошевићевом политиком на Косову и Метохији. Олуја је, ипак, представљала етничко чишћење, о чему сведоче коментари у *Вашинīтон Посīту* и *Њујорк Тајмсу*, а посебан утисак оставио је извештај Посматрачке мисије Европске заједнице у коме се говорило о „широкој девастацији, убијању и застрашивању цивила, пљачки готово свих кућа и паљењу многих у сектору Југ".[12] Хрватска влада је под притиском ухапсила 70 полицајаца, 65 војника и 260 цивила, али они нису судски ни кривично гоњени.[13]

После дискусија у Савету безбедности УН, Сребреница и „Олуја" су коначно обједињене у једну Резолуцију бр. 1099, која „нити одобрава акцију 'Олуја' нити је осуђује". Декларативно се осуђује гранатирање цивилних циљева, осуђују неприхватљиви акти хрватске војске против мировних снага, од Хрватске се тражи да поштује права Срба да остану, оду или безбедно се врате. Хрвати су овом Резолуцијом били задовољни, јер она није довела у питање легитимитет „Олује". Западне дипломате су „жалили због победе силе над преговорима" али за ову акцију нису санкционисали Хрватску.

Какав је утицај имала „Олуја" на потоње ставове Холбрука приликом преговора у Дејтону? „Олуја" је за Холбрука представљала прави алиби (као и његова дипломатија) за даљу заједничку акцију Бошњака и Хрвата против Срба у Босни, како би се створили нови односи у поседовању територије – како би фактичко стање приближно одговарало стварном (касније преговарачком). Холбрук није био за прекид ватре у Босни, што ће му касније многи и замерити приликом трајања преговора.

Надахнуте успехом „Олује", хрватско-бошњачке снаге су отпочеле офанзиву против Младићевих снага у Босни, ослабљених тронедељним бомбардовањем НАТО-а и заузеле Јајце, Доњи Вакуф и приближиле се

[12] Mario Nobilo, *Hrvatski feniks, Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata 1990-1997*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2000, 489.

[13] Исто, 490.

Бања Луци на 17 километара. Заузете су све хидроелектране на Врбасу, а Бања Лука је била пуна избеглица. Холбрук је желео да се заузму и Сански Мост, Приједор и Босански Нови, како би фактичка ситуација одговарала оној коју је мислио да испреговара.

С друге стране, умеренији Кристофер био је за обустављање операција и ненападање Бања Луке, јер би то изазвало хуманитарну катастрофу са више од 300.000 избеглица. САД нису никако желеле да изгубе Милошевића као преговарача, јер би на његово место могао да дође неко још радикалнији. До уједначавања ставова је ипак дошло, јер је Бања Лука била више за Дејтон од Пала. У погледу овог питања су се, просто невероватно, сложили Изетбеговић и Милошевић.

Крајњи резултат наведене офанзиве била је нова мапа на којој однос снага више није био 70% према 30% у корист босанских Срба, него приближно 50% према 50%. Већ на овом стадијуму је било јасно да ће се, уз пристанак Милошевића, нови споразум прихватити. Притисак на српску страну је извршен и 30. августа 1995. године када су бомбардовани српски положаји у операцији под називом „Одмерена сила". То је била до тада највећа војна акција у историји НАТО-а – изведено је 3400 борбених летова и 750 напада на 56 циљева на земљи.[14]

Припрема и ток Дејтонског мировног процеса

Основна ствар која је доминирала приликом припреме мировне конференције састојала се у чињеници да су све стране морале да прихвате закључак да су исцрпљене све могућности решавања сукоба путем рата. Оне су морале убедити себе да је једини излаз у политичком споразуму. До тада су све стране биле убеђене да до остваривања својих циљева могу доћи војном победом – босански Срби на основу војне премоћи и већ постигнутих освајања; босански Хрвати и Бошњаци на основу очекивања да ће међународна заједница интервенисати против босанских Срба бомбардовањем и пружати им логистичку подршку.

Међутим, у јесен 1995. године коначно су се створили услови да се приступи преговорима (уз неизбежну улогу коерзивне дипломатије):

– све стране су коначно схватиле да више ниједан једини циљ не могу да остваре на бојном пољу и,

[14] Живорад Ковачевић, *Америка и распад Југославије* ...., оп. цит., 148.

– САД су коначно решиле да узму целу ствар у своје руке и да ауторитетом и моћи једне суперсиле натерају ратујуће стране да прихвате преговоре.

Сама припрема за преговоре трајала је два месеца. САД су се за њих добро спремиле и никако се није могло десити да преговори доживе фијаско, како је то већ био случај са десетак претходних мировних иницијатива. У преговорима су активно учествовали Туђман, Милошевић, Изетбеговић и Холбрук. Сви остали су били формални учесници. Европске силе су се са овим сложиле, само им је сметало то што се Холбрук о свему договорио са странама у преговорима а тек касније њих обавештавао. Једини уступак који је учинио Јељцину био је долазак сва три председника у Москву пре почетка Дејтонског мировног процеса, јер је Холбруку требала руска подршка.

Званичници САД-а су доста времена и преговарачке стратегије и тактике уложили да би убедили стране у сукобу и европске савезнике са Русијом да седну за преговарачки сто. Међутим, то није било све. Требало је усагласити ставове америчке администрације и Конгреса. Ова унутрашња сагласност била је веома битна јер је умногоме утицала на ефикасност преговора. Главни преговарач који је требао да образује *esprit de corp* групе био је поменути Холбрук. Посебно је било тешко добити подршку Конгреса, који није желео протоколарну већ активну улогу.

После много натезања усвојени су следећи принципи за разговоре:

– признавање постојећих граница Босне и Херцеговине,
– стварање два ентитета унутар Босне и Херцеговине – Федерације и региона босанских Срба (Република Српска) по паритету 51% према 49%, који је предложила Контакт група као основ за решење,
– права ентитета да успоставе „паралелне специјалне односе и везе“ са суседним државама,
– обавеза поштовања стандарда основних људских права и слобода.[15]

Тада се није говорило о мапама, јер је Холбрук знао да би то угрозило преговарачки процес. За место преговарања одабрана је највећа ваздухопловна база у САД – Дејтон, који је био мало удаљенији од Вашингтона, у циљу избегавања медијских спекулација.

[15] Исто, 153.

Из наведеног се види да ће главну реч у преговорима водити Холбрук. Тако је и било. Оно што је прво морао да учини било је поједностављење самог преговарачког процеса са формалне и суштинске стране.

Пошто су припреме за њега, а и сам процес, били доста сложени, Холбрук је приступио осмишљавању модула преговарања у циљу превазилажења структуралне сложености. Сложеност се састојала у неколико главних изазова преговарачког процеса:

– Холбрук је морао да заустави крвави рат,
– требао је да осигура безбедно повлачење мировних снага Уједињених нација које су босански Срби држали као таоце и,
– требао је да осмисли прихватљиву поделу Босне како се она не би даље цепкала и била подложна додатним сукобима.

Основне препреке долажењу до преговарачког споразума биле су следеће:

– психолошка препрека која је произилазила из сукоба који је водио крајње ниском нивоу узајамног поверења између преговарачких страна,
– друга би се односила на ситуацију у којој би свака страна рачунала на велике губитке, а ниједна од њих не би могла добити применом силе, што је деградирало целокупни труд за окончање сукоба и,
– последња препрека односила би се на структуралну сложеност самог преговарања. Оно је укључивало многа спорна питања и разнородни број преговарачких страна – територија, овладавање институцијама, механизми примене и остало.[16]

Што је више преговарача укључено у сам процес, то значи да треба артикулисати више интереса, што опет ствара тешкоће у постизању споразума. Основни предуслов успешног преговарачког процеса јесте овладавање начином прикупљања информација о интересима сваке стране. Како је Дејтонски преговарачки процес био вишеструко сложен, онда су само овладавање информацијама и њихова прерада били веома тешки. Уговорне стране су се нашле у некој врсти ребуса, требале су да „решавају укрштенице, где се странкама

[16] Michael Watkins, „A Strategic Simplification: Toward a Theory of Modular Design in Negotiation", *International Negotiation,* The Netherlands: Kluwer Low International, 2003, 153.

као трик наметало налажење решења које треба да артикулише њихове конвергентне и дивергентне интересе.[17]

Један од начина поједностављења процеса преговарања било је и стварање коалиција, јер се тако број интереса и позиција смањује на разумну меру. Потребно је направити равнотежу између кооперативне „победничке" коалиције и конфликтне „блокирајуће". Подстицањем прве а маргинализовањем друге може се доћи до жељеног циља. Овом тактиком се служио и Холбрук.

Први корак који је Холбрук предузео у поједностављењу структуре у Босни био је уједињење Запада подређивањем кључних европских учесника контроли процеса који су вршиле САД. Образовање Контакт групе ишло је у прилог претходно наведеног става. Мада је и у самој Контакт групи било тешко доћи до консензуса, Холбрук је маниром вештог дипломате успео да уједини позиције и добије подршку НАТО-а (као ефикасно практично средство коерзивне дипломатије). С друге стране, европске силе никако нису могле више да изазивају САД, јер им претходни мировни споразуми нису давали кредибилитет.

Други важан корак у Холбруковој стратегији био је извлачење предности из новообразоване Бошњачко-хрватске федерације. Иако је то била веома крхка творевина због изражајних разлика између Бошњака и Хрвата, Холбрук је чврсто подржао, јер је знао да је уједињена опозиција била од суштинске важности у циљу борбе против Срба и постизања равнотеже снага и убрзања процеса сазревања.[18]

Најзад, Холбрук је, како је већ наведено, тежио да се супротстави бескомпромисном ставу босанских Срба, тиме што је убеђивао српског председника Милошевића да прихвати понуђене услове у циљу ублажавања и коначног скидања санкција. Управо од тог тренутка, Милошевић је почео да говори у име Срба са Пала.

Пошто је на почетку преговора било много тешкоћа (посебно оних везаних за територијалне захтеве), Холбрук је усвојио стратегију „поделе и редоследа", тако што је дневни ред поделио на поделементе

---

[17] Fen Olsen Hampson, „Barriers to Negotiation" in *International Multilateral Negotiation*, Baltimore, John Hopkins University Press, 29; нав. према: Adriana Camisar, Boris Diechtiareff, *An Analysis of the Dayton Negotiations and Peace Accords*, the Fletcher School of Law and Diplomacy, 2005, 11.

[18] Michael Watkins, „Strategic Simplification: Toward a Theory of Modular Design in Negotiation", *International Negotiation*, Kluwer Law International, 2003, 160.

и о њима преговарао сепаратно.[19] Због тога је његов први циљ био издејствовање споразума о скупу принципа о којима се примерено расправљало са основним институционалним аранжманима – признање Босне у њеним постојећим границама, прихватање стварања два ентитета у оквиру Босне, омогућавање сваком ентитету да успостави односе са суседима и обезбеђење поштовања људских права и слобода.

Холбрук је трпео и критике, али се успешно носио са њима. Многи су му замерали што није дао приоритет прекиду ватре, па тек онда преговорима. Холбрук је истакао „да би трагање за прекидом ватре у тако раној фази преговора могло да закомпликује крајњи циљ конференције, а она се састојала у обезбеђивању дугорочног мира у Босни".[20]

Следећи Холбруков циљ био је укидање опсаде Сарајева. Путем своје омиљене коерзивне дипломатије (претњом бомбардовањем) успео је да принуди Србе да потпишу споразум о повлачењу. Даљи корак састојао се у функционисању два ентитета у Босни. То је подразумевало следеће: будућа власт у Босни, преданост демократским изборима два ентитета под међународним надзором и захтев за надзором над усаглашеношћу са споразумом. Када је све ово обезбедио, Холбрук је сматрао да се може говорити о прекиду ватре. Међутим, сада су се, потпомогнути истим Холбруком, босански Муслимани окуражили и желели још добитака на бојном пољу. Никако нису хтели да одложе оружје. Међутим, коерзивна дипломатија је помало важила и за њих: одмах им је запретио обустављањем помоћи, чиме би ионако јача српска страна одмах заузела преко 50% територије. Босански муслимани су такође морали да прихвате чињеницу да је преговор најбоља алтернатива.

Преговарачке позиције, драматични обрти и резултати Дејтона

Амерички званичници су унапред рачунали на јачину преговарачке позиције сваке од страна у преговорима и проникли у очекивања сваке од њих.

[19] Исто, 161.

[20] Michael Watkins, „Getting to Dayton. Negotiating and End to the War in Bosnia", HBS Case No 1-800-134, Cambridge, Harward Business School, 1999, 17.

Бошњачка страна била је уверена да има најјачу преговарачку позицију: она је себе сматрала жртвом српске агресије и имала подршку Конгреса (Републиканци), док је Клинтон морао да води рачуна о подршци богатих исламских земаља. Изетбеговић је био свестан овакве ситуације и упорно се борио за остварење свог главног циља: поништење резултата српских освајања и централизација власти у Сарајеву.

Хрватска позиција није била јака, али је била комотна. За Туђмана је у том тренутку најважније било питање источне Славоније. Хтео је да је поврати под суверенитет Хрватске и створи етнички чисту Хрватску („Олуја"). Такође је желео контролу хрватског дела у Босни и Херцеговини.

Положај Милошевића био је најтескобнији. Ту ситуацију погоршавали су и претходна офанзива Бошњачко-хрватских снага и НАТО бомбардовање. Милошевић је зарад укидања санкција морао бити спреман на нове уступке. У први план му је била промена слике о себи – од агресора ка миротворцу. Залагао се за фактичко стање, да војске буду заустављене онде где су се затекле. Био је за признање Босне и Херцеговине, али и за већу децентрализацију власти.

Холбрук је наставио са својом зацртаном коерзивном дипломатијом. За њега је „био бољи високо зацртани циљ од слабог компромиса". Треба напоменути и то да лични односи унутар преговарачких страна нису били на највишем нивоу (Силајџић према Шаћирбеју и Милошевић према Караџићу).

Током преговора долазило је до драматичних обрта. Да не би дошло до краха преговарачког процеса, Американци су прибегавали свим врстама притисака, уверавајући делегације да ће их прогласити лично одговорним у случају неуспеха преговора.

Током преговора дошло је до једне неочекиване ситуације: Милошевић је уступио Сарајево и тиме удео у корист Федерације порастао на 55%. Међутим, када је увидео пропуст, тражио је било шта само да остане претходни омер 51% према 49%. Силајџић је предложио Србима ретко насељени планински део око Кључа. Да проблем буде још већи, то подручје је освојила хрватска војска и Гранић није хтео да учини такав уступак. Американци су натерали Изетбеговића да и он нешто уступи, што је овај одбио. Настало је интензивно убеђивање, посебно Туђмана. До споразума са Хрватима је дошло захваљујући жестокој интервенцији Клинтона. Остао је још Изетбеговић. Њега је Кристофер упозорио речима: „Господине председниче, искрено сам разочаран због ситничавог, нереалног и површног начина на који сте ви и ваша

делегација пришли преговорима. Ваш одговор морамо имати за један сат...“.[21] Бошњаци су ово упозорење схватили озбиљно и могућност сношења одговорности за неуспех преговора, али су пристанак условили добијањем Брчког, што је био потпуно нов моменат. Претила је опасност склапања споразума само са Туђманом и Милошевићем.

На сцену је поново ступио Милошевић и прихватио арбитражу за Брчко, чиме је спасао преговоре. Ова чињеница само потврђује нашу претпоставку да је Милошевићу било највише до споразума, што би му омогућило да изађе из изолације. Он је добио на рејтингу, али је ослабио позицију босанских Срба, што је изазвало бурну реакцију на Палама. Уз још већи притисак Америке и уз кооперативност Милошевића, најосетљивије питање (територија) било је решено у омеру 51% према 49%.

Резултати Дејтона би се могли оквалификовати као успешни. Међутим, оно што ће представљати проблем биће његово спровођење. Подела Босне је омогућила да оба ентитета имају заокругљене територије и приступ мору. Бошњаци су добили коридор ширине 8 километара који повезује Сарајево и Горажде, а босански Срби су задржали Жепу и Сребреницу и добили посавински коридор који повезује источни и западни део Републике Српске. Статус Брчког није решен у Дејтону, већ је одлука остављена арбитражи. Сарајево је са предграђима постало јединствен град под контролом владе у њему. Источна Славонија је враћена под суверенитет Хрватске. Утицаји Хрватске и Србије на свој народ у Босни и Херцеговини су постали легитимни путем успостављања специјалних веза. Централна власт није била јака уз дисперзију државних атрибута путем кантонализације.

Оно што је Дејтонски мировни споразум успео да оствари то је заустављање застрашујућег рата. На томе треба одати признање свим странама у преговорима. Међутим, наметнуо је и ново питање: да ли је будућност Босне и Херцеговине у интеграцији или подели?

Цитирана дела

Camisar, Diechtiareff 2005: A. Camisar, B. Diechtiareff, *An Analysis of the Dayton Negotiations and Peace Accords*, the Fletcher School of Law and Diplomacy.

Holbrooke 1998: R. Holbrooke, *To End a War*, New York, Random House.

Ковачевић 2007: Ж. Ковачевић, *Америка и расūад Јуīославије*, „Филип Вишњић“/ ФПН, Београд.

[21] Richard Holbrooke, *To End a War*, New York, Random House, 1998, 317.

Литература

Camisar, Diechtiareff 2005: A. Camisar, B. Diechtiareff, *An Analysis of the Dayton Negotiations and Peace Accords*, the Fletcher School of Law and Diplomacy.

Holbrooke 1998: R. Holbrooke, *To End a War*, New York, Random House.

Kaplan 1993: R. Kaplan, *Balkan Ghosts: A Journey through History*. New York, Vintage Books.

Ковачевић 2007: Ж. Ковачевић, *Америка и расūад Јуīославије*, „Филип Вишњић"/ ФПН, Београд.

Nobilo 2000: M. Nobiolo, *Hrvatski feniks, Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata 1990-1997*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.

Watkins 2003: M. Watkins, "Strategic Simplification: Toward a Theory of Modular Design in Negotiation", *International Negotiation*, Kluwer Law International.

Watkins 1999: M. Watkins, „Getting to Dayton. Negotiating and End to the War in Bosnia", HBS Case No 1-800-134, Cambridge, Harward Business School.

Srđan SLOVIĆ

DAYTON'S PEACE ACCORD
– Historic Background, Preparation, and Results –

Summary

Although it had had some drawbacks, Dayton's Peace Accord was to be a successful one due to the following reasons:

Firstly, USA finally realised they had been the crucial factor of war ending in Bosnia and Herzegovina, otherwise their credibility as the great power would be put into question.

Secondly, Croatian military operation called „Oluja" („Storm") and ruthless bombing of Serbian targets in Bosnia and Herzegovina changed balance of power and created factual fundament for negotiation on territorial division by drawing of future maps on the field.

Thirdly, Milosevic finally realised Serbs from Bosnia were a primary obstacle toward the lifting of international sanctions and set free isolation.

Fourthly, American administration gave a full freedom to the main negotiator Holbrooke to lead the negotiations.

Finally, Dayton's Peace Accord managed to ensure the cease of fire, which was the greatest achievement of it. On the other hand, it could not give the answer to the question of the future of Bosnia and Herzegovina either it is in integration or separation. The basic problem which is going to appear during its implementation will include nation building process on the ruins of the war. This is because the above mentioned process is influenced by domestic political forces, considerations and dilemmas besides strong international civic and military presence. In this point coercive diplomacy has proven to be unsuccessful. It might be rung off.

Key words: Dayton, negotiations, belligerent parties, Holbrooke, great powers, Kosovo and Metohia, Bosnia and Herzegovina.

Рад је предат 14. октобар 2011. године, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

СОЦИОЛОГИЈА

УДК 316.728-055.2(497.11)"1990/..."

Ивана АРИТОНОВИЋ[*]
Институт за српску културу – Приштина-Лепосавић

ИСТРАЖИВАЊА СВАКОДНЕВИЦЕ ЖЕНСКЕ ПОПУЛАЦИЈЕ У СРПСКОМ ДРУШТВУ[**]
(Усмереност на Косово и Метохију)

Апстракт: У раду је указано на присутност категорије свакодневног живота жена у радовима социолога (посредно историчара и антрополога) у српском друштву. Различите, као по правилу, турбулентне друштвене промене указују на неједнаку заступљеност истраживања свакодневног живота, тим пре што се дуго сматрало да социологија проучава „важне друштвене догађаје". Што су друштвене промене биле турбулентније, категорија свакодневице добијала је на актуелности, будући да сфера приватности *апсорбује* све друштвене промене. Отуда не чуди да је највећи број радова у часописима, зборницима радова, монографија, објављен у последње две деценије, када је *привременост* постала реч којом је најлакше описати свакодневни живот у Србији. То нас наводи на закључак да ће у будућности трансформација свакодневице (жена) и даље бити актуелна тема у социологији српског друштва.

Кључне речи: свакодневни живот, жене, породица, српско друштво, постсоцијалистичка трансформација, еманципација, Косово и Метохија.

Увод

Свакодневни живот дуго је био занемарена категорија истраживања у социологији, тим пре што се сматрало да социологија истражује „важне друштвене догађаје", што свакодневица *није била*. Ушавши

---

[*] Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

[**] Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

у социологију западних, развијених друштава крајем '60-их година XX века, свакодневни живот неповратно је постао саставни део основне науке о друштву. „Свакодневица, иначе, као предмет научног интересовања, на актуелности добија онда када постаје јасно да крупне појаве и процесе није могуће посматрати као апстрактне системе који функционишу по принципу *sui generis*, дакле независно од активности људи и од тога како их сами доживљавају".[1] Тако је интересовање социолога са објективног/безличног становишта проширено и на субјективни микроплан – на сагледавање стварности *одоздо*, из угла друштвених актера. Деценијама које су уследиле, социологија свакодневног живота конституисана је као респектабилна социолошка дисциплина. Отуда и мотив за писање рада о заступљености категорије свакодневног живота у чланцима и монографијама социолога на простору Републике Србије, у XX веку и минулој деценији XXI века. Посебан осврт на свакодневни живот жена не изненађује, будући да се жене традиционално сматрају *привилегованим актерима* свакодневице.[2] Жене су, међутим, категорија становништва чији ставови дуги низ година нису били препознати као валидни у друштвеним наукама, што је разлог више за писање рада на ову тему.

Српско друштво имало је бурну историју, чије су последице вишеструко видљиве у сфери свакодневице. Преглед литературе посвећене свакодневици може бити разврстан у неколико периода: Краљевина Југославија, СФРЈ, Србија у последњој деценији XX века и Србија у првој деценији XXI века, али ћемо за потребе овог рада указати на истраживања у три последња наведена периода.[3] Разлог је што бољи увид у теоријско-методолошки приступ феномену свакодневног живота у различитим друштвеним уређењима и идеолошким околностима.

Српско друштво, све до друге половине XX века, било је преовлађујуће сеоско, због чега не изненађује закаснела привредна и друштвена модернизација, коју је требало реализовати паралелно са „више

[1] Александар Павловић, *Свакодневни живот колониста на Косову и Метохији 1918 – 1941. године*, Институт за српску културу Приштина-Лепосавић, 2011, 18.

[2] Henri Lefebvre, *Kritika svakidašnjeg života, Naprijed – Zagreb,* 1959.

[3] О свакодневном животу и друштвеном положају жена у доба Краљевине Југославије видети: Ивана Аритоновић, *Друштвени положај жена у Србији у доба Краљевине Југославије*, Баштина, св. 27, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, стр. 233–257.

пута покренутом реконструкцијом разорених социјалних структура, укључујући и оне на микроплану, које се односе на свакодневицу појединаца, како у његовим матичним областима тако и ван њихових граница".[4] У складу са тада важећим друштвеним околностима, аутори су писали о свакодневном животу на селу – просторном оквиру *неотпорном* на модернизацијске промене. Међутим, град као просторни оквир (у првом реду Београд), појављује се као упориште великих друштвених промена, социјалне стратификације, нових научних и уметничких праваца, као и сиромаштва и живота на маргинама друштва. Тим пре чланци који се односе на свакодневицу у граду обрађују комплексније (под)теме и корелацију различитих фактора свакодневног живота.

На почетку рада наглашавамо разлику реалног простора у којем се одвијао свакодневни живот становника Србије. Објављени радови (који се односе на прву половину минулог века) потврђују да се у преовлађујуће сеоском друштву ретко била прелазила граница свог атара, због чега су представе о остатку *света* биле магловите. Ово је нарочито важило за жене, чији су животи били ограничени још ужим *просторним кругом*. Разлика је, међутим, видљива уколико се осврнемо на радове који се односе на град. „За Београђанина или Шапчанина стварни свет до 1914. године почињао је на другој страни Саве или Дунава, и његови утицаји на свакодневни живот (...) били су многоструки, свакодневни, увођени су и прихватани постепено, постајали 'своји' – кухиња, видови забаве, мода, начин становања, хигијенске навике, динамика живота итд".[5] Преплитање традиционалног и модерног, сеоског и градског, било је све очигледније, али не у свим деловима Србије истим интензитетом. Управо таква ситуација, усложњена регионалним разликама, чинила је истраживања специфичности свакодневице изазовнијим.

До промена долази након Другог светског рата, услед деаграризације, велике покретљивости становништва, доступности нових технолошких достигнућа и информација (телефон, радио, ТВ), који су условили реконструкцију свакодневице. Уколико се у обзир узме географски простор читаве државе, чији је Србија била део, као и покрајинске особености у оквиру ње, испоставља се да је шароликост

[4] Милан Ристовић, „Од конструкције до деконструкције приватности (и назад) – време, простор, људи, питања", у: Милан Ристовић (пр), *Приватни живот код Срба у 20. веку*, Београд, 2007, 9.

[5] Исто, 12.

етничких група, језика, ношње, обичаја и кухиње, оставила значајан траг на сферу приватности. Миграције чија је форма у другој половини XX века трансформисана од добровољних миграција са економским предзнаком (деаграризација, социјално-идеолошки „инжењеринг“) до присилних миграција на самом крају века, манифестованог у виду стотина хиљада избеглица и интерно расељених лица, изнова је условила разлике у сфери приватнисти.

Прва деценија XXI века обележена је мирнодопским условима живота на територији Војводине и централне Србије, али и међународним протекторатом на територији Косова и Метохије. Трансформација свакодневице у таквом институцијалном оквиру неминовна је. Отуда не можемо говорити о свакодневном животу жена у Србији са циљем уопштавања, већ је пре реч о свакодневици у различитим регионима. Због тога не можемо избећи ни бинарну позицију традиционално – „модерно/европско“, која се различито интерпретира у складу са дневнополитичким потребама. Не можемо, међутим, избећи ни ретрадиционализацију вредности насталу као одговор на егзистенцијалну кризу 1990-их година, нити обновљен тренд проширених породица, на које су неки млади брачни парови *принуђени*, у одсуству бољих услова за живот. Не можемо занемарити ни одлагање ступања у брак настало из сличних разлога.

Општа друштвена ситуација одражава се на свакодневни живот много већим интензитетом него што се можда да на први поглед чини. Због тога и јесте важно сагледати различите приступе проучавања свакодневице у радовима аутора у минулом и текућем веку, како бисмо што боље сагледали интензитет промена приватности, на континуму од малих „безначајних“ промена какво је коришћење радија/телевизије, до великих – наметнутих промена у виду *сиве* свакодневице у појединим деловима државе. За потребе рада коришћена је објављена социолошка, историјска и антрополошка литература, у виду чланака, зборника и монографија, која пружа увид у сферу приватности, односно свакодневице у претходних 70 година. Период на који се овај рад односи богат је сведочанствима о све сложенијим појавним облицима свакодневице. Отуда не чуди што се убрзано повећава број и врста објављених извора, који пред научнике постављају све озбиљније методолошке захтеве. У истраживањима свакодневице, недовољно добро методолошки утемељеним, значајно је лакше нагађати и олако доносити закључке. Отуда је задатак овог рада указивање

на специфичности до сада објављених радова о свакодневном животу жена у српском друштву, уз наше виђење трансформације сфере „мунданог" живота.[6]

Србија у доба СФРЈ

Након Другог светског рата, Србија постаје република, чији је развој дубоко идеолошки инструментализован. Препознатљива разлика између некадашње Краљевине Југославије и новостворене СФРЈ (тј. ФНРЈ) било је настојање друге да досегне до свих пора живота грађана, самим тим и приватности појединаца. У социолошким (историјским и антрополошким) радовима посвећеним свакодневици у доба комунизма у Србији, преовладава став о свеприсутности државе. Стиче се утисак да су за време Другог светског рата, комунисти заговарали еманципаторску политику, посвећену женама и омладини. Није тешко претпоставити да је оваква порука имала одјека, поготово код женске омладине. „Комунисти су формално испунили своје обећање о еманципацији после доласка на власт".[7] Овом ставу у прилог говори чињеница да су жене у доба кумунизма добиле право гласа, као и изједначавање са мушкарцима у сфери имовинских и грађанских права. Власт у тадашњој Југославији, као и осталим социјалистичким земљама, заговарала је принцип друштвене једнакости. „У родном смислу, та је политика подразумевала репродуктивна права и социјалне мере којима су жене охрабриване да се формално образују, да раде ван куће и да се ангажују и у политици (за шта су постојале и посебне квоте), а историографи су поклањали велику пажњу и доприносу жена у партизанском покрету отпора током Другог светског рата".[8] На основу расположиве литературе, сазнајемо и о све масовнијем огранизовању жена (*Антифашистички фронт жена, Савез женских друштава, Конференцију за друштвену активност жена*).[9] Будући да је првих година након рата у социјализму све било јавно, држава је неретко утицала на

[6] Ивана Спасић, *Социологије свакодневног живота*, ЗУНС, Београд, 2004.

[7] Предраг Марковић, „Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку", у: Милан Ристовић (пр), *Приватни живот код Срба у 20. веку,* Београд, 2007, 123.

[8] Стеф Јансен, *Антинационализам,* Библиотека XX век, Београд, 14.

[9] Реч је о истој организацији, која је најпре носила назив *Антифашистички фронт жена,* затим је 1953. године преименована у *Савез женских друштава,* а 1961. године у *Конференцију за друштвену активност жена.*

свакодневни живот својих чланова партије. „Захтеви партије ишли су тако далеко да су приморавали жене да се одрекну својих мужева ако су се 'огрешили о партију' и њену идеологију".[10] У деценијама које су уследиле дошло је до отварања државе према Западу, што је условило попуштање стега партије зарад афирмације приватности. Утицај Запада био је очигледан у сфери усвајања масовне културе и стилова живота, који су били условљени побољшањем животног стандарда грађана. По први пут женама је гарантовано право на школовање и образовање под једнаким условима, право на рад и једнаку плату за исти рад, право гласа на изборима, плаћено породиљско одсуство, социјално осигурање, право на развод, легални прекид трудноће и друго.[11] Обавезе мужа и жене према деци су изједначене – деца из ванбрачних заједница пред законом су постала једнака деци из брачних заједница. Дошло је до промена и у сфери ауторитета у породици, тим пре што су очеви све мање били неприкосновени ауторитети.

Услови становања у градовима, са друге стране, били су веома лоши. Посебно су били лоши стамбени услови жена које су због посла долазиле из унутрашњости у Београд.[12] Тиме се еманципација жена на свакодневном нивоу не може сматрати потпуном. Оптерећене радним временом и обавезама, лошим стамбеним условима и декларативном бригом државног апарата о њиховим правима, жене су и даље биле стожери породица. Одговорност коју су имале, брига је о домаћинству, деци и осталим укућанима. Кућни рад и даље је сматран искључиво обавезом жене, што упућује на закључак да се жена у „кућном раду" посматра као „невидљива жена".[13] Њено умеће у приватној сфери није довођено у питање; оно се подразумевало и као такво није било вредновано. Жена у предузећу, са друге стране, „посматрана је као 'жена у свету мушкараца', тј. као жена у подручју рада где долази до изражаја њена борба за егзистенцију у јавној сфери".[14] Отуда су представнице женских удружења свој рад усмериле на праћење, анализу и проучавање проблема као што су: „заштита деце и проблем финансирања изградње и одржавања дечијих установа; стручно образовање жена и њихов положај у радном

[10] Вера Гудац-Додић, „Жена у социјализму: сфере приватности", у Милан Ристовић (прир.), *Приватни живот код Срба у двадесетом веку,* Клио, Београд, 2007, 167.

[11] Исто, 169.

[12] Исто, 173.

[13] Божо Милошевић, *Умеће рада,* Прометеј, Нови Сад, 2004, 289.

[14] Исто.

односу; друштвена исхрана; здравствена заштита жена, посебно заштита од нежељене трудноће и, најзад, друштвено-политичка активност жена".[15] Активности женских удружења биле су важне, с обзиром на њихове покушаје *наметања* проблема жена као општедруштвених. На том путу, остварена је сарадња са великим бројем друштвено-политичких, стручних и научних радница и радника. Подаци, међутим говоре да није дошло до њихове реализације. За разлику од градова у којима је рад удружења био видљив, свакодневни живот жена на селу и даље је био под стегама традиционално-патријархалног контекста и у *сенци* обичајног права. Тим пре декларативност настојања државе за родном равноправношћу бива очигледнија. Развојна опредељеност државе ка урбанизацији и индустријализацији прећутно је изазвала дискриминацију сеоског становништва. Жене са села су услове за еманципацију могле наћи у сфери средњег и високог образовања или приступом радном контигенту у градовима. Оне жене које су чиниле пољопривредно становништво имале су законски гарантовано право на основношколско образовање и право гласа. Остали видови свакодневице били су под стегама традиције.

У сфери образовања било је све више девојчица и девојака. Удео мушкараца и жена у основним и средњим школама био је скоро изједначен. На универзитетима ситуација је била другачија у корист мушкараца, али је и тамо удео жена растао. Ниво стручне спреме био је у директној вези са променама у породичним односима жена, нарушавајући традиционалне обрасце у браку и породици. То је такође значило и смањење наталитета у Србији, пре свега у градским срединама. За девојке са села образовање је представљало важан канал друштвене покретљивости, будући да су након школовања имале веће шансе за запослење и брак у градовима. У тежњи одласка са села и приближавања родној равноправности кроз учешће у радном контигенту, а у контексту индустријализације и урбанизације, жене са села имале су шансу за просторном и вертикалном покретљивошћу. Она је пак доносила нове проблеме, у виду (скученог) стамбеног простора, лоших хигијенских услова у градовима, породице која је (опет) на женским *плећима.*

Очигледна је, међутим, разлика у друштвеном положају, као и свакодневном животу жена у Србији у различитим институцијалним оквирима, какви су Краљевина Југославија и СФРЈ били, што на

[15] Неда Божиновић, *Женско питање у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 1996, 186.

основу расположиве литературе није тешко увидети. За разлику од првог институцијалног оквира, у Србији је након Другог светског рата било присутно препознавање важности друштвеног положаја жена. Нерешеност многих проблема, међутим, говори о недовољном посвећивању пажње или чак манипулацији женама, у идеолошку и партијску корист. Испоставља се да су жене и поред декларативне институцијалне подршке заправо биле препуштене себи, као и формирању и међусобној сарадњи женских организација, као једном од начина за конкретним унапређењем друштвеног положаја. У сфери свакодневног живота, пре свега породичног устројства, оне су у доба социјализма, добиле више одговорности и контроле над породичним животом. Међутим, мушкарци су задржали дискрециono право потенцијалног угрожавања самосталности одлучивања жена. Тако жена бива „двоструко присутна" и „двоструко оптерећена", будући да кроз радну активност добија један део аутономије[16], али у породици и даље мора прибегавати неформалним/суптилним стратегијама побољшања своје позиције. Тим пре и остале сфере свакодневног живота, попут слободног времена и потрошње бивају у сенци породице и рада.

У доба социјализма, Србија је (уколико занемаримо Косово и Метохију) изгубила статус високофертилне републике, по чему је била све сличнија осталим европским земљама. То, међутим, не значи да је напустила остале традиционалне релационе моделе, будући да су брак и двородитељска породица и даље доминирали над разводом, једнородитељским породицама, кохабитацијама, ванбрачним рађањима.[17] Може се рећи да је прећашњи, традиционални, ауторитарни поредак односа родитељи-деца и муж-жена био све више одбациван, али не и искорењен. Тиме је био успорен процес индивидуализације чланова породице, у првом реду жене, чија улога је и даље била сличнија традиционалној у поређењу са улогама осталих чланова породице.

На Косову и Метохији, социјализам је у извесној мери амортизовао међуетничке анимозитете. Чешће је, међутим. описивано као пример позитивног утицаја нагле урбанизације и индустријализације, која је у том најмање развијеном делу (бивше) СФРЈ наступила

[16] О томе сведочи податак да је 1981. године у Југославији број жена на руководећим позицијама био десет пута мањи од броја мушкараца (видети: Божо Милошевић, нав. дело, 2004, 290).

[17] Анђелка Милић, *Жене, политика, породица*, Институт за политичке студије, Београд, 1994, 105.

у деценијма након Другог светског рата. Самоуправни социјализам, заснован на обавезном и бесплатном основношколском образовању, бесплатном здравственом систему, хијерархијској организацији рада и сличним основама, у резултатима социолошких истраживања приказиван је као оквир еманципације жена.[18] У тадашњим истраживањима, углавном заснованим на делима Маркса и Енгелса, а у сфери свакодневног живота Лефевра и Хелерове, питање друштвеног положаја жена сагледавано је тако да су „жене увек остајале у апстрактној и економистичкој узрочној схеми".[19] Домети осталих емпиријских истраживања неретко су били дескриптивни, при чему су описиване демографске, религијске, културолошке особености одређених етничких група, као и албанска породична задруга – специфичан вид породично-економског уређења, које је у наведеној етничкој групи постојало и у другој половини XX века,[20] без покушаја компарације на етничком, религијском, родном или неком другом основу. У деценијама које су уследиле, као *приоритетније* теме проучавања препознати су друштвени сукоби, миграције, избегла и расељена лица и закаснела модернизација, услед чега је свакодневица изнова била занемарена, иако су управо на ову сферу нагле друштвено-политичке промене оставиле евидентан траг.

Резултати истраживања указују на социјализацију генерација жена (и мушкараца) утемељену на традиционално–патријархалним вредностима. Тако, примера ради, Ђерђ Рапи говорећи о односу чланова задруге и шире друштвене заједнице у време СФРЈ наглашава: „Жена никада није било у СК и нису ангажоване у друштвено-политичком раду. Не да оне нису биле ослобођене традиционалних схватања, него нису ослобођени тих схватања њихови мужеви, девери и други. Овакав

[18] Видети: Бојко Бојовић, *Метохија*, Јединство, Приштина, 1979.

[19] Жарана Папић, *Социологија и феминизам*, ИИЦ, ССОС, Београд.1989, 40.

[20] Видети: Ваљбона Бегони, „Положај жене на Косову према обичајном праву", *Обележја*, бр. 6, Приштина, 1979, 131–149; Хивзи Исљами, „Неке значајније карактеристике новијег развоја породице и домаћинстава Косова са освртом на новији тип", *Социолошки преглед*, бр. 2–3, Београд, 1974; Марк Краснићи, „Шиптарска породична задруга у косовско-метохијској области", *Гласник музеја Косова и Метохије*, 1959-1960, бр. 4–5; Сурја Пуповци, *Грађанскоправни односи у Законику Леке Дукађинија*, Заједница научних установа Косова и Метохије, Приштина, 1968, Ђерђ Рапи, „О породичној задрузи Јакај из села Реновца", *Социологија*, бр. 1, Београд, 1972; Ђерђ Рапи, *Савремене албанске задружне породице на Косову*, ИСИ ФФ, Београд, 1995.

патријархални дух по питању жена диктира и њихово понашање ван задруге: оне ретко излазе из куће, њихов излазак је оправдан једино у случајевима болести, болести родитеља, славе или неког непредвиђеног догађаја. Њихов излазак и у непосредан комшилук мора да се поткрепи јаким разлозима".[21] На сличне закључке наилазимо и у истраживању Руже Петровић, која каже: „Када се томе дода необразованост женског албанског становништва и владавина норми обичајног права које не дозвољава жени самосталну егзистенцију и економску независност, јасно је зашто је економска активност међу Албанкама занемарљиво ниска и чак у опадању. Овакве особености породице са једне, преобиље мушке радне снаге са друге, чврсто држе албанске жене ван савременог друштва и његових утицаја".[22] Тако највећи број жена није имао снаге за трансформацију своје свакодневице, тим пре што су још од примарне социјализације васпитаване у духу субмисивности мушкарцу (оцу, а касније мужу). У том контексту, жене су своје место у породици и локалној заједници *најлакше* побољшавале рађањем (мушке) деце. Овим се друштвени положај жена повезује искључиво са родитељством. Отуда не треба бити изненађен чињеницом да су многе жене свој идентитет изградиле на основу полне улоге, што је отежало еманципацијске искораке. Уколико поменемо и незаинтересованост за развој мултикултурне средине, постаје јасно зашто су жене из јужне српске покрајине биле даље од креативне трансформације свакодневног живота, у односу на жене из осталих делова Србије.

Период постсоцијалистичке трансформације

У последњој деценији XX века, свакодневни живот постао је све више истраживано поље у српској социологији. Томе у прилог говоре зборници радова у издању Института за социолошка истраживања из Београда, монографије[23] и чланци објављени у научним часописима осталих универзитетских центара. У исто време, историја приватног (и свакодневног живота) постаје веома актуелна, што је нарочито видљиво у оквиру едиције „Приватни живот код Срба", која обрађује

[21] Ђерџ Рапи, нав. дело, 1995, 89-90.

[22] Ружа Петровић, „Демографске особености развоја Косова и етничке прилике", *Срби и Албанци у XX веку*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1991, 189.

[23] У првом реду се мисли на докторску дисертацију Иване Спасић објављену под називом „Социологије свакодневног живота", ЗУНС, Београд, 2004.

различите историјске епохе и упознаје нас са карактеристикама, сличностима, разликама и трансформацијом свакодневног живота на овим просторима. *Изненадна* заинтересованост социолога за ово поље друштвеног живота, између осталог, може бити објашњена дезинтеграцијом свих друштвених и животних сфера, због чега су друштвени актери спроводили сопствене видове борбе против настале ситуације. Ово је нарочито негативно утицало на фундаменталну друштвену институцију – породицу, што може указати на нову улогу/обавезу коју су жене у Србији на крају XX века добиле.

Улога и значај коју породица преузима у дезинтегрисаном друштву је велика, али су опасности и обавезе наметнуте женама још веће. Ушавши неприпремљене у период постсоцијалистичке трансформације, при том живећи у стању „ни рата ни мира"[24], породице у Србији постале су упориште психо-физичог преживљавања. Посматрано *читаву* деценију касније, тиме нисмо изненађени, будући да су остале друштвене институције биле у дубокој кризи. Друштвени проблеми усложњени су и великим приливом избеглица и, на самом крају деценије, интерно расељених лица. Треба указати и на друштвени положај жене који је у датом периоду био обрнуто пропорционалан процесу еманципације. Породица је изнова пролазила кроз процес трансформације, али за разлику од прве половине века, без чврстог *ослонца*. Када је између два светска рата дошло до трансформације породице, било је речи о напуштању концепта породичних задруга, натурално-произвођачког типа. Ипак, многе обичајне и моралне норме и даље су биле на снази, утичући на породично устројство. Након Другог светског рата, а у контекту деаграризације и индустријализације, изнова долази до трансформације породице, у складу са комунистичком идеологијом. У последњој деценији долази до привредног краха, због етничког сукоба нација које су претходно сачињавале државну (и привредну) целину. У таквој ситуацији, радикалног прекида уобичајене свакодневице, породица није имала традиционално-патријархално или пак идеолошко (комунистичко) упориште. Препуштена је себи, због чега су њене обновитељске снаге доведене у питање.

У стручној литератури углавном постоји сагласност око тога да је последња/транзициона деценија XX века, нанела озбиљну штету еманципацији жена. Увођењем неког вида капитализма, жене су изгубиле раније стечена друштвена и економска права, редуковано је њихово

[24] Анђелка Милић, нав. дело, 1994, 113.

учешће у јавном животу, што је додатно усложњено националистичко-маскулинистичким дискурсом. У насталој ситуацији требало је изнова оживети патријархалне – моралне вредности и норме, што је од жена захтевало „традиционалну родну улогу". Дошло је до заговарања „демографске обнове" и величања улоге мајке, указујући на угроженост своје нације „којој прете секуларна модерност и аномално плодни суседи муслимани (косовски Албанци и/или Бошњаци)".[25] У сфери свакодневног живота, то јест свакодневне борбе за преживљавање, пред жене су постављани захтеви *већинског морала.* „Тако је патријархална реторика само продубила већ постојећи јаз између идеализованих представа о роду и императива свакодневног живота, па је у земљама бивше Југославије наталитет, сасвим насупрот прижељкиваном тренду, драматично опао током ратних година".[26] Парадоксално, у атмосфери заговарања останка жена поред кућног *огњишта*, многе од њих биле су приморане да изађу на улицу и укључе се у такозвани „дивљи капитализам". То је нарочито видљиво у сфери материјалног обезвређивања средње класе, чији/е припадници/е се повлаче са *јавне сцене*. Њихова борба за опстанак пребачена је у сферу приватности, „сиву економију" (нпр. непријављене адвокатске канцеларије и лекарске ординације, приватни часови и слично), улагање уштеђевине у ризичне трансакције или продаја покретне имовине од вредности, на „полулегалним тржиштима антиквријата".[27]

У таквој атмосфери, таложеној годинама, питање еманципације жена сматрано је назадном, односно тековином социјализма. Требало је раскинути све везе са таквом прошлошћу. Феминистички покушаји поновног успостављања континуитета родне еманципације, наилазили су на оспоравање. Незавидна позиција жена, била је усложњена стањем у којем је породица узета као метонимија за нацију, што их је

[25] О психолошким последицама таквог дискурса нећемо говорити у овом раду, иако сматрамо да је то тема којој треба посветити пажњу, већ ћемо указати на неславне резултате наведених (националистичких) апела; видети: Стеф Јансен, нав. дело, 2005, 32.

[26] Исто, 33.

[27] Нестајање средњег слоја условљено је и емиграцијом великог броја читавих породица, пре свега младих стручњака и интелектуалаца, што представља ненадокнадив структурални губитак за Србију. Видети: Анђелка Милић, „Породица и изазови глобалне трансформације", у *Време породица – Социолошка студија о породичној трансформацији у савременој Србији,* Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 2010, 51.

довело у позицију *старатељица о сопственој нацији.* Нагомилани економски, друштвени, политички, културолошки и психолошки проблеми условили су стање *сиве* свакодневице, из чије перспективе је свакодневни живот у доба СФРЈ неретко био југоносталгичарски *призиван.*

У трагању за што конзистентнијим видом борбе против настале ситуације, жене (махом из урбаних средина) су пружале отпор националистичкој идеологији, мобилизацији мушкараца, ратовима... Најлакше је било препознати активизам феминисткиња, које су на неки начин биле укључене у рад цивилног сектора (нпр. *Жене у црном*). У насталој идеологији, у којој је наступило деградирање еманципаторске представе о жени, није било довољно могућности да се жене и масовније организују. У унутрашњости земље, жене нису показале ову врсту активизма, што можемо објаснити и већим утицајем званичне идеологије, као и цркве која поново ступа на друштвену сцену, уз све већи утицај. Као по правилу, овакве активности биле су привлачне углавном образованим женама из већих урбаних средина, док су до грађана из унутрашњости земље лакше допирале идеолошке и верске поруке. Оне су у таквим приликама, у тежњи да преживе или у бризи за мушке припаднике породице (неретко мобилизоване), остајале *имуне* на феминистички активизам. У тадашњој атмосфери, много је лакше било не показати отпор, него наићи на неповољну или насилну реакцију људи из најближег окружења.

Оно што је заједничко женама (али и мушкарцима) из целе земље, јесте настојање за одржи *нормалности* свакодневице, то јест континуитета уобичајеног живота. Често фокусирајући своје акције на породицу, уз конструисање нових модела породичних односа, политичари као и представници верских институција, настојали су да створе нови тип друштва. Оно што су грађани (у првом реду жене) на свакодневном животу желели јесте повратак *нормалности* претходног мирнодопског поретка. Отуда није тешко претпоставити да породице у Србији и данас осећају последице некадашње *сиве* свакодневице.[28]

Тако долазимо до закључка да су жене остале немоћне пред таласом поновног конституисања нације, као одговор на распад државе, због чега породица долази у фокус као основна друштвена институција, односно репродуктивна јединица. У кратком року је идеологију братства и јединства требало заменити националистичком, због чега је ретрадиционализација породице била неминовна. Изнова су жене

[28] Видети: Милић 1994, 2001, 2004, 2010, Болчић (ур.) 1995, Николић-Ристановић 1996, Марковић 1998, Божиновић 1996, Г. Трипковић 2005, Јансен 2005.

поднеле највећи терет оваквог процеса, због чега је њихова „двострука оптерећеност" – на послу и у породици, била вишеструко усложњена, с обзиром на борбу за егзистенцијалну одрживост и указивање пажње свим члановима породице. Није тешко претпоставити да су овакве активности редуковале и рутинизовале свакодневицу жена, сведену на основне форме преживљавања, при чему су развој њихове социјалне интелигенције, слободно време, потрошња, целокупан стил живота, сведени на занемариве (назадне) оквире.

Свакодневни живот жена у првој деценији XXI века

Након низа друштвених промена, чије су последице и данас присутне међу грађанима Србије, социолози су интензивније приступили истраживању стратегија (преживљавања) друштвених група. Томе сведоче зборници радова фокусирани управо на форме трансформације породице и свакодневног живота. Жене као *привилеговани актери* свакодневице, изнова су добиле прилику за исказивање домишљатости у циљу преживљавања. Док су социолошка истраживања крајем '80-их година XX века указивала на трансформацију породице у складу са модерним вредностима (реч је о величини, структури и стилу живота чланова породица), при чему је крајем наведеног периода достигнут просек од 3,5 члана по домаћинству, на почетку трећег миленијума присутна је другачија тенденција. *Победу* нуклеарног типа породице у Србији у питање су довеле бројне (негативне) друштвене промене. Нагло осиромашење током 90-их година, узроковало је стратегије свакодневног преживљавања. То је најчешће означавало повратак раније одбаченим традиционалним облицима породичног живота, због чега истраживачи нису били изненађени процесом ретрадиционализације. Дошло је и до превредновања сродничких релација, које су некада сматране „превазиђеним социјалним и културним наслеђем", а сада институцијом од стратешког значаја „у функционисању савремених породичних и домаћих заједница".[29]

[29] Анђелка Милић, „Трансформација породице и домаћинстава – застој и стратегија преживљавања", у Милић Анђелка (прир.): *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: Свакодневница Србије на почетку трећег миленијума,* Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 2004, 318.

Уместо кретања која би водила ка модернизацијској трансформацији породице (самим тим и свакодневице жена), у виду смањивања броја чланова породице или прибегавања алтернативним видовима партнерских веза и породичних облика, поново се јављају вертикално проширене породице. „Практично, у неким величинама смо се вратили на године после II светског рата (учешће проширених типова домаћинстава), а са друге стране, појавиле су се замашне групе породица и домаћинстава која су завршила своју репродукцију и којима у блиској будућности предстоји физичко нестајање".[30] Ово практично значи да је основна породична форма, која је сматрана синонимом за модернизацијске токове – мала нуклеарна породица – у опадању.

У контексту истраживања свакодневног живота жена, у питање су доведени стилови живота жена, аутономија у одлучивању о породичном и сопственом животу, речју, унапређење њиховог друштвеног положаја. Уместо процеса напредовања, развоја и индивидуализације, жене прибегавају (традиционалним) стратегијама управљања ограниченим ресурсима. Није тешко претпоставити да долази до интимног незадовољства жена, насталог услед свакодневних фрустрација. Добивши у новом[31] миленијуму *отворене* могућности за политички, предузетнички, као и активизам у цивилном сектору, жене су ипак на свакодневном нивоу незадовољне како својим породичним положајем у сфери приватности, тако и економским положајем у радном контигенту. Питање је колико су грађани Србије уопште задовољни својим животом, статусом, улогама и положајима које остварују, али се испоставља да су жене (пре)дуго биле ослонци својих породичних и сродничких група, због чега је ниво незадовољства висок.

У обзир треба узети и промене у основним функцијама породице, насталим у другој половини XX века, то јест замене производне функције потрошачком. По узору на развијеније земље, потрошачки стил живота постао је доминантан образац живота, без обзира на економски статус породице. Истраживања указују на спор опоравак, у првом реду средње класе, након 2000. године. Овај закључак изведен је најпре у контексту повратка ове класе „на старе позиције највећег друштвеног потрошача"[32]. Закључак је изведен делом и због делимично бољих друштвених околности, које су припадницима ове класе пружени, у виду исказивања

[30] Исто, 325.

[31] Услед званичне промене политичког система.

[32] Анђелка Милић, нав. дело, 2004, 320.

стручних и интелектуалних вештина, а у циљу социјалне промоције и напуштања стања пауперизације. Стање је и даље далеко од задовољавајућег, тим пре што велики број младића и девојака и даље напушта Србију, услед велике незапослености, али су позитивни кораци видљиви у поређењу са претходном деценијом.

Осим припадница средње класе, чија је свакодневица обликована у складу са друштвеном позицијом у оквиру радног контигента, у Србији на почетку XXI века треба се запитати и о свакодневици жена на селу. Село је у доба комунизма сматрано заосталом тековином некадашње пољопривредне Србије. У контексту урбанизације и индустријализације, сељаштво није имало прилике за побољшање свог друштвеног положаја, што је нарочито важило за жене. У последњој деценији минулог века, у стању националистичке идеологије и романтичарског призивања традиције и патријархалних вредности, ова категорија становништва постаје ресурс за политичке поене. Село и сељаштво постају и важан економски ресурс, тим пре што у ситуацији пропадања привреде и наметнутих економских санкција, постаје једини извор задовољења егзистенцијалних потреба. За разлику од средње класе, сељаштво је остало готово неокрњено процесом пауперизације. Међутим, то не говори о побољшању свакодневног живота жена на селу. Шта више, у контексту ревитализације религије и величања националних вредности, изнова се инсистирало на субмисивној позицији жене. Након 2000. године долази до парадокса, то јест пауперизације коју је сељаштво избегло у претходној деценији. „Само један мањи део који се благовремено снашао у новим односима и успео да преорјентише своју призводњу на тржишни образац пословања, успео је да се интегрира у нове односе и да оствари и значајне материјалне добитке; већина ситног сељаштва доживљава демографско и економско пропадање“.[33]

Ситуација је сложена и за жене са Косова и Метохије. Прошавши кроз засебне трансформацијске процесе, услед нарастајућег анимозитета између српске и албанске етничке групе, за жене из тог дела Србије није било довољно прилике за еманципацију и креативније форме свакодневице. Након последњих друштвених сукоба, о свакодевном животу жена и није било значајнијих радова, будући да су објављени радови (српски, албански и инострани) неретко били етнички пристрасни, због чега су величане карактеристике историје, традиције и свакодневног живота једне заједнице, уз минимизирање позитивних

[33] Анђелка Милић, нав. дело, 2004, 53.

особина друге. Ипак, последњих година често су цитиране књиге Гера Дејзингса (Ger Dejzings) *Религија и идентитет на Косову* и Хелене Здравковић *Политика жртве на Косову,* које представљају резултате истраживања реализованих на подручју Косова и Метохије. Треба, међутим, имати у виду да су обоје истраживање реализовали као *независни* и *непристрасни* истраживачи из иностранства, што је и један од важних разлога за обезбеђивање испитаника и слободу кретања по терену. Ови истраживачи настојали су да у теренским истраживањима што непристрасније сагледају свакодневни живот становника покрајине, у првом случају пре, а у другом након друштвених сукоба, при чему је шира научна јавност добила јаснији увид у трансформацију идентитета и инсистирање на *улози жртве* антагонистичких група након сукоба. Тим пре и њихови радови спадају у ред често цитираних, када је свакодневица становника Косова и Метохије у питању. По успостављању међународног протектората на територији покрајине, домаћи социолози нису били у прилици да реализују озбиљнија емпиријска истраживања, због веома отежане слободе кретања неалбанаца која и данас траје. Осим тога, није било ни евидентних покушаја српских или албанских социолога са Косова и Метохије да истраже специфичности етничке групе којој сами не припадају. Након једнострано проглашене независности покрајине од стране привремених *косовских институција* све су чешћи покушаји једног броја албанских социолога и психолога, анагажованих на пројектима које финансирају међународне организације[34], да пронађу и ангажују колеге Србе како би долазили до података о животу Срба у северном делу покрајине, којем сами немају приступ, а који желе да у својим истраживањима прикажу као део *косовског друштва.* На основу примарног искуства, међутим, закључили смо да се истраживања на северу покрајине реализују под околностима које не задовољавају научне критеријуме, у првом реду у одабиру испитаника, анкетара и репрезентативности узорка.[35]

Када је у питању успостављање интеретничких контаката жена на свакодневном нивоу, захваљујући имплементацији бројних пројеката међународних и локалних невладиних организација, долазило је до све чешћих сусрета жена, а са циљем побољшања друштвеног

[34] Реч је о следећим организацијама: UNDP, US AID, ICO, UNICEF.

[35] Овај утисак стекли смо у неколико наврата, будући да смо били сведоци одабира испитаника на основу критеријума који нису били методолошки валидни, а која је реализовала НВО „Together Kosova" из Приштине.

положаја и квалитета свакодневног живота. Проблем који се у овим случајевима, међутим, јавља јесте обухватност, односно мали број жена које су ангажоване најчешће на основу примарних веза (комшијских, рођачких, пријатељских) са активисткињама у цивилном сектору. Наведени пројекти[36] немају научно (теоријско и епистемолошко), већ ангажовано/прагматично упориште, али оно може послужити као полазна тачка за систематска истраживања свакодневице жена у будућности, уз укључивање што већег броја испитаница у истраживање. Наведени пројекти у складу су са предлогом који је Марина Благојевић изложила пре две деценије, а који гласи да је: „за промену међуетничких односа на Косову неопходан програм етничке интеграције. Овај програм би морао на микро, а не на макро нивоу као што то чине економска политика, држава или културна политика, систематично и планирано да уноси промене које ће водити успостављању раскинутих веза, људске комуникације између припадника различитих етничких група. Под микро нивоом овде подразумевамо уже групе које се формирају на нивоу свакидашњег живота".[37] Две деценије касније, ситуација у проблематизованом социокултурном оквиру није много другачија – заправо, суштина је иста. Свакодневни аспект неопходан је у остваривању афирмације поштовања различитости, односно међуетничке толеранције. Осим тога, радови које смо помињали, а чији је приступ свакодневном животу становника Косова и Метохије био више дескриптивног него аналитичког карактера, ипак могу послужити као основа за њихово критичко преиспитивање и упоређивање карактеристика свакодневице жена пре и након друштвених сукоба, који су најзначајнији разлог реконструкције свакодневице, норми, вредности и друштвених промена уопште.

Очигледно је да су у првој деценији XXI века, жене у јужној српској покрајини добиле прилику за социјалну промоцију у међународним организацијама и цивилном сектору. Ово је нарочито видљиво

[36] Примера ради, тренутно је у фази реализација пројекта „Жене заједно за људска права", који финансира Европска комисија, а реализију локалне невладине организације Caritas и Community Building Mitrovica. Суштина пројекта јесте заједничко ангажовање жена различитих етничких група из Косовске Митровице, а са циљем унапређења сарадње жена, њиховог друштвеног положаја и заједничког лобирања код донатора када је у питању изградња инфраструктурних пројеката.

[37] Марина Благојевић, „Српске сеобе са Косова од краја 60-их година: друштвени чиниоци", *Срби и Албанци у XX веку*, Српска академија наука и уметности, Београд, 439.

код Албанки, које су након деценије проведене у *сенци,* у новом институцијалном оквиру добиле прилику за еманципацију. То је очигледно у Приштини, као главном граду и универзитетском центру, док у осталим местима и даље опстају ставови о жени као мајци, домаћици и супрузи. Будући да на Косову и Метохији влада висок степен незапослености, чији су главни актери жене, није тешко претпоставити да до значајније трансформације свакодневнице заправо и није дошло. Ситуација је нешто другачија са српским народом, пре свега у северном делу Косовске Митровице, која је српски универзитетски центар у покрајини. Некада избегавана буџетска радна места, која су мушкарци *препуштали* женама (рад у образовању – основним и средњим школама, здравству, на шалтерима пошта и банака) данас су боље плаћена од послова у индустријском сектору и, примера ради, судству. То је запосленим Српкињама оставило могућности за побољшање економског положаја у породици, нарочито у породицама где су мужеви/очеви остали без посла. Осим породице, дошло је и до трансформације свакодневице. У односу на претходну деценију, данас већи број жена води рачуна о увођењу креативнијих садржаја у свакодневни живот, у виду дружења, излазака са пријатељицама, обилазака продавница, фризерских и козметичких салона и фитнес центара. Испуњенији свакодневни живот у директној је вези са бољим економским могућностима тих жена. Са друге стране, у покрајини живи велики број интерно расељених лица, која су на маргинама локалне заједнице, као и велики број жена које су некада радиле у индустријским постројењима, а данас примају минималну новчану надокнаду. Отуда је живот Српкиња директно условљен материјалним стандардом, као и животом на северу (насељеном Србима) или осталим деловима покрајине (где су део етнички мањинског становништва).

Закључак

У раду смо настојали да укажемо на значај истраживања свакодневног живота у српском друштву, тим пре што су турбулентне друштвене промене у Србији кроз историју условљавале трансформацију свакодневице, такође. Истражили смо присуство категорије свакодневног живота у радовима социолога (посредно историчара и антрополога), како бисмо сагледали токове приватности и друштвеног положаја жена. Испоставило се да су оне у различитим институцијалним

оквирима, почевши од монархије, преко „самоуправног социјализма“ до постсоцијалистичке трансформације, као заједничку карактеристику имале свакодневни живот испуњен борбом за егзистенцију својих породица, усложњену борбом за сопствену еманципацију. Таман када се учинило да ће до тога доћи у другој половини XX века, распад државе узроковао је поремећај институцијалног, као и система вредности, чије су негативне последице видљиве у сфери свакодневног живота. Ставови о „двострукој присутности“ и „двострукој оптерећености“ жена у последње две деценије добили су нову тежину у српском друштву. О томе сведочи интензивније интересовање социлога за сферу свакодневице у наведеном периоду. Објављени радови, који су најпре указивали на преструктурирање породице, у виду поновног појављивања вертикално проширене породице, затим одлагање формирања породице прокреације, самим тим остамостаљивања, смањење наталитета, усложњени свакодневном борбом за егзистенцију, чинили су окосницу тих радова. Резултати истраживања објављених након 2000. године указују на нешто позитивнији тренд трансформације свакодневице, нарочито припадница/ка средње класе, која је 90-их година била најугроженија пауперизмом. Испоставља се да су у деценији за нама припадници ове класе добили нешто боље услове за испољавање својих интелектуалних, образовних и креативних способности, у контексту изласка из *затвореног круга* најближих сродника, у којем су тражили уточиште 90-их година, зарад очувања *нормалности.* За разлику од нешто боље свакодневице у већим урбаним центрима, жене са села још увек нису добиле прилику за унапређењем свог друштвеног положаја, тим пре што је развој пољопривреде у деценији за нама доведен у питање. Парадоксално, испоставља се да су жене са села радно активне у индустрији у доба социјализма, након краха индустрије махом остале без посла. Борба за егзистенцију сведена је на бављење пољопривредом, без могућности зараде. Тако су некадашњи индустријски радници и раднице са села, у периоду постсоцијалистичке трансформације постали *губитници*, нарочито у поређењу са својим комшијама и сродницима који су се перманентно бавили пољопривредом. Када се помене и ретрадиционализација, о којој је у раду било речи, јасно је зашто свакодневни живот жена на селу на почетку трећег миленијума не карактеришу еманципаторски кораци.

Ситуација је додатно сложена на постконфликтном делу територије Србије – Косову и Метохији, где је дошло до промена у свим

областима живота. Различите етничке и класне групе пролазе кроз различите процесе трансформације свакодневице. Док за Албанке из урбаних средина период под међународним протекторатом представља прилику за еманципацију, у виду бољих услова за образовање и запослење, оне које и даље живе у руралном окружењу не могу навести такве промене на боље. Код Српкиња до трансформације долази зависно од тога да ли се ради о интерно расељеним лицима, мештанима енклава у потпуном албанском окружењу или Српкињама са севера покрајине, где је седиште Приштинског универзитета и осталих најважнијих институција Републике Србије. Уколико поменемо зараде запослених у буџетском сектору, које су свакако боље од зарада запослених у такозваним *косовским институцијама*, јасно је да је економски стандард Српкиња виши од стандарда жена из осталих етничких група. То је директно утицало на бољу позицију у породици, као и виши ниво свести о сопственим потребама за слободним временом, дружењем, путовањима и потрошњом. Иако о наведеном и даље не постоји довољан број објављених радова, ситуација на терену указује на низ специфичних промена приватности и свакодневног живота које су, међутим, дискутабилне у ситуацији угрожене безбедности српске етничке групе, до којих повремено долази. Тиме комплексност проблема одрживости нових форми свакодневног живота на Косову и Метохији бива јаснија.

Уопште узевши, српско друштво и даље трага за својим институцијалним упориштем. У различитим регионима тог друштва, свакодневни или дугорочни приоритети различити су. Заједнички именитељи свих региона, ипак, јесу низак животни стандард и одсуство јасне визије будућности, због чега сматрамо да ће истраживања о свакодневном животу у Србији и даље бити актуелна тема међу социолозима. Нерешеност проблема друштвеног положаја жена, под којим се подразумева низ егзистенцијалних и свакодневних проблема, такође сведочи о неисцрпности ове истраживачке теме.

Цитирана дела

Благојевић 1991: М. Благојевић, „Српске сеобе са Косова од краја 60-их година: друштвени чиниоци“, *Срби и Албанци у XX веку*, Српска академија наука и уметности, Београд, 423–441.

Божиновић 1996: Н. Божиновић, *Женско питање у Србији у 19. и 20. веку*, Београд.

Бојовић 1979: Б. Бојовић, *Метохија*, Јединство, Приштина.

Гудац-Додић 2007: В. Гудац-Додић, „Жена у социјализму: сфере приватности“, у Милан Ристовић (прир.), *Приватни живот код Срба у двадесетом веку,* Клио, Београд, 165-204.

Јансен 2005: С. Јансен, *Антинационализам,* Библиотека XX век, Београд.

Lefebvre 1959: H. Lefebvre, *Kritika svakidašnjeg života, Naprijed – Zagreb.*

Марковић 2007: П. Марковић, „Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку“, у: Милан Ристовић (пр), *Приватни живот код Срба у 20. веку,* Београд, 101-130

Милић 1994: А. Милић, *Жене, политика, породица,* Институт за политичке студије, Београд.

Милић 2004: А. Милић, „Трансформација породице и домаћинстава – застој и стратегија преживљавања“, у Милић Анђелка (прир.): *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: Свакодневница Србије на почетку трећег миленијума,* Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 317-347.

Милић 2010: А. Милић, „Породица и изазови глобалне трансформације“, у *Време породица – Социолошка студија о породичној трансформацији у савременој Србији,* Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 13-32.

Милошевић 2004: Б. Милошевић, *Умеће рада,* Прометеј, Нови Сад, 2004.

Папић1989: Ж. Папић, *Социологија и феминизам,* ИИЦ, ССОС, Београд.

Петровић 1991: Р. Петровић, „Демографске особености развоја Косова и етничке прилике“, *Срби и Албанци у XX веку,* Српска академија наука и уметности, Београд, 173–191.

Предојевић 2001: Ј. Предојевић, „Транзиција фертилитета у радовима албанских аутора са Косова и Метохије“, *Становништво,* 1-4, Београд, 131-156.

Рапи 1995: Ђ. Рапи, *Савремене албанске задружне породице на Косову,* ИСИ ФФ, Београд.

Ристовић 2007: М. ристовић, „Од конструкције до деконструкције приватности (и назад) – време, простор, људи, питања“, у: Милан Ристовић (пр), *Приватни живот код Срба у 20. веку,* Београд, 2007, 5-29.

Спасић 2004: И. Спасић, *Социологије свакодневног живота,* ЗУНС, Београд.

Литература

Аритоновић 2009: И. Аритоновић, *Српске жене на Косову и Метохији у ратном окружењу,* Институт за српску културу Приштина-Лепосавић.

Аритоновић 2010: И. Аритоновић, „Неки узроци и последице друштвених сукоба на Косову и Метохији“, *Баштина,* св. 28, 321–343.

Бегони 1979: В. Бегони, „Положај жене на Косову према обичајном праву“, *Обележја,* бр. 6, Приштина, 131–149.

Исљами 1974: Х. Исљами, „Неке значајније карактеристике новијег развоја породице и домаћинстава Косова са освртом на новији тип“, *Социолошки преглед,* бр. 2–3, Београд.

Јансен 2005: С. Јансен, *Антинационализам,* Библиотека XX век, Београд.
Castells 2002: M. Castells, *Moć identiteta,* Golden marketing, Zagreb.
Краснићи 1959-1960: М. Краснићи, „Шиптарска породична задруга у косовско-метохијској области", *Гласник музеја Косова и Метохије*, бр. 4–5.
Краснићи 1962: М. Краснићи, „Економски аспекти шиптарске породичне задруге на Косову и Метохији", *Зборник радова Економког факултета*, Приштина.
Lefebvre 1959: H. Lefebvre, *Kritika svakidašnjeg života, Naprijed – Zagreb.*
Лукач 1978: Ђ. Лукач, „Предговор", у Хелер, Агнеш, *Свакодневни живот,* Нолит, Београд, 1–18.
Предојевић 2002: Ј. Предојевић, „Традиционални брачни и породични односи албанског становништва са Косова и Метохије у светлу законика Леке Дукађинија", *Становништво*, 1-4, Београд, 129–145 .
Пуповци 1968: С. Пуповци, *Грађанскоправни односи у Законику Леке Дукађинија*, Заједница научних установа Косова и Метохије, Приштина.
Рапи 1972: Ђ. Рапи, „О породичној задрузи Јакај из села Реновца", *Социологија*, бр. 1, Београд.
Reineck 1987: J. Reineck, „Urbanizacija i proces transformacije položaja Albanke na Kosovu", *Etnološke sveske*, Beograd, 159–169.
Чејни 2003: Д. Чејни, *Животни стилови,* КЛИО, Београд.

Ivana ARITONOVIĆ

RESEARCH OF EVERYDAY LIFE OF WOMEN IN THE SERBIAN SOCIETY TAKING ESPECIALLY INTO CONSIDERATION KOSOVO AND METOHIA

Summary

The author attempted to show the presence of the category of everyday life of women in the works of sociologists (indirectly historians and anthropologists) in the Serbian society. The author was motivated to write this paper by the fact it was about insufficiently treated phenomenon in domestic sociology. Numerous, as a rule, turbulent happenings in different ideological circumstances appropriated to Serbian society, indicate to the unequal level of presence of the category of everyday life research all the more so it was considered sociology studied "important social events". The more happenings in the society were turbulent, the more category of everyday life becomes actual, since the sphere of privacy is reflected by all social changes. Thus, it is not surprising that the largest number of papers in magazines, collection of papers, monograph publications was published in the last two decades, when the temporariness became the word by which it was the easiest way to describe everyday life in Serbia. Generally speaking, Serbian society is searching its institutional footing any longer. Everyday or long-term priorities are to be different in different regions or societies. Thus, common denominators of all regions are low standard and absence of clear vision of future, due to that we think researches on everyday life in Serbia are going to be actual theme amongst sociologists any longer. Non-resolution of the social position of women under which series of existential and everyday problems are implied, testifies on the inexhaustibility of this theme to be researched.

Key words: everyday life, women, family, Serbian society, post-socialist transformation, emancipation, Kosovo and Metohia.

Рад је предат 25. октобра 2011, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

УМЕТНОСТ

УДК 75:050СРПСКА ЗОРА(436.1)"1876/1881"

Ивана ЖЕНАРЈУ[*]
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

СЛИКЕ РАТА У ИЛУСТРОВАНОМ ЧАСОПИСУ *СРПСКА ЗОРА* (1876-1881)[**]

Апстракт: У раду су анализиране илустрације у часопису *Српска зора*, који је излазио у Бечу у периоду од 1876. до 1881. године. Обрађене су слике актуелних ратних акција – Босанско-херцеговачког и устанка у Бугарској, као и ратова Срба и Руса против Турака. Циљ рада је указивање на могућности тумачења илустроване периодике и мапирања њеног места у систему српске визуелне културе.

Кључне речи: Босанско-херцеговачки устанак, култ хероја, *Српска зора*, Српско-турски рат, култ Црногораца, панславизам

Српска зора, илустровани лист за забаву и поуку, покренут је 1876. године у Бечу.[1] Као средство јавног информисања, иако није био дневно-политичког карактера, ипак је служио промовисању култова и идеја водиља у заједници окренутој једној кључној ствари – коначном ослобођењу од непријатеља. Као такав, он је морао имати ноту разбибриге као врсту бега од свакодневнице, изражену кроз песме, приповетке у наставцима и илустрације забавног карактера. Са друге стране,

---

* Истраживач приправник Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[1] Часопис је покренуо књижар Коста Мандровић, који се након непуних годину дана повукао и предао га на управљање Тодору Стефановићу Виловском. Излазио је једном месечно до 1881. године. Више о историји *Српске зоре* видети у: Ивана Женарју, *Илустрације у листу Српска зора (1876-1881)*, у штампи.

као гласило припадника српске нације у својеврсном егзилу, одвојених од матице, служио је и промовисању идеја важних за одржавање националног духа, његове борбености и морала.

Као лист који је излазио у Бечу, од стране Срба и за Србе, *Српска зора* је велику пажњу посветила националним, српским темама, користећи ситуацију у којој није постојала оштра цензура са каквом се сусретао Димитрије Давидовић на почетку века.[2] У *Српској зори* није било заступљено јавно и експлицитно пропагирање политичких идеја.[3] Ипак, полет национализму и пре свега патриотизму допринос је овог часописа остварен објављивањем великог броја портрета личности које су препознате као национални хероји, те њиховим биографијама које су служиле на углед читалачкој публици; затим бројним сликама из рата уз њихове описе, као и сликама разних предела у којима је живео српски народ. Највећи број илустрација у *Српској зори* искоришћен је за пропагирање националне идеје и осликавање националног идентитета.[4] О томе да је то била и иницијална замисао при покретању листа сведочи и уредништво у једној уводној речи: „Када смо покренули Српску зору, намера нам је била по све родољубна".[5] Свим својим илустрацијама *Српска зора* је указивала на чињеницу да њено уредништво прати актуелности, како у матици тако и у свету. Међутим, постоје оне слике које више од осталих указују на овај аспект деловања часописа, међу којима доминирају слике рата у то време изразито популарне широм Европе.[6]

---

[2] О друштвеним околностима у којима су излазили српски часописи у Хабзбуршкој монархији у XIX веку видети: Јован Скерлић, *Историјски преглед српске штампе 1791–1911*, Српско новинарско удружење, Београд 1911, 22 – 72; Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Матица српска, Нови Сад 1980, 24–367; Дејан Медаковић, *Срби у Бечу*,Прометеј, Нови Сад 1998, 93–135.

[3] То се може тумачити и заоставштином прошлих времена и некадашњег постојања цензуре, услед чега многи часописи избегавају политичке теме, али их посредно „наговештавају" посредством илустрација. Тако су часописи задржавали своју пропагандну функцију. Видети: Abigail Green, *Fatherlands. State-Building and Nationhood in Nineteenth-Century Germany*, Cambridge University Press 2001, поглавље Propaganda, посебно 148 – 156.

[4] О коришћењу уметности и визуелне културе у служби националне идеје видети: Ненад Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку, Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2006.

[5] *Српској читалачкој публици , Српска зора*, св. 1, год. II, Беч 1877.

[6] Међу сликама актуелности у *Српској зори* налазе се и илустрације актуелних природних непогода са великим последицама, каква је у то време била поплава Сегедина.; као и илустрације које су преузимане из тек публикованих

Слике рата

Српска зора се појавила у јавности упоредо са ратовима за ослобођење 1876. године, и оно што је осигурало њен опстанак у првом реду је била управо ратна хроника праћена илустрацијама. Власник листа, Тодор Стефановић Виловски наводи да је из немачких и француских радионица наручивао слике српских и црногорских војвода само да би удовољио публици, која је у то време показивала велико интересовање за *Илустровану ратну* хронику.[7]

Борба за ослобођење је у Србију и Црну Гору привукла велики број илустратора који су долазили у функцији ратних извештача за познате европске листове.[8] Они су објављивали вести праћене илустрацијама догађаја и личности о којима су писали. Српско-турски рат, баш као и Босанско-херцеговачки устанак, као важне теме у *Српској зори*, чине и актуелне теме на илустрацијама које се тичу Балкана, а које су публиковане у страним листовима попут лондонског *The Illustrated London News*, немачког *Über Land und Meer*, шпанског *La ilustración Española y Americana*, француског *L'universal illustre*.[9]

О догађајима са ратних попришта, коришћењем и њихових илустрација, обавештавана је и српска публика у домаћој илустрованој периодици. Тако су као дела иностраних аутора преузимане слике Српско-турског рата и устанка у Херцеговини. Преузимањем ових илустрација из једне средине и објављивањем у другој долазило је и до промене њиховог

књига, као рекламни материјал за исте, те слике којима је илустровано праћење актуелних културних манифестација.

[7] Тодор Стефановић Виловски, *Моје успомене (1867-1881)*, Нолит, Београд 1988, 206. *Илустрована ратна кроника* је био илустровани часопис који је излазио у Новом Саду, а чији је власник био књижар Арса Пајевић.

[8] О иностраним ратним извештачима у Србији, као и српским дописницима, те њиховом доприносу визуелној култури сликама рата, видети: Сања Вељковић, „Визуелна култура у српско-турским ратовима од 1876. до 1878. године“, *Весник, часопис за историју, музеологију и уметност*, Војни музеј, Београд бр. 38, год. LVII /2011, 229 – 242; Радован Ковачевић – Момир Марјановић, *Балканска ружа ратова, Србија и Црна Гора, и земље Југоисточне Европе, из пера страних путника од краја 18. до пред крај 19. века*, Филип Вишњић, Београд 2007; Ненад Симић, „Херцеговачко-босански устанци у ликовној уметности“, у: *Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878–1958), педесетогодишњице анексије (1908–1958) и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења (1918 – 1958)*, Графичко предузеће „Србоштампа“, Београд 1959, 104–114.

[9] Ивана Женарју, *Илустрације у листу Српска зора (1876-1881)*, у штампи.

значења. Док су оне у *Српској зори*, или на пример илустрованом календару *Орао*, имале моћ подизања националне свести о потреби за очувањем националног идентитета, оваква њихова функција није постојала у поменутој илустрованој периодици. Тамо су оне биле слика ратног стања у „европској Турској", али често и слика географске и етнографске заосталости људи са тог подручја. Ипак, кроз изабране илустрације у *Српској зори* види се да оријенталистичка перцепција слике другог на западу не мора нужно имати предзнак негативног.[10] То се може тумачити препознавањем борбе против Турака као борбе против неверника, чему је хришћански свет на западу давао подршку.

Како се 1876. година показала као ратна, како по реалним дешавањима на терену, тако и у погледу политике уређивања часописа, он је у овој години изашао у скраћеном обиму од само девет свесака. У време када се, због рата, гасе листови а публика интересује само за актуелну ситуацију, Тодор Стефановић Виловски је наручивао скупе илустрације које су резане и клиширане одмах по дешавањима. О функционисању часописа и у време након Ђуниског пораза, он каже – „Нарочито ми саветоваше да не напустим рубрику у којој се описују ратни догађаји (...) Тек сад се јављају нови претплатници и за претходне бројеве. При крају 1876. и на почетку 1877. године продало се неколико стотина комплетних бројева Српске зоре за претходну годину".[11] Тако су ратна дешавања допринела конституисању ликова хероја са бојних поља, који су обнародовани у сврху њиховог прослављања, али су довела и до обилате ликовне продукције ратних сцена.

Приметно је да слике рата објављене у *Српској зори* не обилују експлицитним сценама насиља каквих има у савременим европским периодичним публикацијама.[12] Томе разлог може бити програм часописа који је био намењен свим структурама друштва, што реферира и на широк распон полне и старосне границе читалачке публике. Сцене рата, али не само конкретних догађаја на бојишту, већ и читава палета ситуација које се могу увести у ту категорију, у *Српској*

[10] О феномену слике *другоī* видети: Nenad Makuljević, „Slika drugog u srpskoj vizuelnoj kulturi XIX veka", у: *Istorija i sećanja, Studije istorije svesti* (ur. Olga Manojlović Pintar), Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2006, 141 – 156.

[11] Тодор Стефановић Виловски, *нав. дело*, 206.

[12] Видети: Радован Ковачевић – Момир Марјановић, *нав. дело*.; Michéle Martin, *Images at War: Illustrated Periodicals and Constructed Nations*, University of Toronto Press Inc, 2006.

зори се могу поделити према конкретним ратовима које представљају. Тако их има које се односе на устанке у Херцеговини и Бугарској, али и Српско-турски и пре свега Руско-турски рат.

Босанско-херцеговачки устанак

Босанско-херцеговачки устанак 1875. године изазвао је једну од највећих политичких криза у европској историји XIX века. Изазван тешким положајем сељачког слоја, овај устанак је временом превазишао свој узрок и добио оквире народноослободилачке борбе – по његовом избијању, убрзо су били захваћени источни и западни делови Босне, делови Старе Србије, Рашке области и Македоније, као и део Бугарске.[13] Познат под називом Невесињска пушка, овај устанак уздрмао је односе Аустро-Угарске и Русије, био морално потпомогнут од стране хришћана и Словена, материјално од стране Србије и Црне Горе и као такав снажно утицао на ликовно стваралаштво. Устанци у којима се заробљени народ борио против турске власти у *Српској зори* илустровани су илустрацијама *Плен поп-Жаркове чете, Заробљена раја, Устанци већају, Из устанка, Смрт војводе Трифка, Херцеговци у заседи, Рањени Црногорац, Херцеговка* и *Херцеговци на зборишту*.

„Осим витешкога а благога вође, (у чети) беху по избору српски синови, беху својевољци, који из топле и чисте жеље и воље за ослобођењем браће своје оставише дневне послове своје, оставише рало и цртало, занат и алат, риф и дућан, а боме подоста њих оставише књигу и науку, па стадоше у војничке редове а под руковођењем попа-Жарка. Како је жеља и воља владала у редовима ове чете, тако је и победа била безусловна и сјајна.“[14] *Плен поп-Жаркове чете* слика је која прославља општи култ бораца за нацију, култ војника добровољаца, исто колико и саме личности попа Жарка. Култ војника посебно је наглашен у време борби за национално ослобођење 1876 – 1878. године.[15]

Да је устаничка атмосфера погодовала визуелном прослављању личности које су се борile за нацију, показује и илустрација под називом

[13] Берислав Гавриловић, *Босна и Херцеговина у доба Аустроугарске окупације 1878. год.*, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево 1973, 8.

[14] *Поп-жаркова чета запленила турски тајин*, *Српска зора*, св. 3, год. I, Беч марта 1876, 71.

[15] Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 109.

Устаници већају. На слици су именовани Богдан Зимоњић, Лазар Сочица и Пеко Павловић, представљени међу осталим устаницима окупљени око огњишта у ентеријеру – „јунак до јунака и сваки у свом руху и оружју".[16] Илустрација је преузета из енглеског листа *The Illustrated London News*, за који ју је урадио ратни извештач Мелтон Прајор (Melton Prior) стациониран у Херцеговини. Истовремено, видело ју је и становништво ширег германског подручја објављену у листу *Über Land und Meer*.[17] Постоји и информација да је ова илустрација дело Квинта Ћенија (Quinto Cenni).[18] Без обзира на веродостојност атрибуције, сви ови подаци иду у прилог великом занимању европске јавности за ратна дешавања на Балкану.

Три устаника на коњима представљена на су на сцени *Из устанка*, међу пустим босанским и херцеговачким брдима „по којима је само устаничка пушка одјекивала."[19] Полет и жеља за скорим ослобођењем описани су у тексту уз слику: „Усталасали вали узбуђења српског ширише се нагло све даље и даље и они запљуснуше преко граница српских кнежевина и као електрична струја прожма кроз срећније српство, те устаде Србин листом, да укине јаде пропиштале раје и да извојује себи и својој заједници слободу свету."[20]

Још једна илустрација објављена у *Српској зори* која се односила на ратну устаничку хронику и истовремено прослављање националних хероја, била је публикована уз наслов *Из прошлог устанка: Последња почаст*. Представљена је поворка устаника у дивљем планинском амбијенту, која носи свог мртвог старешину. На основу описа се може довести у везу са тада актуелним црногорским култом – „Ову је слику цртао вештак, а цртао је за страну публику. Држимо, да и нама неће бити на одмет, тим мање, што нас живо подсећа на оно доба крваве борбе, из које је поникла независност Србије и проширење Црне Горе".[21]

---

[16] *Устаничко веће*, Исто, 112.

[17] У књизи *Балканска ружа рашова* наводи се да је ова слика објављена у листу *The Illustrated London News,* 8. јануара 1876. Видети: Радован Ковачевић – Момир Марјановић, *нав. дело*, 175. Да је објављена и у *Über Land und Meer* наводи се у: Svein Mønnesland, *1001 dan. Bosna i Hercegovina slikom i riječju kroz stoljeća*, Sypress Forlag, Oslo 2001, 134, 135. Постоји и информација да је ова илустрација дело Квинта Ћенија (Quinto Cenni).

[18] Томан Брајовић, *Црна Гора у делима ликовних уметника других крајева и народа XIX и почетком XX века*, Обод, Цетиње 1967, 107.

[19] *Српска зора*, св. 7-8, год. I, Беч августа 1876, 169.

[20] Исто, 169.

[21] *Српска зора*, св. 11-12, год. V, Беч нов.и дец. 1880, 223.

Један од феномена који се примећује у *Српској зори*, кроз симбиозу речи и слике, јесте присуство великог броја текстова и слика који се на многе начине доводе у везу са Црном Гором. Тај феномен, препознат као култ Црне Горе и Црногораца, није карактеристика само *Српске зоре*, већ једна општа појава која се може пратити у скоро свим српским илустрованим часописима XIX века.[22] Умножавање олеографских репродукција и објављивање слика у часописима, деловало је на појединце и заједнице, а што је резултирало стварањем култа Црне Горе у српском Омладинском покрету.[23] Временски, то се поклапа са босанско-херцеговачким устанцима у којима су Црногорци активно учествовали.[24]

Фердинанд Кикерец, *Херцеговци у заседи*

[22] Ауторка је излагала рад под називом „Култ Црне Горе и Црногораца у часопису *Српска зора* (1876-1881)“, на Конференцији посвећеној проучавању визуелне културе XIX века, одржаној на Филозофском факултету у Београду 17. 12. 2010. године.

[23] Ненад Симић, „Ликовни хроничари наших устаничких покрета у XIX веку“, *Инвалидски лист*, бр. 17 – 18, год. XXXV, Београд 1958, 8.

[24] Драгутин Никчевић, „Црна Гора и Црногорци у ‘Српској зори’ (1876 – 1881)“, *Библиографски вјесник*, год. XV, бр. 1, Цетиње 1986, 93.

Смрт војводе Трифка и *Херцеговци у заседи* илустрације су чији је аутор хрватски сликар Фердинанд Кикерец, који је извесно време у периоду устанака и ратова против Турака провео на двору кнеза Николе.[25] Његове илустрације из тог периода објављиване су у српским и хрватским часописима, чиме је јавност упознавана са актуелним догађајима у Црној Гори и Херцеговини.[26] *Смрт војводе Трифка* експлицитно се доводи у везу са прослављањем хероја са бојног поља: „Друга слика не износи нам само нови сукоб међу устаником и Турчином, него и прославу устаничког јунака војводе Трифка. Трифко лежи на земљи, али се јунак сећа седмоцевног револвера, па запраши њиме и повали седам бесне турадије, да је скупље стане његова руса глава."[27] Приказана је конкретна сцена борбе у којој се јунак бори за живот, као што се борио за нацију.

Композиција под називом *Херцеговци у заседи* представља напету сцену пред конкретну борбу. У опису илустрације стоји – „Пет наоружаних горских јунака, Црногорац, два Херцеговца и два брата Талијана, на големом стењу брдовите планине чекају запетим пушкама непријатеље хришћанске."[28] Смештенима у апстрактан предео у ком се непријатељ тешко може пријавити, приписују им се врхунске врлине идеалних бораца.

Рањени Црногорац, *Херцеговка* и *Херцеговци на заришту* слике су Јарослава Чермака публиковане у *Српској зори* као део пропагирања култа хероја бојних поља, али пре свега део Чермаковог опуса који се тумачи као део тадашњих актуелних уметничких тенденција обухваћених појмом оријентализма. Поред тога што величају херојски народ у константној борби за ослобођење, оне страном тржишту за које су намењене нуде адекватни слику *другог*. Чермак је извесно време 1862. године провео на Цетињу као непосредни учесник у сукобима, услед чега је био одликован Медаљом за храброст.[29] Приписује му се велики учинак на ширењу симпатија и наклоности за ослободилачку борбу на тлу Балкана, а пре

[25] Marijana Schneider, *Hrvatski slikar Ferdo Quiquerez u Crnoj Gori i Hercegovini 1875. i 1876. godine*, u: Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim Balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine; Tom II, ur. Rade Petrović, Sarajevo 1977, 423.; Marina Bregovac Pisk, *Ferdinand Quiquerez, 1845-1893*, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb 1995.

[26] Томан Брајовић, *нав. дело*, 24, 25.

[27] *Са бојног поља, Српска зора*, св. 4, год. I, Беч априла 1876, 94.

[28] *Херцеговка Јарослава Чермака и Херцеговци у заседи од Кикереца*, *Српска зора*, св. 4, год. III, Беч априла 1878, 82.

[29] Анђа Капичић – Драгичевић, *Краљ Никола у дјелима ликовних умјетника*, Обод, Цетиње – Октоих, Београд 1999, 9.

свега Црне Горе и Херцеговине. Слика под називом *Рањени Црногорац*, на којој је забележен тренутак у којем жене посматрају како хероја носе са бојног поља, те му својим присуством указују поштовање, настала је 1873. године. Откупио ју је бискуп Штросмајер и поклонио Југословенској академији те је наредне године Чермак насликао и њену копију која се чува у Прагу.[30] Слика *Херцеговци на завишту* настала је 1878. године уочи Берлинског конгреса, за Салон, а управо са циљем да изврши снажан притисак на европско јавно мњење. У *Српској зори* уз њу стоји опис који јој приписује указивање на „спољну и унутрашњу борбу јадног народа који се бори за живот и слободу“.[31]

Јарослав Чермак, *Рањени Црногорац*

[30] Ненад Симић, *Чермаково уздарје устаничкој Црној Гори*, у: Инвалидски лист, бр. 28, год. XXXIV, Београд 13. јул 1957, 5.

[31] *Наше слике, Српска зора*, св. 9, год. IV, Беч септембра 1879, 176.

Графички изведене слике устанака и њихових протагониста имале су улогу прослављања успеха на том пољу. Међутим, да успеси нису морали бити једина тема међу илустрацијама показује представа под називом *Заробљена раја*, као слика друге стране стварности. Како стоји у опису, она представља „заробљену рају коју Турци не помлатише на бојишту, већ је гоне у тавнице вароши Пљевља".[32]

Српско-турски рат

Српско – турски рат који се водио у периоду од 1876. до 1878. године, са циљем ослобођења од турске власти, праћен је у готово свим илустрованим штампаним медијима. Овај рат у *Срūској зори* није донео прослављање култа хероја бојног поља кроз конкретне сцене борби са непријатељем већ сликама као што су *Полазак кнеза Милана к војсци, Срūска војска иде на Нови Пазар, Бој на Алексинцу* и *Срūски кнез улази на Ниш*. Прве две представе односе се на тренутке кретања ка одредишту на којем ће бити извојевана победа, док трећа слика представља резултат свршетка битке. Елиминисане су сцене насиља чиме се херојство на њима прославља специфичним свечаним тоном.

Као и кроз сцене Босанско-херцеговачког устанка, и кроз слике Српско-турског рата можемо видети како функционише систем јавног уобличавања култа националних хероја. Постојање херојских култова је у XIX веку имало важност успостављања и одржавања жељене атмосфере у народу, његовог просвећивања и моралног очвршћивања. Портрети истакнутих националних радника део су сложеног система меморисања личности, пример су тока и процеса њихове хероизације, односно стицања непролазне славе, а на основу доприноса националној идеји.[33] Јасно је да су највећи хероји у српском народу били они који су се на бојном пољу борили против иноверног непријатеља. Публиковање њихових портрета допринело је „повезивању речи и слике". Сада су читаоци коначно могли видети јунаке о којима су много чули и читали.

[32] *Са бојноī īоља, Срūска зора*, св. 4, год. I, Беч априла 1876, 94.

[33] Мирослав Тимотијевић, „Хероизација песника Војислава Ј. Илића и подизање споменика на Калемегдану", *Годишњак īрада Беоīрада*, Музеј града Београда, Београд књ. XLVII – XLVIII /2000-2001, 216.

Српска војска иде на Нови Пазар

Српско-турски рат, проглашен од стране кнеза Милана Обреновића 1876. године, био је окидач за склапање првог ратног савеза Србије и Црне Горе.[34] Заједничким снагама Срба и Црногораца придружили су се и аустријски официри, махом исти који су прешли у Србију још у време бомбардовања Београда 1862. године. Велики број знаменитих личности које су суделовале у овом рату, прослављене су у *Српској зори*. У ову категорију могу се сврстати и портрети кнежева Милана и Николе, с обзиром да су послужили као најава серије *слика и ликова са бојишта српског* 1876. године. Све слике рата у овом часопису, али исто тако и у свим осталим илустрованим часописима, делују управо у смеру прослављања српских хероја.

Сцена под називом *Полазак кнеза Милана у рат* илуструје 17. јул 1876. године и тренутак у којем се народ окупио испред двора да испрати кнеза и књегињу на пут за Смедерево одакле се он даље упутио у војску. Како се наводи у опису „са непрекидним криком одушевљеног света помеша се звук звона, глас музике и прасак топова“.[35] Иста слика објављена је и у

[34] Петар Опачић, Саво Скоко, Славко Вукчевић, Славица Ратковић – Костић, *Битке и бојеви у Српско-турском и Црногорско-турском рату 1876 – 1878. и у Српско-бугарском рату 1885*, Православна реч, Нови Сад – Војноиздавачки завод, Београд 1998, 26.

[35] *Кнез Милан у Београду и у главном стану*, *Српска зора*, св. 7-8, год. I, Беч августа 1876, 188.

Илустрованој ратној хроници. Овај догађај био је веома популаран у визуелној култури XIX века о чему сведочи литографија, рад Еугена Ладислава Петровића, која се могла наћи у многим српским домовима тога доба.[36]

Улазак у Ниш представља крајни продукт акција предузетих након овог свечаног испраћаја. На сличан начин, сцена је конструисана уз помоћ масовне представе народа и ставова у виду поздрава и клицања, у овом случају ослободиоцу. Слика је објављена и у илустрованом календару *Орао* за наредну 1879. годину.

Слика у којој *српска војска иде на Нови Пазар* представља мирну поворку коњаника у кланцу кроз који се улази из Србије у Рашку и Стару Србију. Коњи у драматичном покрету и олујно небо симболично алудирају на ратно стање и контекст у који је сцена смештена.

Бој на Алексинцу – Хорватовић удара на Турке с леђа једина је конкретна сцена акције у Српско-турском рату. Такође, она уз пропратни текст велича лик и дело војсковође Ђуре Хорватовића, као и генерала Черњајева. Тиме су ова два хероја бојног поља похвалу за своје заслуге добила по други пут у *Српској зори*, имајући у виду и њихове публиковане портрете. Портрет пуковника Ђуре Хорватовића који је руководио војском на Бабиној глави, као заступник генерала Черњајева и командант Тимочког корпуса, објављен је у *Српској зори* два пута. Први пут у пирамидалној композицији *Српске војсковође* 1876. године, на којој се налази уз пуковника генералштаба Милојка Лешјанина, који је на почетку рата водио Тимочку војску, и Илију Чолак-Антића који је предводио артиљерију у Ибарској војсци. Други пут његов портрет публикован је поново 1878. године, овога пута самостално, у великом полукружном раму.[37]

Приближавање изгледа српских бораца и околности у којима су се они налазили, поред наведених слика илуструју и представа *Главни војени стан у Параћину*, као и униформе српске редовне и народне војске публиковане тек 1880. године, као и. Представе на којима су војници у униформама преузете су из неког иностраног часописа, али у *Српској зори* то није наведено. [38]

---

[36] Павле Васић, *Анастас Јовановић (1817–1899)*, Каталог радова, Галерија Матице српске, Нови Сад 1964, 10; Вера Ристић, „Еуген Ладислав Петровић", у: *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 13, Матица српска, Нови Сад 1977, 301.

[37] Исти портрет објављен је и у *Орлу*: *Орао*, Нови Сад 1879, 33–34.

[38] У књизи *Балканска ружа ратова* се наводи да је илустрација на којој је представљена српска народна војска објављена у Бечком листу *Die Presse*, 20. августа

Инглески новинари на Суторману једна је од последњих слика у *Српској зори* која се односи, макар и посредно, на ратна дешавања. Велика заинтересованост ратних извештача за догађаје у овим крајевима илустрована је управо овом сликом. Акценат је на неприступачности терена у Црној Гори, упркос чему путници/репортери ипак тамо одлазе. У опису илустрације стоји – „Недавно је донео један од познатијих и већих инглеских илустрованих листова више слика из Црне Горе, а међу осталим сликама и ову, што је у данашњој свесци доносимо“.[39]

Руско-турски рат

У српској визуелној култури XIX века веома су била популарна дела руских војника, обзиром на чињеницу да су руси потпомогнути словенофилским комитетима слали добровољце и помоћ српском народу, и пре него што је Русија званично ушла у рат против Турака.[40] Како би помогла хришћане на Балкану у борби против Турака, Русија је у априлу 1877. године најавила рат порти.[41] Међу сликама рата највише су места у *Српској зори* заузеле представе које се односе на борбе Руса и Турака, а које доминирају бројевима изашлим 1877. године. Ове илустрације излазиле су упоредо са обимном хроником Јована Стефановића Виловског – *Рат за ослобођење хришћанства од ига турског 1877.* и *Рат на истоку*.

Популарност слика руских војсковођа и њихових дела могу се посматрати и кроз идеолошки оквир, у овом случају панславизма. Панславистичке идеје у *Српској зори* продукт су деловања њеног власника као председника српског академског друштва „Зора“. Један од циљева друштва било је успостављање веза и очување односа са свесловенским становништвом, односно њиховим удружењима у Бечу, чиме су доприносили и полету ове још увек актуелне идеје.[42] Присуство великог броја Руса на српском простору у борбама против Турака, давао

1872. године, али тај часопис није илустрован и у њему те илустрације нема. Видети: Радован Ковачевић – Момир Марјановић, *нав. дело*, 238.

[39] *Наше слике*, Исто, 223.

[40] Драгутин Милутиновић, *Руско-турски рат 1877 – 78. године на Балканском полуострвом, са 18 карата и скица, по руским изворима*, Штампарија Андре Јовановића, Београд 1902, 1.

[41] Бериславе Гавриловић, *нав. дело*, 5.

[42] О делатности академског друштва „Зора“ видети: Владимир Ћоровић, *Историја српског академског друштва Зоре у Бечу*, Штампарија Ђорђа Петровића, Рума 1905.

је посебан полет панславизму – и у *Српској зори* то је јасно – величају се руске војсковође и представљају њихове акције. И сам чин ступања генерала Михаила Григоријевића Черњајева у српску војску, како за Србе, тако и за Русе, представљао је отелотворење панславистичког идеала службе словенским хришћанима (54, стр. 279).[43]

На веровање у моћ руске војске указује илустрација *Руски монитор Петар Велики*. Монитор је врста гвоздене лађе оклопнице која је почела да се гради у време Кримског рата 1854. године, а ова конкретна је „највећа руска, која крстари по мору и која ће загрмети на Босфору таманећи непријатеља крста и словенства".[44] Са друге стране, приказана је и слика *Турски монитор „Хифс ул рахман" у очи пропасти*. Уз њу је донет и опис борбе у којој су над Турцима победу извојевали руски поручници Дубасов и Шестаков.

Илустрација названа *Са бојишта: Руски транспорт у Кишињеву* говори колико о конкретним припремама за рат, толико и о ажурности и праћењу актуелности у *Српској зори*. Представљено је окупљање и припремање руских чета у поменутом граду. То што су на слици војници завејани снегом додатно наглашава херојство руских војника. О актуелности тренутка који осликава, али и о великим надама српског народа полаганог у моћ Русије, говори следећи опис: „Носи се муниција у Кишињев, а сад је већ у Румунији, а за који дан чућемо са Дунава да је можда у Европи избио последњи час Турцима – а рађи час слободе".[45]

Кроз активне сцене борби представљени су неки од родова руске војске, која је у том тренутку била на Дунаву и у Кавказу, а који су и детаљно описани. Динамична сцена *Руска туркестанска пешадија* представља јуриш војске са фигуром барјактара у средишту. То су војници генерала Кауфмана који су освојили Киву, а који су „навикнути на тегобу ратовања по пустињама и са дивљим четама турским".[46] На другој слици је представљена *Руска артиљеријска гарда*, такође у јуришу.

Руси прелазе Балкан је илустрација која приказује поворку руских коњаника који прелазе преко Шипка-кланца. То је била важна тачка у Руско-турском рату, обезбеђена од стране генерала Гурка.[47] У њеном

---

[43] David MacKenzie, "Panslavism in Practice: Cherniaev in Serbia (1876)", *The Journal of Modern History*, The University of Chicago Press, Vol. 36/1964, 279.

[44] Исто, 19.

[45] *Наше слике*, *Српска зора*, св. 5, год. II, Беч маја 1877, 120.

[46] *Руска војска*, *Српска зора*, св. 5, год. II, Беч маја 1877, 141.

[47] *Наше слике*, *Српска зора*, св. 10, год. II, Беч октобра 1877, 235.

опису стоји – „Какове су то тегобе по оним врлетима управљати топове, премештати их – и у опште цела борба у овом кланцу, по стењу, врлетима, скопчана је са неописивим тегобама“.[48] Слика се нашла и у *Орлу* за 1878. годину, као и у *Илустрованој ратној хроници*.

Бој на Плевни (Јуриш војске ђенерала Скобељева) једна је од најексплицитнијих сцена насиља у *Српској зори*. То је конкретна слика масовне борбе, са представама падања војника у првом плану. Важност боја на Плевни потврђена је још једном илустрацијом, публикованом наредне године. *Плевна је пала –јуриш војске ђенерала Скобељева* је назив илустрације на којој је представљен тренутак обнародовања срећне вести – народ окупљен око гласника. У опису илустрације се наводи – „како да си преставимо она ведра лица, светле очи, које је изазвала ова вест на лицу сваког родољуба. Нека нам, уколико је могуће, прикаже слика н. стр. 57. које дејство учини у смионом руском сеоцету вест о паду Плевне“.[49]

Бој на Плевни. Јуриш војске ђенерала Скобељева

Уз опсежан текст мајора Виловског, *Рат на истоку*, током 1878. године публиковане су две пригодне илустрације: *Осман паша рањен и опкољен предаје се ђенералу Ганецком* и *Освојење Карса*. Обе представљају

[48] Исто, 235.

[49] *Плевна је пала!*, *Српска зора*, св. 3, год. III, Беч марта 1878, 63.

важне догађаје који су се одиграли пред сам крај године која је претходила излажењу овог броја. То су динамичне сцене које приказују борбу великог броја фигура на коњима.

Уз *Црте са бојишта* штампане су три слике са бојишта – *Царски главни стан у Бјели*, *Царски шатор у Боготу* и *Бадње вече на бојишту*, као слике храбрости и пожртвованости руске војске. *Царски главни стан у Бјели* илуструје на који начин „силни цар Русије" подноси све тегобе којима је изложена и његова војска, бивајући смештен у обичној бугарској кући. На слици је представљен конак и пред њим кочија и неколико фигура. О царевој скромности говори и слика *Царски шатор у Боготу*, која представља место где је „доживео најсјајнији успех … пад Плевне". Представљен је шатор и пред њим лица која ступају пред цара који се налази у њему. *Бадње вече на бојишту* слика је која, приказујући петорицу руских војника окупљених око ватре, указује на чињеницу да се за хришћанство Руси боре далеко од завичаја, где „сносећи ратне тегобе под отвореним небом дочекаше бадње вече".[50]

Четири *Слике из Руско-турског рата* објављене су у истом броју: *Видин и Калафат*, *Златни рог у Цариграду*, *Руски и Турски пуномоћници уплављују сс мир* и *Ђенерал Игњатијев оплашује свстеванскu мир*. У опису илустрација стоји да су то „веома важни и сјајни моменти овога доба које смо доживели; и српска војска је крв текла у име тога, ваља да их и српска књига прибележи".[51] Премда слике Видина и Калафата, те Златног рога, представљају класичне пејзаже у виду погледа на именовани мотив из даљине, оне су постављене у контекст рата из простог разлога одигравања важних историјских догађаја на тим просторима. Санстефанским миром, потписаним марта 1878. године, који је Турска потписала под руским притиском, завршен је Руско-турски рат.[52] Склапање мира представљено је сценом у ентеријеру у ком седе именовани учесници овог догађаја, док је наредни тренутак проглашења истог осликан сценом у којој генерал Игњатијев показује војницима да је мир потписан.

Серија слика из овог рата настављена је и у наредном броју сценама *После турских пораза*, *Бугарски вођар у Рушчу* и *Руски војници на дреновпољском пазару*. Прва сцена је једна од ретких у *Српској зори* која експлицитније

[50] *Црте са бојишта*, *Српска зора*, св. 2, год. III, Беч фебруара 1878, 43.

[51] *Наше слике*, *Српска зора*, св. 6, год. III, Беч јуна 1878, 121.

[52] Потписивањем овог мира успостављена је Велика Бугарска коју су чинили Бугарска, Македонија, Пирот и Врање, док је Босни и Херцеговини обећана независност. Овакво решење није погодовало многима те је, ради ревидирања одредби Санстефанског мира, сазван Берлински конгрес. Видети: Берислав Гавриловић, *нав. дело*, 6.

представља насиље. Приказано је стање настало након победе генерала Скобелева. „Та је казна гњевнога бога за толике векове турска беснила, за језеро проливена хришћанске крви!“[53] Једина реченица која реферира на слику Бугарина који је стављен у ову групацију, у исто време и не објашњава тај потез – „Друга нам слика преставља Бугарина како продаје у Рушчуку воће.“ [54] Приказан је воћар са својим производима постављен испред неког жбуна, тако да само наслов указује на место на ком се у том тренутку налази. Трећа слика није добила опис у листу. Представља простор пазара и руске војнике који тренутке одмора проводе у трговини.

Слика раздраганог војника овенчаног ловоровим венцима, на којег пада цвеће представља важан моменат у сваком рату – *Повратак с бојишта*. Са слике је јасно да се ради о победоносној војсци. Ипак, у пропратном тексту, поред среће због тога што је „ … древни непријатељ сломљен (…) на част Русије (…) “, говори се и о другој страни ове слике, о ономе што се овде не види – „ Многа мајка не дочека сина, многа сеја брата, многа љуба војна. Овде се ори смех, падају пољупци, а онде се цепа срце саморане мајке.“ [55]

Повратак с бојишта

[53] *Слике из руско-турског рата, Српска зора*, св. 7, год. III, Беч јула 1878, 139.

[54] Исто

[55] *Повратак са бојног поља, Српска зора*, св. 1, год. IV, Беч јануара 1879, 16.

Устанци у Бугарској

Устаничка атмосфера која је у то време захватила и Бугарску такође је свој визуелни израз нашла у *Српској зори*. Један од разлога за буђење интересовања за ове догађаје била су кретања српске војске под вођством генерала Черњајева уз границу са Бугарском, као и чињеница да је управо бугарски народ први на удару турској сили.[56] То је и био разлог да се „браћа слошки подигоше, да са себе стресу петстолетни јарам, да обнове братску заједницу и да се покажу Европи у свом некадањем сјају".[57] Са друге стране, слике које представљају Бугарску и њене становнике послужиле су и као оглас за књигу о Бугарској (*Donau-Bulgarien und der Balkan*) Феликса Каница.[58]

Феликс Каниц, *Буīарски усīаници у Балкану*

[56] *Срīска зора*, св. 6, год. I, Беч јуна 1876, 135.

[57] Реч браћа се односи на „Херцеговце, Бошњаке и српску војску Црне Горе и Србије". Видети: *Из Буīарске*, Исто, 135.

[58] Углавном се уз слике које је он извео наводи да се налазе у његовој књизи о којој се више може сазнати у огласу на корицама.

Феликс Каниц (Felix Kanitz) је радио као илустратор у првом немачком илустрованом листу *Illustrirte Zeitung*.[59] У *Српској зори* је објављен велики број илустрација из његове поменуте књиге, али не може се са сигурношћу рећи које су конкретно његови радови, јер су многе илустрације, пре свега пејзажи, потписане су иницијалима *J. J. K.*, који припадају Аустријанцу Јохану Кирхнеру (Johann Jakob Kirchner). Његове су илустрације такође објављене у Каничевој књизи.

Буīарски уснаници у Балкану је слика која иконографски асоцира на слике црногорских устаника у овом часопису. Њен циљ је и био управо да укаже да су бугарски јунаци способни међу „горским стењем и врлети“ одакле у заседи чекају „свога душманина“.[60] Уз илустрацију се као њен аутор наводи Каниц.

Илустрација под називом *Свирепства у Буīарској* представља бугарску породицу – отац, мајка, „ћерка удавача и невинашчад“ – мучену од стране Черкеза.[61] Представа је послужила као слика опште ситуације у којој се нашао хришћански, а у овом конкретном случају бугарски народ изложен константним нападима од стране непријатеља. Илустрација је објављена исте године у загребачком часопису *Vienac*, а под насловом *Башибозуци īоне ухваћене Буīаре*. Потреба за бољим упознавањем непријатеља исказана је Каничевим текстом *Черкеси у Буīарској* за који је извео истоимену илустрацију. Она је слика стања које је истраживач затекао бивајући у Бугарској 1864. године – „досељеници становаху у кућама Бугарским, а Бугари биваху безобзирце приморавани да себи друга крова траже“.[62] Представља управо тај тренутак протеривања породице из сопственог дома, те усељавања друге у исти.

Још једна илустрација која се приписује Феликсу Каницу, *Из Буīарске*, део је ове скупине слика патњи бугарског народа. Приказана је скупина Бугара окупљених у револту против насиља које трпе од стране турске власти. Са њима је калуђер који је задужен да забележи њихове жалбе надређеноме – „А ови јадни Бугари довели писмена калуђера, да им напише црни јад у белу књигу, те да је оправи валији, е да би ли пробудила у њему милосрђа, али заман“.[63]

[59] Т. Стефановић Виловски, *нав. дело*, 85 – 89.

[60] *Из Буīарске*, *Српска зора*, св. 6, год. I, Беч јуна 1876, 135.

[61] *Српска зора*, св. 9, год. I, Беч септембра 1876, 212.

[62] *Черкеси у Буīарској*, *Српска зора*, св. 9, год. I, Беч септембра 1876, 203.

[63] *Из Буīарске*, *Српска зора*, св. 3, год. II, Беч марта 1877, 70.

Закључак

Кроз делатност *Српске зоре* као илустрованог листа јасно се уочава да је период пред крај XIX века доба снажне националне идеологије, доба у којем је образовање нације подређено ослободилачким прегнућима.[64] У српској средини у Хабзбуршкој монархији то је време јачања националног духа и осећаја припадности једном народу. Рат, покореност, обављање дужности у име неке друге нације и осећање колективног понижења које је из тога произилазило, имали су улогу катализатора за настанак сопственог националног идентитета.[65] Смештање илустрација из *Српске зоре* у контекст визуелне културе, а имајући у обзир њено порекло у Бечу, и њен национални карактер, доноси слику о начину стварања националног идентитета, али и културе која потиче из два цивилизацијска извора.[66] Конституисање култа хероја и потом њихово визуелно уобличавање, те јавна продукција, послужили су као битно средство у постизању снажења те врсте припадности. Тако је и већина публикованих илустрација смештена у ратни контекст. Међутим, нису само слике рата и портрети војсковођа део такве уређивачке политике. Кроз описе слика се показало да је готово свим илустрацијама могло бити учитано такво значење.

Обзиром на актуелне околности све илустрације тицале су се ратова којима су сведочили инострани извештачи. Тако је приметно да ни у једном актуелном илустрованом листу, а поред *Српске зоре* међу анализиранима су и *Vienac*, *Србадија*, *Илустрована ратна хроника*, *Орао*, *Српске илустроване новине*, нема илустрација које представљају Косово и Метохију. То не значи да реално интересовање није постојало – помена о угњетаваном српском народу под турским јармом има безброј. То значи да је у медијском простору

[64] Саша Марковић, „Национални идентитет Срба у 19. веку и почетком 20. века", у: *Зборник Матице српске за друштвене науке* 120, Матица српска, Нови Сад 2006, 235.

[65] Hagen Šulce, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, Filip Višnjić, Beograd 2006, 126.

[66] О конструкцији културе и националног идентитета на основу модела грађанске Европе и балканско-османске културе видети: Ненад Макуљевић, *Плурализам приватности. Културни модели и приватни живот код Срба у 19. веку*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Clio, Београд 2006, 17 – 53.

XIX века постојала трка за читалачком публиком која је резултирала публиковањем илустрација само најактуелнијих дешавања. У то време на тлу Старе Србије није било велике организоване акције за ослобођење и све су очи биле упрте у дешавања у Херцеговини и Србији. Обилна визуелна продукција дешавања на Косову уследиће тек касније, са почетком Балканских ратова. Тако ће илустровани часопис *Балкански рат у слици и речи* током 1913. године обиловати ратним сликама са територије читаве Старе Србије, као и мноштвом пропратних текстова.

Литература

Брајовић 1967: Т. Брајовић, *Црна Гора у делима ликовних умјетника других крајева и народа XIX и почетком XX века*, Обод, Цетиње.

Bregovac Pisk 1995: M. Bregovac Pisk, *Ferdinand Quiquerez 1845–1893*, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb.

Васић 1964: П. Васић, *Анастас Јовановић (1817–1899)*, Каталог радова, Галерија Матице српске, Нови Сад.

Вељковић 2011: С. Вељковић, „Визуелна култура у српско-турским ратовима од 1876. до 1878. године“, *Весник, часопис за историју, музеологију и уметност*, Војни музеј, Београд, бр. 38, год. LVII, 229 – 242.

Vienac zabavi i pouci, Zagreb 1874 – 1881.

Гавриновић 1973: Б. Гавриновић, *Босна и Херцеговина у доба Аустроугарске окупације 1878. год.*, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево.

Green 2001: A. Green, *Fatherlands. State-Building and Nationhood in Nineteenth-Century Germany*, Cambridge University Press.

Женарју у штампи: И. Женарју, *Илустрације у листу Српска зора (1876-1881)*, Београд.

Капичић – Драгичевић 1999: А. Капичић – Драгичевић, *Краљ Никола у дјелима ликовних умјетника*, Обод, Цетиње – Октоих, Београд.

Ковачевић, Марјановић 2007: Р. Ковачевић, М. Марјановић, *Балканска ружа ратова, Србија и Црна Гора, и земље Југоисточне Европе, из пера страних путника од краја 18. до пред крај 19. века*, Филип Вишњић, Београд.

Крестић 1980: В. Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791 – 1914*, Матица српска, Нови Сад.

Макуљевић 2006: Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку, Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Makuljević 2006: N. Makuljević, „Slika drugog u srpskoj vizuelnoj kulturi XIX veka“, у: *Istorija i sećanja, Studije istorije svesti*, ur. O. Manojlović Pintar, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 141 – 156.

Макуљевић 2006: Н. Макуљевић, „Плурализам приватности. Културни модели и приватни живот код Срба у 19. веку“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Clio, Београд 2006, 17 – 53.

Марковић 2006: С. Марковић, „Национални идентитет Срба у 19. веку и почетком 20. века“, у: *Зборник Матице српске за друштвене науке*, Матица српска, Нови Сад, св. 120, 235 – 252.

Martin 2006: M. Martin, *Images at War: Illustrated Periodicals and Constructed Nations*, University of Toronto Press Inc.

MacKenzie 1964: D. MacKenzie, "Panslavism in Practice: Cherniaev in Serbia (1876)", *The Journal of Modern History*, The University of Chicago Press, Vol. 36, No. 3, Sep., 279 – 297.

Медаковић 1998: Д. Медаковић, *Срби у Бечу*, Прометеј, Нови Сад.

Милутиновић 1902: Д. Милутиновић, *Руско-турски рат 1877 – 78. године на Балканском полуострвом, са 18 карата и скица, по руским изворима*, Штампарија Андре Јовановића, Београд.

Mønnesland 2001: S. Mønnesland, *1001 dan. Bosna i Hercegovina slikom i riječju kroz stoljeća*, Sypress Forlag, Oslo.

Никчевић 1986: Д. Никчевић, „Црна Гора и Црногорци у ‘Српској зори’ (1876–1881)“, *Библиографски вијесник*, Цетиње 1986, год. XV, бр. 1, 93 – 108.

Опачић, Скоко, Вукчевић, Ратковић-Костић 1998: П. Опачић, С. Скоко, С. Вукчевић, С. Ратковић-Костић, *Битке и бојеви у Српско-турском и Црногорско-турском рату 1876 – 1878. и у Српско-бугарском рату 1885*, Православна реч, Нови Сад – Војноиздавачки завод, Београд.

Орао, велики илустровани календар, Нови Сад 1875 – 1884.

Ристић 1977: В. Ристић, „Еуген Ладислав Петровић“, у: *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, Матица српска, Нови Сад, св. 13, 297 – 302

Симић 1958: Н. Симић, „Ликовни хроничари наших устаничких покрета у XIX веку“, у: *Инвалидски лист*, Београд, бр. 17-18, год. XXXV, 8 – 9.

Симић 1959: Н. Симић, „Херцеговачко-босански устанци у ликовној уметности“, у: *Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878–1958), педесетогодишњице анексије (1908–1958) и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења (1918–1958), Графичко предузеће „Србоштампа“*, Београд, 104 – 111.

Скерлић 1911: Ј. Скерлић, *Историјски преглед српске штампе 1791–1911*, Српско новинарско удружење, Београд.

Србадија, илустрован лист за забаву и поуку, Беч 1874–1877.

Српска зора, илустрован лист за забаву и поуку, Беч 1876–1881.

Српске илустроване новине, за забаву, поуку, уметност и књижевност, Нови Сад 1881 – 1882.

Стефановић Виловски 1988: Т. Стефановић Виловски, *Моје успомене (1867–1881)*, Нолит, Београд.

Schneider 1977: M. Schneider, *Hrvatski slikar Ferdo Quiquerez u Crnoj Gori i Hercegovini 1875. i 1876. godine*, у: Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice

ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim Balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878. godine, Tom II (ur. Rade Petrović), Sarajevo 1977, 423 – 432.

Тимотијевић 2000/2001: М. Тимотијевић, „Хероизација песника Војислава Ј. Илића и подизање споменика на Калемегдану“, *Годишњак града Београда*, Музеј града Београда, Београд, књ. XLVII – XLVIII,187 – 211.

Ћоровић 1905: В. Ћоровић, *Историја српског академског друштва Зоре у Бечу*, Штампарија Ђорђа Петровића, Рума.

Šulce 2006: H. Šulce, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, Filip Višnjić, Beograd.

Ivana ŽENARJU

IMAGES OF WAR IN THE *SRPSKA ZORA* ILLUSTRATED MAGAZINE (1876-1881)

Summary

This paper analyzes images of war in the *Srpska zora* magazine, which was launched by a group of Serbs in Vienna. As the magazine for entertainment and lessons, it was being published from 1876 till 1881. Most of illustrations in the *Srpska zora* magazine (portraits, landscapes and images of war) were used for propaganda of Serbian national idea and imaging of national identity.

The paper analyzes images of current war actions, very popular throughout Europe at that time – uprisings in Bosnia and Herzegovina and Bulgaria, as well as wars of the Serbs and Russians against the Turks. Through these illustrations we can see several phenomena, among which cult of national heroes is to be the dominant one. At the same time, we notice cult of the Montenegrins and idea of Pan-Slavism. The aim of this paper is to point out possibilities in the interpretation of illustrated periodicals and mapping its position in the system of Serbian visual culture.

Key words: *Srpska zora*, Uprising in Bosnia and Herzegovina, Serbian –Turkish war, cult of heroes, cult of Montenegrins, Pan-Slavism

Рад је предат 26. октобра 2011, а након позитивног мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

НАУЧНА КРИТИКА И ПОЛЕМИКА

УДК 316.728(497.115)"1918/1941"(049.32) ;
94(497.115)"1918/1941"(049.32)

Ивана АРИТОНОВИЋ[*]
Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

Научна критика

СВАКОДНЕВИЦА И КОЛОНИСТИ: ДОМЕТИ АНТРОПОЛОШКЕ АНАЛИЗЕ ЈЕДНОГ ИДЕОЛОШКОГ ПРОЈЕКТА[**]

(поводом књиге: Александар Павловић, *Свакодневни живот колониста на Косову и Метохији 1918-1941. године,* Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, 2011)

Апстракт: У раду је анализиран свакодневни живот колониста, као последица идеолошког пројекта *ширења словенства* и успостављања демографске равнотеже на Косову и Метохији, у периоду између два светска рата. Основа за писање рада јесте монографија мр Александра Павловића *Свакодневни живот колониста на Косову и Метохији 1918-1941. године,* која представља значајан прилог проучавању свакодневице на Косову и Метохији. Павловић је кроз описе свакодневице указао на чињеницу да су колонисти употребљени као средство за остварење много значајнијег циља тадашњих власти, које су *под плаштом бриге* о побољшању њиховог економско-друштвеног положаја желеле демографску равнотежу на Косову и Метохији. Како је процес аграрне реформе и колонизације умногоме реализован произвољно, без јасне стратегије, а касније је и прекинут избијањем Другог светског рата, може се рећи да колонизација никада није завршена, нити је остварила своју првобитну функцију. Доказ за то је свакодневица

---

[*] Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

[**] Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

колониста, отежана лошим условима живота, антагонизмом староседелаца и безбедносним претњама, које су постале реалност по избијању рата.

Кључне речи: свакодневни живот, колонисти, Срби, Албанци, Косово и Метохија.

Увод

Свакодневни је живот релативно ново поље проучавања у друштвеним наукама. Сам термин *свакодневни живот* дуго је сматран тривијалним и као такав није могао постати релевантно поље проучавања у социологији, као основној и општој науци о друштву. „Презрена у науци као и све што је непосредно, свеприсутно, очигледно, опипљиво, банално, једноставно и доминантно 'женско' – свакодневица крчи свој пут својом сопственом драматичношћу".[1] Истрајно инсистирање етнометодолога, заговорника симболичког интеракционизма и представница феминистичке мисли на увођењу те сфере као релевантне за социологију, довело је до значајних промена у друштвеним наукама уопште, стварајући дисциплину чије је средиште проучавања друштва премештено са општег/јавног на перспективу *одоздо* – из угла друштвених актера. Ситуација је другачија када је антропологија у питању, будући да су представници те науке много раније спознали важност свакодневице за теренска истраживања и теоријска уопштавања.

О томе сведочи и монографија *Свакодневни живот колониста на Косову и Метохији 1918-1941. године*, мр Александра Павловића, објављена средином 2011. године, која тему свакодневице стручној јавности приближава са антрополошког становишта, кроз детаљно теоријски и емпиријски описану и анализирану свакодневицу колониста, који су на Косову и Метохији живели између два светска рата. Монографија представља резултат дугогодишњег рада на припреми и одбрани магистарске тезе на Филозофском факултету у Београду, као и истраживачког рада у Институту за српску културу – Приштина/Лепосавић, где је аутор ангажован као истраживач-сарадник. Вредност монографије заснована је на мултидисциплинарном

[1] Марина Благојевић, „Свакодневица из женске перспективе: саможртвовање и бег у приватност", у: Силвано Болчић (ур.), *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*, ИСИ ФФ, Београд, 1995, 181.

приступу, с обзиром на готово подједнаку заступљеност историографије, етнологије, социологије и архивистике, о чему и сам аутор сведочи.[2] Такав приступ, одавно присутан на међународној *сцени* друштвених наука, у домаћу антропологију и остале друштвене науке унео је *свежину* и представља предуслов за међусобну сарадњу научника заинтересованих за истраживања о човеку, друштву, култури и њиховој међузависности у периоду постсоцијалистичке трансформације у српском друштву, али и друштвенополитичким околостима које су јој претходиле.

Аграрна реформа и колонизација на Косову и Метохији између два светска рата представља упориште бројних друштвенополитичких промена у идеолошком кључу, чије су последице биле видљиве на демографском, политичком, а пре свега плану свакодневног живота и неколико деценија касније. Не треба бити изненађен неретко идеологизованим *научним* приступом објашњењу једног великог пројекта, каква је колонизација била. Управо идеологизацијама, етноцентричним интерпретацијама и полузнањима, у вези са наведеном темом, Павловић је у истраживању настојао да се одупре. Будући да је просторни оквир истраживања Косово и Метохија, територија којој је деценијама својствено смењивање латентног и манифестног национализма, сепаратизма, друштвених сукоба и најзад, у првој деценији XXI века, једнострано проглашење независности покрајине, начело непристрасности коме је аутор тежио није било једноставно остварити. Чињеница да је реч о вишегодишњем истраживачком раду, утемељеном на детаљном прегледу грађе у Архиву Југославије и објављеној релевантној литератури, ипак указује на истрајност аутора да тај циљ реализује.

Књига садржи дванаест тематских поглавља. У првом поглављу, „Уводу", аутор читаоце упознаје са теоријско-методолошким полазиштима истраживања. Друго поглавље, „Свакодневни живот", представља теоријско објашњење појма свакодневног живота и његове важности за друштвене науке у XX веку. Треће поглавље, под називом „Аграрна реформа и колонизација на Косову и Метохији", описује и анализира процес аграрне реформе и колонизације на територији јужне српске покрајине у периоду 1918–1941. године. Четврто поглавље, под насловом „Истраживања аграрне реформе и колонизације"

[2] Александар Павловић, *Свакодневни живот колониста на Косову и Метохији 1918-1941. години*, Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, 2011, 10.

јесте увид у до сада објављену научну грађу на тему аграрне реформе и колонизације. Пето поглавље, названо „Архивска грађа у истраживању свакодневног живота“, представља разматрање о дометима архивске грађе као писаног извора релевантног у истраживањима свакодневице, која се не дешава *сада* и *овде*, већ у прошлости, као неповратно протеклом времену. Шесто поглавље, под називом „Просторни распоред колониста“ указује на територијалну и демографску распоређеност колониста унутар Косова и Метохије. Седмо поглавље, чији је назив „Структура насеља“, говори о успесима и грешкама које су пратиле изградњу колонистичких насеља, као последицама које су ти пројекти имали на свакодневицу колониста. „Становање“ – назив осмог поглавља, описује стамбене прилике колониста на Косову и Метохији. Девето поглавље, чији је назив „Привређивање“, указује на домете економије колониста и услове у којима се она одвијала. Десето поглавље „Економско–социјални положај колониста“, осим економског просперитета колониста указује и на њихов однос и пријем на који су наишли међу староседеоцима. У једанаестом поглављу „Структура колонистичких домаћинстава“ говори се о бројчаној и старосној структури, сродничким везама, као и саставу колонистичких домаћинстава, те о свакодневици домаћинстава заснованој на казивањима неких хроничара. Последње, дванаесто поглавље, названо „Завршна разматрања“ представља концизан осврт на добијена сазнања, као и смернице за евентуална наредна истраживања на ову и сличне теме.

Свакодневни живот у контексту аграрне реформе и колонизације

Свакодневни живот становника српског друштва готово у свим генерацијама био је обележен механичким померањем становништва, односно (добровољним или присилним) миграцијама. Међу планским миграцијама, иницираним од стране државне власти, у неколико наврата реализованих на подручју Косова и Метохије јесте и колонизација становништва у периоду између два светска рата. Колонизација у основи подразумева насељавање неког подручја, из економских, социјалних или политичких разлога, што је на примеру Косова и Метохије било готово очигледно. Насељавањем великог броја Срба на Косово и Метохију, државна власт била је у могућности да (макар краткорочно)

поправи социоекономски положај колониста и обезбеди уравнотеженију демографску карту покрајине, у којој је доминирало албанско становништво. Колонизација и аграрна реформа трајале су 23 године, све до почетка Другог светског рата. „У том раздобљу на Косову и Метохији, на земљишту добијеном променама у аграрним односима, насељено је између 11.500 и 13.500 домаћинстава. Са почетком првих ратних дејстава 1941. године многа од њих падају под удар окупатора и албанских оружаних формација. Долази до прогона насељеника, уништавања њихове имовине, физичких ликвидација".[3] Након Другог светског рата, нове власти спроводе ревизију аграрне реформе, чије су последице онемогућавање легалног повратка колониста, са једне стране, и опструкција свакодневног живота повратника, са друге. Тиме је свакодневица колониста у другој половини XX века отежана безбедносним ризицима и незваничним видовима друштвенополитичких притисака.

Услед наведених друштвенополитичких и безбедносних околности, научници најпре нису посветили довољно пажње свакодневном животу колониста, иако су *преломни* друштвени процеси увек били одсликани на свакодневицу како староседелаца, тако и колониста. У литератури која се односи на Косово и Метохију, у периоду пре и након Другог светског рата, много чешће можемо наћи описе наведене територије као најмање развијене у односу на друге делове државе, или као позитиван пример нагле индустријализације и урбанизације након наведеног рата. Домети емпиријских истраживања неретко су били дескриптивни, при чему су описиване демографске, религијске, културолошке особености одређених етничких група, као и албанска породична задруга – специфичан вид породично-економског уређења, које је у наведеној етничкој групи постојало и у XX веку,[4] без покушаја компарације на етничком, религијском, родном или неком другом основу. У деценијама које су уследиле, као *приоритетније* теме проучавања препознати су друштвени сукоби, миграције, избегла и расељена лица и закаснела модернизација, услед чега је свакодневица изнова била занемарена, иако су управо на ову сферу нагле друштвено-политичке промене оставиле евидентан траг.

Истраживање свакодневице колониста још је значајније, будући да *попуњава празнину,* која у домаћој науци на ту тему постоји.

[3] Александар Павловић, нав. дело, 2011, 22–23.

[4] Видети: Бојовић 1979, Краснићи 1959-60, Пуповци 1968, Рапи 1995.

Монографија, о којој говоримо, може се читати као искуствена провера како до сада објављених радова, тако и докумената из Архива Југославије, која су својеврстан извор података о *јавном лицу* свакодневице колониста на Косову и Метохији, у међуратном периоду. Аутор у књизи најпре објашњава значај који истраживања свакодневног живота имају за антропологију и сродне друштвене науке. Тиме књига добија теоријско утемељење, неопходно за опис и анализу свакодневног живота и, посредно, друштвеног положаја колониста на Косову и Метохији. У поглављима која следе, аутор описује специфичности аграрне реформе и колонизације на Косову и Метохији, будући да је читав пројекат реализован у економском, али и политичко-идеолошком кључу. Економске последице које су балкански ратови, као и Први светски рат, изазвали међу сељаштвом, претиле су „аграрном револуцијом". Као одговор на такво економско-социјално стање, а непосредно пред формирање Краљевине СХС, власти су донеле одлуку о експропријацији земљишта великих поседа, а у циљу доделе истог сељаштву. На тај начин био би побољшан социјални положај сељака који су већ живели на Косову и Метохији, као и оних колонизованих на ту територију у деценијама које су уследиле. Павловићева тенденција да проблему истраживања приступи уз искључиво поштовање начела објективности очигледна је када су политички разлози аграрне реформе у питању. Како и сам каже, ти мотиви у литератури често нису истицани у први план, иако је њихова важност незанемарљива. Како је Косово и Метохија, територија припојена Краљевини СХС након балканских ратова, уједно била део планова албанских вођа за остварење пуне политичке доминације на том делу Балкана, након ратова настављена је незванична *игра демографске моћи* између Албанаца и званичних власти.

Колонизацијом сељаштва из заосталих, пасивних делова Краљевине Југославије на Косово и Метохију, власти су желеле да постигну демографску равнотежу, која би умањила сецесионистичке мотиве Албанаца. Затвореност албанске заједнице, у којој је доминирала задружна породица, њена веома изражена хијерархијска структура и обичајно право Леке Дукађинија, били су довољан разлог да се Албанци *не помире* са идејом успостављања српске државности на Косову и Метохији. Тиме је циљ власти о успостављању мира и поштовања државног поретка на територији Косова и Метохије, нарочито пограничних области, након две деценије био осујећен. Власти нису

показале озбиљност у припремљености на тако озбиљан процес ни после 23 године, колико је колонизација трајала. То је било очигледно у области доношења законских одредаба са једне стране, и одсуства информација о обрадивим површинама и броју становника који се може колонизовати, са друге. Доказ су бројне ситуације у којима је аграрној реформи претходила колонизација, што указује на нестручност и незаинтересованост аграрних службеника да решавају проблеме на које су на терену наилазили.

Аграрна реформа и колонизација, како сазнајемо, имале су и позитивне ефекте. Укинут је феудални систем који је на Косову и Метохији трајао све до Другог балканског рата; бројни сиромашни сељаци постали су власници сопствене земље, а прилику за то добили су и сељаци који су колонизовани из осталих крајева Краљевине Југославије. Тиме је циљ за променом демографске, економске и етничке слике у покрајини постигнут. Међутим, краткорочно. Аутор наводи ситуације нестручне и произвољне поделе земље, доделе земље која је већ била у нечијем (неретко албанском) власништву или пак доделу тешко обрадивих површина, што је захтевало велика материјална улагања. Тиме је свакодневица колониста отежана, а ефекти политичких циљева аграрне реформе и колонизације учињени краткорочним. Године које су уследиле током и након Другог светског рата то доказују, што је Павловић у књизи аргументовано изрекао.

Уместо закључка

Истраживању свакодневног живота колониста аутор је приступио веома студиозно, тим пре што у објављеној литератури не налазимо радове у чијем је фокусу свакодневица. У до сада објављеним радовима наилазимо на информације о економском и социјалном положају колониста, што је у складу са самим карактером аграрне реформе и колонизације. Предност ове књиге јесте темељно истражена аграрна реформа и колонизација, као и свакодневни живот колониста – последице коју је тако значајан економски, социјални и политички пројекат државних власти, изазвао међу људима. Аутор је своја запажања и закључке извео на основу анализе архивске грађе похрањене у Архиву Југославије у Београду. Иако та грађа садржи податке из којих се, углавном посредно, може сазнати о свакодневици, и то оним деловима који су били део њиховог *јавног живота*

и јавноī лица, она је важан извор за анализу свакодневице колониста на Косову и Метохији. С тим у вези, аутор детаљно разматра број и просторни распоред колониста, број и структуру насеља, становање, привређивање, економско-социјални положај колониста, структуру и састав домаћинстава. На тај начин реконструисао је најважније сегменте свакодневице колониста, указавши на део историје Срба на Косову и Метохији, тесно повезан са аграрном реформом и колонизацијом.

Свакодневни живот колониста треба схватити као значајан одраз економских, социјалних и политичких процеса, уколико узмемо у обзир описане начине на који су реализовани и недостатке који су изазвали касније негативне социјалне и безбедносне последице по колонисте. Посматрано са временске дистанце од седам деценија, идеологија словенства била је инструментализована и примењена у косовско-метохијском делу југословенског друштва, услед чега циљ који представља побољшање економско-социјалног положаја колониста постаје секундаран. О томе сведочи Павловићева анализа архивске грађе, на основу које сазнајемо да је свакодневица колониста била детерминисана непланским и скоро произвољним активностима државних власти на пољу аграрне реформе и колонизације. „Немар, некомпетентност, политиканство надлежних структура директно су утицали на свакодневицу људи који су у потрази за бољим животом своју судбину везали за парче тла добијено на територији далеко од претходног места становања“.[5] То значи да је свакодневица многих колониста на Косову и Метохији од самог почетка била отежана добијањем земље која није била погодна за обраду или испашу стоке. Такви почетни услови живота водили су у дубље сиромаштво, додатно отежано антагонизмом на који су наилазили међу староседеоцима, нарочито Албанцима.

Препуштени сами себи, услед изопштености од локалне заједнице и незаинтересованости државних власти за будућност колониста, одрживост аграрне реформе и колонизације – амбициозног пројекта државних власти са политичко-економским предзнаком – била је немогућа. О томе сведочи податак да је процес колонизације недовршен, с обзиром на то да је најпре прекинут избијањем Другог светског рата, а потом стављен у службу комунистичке идеологије. Такво стање угрозило је безбедност и животе колониста, који су махом

[5] Александар Павловић, нав. дело. 2011, 151.

протерани са имања стечених аграрном реформом или ликвидирани од стране албанских оружаних група. Након рата, прогнани колонисти од нових власти тражили су или имања на територији Војводине, или искључиво колективни и организовани повратак колониста на Косово и Метохију.[6] Епилог је изузетно мали број повратника у наведену област.

Аутор у завршним разматрањима упознаје читаоце са тешкоћама истраживања свакодневице колониста, наводећи читаве сегменте свакодневице које није било могуће истражити седам деценија након колонизације (приватност, доколица, породични односи, емоције, интересовања, васпитавање деце и слично). Тиме уједно даје одговор на евентуалне примедбе о недостацима свог истраживања. Свестан чињенице да је својом књигом само *отворио врата* за наредна истраживања свакодневице колониста, он упозорава на важност историјских извора до којих сам није успео да дође (материјални, ликовни, визуелни)[7], као и усмених сведочења потомака о свакодневном животу колониста на Косову и Метохији.

Што се тиче квалитета ове књиге, поред темељно истражених писаних и наративних извора, објављене литературе и архивске грађе, треба нагласити да је Александар Павловић несумњиво прецизан, јасан мислилац и талентован писац, који читаоцима приближава наизглед историјску тему на дивергентан жанровски и дисциплинарни начин, користећи антрополошке, социолошке, историјске, историографске, етнографске и антропогеографске изворе и сазнања. Теоријски оквир који следи у својој књизи потпуно је јасан, што читаоцима олакшава разумевање закључака, изведених након темељне анализе писане грађе. Он подсећа и на чињеницу да се теорије које следи не могу до краја применити у истраживању свакодневног живота колониста, услед оскудних извора који не обухватају све сегменте свакодневице.

Неке од мана књиге јесу њена искључива усмереност на високообразоване читаоце, што је може учинити мање занимљивом широј читалачкој публици, иако тема истраживања може бити занимљива и том делу популације. Књига није преобимна и не обилује прекомерним емпиријским подацима, али има закључака које аутор понавља у неколико наврата. Ово тим пре што се изнова у различитим поглављима

[6] Исто, 152.

[7] Исто, 153.

подсећа на теоријска становишта о свакодневном животу[8], због чега се и емпиријска грађа чита изнова у истом кључу. Уколико, међутим, желимо да одговоримо на питање: „Да ли је књига *Свакодневни живот колониста на Косову и Метохији 1918-1941. године* хронолошки и академски валидно указала на најважније сегменте свакодневице колониста у периоду између два светска рата?", без сумње ћемо рећи: „Да".

Уз подсећање на Павловићеве речи да је: „Обављеним истраживањем само начета проблематика свакодневног живота колониста на Косову и Метохији",[9] долазимо до закључка да је истраживачима који на исту или сличне теме желе да реализују наредна истраживања, умногоме олакшан истраживачки пут. Разлог је то што је аутор темељно указао како на коришћене изворе, тако и на оне које треба у наредним истраживањима користити са циљем откривања нових детаља о свакодневици колониста на Косову и Метохији – читавом делу тадашњег југословенског друштва – које је под *плаштом бриге* државних власти о побољшању њиховог економско-друштвеног положаја заправо било инструментализовано у идеолошке сврхе и, како је време показало, неостварене циљеве успостављања демографске равнотеже на Косову и Метохији.

Цитирана дела

Благојевић 1995: М. Благојевић, „Свакодневица из женске перспективе: саможртвовање и бег у приватност", у: Силвано Болчић (ур.), *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих*, Београд, ИСИ ФФ, стр. 181–209.

Павловић, 2011: А. Павловић, *Свакодневни живот колониста на Косову и Метохији 1918-1941. године*, Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић.

Литература

Бојовић 1979: Б. Бојовић, *Метохија*, Јединство, Приштина.

Исљами 1974: Х. Исљами, „Неке значајније карактеристике новијег развоја породице и домаћинстава Косова са освртом на новији тип", *Социолошки преглед*, бр. 2–3, Београд.

[8] У првом реду на теорију Анрија Лефевра. Видети: Lefebvre Henry, „The Everyday and Everydayness", *Yale French Studies*, No 73, Everyday Life, Yale University Press, 1987.

[9] Исто, 153.

Казер 2002: К. Казер, *Породица и сродство на Балкану: Анализа једне културе која нестаје,* Удружење за друштвену историју, Београд.

Крстић 1994: Б. Крстић, *Косово између историјског и етничког права*, Кућа Вид, Београд.

Lefebvre 1959: H. Lefebvre, *Kritika svakidašnjeg života, Naprijed – Zagreb.*

Lefebvre 1987: H. Lefebvre, „The Everyday and Everydayness", *Yale French Studies*, No 73, Everyday Life, Yale University Press.

Лукач 1978: Ђ. Лукач, „Предговор", у Хелер, Агнеш, *Свакодневни живот,* Нолит, Београд, стр. 1–18.

Краснићи 1959-1960: М. Краснићи, „Шиптарска породична задруга у Косовско-метохијској области", *Гласник музеја Косова и Метохије*, бр. 4–5.

Пуповци 1968: С. Пуповци, *Грађанскоправни односи у Законику Леке Дукаћинија*, Заједница научних установа Косова и Метохије, Приштина.

Рапи 1995: Р. Ђерџ, *Савремене албанске задружне породице на Косову*, ИСИ ФФ, Београд.

Ivana ARITONOVIĆ
Institute for Serbian Culture Pristine/Leposavić

Scientific review

EVERYDAY LIFE AND COLONISTS: SCOPES OF THE ANTHROPOLOGIC ANALYSIS OF THE ONE IDEOLOGICAL PROJECT

(Pursuant to the book of Aleksandar Pavlović, Everyday Life of Colonists in Kosovo and Metohia 1918-1941, Institute for Serbian Culture – Pristine/Leposavić, 2011)

Abstract: Everyday life of colonists in the period between two world wars was analysed as the consequence of ideological project of the Slavic one spread and establishing of demographic balance in Kosovo and Metohia. The fundament for this paper writing is the monograph of MA Aleksandar Pavlović *Everyday Life of Colonists in Kosovo and Metohia 1918-1941*, which represents an important contribution to the study of everyday life in Kosovo and Metohia. By describing everyday life, Pavlovic managed to indicate the fact that colonists had been used as the instrument for achievement of much more important objective of that time authorities, which, under the veil of the worry of their economic-social position improvement, wished demographic balance in Kosovo and Metohia. As the colonization and the process of agrarian reform was implemented arbitrarily without clear strategy, and later on, interrupted by the outbreak of the Second World War, it can be said the colonization process neither was completed nor achieved its original function. The evidence for the mentioned is everyday life of colonists deteriorated by bad living conditions, antagonism of the natives, and security-related threats, which became reality after the outbreak of war.

Key words: everyday life, colonists, Serbs, Albanians, Kosovo and Metohia.

Рад је предат 25. октобра 2011, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УПУТСТВО АУТОРИМА

На левој страни у заглављу унети име и презиме, звање аутора, назив установе, факултета и седиште. Наслов рада куцати на средини великим словима. Сви текстови на српском треба да буду куцани ћирилицом. У тексту италиком (курзивом) истаћи речи на страном језику. Обим рада не сме бити већи од 1 до 1,5 ауторског табака, односно 16-25 страна.

После ових података следи *Апстракт* који треба да садржи од 100 до 250 речи. У *апстракту* треба да стоји предмет анализе, циљ рада, коришћени методолошки поступци, резултати, закључак или одређене препоруке. Иза апстракта дати *Кључне речи* чији број не сме бити већи од 10. На крају рада написати *Резиме (Summary)* чија дужина може бити до 1/10 дужине чланка. Аутор треба у кратким цртама да изложи најважније резултате својих истраживања до којих је дошао у широј форми него у апстракту. *Резиме и кључне речи* треба превести на енглески језик, а ако је рад на страном језику, њих треба превести на српски језик.

Текст треба писати у фонту *Times New Roman*, величина 12, са увученим пасусима и проредом 1,0 – ћирилично писмо. Међунаслов куцати у фонту *Times New Roman*, величина слова 12. И наслов и међунаслови треба болдирати.

Фусноте у форми напомена дају се на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођена литературе. Треба их куцати по шеми Insert – Reference – Footnote, а не намештањем разних оквира, јер се једино на тај начин може гарантовати да ће се у прелому фуснота појавити на добром месту. Приликом навођења фуснота треба се руководити следећим упутствима:

– када се ради о **монографији,** фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, наслов рада у италику, издавача, место, годину издања и број стране. На пример: Ђорђе Борозан, *Велика Албанија – порекло, идеје, пракса*, Војноисторијски институт, Београд, 1985, 149;
– када се ради о **чланку**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавача, место издавања, број, годину излажења и број страница. На пример: Весна Зарковић, „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године“, *Баштина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28/2010, 167;

– када се ради о **зборнику радова**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника у италику, у загради написати приређивача (уредника) зборника, издавача, место издања, годину издања, број стране. На пример: Бранко Надовеза, „Стеван Радосављевић Бдин о Старој и Јужној Србији", у: *Културно наслеђе Косова и Метохије - научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања* (уредник: Чедомир Ребић), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, 2009, 71);
– **извори са Интернета**, који не смеју прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садрже пуну интернет адресу. На пример: http://www.tnsmediumgallup.co.rs/;
– **архивска грађа**, мора да садржи потпуне податке, сигнатуре и одговоре на питања где се налази. Затим се креће од навођења највеће целине, а завршава са навођем најмање. На пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. године о постављењу конзула. Архив Србије, МИК, К-Т, ф 2, п93/1894.

Иза сваког рада треба навести литературу, грађу и изворе по азбучном реду, са следећим елементима:

– **књиге**: презиме аутора и година издања, иницијали имена и презиме аутора, наслов књиге у италику, издавача, место. На пример: Борозан 1985: Ђ. Борозан, *Велика Албанија – порекло, идеје, пракса*, Војноисторијски институт, Београд;
– **чланци**: презиме аутора и година издавања, иницијали имена аутора и презиме, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавача, место издања, број. На пример: Зарковић 2010: В. Зарковић, „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године", *Баштина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28;
– **зборници**: презиме аутора и година издања, иницијали имена аутора и презиме, назив рада под наводницима, назив зборника у италику, у загради написати приређивача (уредника) зборника, издавача, место издања. На пример: Надовеза 2010: Б. Надовеза, „Стеван Радосављевић Бдин о Старој и Јужној Србији", у: *Културно наслеђе Косова и Метохије - научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања* (уредник: Чедомир Ребић), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић;
– **литература са Интернета**, која не сме прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садржи пуну интернет адресу. На пример: http://www.tnsmediumgallup.co.rs/;

– **архивска грађа** се наводи од највеће целине а завршава са навођем најмање. На пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. године о постављењу конзула. Архив Србије, МИК, К-Т, ф 2, п93/1894.

Радове слати у електронском облику на e-mail адресу: institut.skp@gmail.com ili institut@drenik.net.

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Главни задатак рецензента је да допринесе подизању квалитета часописа. На првом месту треба нагласити да рецензент не сме бити упознат са идентитетом аутора рада и обрнуто, аутор не сме знати идентитет рецензента. Приликом добијања рада сваки рецензент има рок од 20 дана да редакцији достави урађену рецензију. Веома је важно да рецензент буде свестан да је поступак рецензије поверљив, при чему се садржај рецензије не сме откривати трећој страни. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликата интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију.

Приликом рецензије рукописа рецензент треба да одговори на следећа питања: Да ли је аутор показао у чему је оригиналност чланка? Да ли је аутор довољно оправдао своје тврдње? Да ли је аутор стручно/научно утемељивао своје тезе? Да ли је рад комплетан према Упутству за ауторе? Којој научној обаласти рад припада? Затим, рецензија треба да садржи примедбе о стручном/научном квалитету рукописа, али и сугестије за побољшање рукописа, уколико за то постоји потреба.

На самом крају рецензент треба да оцени којој категорији рад припада (оригиналан научни рад, прегледни рад, кратко или претходно саопштење, научна критика, односно полемика, осврти и прикази) и да изнесе своје мишљење о томе да ли рукопис треба да се прихвати у садашњем облику, да се прихвати уз сугерисане измене или да се не прихвати због наведених разлога у рецензији.

* Рецензенти овог броја часописа: проф. др Арсен Ђуровић, Филозофски факултет у Београду, проф. др Миле Ракић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије у Београду, др Момчило Суботић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије у Београду, проф. др Радмило Петровић, Филозофски факултет у Косовској Митровици, проф. др Слободан Керкез, Филозофски факултет у Нишу, проф. др Синиша Недељковић, Филозофски факултет у Нишу, проф. др Александар Растовић, Филозофски факултет у Нишу, проф. др Драгиша Бојовић, Филозофски факултет у Косовској Митровици, проф. др Јасна Парлић-Божовић, Филозофски факултет у Косовској Митровици, проф. др Сунчица Денић, Учитељски факултет у Врању, доц. др Снежана Башчаревић, Учитељски факултет Универзитета у Приштини-Лепосавић, доц. др Владан Виријевић, Филозофски факултет Универзитета у Косовској Митровици, др Јасмина Ахметагић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина и др Срђан Словић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина.